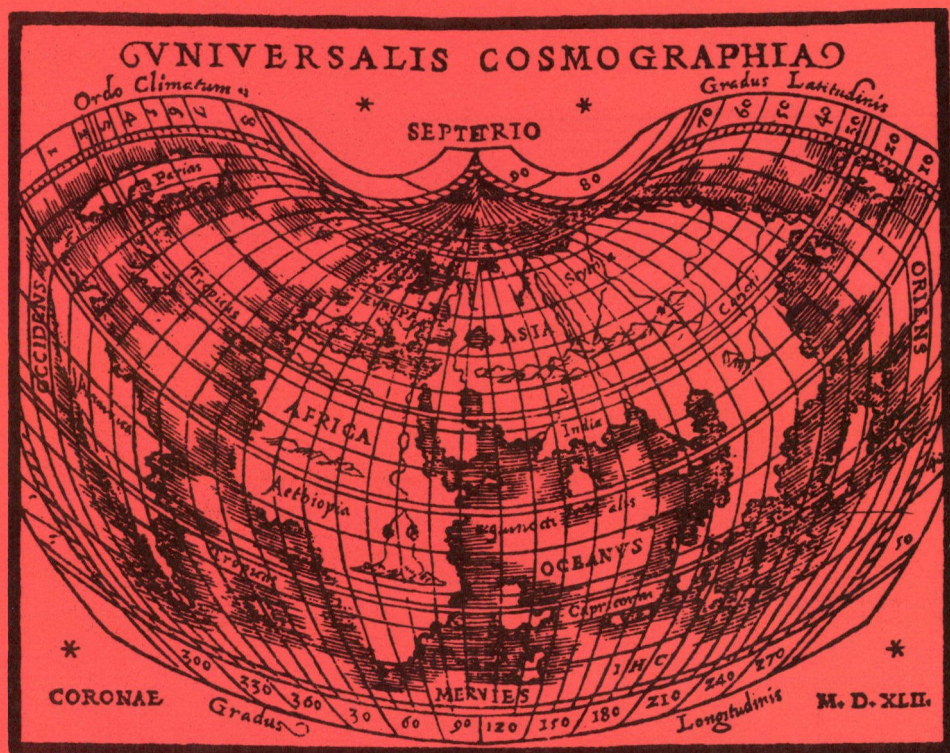
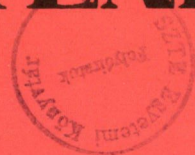

57779

57779

2003 NOV 03

VILÁGTÖRTÉNET

2003 tavasz-nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2003. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Bíró László: Oktatáspolitikai és regionális különbségek egy 1918-ban létrejött államban	3
Gilincsek Edgár: A Marshall-terv	36
Pál István: Az első Wilson-kormány	56
Pusztai Gabriella: Libéria magyar egészségügyi minisztere: dr. Fuszek Rudolf	64
Gazdag László: A prekolumbián magaskultúrák	77

SZEMLE

Lucian Boia: Istorie și mit în conștiința românească (Ism.: Boér Hunor)	84
Tóth Ágnes: Angol–amerikaiak Felső-Kaliforniában a mexikói időszakban 1821–1848 (Ism.: Szilágyi Ágnes Judit)	91
Christian Kloyber–Marcus G. Patka: Österreicher im Exil. Mexiko 1938–1947. (Ism.: Tihanyi János)	92
Denis Judd–Keith Surridge: The Boer War (Ism.: H. Haraszi Éva)	94
Honnan jönnek a baszk nacionalisták? L'Histoire 2003. március (Ism.: Vadász Sándor)	94

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographie. Brassó, 1542. OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,-Ft, példányonkénti eladási ára: 200,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

OKTATÁSPOLITIKA ÉS REGIONÁLIS KÜLÖNBBSÉGEK EGY 1918- BAN LÉTREJÖTT ÁLLAMBAN

Amikor a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrejött, a vitális kérdések – mint az ország berendezkedése, fejlődésének és modernizálásának módjai – nem voltak, nem lehettek véglegesen eldöntve, megtervezve. A jól működő oktatási rendszer kiépítésére több szempontból is szükség lett volna: a hatásos iskolapolitika egyrészt csökkenthette volna az egyes országrészek közti műveltségbeli különbségeket, másrészt a jugoszlávizmus szellemében megfogalmazott tananyag közelíthette volna az egyes délszláv népeket egymáshoz, ami végső soron erősíthette volna lojalitásukat az újonnan alakult állam iránt. Az adott lehetőségek között gyors gazdasági, kulturális felemelkedésről azonban csak álmodni lehetett.¹

Az SZHSZ államot létrejötté után hatalmas különbségek jellemezték. Igaz ez az oktatás és a kultúra területére is. Az állam megalakulása után az elemi oktatás területén öt különböző alapvető oktatási törvény volt életben: Szerbiára, Montenegróra és a Vajdaságra az 1904. évi, 1919-ben módosított szerb törvény vonatkozott, a szlovén területeken az 1869-ben hozott és 1881-ben módosított, Horvátországban és Szlavóniában az 1883-as, Dalmáciában az 1869-ben szentesített és az azt módosító 1883-as törvény volt életben. Bosznia-Hercegovinában az 1911-ben, illetve 1913-ban megalkotott törvények voltak a meghatározó előírások.²

A területek egymáshoz közelítése, illetve a korábbi önállóság megőrzése volt a tárgya az oktatáspolitikai koncepciók körüli vitáknak, ugyanazok a kérdések, amelyek az állam berendezkedésével kapcsolatban is döntő módon felmerültek.³ Az állami kultúrpolitikában különböző szakaszok különíthetők el. Az első évekre, a parlamentarizmus időszakára az alapvető irányítási keretek kialakítása, a viták a jellemzők. A diktatúra idején, 1929-től a jugoszlávizmus szellemében megszülettek az alapvető oktatási törvények, majd az 1930-as évek közepétől az előzőekhez képest fokozatosan csökkent az állam beleszólása a kulturális kérdésekbe, majd 1939-ben az ország berendezkedésének átalakításával az oktatás és a kultúra irányítása „nemzeti” hatáskörbe került.⁴

Előzmények: állami iskolapolitika a korábbi államokban

Az iskoláztatás színvonala az egykor a Habsburg Birodalomhoz tartozó területeken magasabb volt, mint az SZHSZ államhoz került egyéb területeken. Az oktatás kezdetei és az állami szerepvállalás is korábbra nyúlik vissza. A szlovének által lakott vidékeken az első iskolák a 13–14. században jelentek meg, a városokban a tanítás nyelve a német, a tengermellékeken pedig az olasz volt. A szlovén nyelvű oktatás gondolata a reformáció idején merült fel először, és ekkoriban jelent meg Primož Trubar első szlovén ábécés könyve és kis katekizmusa (címe szerint „In der windischen Sprach”). A reformáció idején jó néhány alsó fokú iskola nyílt, a sikeres ellenreformáció után, a 16. század végén a protestáns iskolák zömét bezárták, az oktatás szervezése a jezsuiták kezébe került. A jezsuiták az elemi oktatással szemben a magasabb fokú iskolák fejlesztésére fektették a hangsúlyt: gimnáziumokat

alapítottak Laibachban (Ljubljana), Klagenfurtban, Triestben és Marburgban (Maribor).

A 18. század második felében, a felvilágosult abszolútizmus idején tért hódító felfogás szerint az állam feladata a közoktatásügy szabályozása annak érdekében, hogy az emberek hasznos és engedelmes állampolgárokká váljanak. A bécsi udvar célja egy egységes, központilag irányított oktatási rendszer kiépítése volt. A jezsuita rend feloszlatása után az oktatás felügyelete az állam kezébe került. 1764-ben bevezették az első állami tantervet, amely a latin helyett a németet tette az oktatás nyelvén. Az 1774-ben elfogadott Általános Iskolarend, amely hattól tizenkét éves korig általános tankötelezettséget írt elő, egy évszázadra meghatározta az elemi oktatás kereteit. A rendelet különböző szintű népiskolátípus felállításáról rendelkezett: a tartományi fővárosokban minta- vagy normaiskolákat, a városokban úgynevezett főiskolákat, a falvakban triviális iskolákat hoztak létre.

A szlovén oktatási nyelv kérdése 1848-ban merült fel újra. Az ekkor megfogalmazott törvényjavaslat szerint a népiskolákban az oktatásnak a tanulók anyanyelvén kell folynia, és az oktatás nyelvét a tartományi kormányzat határozza meg a községek egyetértésével. A századforduló idejére Krajnában a szlovén lett az elemi oktatás nyelve, míg a többi szlovének által lakott területeken a szlovén „versenyzett” a némettel, illetve az olasszal.⁵

A következő, népiskolákra vonatkozó törvény 1868-ban született. Az iskolák felügyelete az állam vagy a tartomány kezébe került. A törvény előírta a nyolcéves tankötelezettséget, de csak Stájerországban és Karintiában vezették be. A többi szlovénok lakta tartományban hatéves maradt a kötelező oktatás. A hat osztályt kétéves ismétlő-továbbképző iskola követett, amelybe csak télen jártak a gyermekek. A népiskoláknak két típusa volt: az általános vagy elemi iskola, illetve az ötödik osztály elvégzése után hároméves polgári iskolába lehetett beiratkozni. Ezek főleg a nagyobb ipari és kereskedelmi központokban jöttek létre, 1918-ig a később a délszláv államhoz tartozó területeken 36-ot alapítottak.⁶

A szlovén középiskolai oktatás kezdetei az 1870-es évekre nyúlnak vissza, először kétnyelvű, német–szlovén osztályok jöttek létre (pl. Mariborban és Celjében), több helyen pedig nyelvórákat szerveztek a szlovén gyermekek számára. Az 1908-as gimnáziumi reform lehetővé tette a szlovén nyelv fokozatos bevezetését a krajnai gimnáziumokban. Végül is az 1910-es években egy szlovén nyelvű magán-középiskola, valamint hat kétnyelvű gimnázium működött. Ezek mellett négy két tannyelvű tanítóképzőben folyt az oktatás. Szlovén nyelvű egyetem 1918-ig nem jött létre.⁷

A horvát és dalmáciai területeken a 12–13. században jöttek létre az első egyházi iskolák, majd a 14. században több városban – főképp a tengermelléken és a szigeteken: Raguzában, Zarában, Trogirban, valamint Korčulán, Hvaron stb. – megkezdődött az oktatás, latin, illetve olasz nyelven. A török hódítás időszakában az iskolák java részét a kapucinusok és a ferencesek működtették. Horvátországban az állami szerepvállalás kezdeteit a Ratio Educationis (1777) jelentette. A rendelet az ausztriai Általános Iskolarendet követte, és világossá tette, hogy a közoktatásügyet a felvilágosult állam politikai kérdésnek tekinti, mikor az egész oktatást egységesíteni akarja. A rendelet Magyarországon – az adminisztratív és felekezeti beosztásoktól függetlenül – kilenc tankerületet hozott létre, ebből az egyik a zágrábi volt. A kerületek élén álló tanfelügyelők ellenőrizték az oktatást valamennyi iskolatípusban,

felekezetre való tekintet nélkül. Az iskolaszervezet és az iskolák típusai az ausztriai mintát követték.⁸

Az illír mozgalom, majd 1848 polgári követelései közé tartozott az anyanyelvű iskolahálózat kiépítése. A horvát szábor 1861-ben a horvát tanítók zágrábi egyesületének javaslatára elfogadta, hogy „jugoszláv” nyelvű iskolahálózatot hoznak létre, amely jobban megfelel a kor követelményeinek. A horvát–magyar kiegyezés autonómiát biztosított Horvátországnak a közoktatás terén, így az iskolakérdés horvát belüggévé vált. Többéves előkészítés után 1874-ben megszületett a népiskolai törvény. A törvény előírásai szerint a népiskolák négy évfolyamosok. A négy osztályt két ismétlődő évfolyam követi, utóbbi hetente kétszer két óra tanítást jelentett. A törvény tankötelezettséget írt elő a 7–14 éves korosztály számára. Az oktatás ingyenes, és anyanyelven folyik. A tanítók közalkalmazottak lettek, vagy a községek, vagy az állam fizette őket. Csak olyan tankönyveket lehetett használni, amelyet a kormány jóváhagyott. A tananyagot az állami tanmenet írta elő. A törvény célja többek között az volt, hogy csökkentse az egyházi befolyást az oktatásban. Az egyház a továbbiakban csak a hittan tanítását ellenőrizhette, az iskolák felügyeletére iskolai bizottságokat (iskolaszékeket) állítottak fel, többek között a szülők részvételével. A törvény nem terjedt ki a határörvidékre, az ottani oktatást továbbra is Bécsből szabályozták.⁹

Az állami felügyeletet a horvátországi szerbek sérelemként élték meg, mivel az ő oktatásuk az egyházi népiskolák hálózatán alapult. Ezenkívül a király 1872-ben jóváhagyta az 1864–65-ös karlócai egyházi kongresszuson elfogadott és 1871-ben módosított, szerb egyházi iskolákra vonatkozó rendelkezést, amely gyakorlatilag autonómiát biztosított a szerbeknek az elemi oktatás terén. A klauzula szerint az oktatási törvény nem vonatkozik a szerb iskolákra. Ennek figyelembevételét a szábor – Ivan Mazuranič bán javaslata ellenére – elutasította.¹⁰ Az 1874-es törvényt 1888-ban módosították. Az új törvény hatályát kiterjesztették a közben megszüntetett és Horvátországhoz csatolt határörvidékre is. Az elemi iskola továbbra is négyéves maradt, a polgári iskolák helyett azonban felső népiskolákat vezettek be, amelynek három típusa volt.

1885-ben az iskoláskorú gyermekeknek 64%-a (143 ezer a 223 ezerből) látogatta rendszeresen az iskolát. Ez az arány 1910-ig az iskolák számának növekedése ellenére alig, mindössze 67%-ra emelkedett (266 ezer a 396 ezerből). Az írni-olvasni tudók aránya a hat évnél idősebb lakosságon belül 1880-tól 1910-ig 25%-ról 48%-ra nőtt,¹¹ jelentős regionális különbségeket mutatva. A városok lakói között 16–20% volt az analfabéták aránya, a Szerémségben a lakosság kétharmada, ezzel szemben Lika környékén csak egynegyede tudott olvasni. Számottevőek voltak a különbségek az egyes etnikumok között is. A legiskolázottabbak a németek voltak, 67%-uk tudott írni és olvasni, őket a magyarok, a kis számú szlovákok és rutének követték, megelőzve a horvátokat (45%) és a nagy számban az egykori határörvidéken élő szerbeket (32%).¹²

Dalmáciában, amely a napóleoni háborúk után lett osztrák koronataromány, igen lassan indult meg a népiskolai hálózat kialakítása. Míg Horvátországban és a Monarchiához tartozó délszlávok által lakott területeken viszonylag nagy lendületet kapott az iskolahálózat kiépítése, Dalmáciában 1858-ban az iskoláskorúaknak mindössze 24%-a járt iskolába. Az iskolakérdés – az erősen tovább élő olasz hagyományok miatt – a nemzeti küzdelem része is volt egyben. Noha a tartomány lakosságának kb. 96%-a a korabeli összeírások szerint szerb-horvát anyanyelvű volt,

az első „illír” iskola csak 1858-ban nyílt meg. Miután 1870-ben a Horvát Nemzeti Párt többséget szerzett a tartománygyűlésben, megindult a küzdelem a kétnyelvű és olasz iskolákkal szemben, s ez végül olyan sikerrel zárult, hogy a századfordulóra már csak mutatóban maradt olasz elemi iskola, és a horvát-szerb anyanyelvűek a felsőbb iskolákban is többségbe kerültek. Az oktatás alapvető feltételeit a már említett ausztriai törvények szabályozták. Az írni-olvasni tudók aránya itt is jelentős regionális és etnikai különbségeket mutatott. 1910-ben a tartomány népességének 63%-a nem tudott írni-olvasni, ezen belül a hegyes, belső vidékeken élő, főképp szerb lakosság körében 80% körüli volt az analfabéták aránya, a városokban, a tenger mellékén a szigeteken élő olaszok között viszont csak 18%-os volt az írástudatlanok aránya.¹³

A Vajdaságban érvényesülő állami oktatáspolitikai 18. századi főbb elemeit a szlovén és a horvát területek kapcsán már említettük (Általános Iskolarend, Ratio Educationis). A magyarországi oktatási rendszer alapintézményeit a népiskolák jelentették. Ezek további megerősítését célozta az 1868:XXXVIII. törvénycikk. A törvény a gyermekek számára 6-tól 12, illetve 15 éves korukig iskolakötelezettséget írt elő, ami 6–12 éves korig kötelező népiskolai oktatást jelentett, majd a tovább nem tanulók számára 15 éves korukig heti néhány órás kötelező ismétlődő oktatás következett. A törvény minden olyan községet, amelyben legalább 30 tanköteles gyermek élt, és nem működött korábban – általában felekezeti – iskola, arra kötelezett, hogy állítson fel népiskolát. A népiskolák feletti felügyeletet a tankerületek látták el, élén az állami ellenőrzés képviselőjével, a tanfelügyelővel. Az iskolaalapítások következtében az iskolaköteles korú gyermekek 85%-a járt Magyarországon iskolába. A népiskolák általában négy évfolyamosak voltak, mivel a törvény szándéka ellenére az 5–6. osztályok nem jöttek létre. Magasabb szintű ismereteket a négy évfolyamos polgári iskolákban, a szintén négyéves, de előképzettséget igénylő tanítóképzőkben, valamint az érettségi vizsgával záruló gimnáziumokban és reáliskolákban szerezhettek a tanulók. (A gyermekeknek csak alig néhány százaléka folytatta tanulmányát az elemi iskola négy évfolyamának elvégzése után.) A szakoktatás az 1880-as évektől kezdett kialakulni: az 1884:XVII. törvénycikk teremtette meg a tanoncoktatás új jogi kereteit. A három évfolyamos tanonciskolákba a népiskola hatodik osztálya vagy előkészítő osztály után lehetett beiratkozni. A tanulók elméleti oktatására csak néhány órát szántak, az idő nagy része gyakorlati munkával telt el.

Az 1690 után a Vajdaság területére beköltözött szerb lakosság gyakorlatilag autonómiát élvezett az oktatás terén, miközben a tankötelezettségről és iskolaépítésről rendelkező főbb magyarországi törvények és rendelkezések is hatályosak voltak (pl. Ratio Educationis, 1868. évi népiskolai törvény stb.). A betelepülés után, 1727-ben az udvar engedélyezte, hogy a szerbek iskolákat hozzanak létre, majd az 1770. évi Regulamentum Illyricum kifejezetten kötelezte a községeket, hogy iskolákat hozzanak létre, és tartsák el a tanítókat. Ezt 1776-ban egy újabb rendelet is megerősítette. Az első iskolákat a szerb egyház szervezte meg az egyházi alapok felhasználásával. A szerb nemzeti kongresszus 1871-ben fogadta el iskolaszabályzatát, amelyet a király a következő évben meg is erősített, s amely a szerb iskolahálózat autonómiát szavatolta a szerb egyház felügyelete mellett. A szerb egyház a magyar nyelv oktatását célzó törvények bevezetését sérelmesnek tartotta, valamint azt is, hogy a „lex Apponyi” a magyar nyelv oktatásának hatásosságával kötötte össze az iskolák támogatását.¹⁴

Az általános iskolázottság, amit az írni-olvasni tudók arányával lehet leginkább jellemezni, eltérő szintet mutatott a Vajdaság népei között. Az 1910-es népszámlálás szerint a németek 64–73%-a, a magyarok 59–61%-a, a szerbek 47–53%-a tudott írni-olvasni a később a délszláv államhoz került egyes magyarországi megyékben.¹⁵

Az egykor az Oszmán Birodalomhoz tartozó területek közül a 19. században – autonómiája folytán – Szerbiának volt a legkedvezőbb helyzete az oktatás kiépítése szempontjából. Az 1830-as hatt-i şerif, amelyben a Porta elismerte a Szerb Fejedelemség autonómiáját, egyebek mellett engedélyezte a saját, önálló iskolarendszer kialakítását. Állami iskolapolitikáról azonban még sokáig nem beszélhetünk: az iskolaügyre a fejedelmek nem kívántak pénzt áldozni. Az állami oktatásszabályozás első lépése a népiskolákra vonatkozó rendelet elfogadása volt 1833-ban. A rendelet a népiskola három típusát vezette be, tankötelezettséget azonban nem írt elő. Az iskolák fenntartását a községekre bízta. Az oktatásirányítás első szerve, az igazságügyi és oktatási minisztérium 1834-ben jött létre. 1835-ben kapott először fizetést az államkasszától néhány tanító, és támogatást néhány iskola. Minden járásból két iskola költségeit az állam magára vállalta, de ezt a rendelkezést hamarosan, 1840-ben visszavonták.¹⁶

Az első általános oktatási törvényt 1844-ben hozták. A törvény négy iskolatípust ismert el: elemi népiskola, gimnázium, kereskedelmi iskola, líceum. A népiskolákat a községeknek kellett berendezniük és fenntartaniuk, az oktatás ingyenes volt. A népiskolák a falvakban három-, a városokban négyosztályosok voltak. Az iskolák célja – a törvény megfogalmazása szerint – az, hogy a gyermekekből „jó keresztényeket, tiszteletre méltó embereket és hasznos polgárokat neveljenek”. A lányoknak is engedélyezték az iskolába járást, amiben a kormányzat azon törekvése nyilvánult meg, hogy mindkét nemet bevonják az oktatásba. A következő törvények (1863, 1875) az oktatás centralizálását szolgálták, illetve szervezeti kérdésekkel foglalkoztak.

Az iskoláztatás tekintetében a jogi áttörést a Stojan Novaković minisztersége idején, 1882-ben elfogadott törvény jelentette, amely bevezette az általános tankötelezettséget. A mind a fiúkra, mind a lányokra vonatkozó hatéves iskolakötelezettség alapján véve nagy jelentőségű volt az oktatásügy modernizálása során, a hiányos feltételek és az elégtelen állami támogatás miatt azonban nem valósult meg. Mivel az iskolalátogatás nem vált általánossá, 1892-ben az új oktatási törvény négy évre csökkentette az iskolakötelezettséget, és a korábbi, nagyobb igényű tananyagot is az alapvető olvasási, számolási, vallási, történelmi és földrajzi ismeretekre redukálták. 1904-ben újabb törvényt fogadtak el, amely megismételte a korábbi törvény több rendelkezését, és négyéves, ingyenes oktatást tett lehetővé minden ember számára.¹⁷ Mindezek eredményeként a 19–20. század fordulóján táján a 6–10 éves gyermekeknek mindössze 27%-a (a fiúk 44%-a, a lányok 10%-a) járt iskolába, de nem mindegyikük kellő rendszerességgel.¹⁸

A 19. század második felétől – főképp az 1870-es évektől – a nagyobb városokban fokozatosan létrejöttek a középiskolák, a különböző négy- és hatosztályos gimnáziumok, a reáliskolák, valamint a felsőbb leányiskolák (számuk 1909–10-ben 20 volt, 354 tanár tanította a 7440 diákot).¹⁹ Az első törvényi szabályozásra 1853-ban került sor (a gimnáziumokról szóló törvény), majd ezt követte a középiskolai törvény 1889-ben. A középiskolák között a vezető szerepet a gimnázium játszotta, mivel az ottani képzés jó alapul szolgált az állami szolgálat megkezdéséhez. Ugyancsak az

állami szolgálat szempontjai domináltak a felsőoktatásban is: a belgrádi liceumban, majd főiskolán végzetek közel 90%-a jogot hallgatott. Lassan fejlődött a szakoktatás is. 1910-ben 87 kereskedelmi és ipari szakiskolában közel kétezer diák tanult, ez a szám európai viszonylatban alacsonynak számított. Egy olyan országban, ahol a lakosság több mint 80%-a a mezőgazdaságból élt, a mezőgazdasági szakiskolák 130–140 fős tanulói létszáma is alacsonynak tűnik.²⁰ Ezek az arányok egy olyan társadalomra jellemzőek, amelyben az új, állami bürokrácia létrejötte megelőzi az egyéb modern társadalmi rétegek kialakulását.

Az 1860-as években szinte a semmiből indult meg az iskolaszervezet kiépítése. Az 1870-es évektől az első világháborúig az állami költségvetés mintegy 6–8%-át fordították az oktatásra (a hadseregre 20–26%-át), ennek a fele jutott az elemi oktatásnak. A községek saját költségvetésük 13%-át költötték az oktatás rájuk háruló feladataira.²¹ A költségvetési adatok azt mutatják, az állam arányait tekintve nagyobb súlyt fektetett a számára – a hivatalnokok képzése miatt – fontosabbnak tartott közép- és felső fokú oktatásra.²² Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy Szerbia lakossága az egyik legfiatalabb volt Európában, az 5–14 év közötti népesség a lakosság 26%-át tette ki. Az adott körülmények között a meglévő iskolák és a tanerő hatszorosára lett volna szükség a teljes tankötelezettség megvalósításához.²³

Montenegróban 1833-ban alapította II. Péter fejedelem az első világi iskolát Cetinjében. Az első tantervet 1857-ben dolgozták ki. 1869-ben alapították a tanítók képzésével is foglalkozó teológiai iskolát. Az első oktatási törvényt, amely bevezette az általános tankötelezettséget, 1878-ban fogadták el. A következő évben létrehozták az oktatási minisztériumot, 1885-ben pedig a miniszter úgy rendelkezett, hogy a községek adót fizetnek az iskolafenntartás céljából, a tanítókat viszont az állam fizeti. Az újabb oktatási törvények (1905, 1907) szabályozták az iskolák felügyeletét, illetve a tanítók jogait és kötelezettségeit.²⁴

Makedóniában és Koszovóban a világi oktatási intézmények kiépülése a tanzimat reformsorozat keretében vette kezdetét.²⁵ Mivel mindkét területre több nemzet is igényt tartott, a nemzetépítés szempontjából mind a bolgárok, mind a szerbek, mind a görögök igyekeztek saját iskolahálózatukat kiépíteni. Az exarchátus magalakítása után Bulgária – kihasználva az autonómia adta lehetőségeket – a századfordulóra kb. 600–700 iskolát alapított. Szerb részről a külügyminisztérium támogatásával a Szent Száva Egyesület hozott létre iskolákat Koszovóban és Makedóniában.²⁶ Koszovóban az iszlám vallási iskolákon (rüşdiye, mekteb) kívül az Osztrák–Magyar Monarchia által létesített iskolákban folyt a tanítás. A Monarchia 1880-ban állapodott meg a Szentszékkal, hogy iskolákat hoz létre a katolikus albán lakosság számára. Ezekben az iskolákban albánul folyt a tanítás.²⁷ A Balkán-háborúk után a Szerbia által megszerzett területeken szinte a semmiből kellett az oktatási rendszert újjászervezni. A háborúk során az iskolák nagy része elpusztult, voltak olyan járások, ahol egyetlen iskola sem maradt (pl. Gevgelija, Valandovo). A szerb iskolaszervezet megszervezésére és ellenőrzésére Skopjében, Bitolában és Štipben oktatási hivatalt állítottak fel. A nem szerb nemzetiségű tanítóknak, amennyiben állami szolgálatba akartak kerülni, szerb nyelvtanfolyamot és átképzésen kellett részt venniük, ahol elsajátíthatták a szerb történelem és földrajz alapvető ismereteit. A nem szerb iskolákat bezárták, kivételt csak az aromán iskolák, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia által fenntartott intézmények jelentettek. Az iskolahálózat fejletlen volt, az 1918–19-es tanévben mindössze 400 iskola működött közel 600 tanítóval.²⁸

Az Oszmán Birodalomban a 19. századig nem létezett állami világi iskola. Az iskolákat a milletek működtették, és a tananyag fő részét a vallási ismeretek képezték: a muszlimok esetében a Korán olvasása – arab nyelven –, a felsőbb iskolákban pedig az iszlám jog. Az ortodox iskolákban az egyházi szláv nyelvvel ismerkedtek meg a tanulók. Először a tanzimat reformtörekvések idején történt kísérlet az állami iskolarendszer kiépítése. 1869-ben lépett életbe az első oktatási törvény, amely – amellet, hogy biztosította a nem muszlim lakosság számára a saját iskolarendszerhez való jogot – a világi oktatás alapját jelentette.²⁹ Az említett törvény – amely állami iskolák létrehozására kötelezte a helyi hatóságokat az oszmán tanmenet bevezetésével, valamint az egyházi iskolák tankönyveinek jóváhagyását írta elő – a milletrendszerrel való szakítást tűzte ki célul, s így kiváltotta a keresztények ellenállását.³⁰

Bosznia-Hercegovinában 1861-ben nyílt az első már világi tananyagot is oktató középiskola (ruždije, rüšdiye). Ezt az iskolatípust elvben nem muszlimok is látogathatták. A muszlim gyermekek elemi oktatása az ún. mektebekben folyt, ahol a Korán szövegeit olvasták és tanulták. Ezeknek a gyermekeknek a többsége félig analfabéta maradt, mivel modern értelemben vett olvasásitanítás nem folyt. A fennálló helyzeten a klérus ellenállása miatt nehéz volt változtatni, a mektebeknek még a nyegedét sem sikerült modernebbé tenni a 20. század elejéig. (Az újabb típusú mektebekben végzett tanulók megfelelő világi tudás és olvasásismeret birtokában a népiskola harmadik osztályában folytathatták tanulmányaikat.) A klérus – védve az elavult iszlám iskolarendszert – az 1909. évi autonómiairendelkezésben elérte, hogy csak a mekteb elvégzése után iratkozhatnak be a muszlim gyermekek nyilvános iskolába.³¹

A szerbek iskolahálózata a tanzimat reformok bevezetése után kezdett fejlődni. Az iskolák költségeit alapvetően az ortodox egyház állta. 1878 után a szerbek erősen védtek iskolarendszerüket, amelynek autonómiáját végül 1905-ben elismerték.

Az első bosznia-hercegovinai horvát iskolaalapítások a ferencesek középkori tevékenységéhez kötődtek. Néhány iskolájuk az oszmán hódítás időszakában is fennmaradt. A 19. század utolsó harmadában megjelentek mellettük a különböző tanító rendek. A boszniai felekezetek közül a katolikusok bizonyultak a legnyitottabbaknak mind a vallási elkülönülés megszüntetése, mind pedig a koedukált oktatás tekintetében. Ezenkívül azt várták a kormányzattól, hogy végre iskolákat nyit a horvát többségű nyugat-hercegovinai területeken.³²

Az okkupáció után az osztrák–magyar hatóságok egyik alapvető feladata volt a megfelelő oktatási rendszer kiépítése. A helyzet, amivel szembe kellett nézniük, a Monarchia egyéb területeihez képest is sokkal rosszabb volt: fejletlen volt az iskolahálózat (a gyermekek több mint 80%-a nem járt iskolába), kevés volt a tanító, és különösen a muszlim iskolákban igen alacsony volt az oktatás színvonala.³³ A vallási és nemzeti ellenállás nagyban hátráltatta a modernizációs törekvéseket, ennek következtében még azt az eredményt sem lehetett elérni, amit az anyagi lehetőségek megengedtek volna.

A legnagyobb politikai kérdést az jelentette, meghagyják-e a vallásfelekezetek alapján kialakult iskolarendszert, vagy egységes, interkonfeszziós szerkezetet alakítsanak ki. Az osztrák elképzelések – már politikai okokból is, hogy a nemzeti tudatokat gyengítsék és egy közös „bosnyák nemzettudatot” alakítsanak ki az itt élők körében³⁴ – inkább a második variánst

célozták.³⁵ A gyakorlatban azonban egy köztes megoldás bontakozott ki. Az anyagi nehézségek és a megfelelő szakemberek hiánya mellett a kormánynak azzal szembe kellett néznie, hogy a bosnyákok vallási, a szerbek nemzeti-vallási okokból ellenezték az interkonfessionális rendszer létrehozását. Végül 1906-ban az iskolai ügyek koordinálására létrehozták a Legfőbb Oktatási Tanácsot, majd pedig 1911-ben elfogadták a tartomány első oktatási törvényét, amely a 7–11 éves gyermekek számára iskolakötelezettséget írt elő. Az iskolahálózat fejletlensége miatt azonban a törvény megvalósíthatatlan maradt.³⁶

A nehézségek dacára a korszakban a négyosztályos iskolák száma sokszorosára emelkedett (1880/81 31, 1899/1900 193, 1909/10 306, 1917/18 455).³⁷ 1913–14-ben azonban 3504 lakosra jutott egy iskola, amely még kelet-európai összehasonlításban is rossznak mondható. A századforduló körül az iskoláskorú gyermekeknek mindössze tizede járt iskolába, ezen belül is jelentősek voltak a felekezeti különbségek (a muszlim gyermekek 6%-a, az ortodoxok 13%-a, a római katolikusok 22%-a, a zsidók 87%-a).³⁸ Magas maradt az analfabéták aránya is. Az 1910. évi népszámlálás szerint a lakosság 87,8%-a nem tudott írni-olvasni, és itt jelentősek a felekezeti különbségek (muszlimok 94,7%, ortodoxok 89,2%, római katolikusok 77,4%).³⁹

Az elmondottak mutatják, az SZHSZ államba került területeken korábban különböző oktatáspolitikák érvényesültek, és eltérőek voltak az oktatás hagyományai, feltételei is. A Habsburg Birodalomhoz tartozó területeken az oktatás modernizálása és az állami szerepvállalás már a 18. század második felében megkezdődött. Az egykor az Oszmán Birodalomhoz tartozó régiókban a 20. század elejéig nem jött létre a lakosság többségét érintő oktatási rendszer.⁴⁰ A vajdasági elemi iskolák lakossághoz viszonyított száma például kétszerese volt a szerbiainak, és közel négyszerese a bosznia-hercegovinainak. Ebből következően az analfabéták aránya is hatalmas különbségeket mutatott: Szlovéniában a lakosság 82%-a tudott írni-olvasni, míg Bosznia-Hercegovinában mindössze 12%-a. Nincsenek adataink Montenegróra és Koszovóra vonatkozóan, de az ottani helyzet nem lehetett jobb, mint a boszniai (1–2. táblázat).⁴¹ Mindebből következett, hogy hatalmas feladatra vállalkozott az oktatáspolitikai, amikor egységes oktatási rendszer bevezetését és a fejlettség- és műveltségbeli különbségek csökkentését tűzte ki célul.

1. táblázat

Írástudatlanság a 6–10 évnél idősebb lakosság körében és az elemi iskolák száma 1910 körül

Terület	Analfabéták (%)	Elemi iskolák	Lakos/iskola
Szlovénia	18,2	679	1475
Horvátország	54,4	1536	1707
Dalmácia	72,2	457	1360
Vajdaság	34,5	1200	1122
Bosznia-Hercegovina	87,8	487	3967
Szerbia	79,0	1425	2042
Makedónia és Koszovó	n. a.	381	4370
Montenegró	n. a.	136	1753

2. táblázat

Az írástudatlanok arányának anyanyelv szerinti megoszlása (%) az 1921. évi népszámlálás alapján

Anyanyelv	Férfi	Nő	Összesen
Szerb-horvát-szlovén	42,6	63,0	53,0
Cseh, szlovák	10,9	13,8	12,4
Német	9,0	12,3	10,7
Magyar	17,8	23,7	20,9
Román	52,1	76,3	65,0
Rutén	33,4	41,6	37,6
Albán	94,9	99,1	97,0
Török	80,1	97,0	88,7
Olasz	12,8	16,3	14,6
Lengyel	41,0	52,1	46,5
Orosz	5,5	7,8	6,3
Egyéb	61,3	71,6	66,5
Összesen	42,2	60,3	51,5

Oktatáspolitikai elképzelések a parlamentarizmus idején (1918–1929)

Az iskolarendszer átalakítása és fejlesztése a különbségek és a közös vonások csekély volta miatt nem tűnt könnyű feladatnak. Először is létre kellett hozni az oktatásirányítás szervezetét, mivel 1918 előtt az egyes délszláv népek kulturális életét természetesen különböző központokból irányították (Belgrád, Zágráb, Ljubljana, Szarajevó, Újvidék, Split). Az SZHSZ állam megalakulása után egy ideig bizonyos kettősség mutatkozott: 1918 decemberében az első kormány egyik tárcájaként létrehozták az oktatási minisztériumot, ugyanakkor – Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában, Dalmáciában, Szlovéniában – a még működő tartományi kormányoknak is volt saját oktatási minisztériumuk. 1923–24-re, a tartományi kormányok megszüntetése és a közigazgatási reform bevezetése után, vagyis az állam megalakulása után öt évvel kerültek a kulturális-oktatási ügyek egy tárca felügyelete alá. Az első oktatási programot – amely egyébként sohasem lépett érvénybe – csak 1927 decemberére sikerült megalkotni.

A korábbi fejlődésből és hagyományokból adódóan az egységes oktatásszervezés létrejöttére több évet kellett várni, s az nem minden tekintetben volt elég hatékony. Személyi feltételei sem tekinthetők a legoptimálisabbnak. Az 1918–29 között működő 24 kormányban 10, gyakran egymástól igencsak különböző felfogású és koncepciójú személy töltötte be az oktatási miniszteri posztot. Minisztercserére egyébként 27-szer került sor, Svetozar Pribičević például kilencszer, összesen 2,5 éves időtartamig, Miloš Trifunović ötször, összesen 3 évig volt oktatási miniszter. Senki sem töltötte be a posztot három évnél hosszabb ideig. Az 1930-as évek 15 kormányában 11 politikus állt a minisztérium élén. A kevés kivételtől eltekintve a miniszterek hiányos ismeretekkel rendelkeztek, és a gyakori személycserék akadályozták, hogy az oktatás- és kultúrpolitika folyamatos és koncepciózus legyen. A kultúrpolitika így sok tekintetben a párt- és személyi harcok jegyeit viselte magán.

A minisztercserék együtt jártak az apparátus állományának változásával is, a nem kellően felkészült hivatali kar pedig nem tudta megfelelő módon segíteni az oktatás és kultúra fejlesztését.⁴²

Az oktatásszervezést illetően két egymással alapvetően ellentétes elképzelés állt egymással szemben. Az egységes iskolarendszer kialakítását célul megfogalmazó unitarista felfogás abból indult ki, hogy a fiatal generációt az egységes iskolarendszer keretében lehet a leghatásosabban az új állami ideológia szellemében nevelni. A „háromnevű”, „háromtörzű” nemzet politikai egységének kifejezése a közös állam létrehozásával már megtörtént, a fennálló gazdasági-kulturális különbségeket – vélték az unitarista felfogás hívei – többek között a kulturális gátak lebontásával, ezen belül az egységes iskolai nevelés útján lehet megszüntetni. A másik irányzat alkalmazkodni akart az egyes területek hagyományaihoz, igényeihez, és a gyakorlati kérdések megoldásában nagyobb rugalmasságot igényelt.⁴³

Az 1918–29 közötti időszak a parlamentarizmus korszaka a délszláv államban, a parlamenti viták keretében azonban csak elvétve fordultak elő oktatási kérdések, főképpen a költségvetési vitákban. A pártok egy része nem rendelkezett kimunkált oktatási és kulturális programmal, a döntő kérdésben, miszerint egységes iskolapolitikát folytasson-e az állam, illetve egységes iskolarendszert hozzon-e létre, mindegyik párt határozott álláspontot foglalt el. A szerb pártok zöme – miként az állam berendezkedésének tekintetében is – a centralizmust, az egységesítést támogatta, valamint hogy az iskolák fenntartója az állam legyen. A horvát és szlovén pártok gyakorlatilag kulturális autonómiára törekedve védtek területeik hagyományát, kimondott vagy kimondatlan nemzeti különállásukat, és ezzel összefüggésben a katolikus egyházi iskolák rendszerét.

A Radikális Párt 1881. évi programja szerint – a szerbség többi részeinek felszabadítása és a nemzet egységének megteremtése érdekében is – az oktatásnak általánosnak, kötelezőnek és ingyenesnek kell lennie, a szegény gyermekeket az államnak támogatnia kell. A párt – amely 1918–29 között mindössze 293 napig nem volt a kormány tagja – oktatási elvei a későbbiekben alig változtak. Az 1920. szeptemberi országos konferencián kimondták: az oktatás az állam legfontosabb kulturális feladata, ezen belül is a legnagyobb súlyt az elemi képzésre kell helyezni, emellett növelni kell a szakiskolák számát. A párt ideológiai tekintetben egységesnek tekintette az államalkotó nemzetet („háromnevű” szerb–horvát–szlovén nemzet), és a meglévő hatalmas gazdasági, kulturális, oktatási különbségeket az állami centralizáció segítségével kívánta megszüntetni. Az egységes nemzeti tudat kialakítását az ifjú generációknál, az elemi iskolában kell megkezdeni, egy időben a modern állam kialakításával.

A Demokrata Párt a többi szerb párthoz képest nagyobb figyelmet szentelt a kulturális-oktatási kérdéseknek. Újabb programját 1925. decemberi kongresszusán fogalmazta meg. Az alapvető kérdésekben abból indult ki, hogy az oktatást az államnak kell finanszíroznia, s az oktatási intézményeknek nemzeti és demokratikus jellegűeknek kell lenniük. Mint a nemzeti és állami egység hirdetője emellett foglalt állást, hogy egységes oktatáspolitikát kell folytatni, mivel ezáltal lehet kiegyenlíteni a különbségeket. Az oktatáspolitikának a párt szerint függetlennek kellene lennie a pártpolitikától.⁴⁴

A Horvát Paraszt Pártnak is kidolgozott kultúrpolitikai elképzelései voltak, kifejteti, megvalósítani viszont az adott hatalmi viszonyok és részben időnkénti, a parlamenti életből való kivonulásai miatt nem tudta azokat. A párt kritikus álláspontot

foglalt el az állami kultúrpolitikával szemben, elvetette a kormány egységesítő törekvéseit. Ideológusai szerint az állami iskola „megöli” a horvát kultúra lényegét, szellemisége nem felel meg a horvát falu igényeinek, hagyományainak. A HPP 1921-ben elfogadott programja szerint a megvalósítandó parasztállamban egy új iskolarendszert kell kidolgozni. Az alapvető ismereteken kívül a gyermekeket gyakorlati munkára is kell nevelni. Az oktatási elképzelések szorosan kötődtek az önálló horvát állam gondolatához, így nem járultak hozzá az oktatás aktuális gyakorlati problémáinak megoldásához.⁴⁵

A szlovén kultúra és oktatás kiteljesedése számára az új államban kedvezőbb feltételek teremtődtek: nemcsak a már meglévő intézmények fejlődhettek, de létrejöttek az oktatási rendszer hiányzó elemei (egyetem és a középiskolai hálózat). Mindenképpen nyereségnek tekinthető, hogy a szlovének 1918-tól államalkotó nemzetnek számítottak, s megszűnt a németesítés veszélye. A szlovén értelmiség és politizáló elit körében felmerült viszont egy új kérdés: fenntartsák-e továbbra is a nemzeti, illetve nyelvi különállást, avagy a kulturális asszimiláció irányába tegyenek lépéseket. A dilemma túlmutatott a pusztán kultúrpolitikai megfontolásokon, s szoros összefüggést mutatott az ország berendezkedése körüli harccal: vagyis hogy centralizált állam jöjjön-e létre, avagy bizonyos területeken megmaradhatnak-e az autonómiák.⁴⁶

A ljubljanai Nemzeti Tanács kulturális osztályának határozata – a többség akaratának megfelelően – 1918. november 18-án, még az egyesülés előtt kimondta: azt várják a délszláv államtól, hogy „az a kulturális autonómia alapján minden rendelkezésre álló eszközzel segítse elő mind a három törzs kulturális életének fejlesztését”. A leendő kultúrpolitikának figyelembe kell vennie, hogy bár a szlovének a jugoszláv nemzet részei, az évszázadok során saját szellemi-kulturális arculatuk alakult ki, és nyelvük is eltér a szerb-horváttól. A kiáltvány szerint a kulturális autonómia nem jelenti azt, hogy a szlovének nem törekszenek a többi délszláv nép jobb megismerésére.⁴⁷ A kiáltvány a szlovén nemzettudat meglétét mutatta, és képviselői végig ezt vallották a királyi Jugoszlávia fennállása idején. Volt azonban másfajta álláspont is.

A két tábor, a katolikusok (klerikálisok) és liberálisok szembenállása már a 19. század utolsó negyedében, az állam és egyház viszonyának szabályozásakor kialakult. A kisebb támogatást maguk mögött tudó liberálisok úgy vélték, az új állam lakói egy nemzetet képeznek, s a nemzeti egység érdekében a szlovéneknek nyelvi-kulturális tekintetben közelíteniük kell a szerbekhez és horvátokhoz, vagyis le kell mondaniuk különállásukról. Ennek megfelelően az egész országban egységes iskolarendszer bevezetését, a katolikus egyház befolyásának csökkentését szorgalmazták. Tevékenységük – a szerbiai liberálisokkal összefogva – végül is az ország centralizációját segítette. A klerikális tábor és pártja, a Szlovén Néppárt a nyelvi-nemzeti sajátosságok meglétét hirdette, és kiállt az önálló szlovén iskolarendszer mellett. A jugoszláv ideológia idegen maradt a párt értelmiségi köre számára, és a szerb politikusok hegemon törekvéseinek eszközeként tartotta számon. Az oktatást – vallotta a Szlovén Néppárt – nem kell koncentrálni, felügyeletét meg kell hagyni a tartományok hatáskörében.⁴⁸ (A későbbiekben a tanfelügyelők kinevezésének kérdése képezte a „kulturharc” egyik legfőbb elemét. A gyakori kormányváltások sok alkalmat kínáltak ehhez.)⁴⁹ A párt a katolicizmus hagyományaihoz híven továbbra is szerette volna fenntartani az egyház befolyását az oktatásban, és többek között ragaszkodott a kötelező, egyházi személyek által végzett

iskolai hitoktatáshoz. Az SZNP-nek Szlovéniában többsége volt, önálló iskolai igazgatás esetében elképzeléseit meg tudta volna valósítani, ezért az autonomista mozgalom élére állt.

A két egymással ellentétes koncepció vitájában a döntő szót – miként az ország berendezkedésének kérdésében – a Vid-napi alkotmány (1921) mondta ki. Előírása szerint az oktatásnak az egész országban „azonos körülmények között kell folynia”. Noha az évek során számos tervezet készült, az egységes iskolarendszert bevezető törvények meghozataláig egy évtizedet kellett várni. Először 1919 első felében állt fel egy bizottság, hogy megalkossa az oktatási törvény tervezetét, majd 1921–22-ben három tervezet is készült: a Tanárok Egyesületéé, az oktatási minisztérium bizottságáé, valamint a Legfőbb Oktatási Tanácsé. Ezek közül végül egyik sem került a parlament elé. 1925-ben a Pašić–Pribičević-kormány készített törvényjavaslatot, majd 1927-ben Nikola Uzunović kormánya nyújtotta be a tervezetét a parlamentnek. A kormánytagok gyakori cserélődése miatt azonban ezúttal sem sikerült törvényt alkotni. Utoljára Antun Korošec kormányának javaslata járt így, a király 1929. január 6-i lépésével feloszlatta a parlamentet.⁵⁰

Az 1920-as években az oktatási kormányzat rendeletekkel igyekezett szabályozni az oktatás ügyét. Első lépésként 1919-ben a Vajdaságra és Montenegróra is kiterjesztette a szerbiai iskolatörvények hatályát. A tananyagok egységesítése érdekében 1925-ben elkészült az első népiskolai tanterv, amit még nem fogadtak el. A következő évben némileg módosították a tantervet. A tanórák felét fordították az írás-olvasás tanítására. Mind a cirill, mind a latin betűs írással meg kellett ismerkedniük a tanulóknak (a másik vallás írását a 3–4. osztályban tanították). Hogy a nemzet egységét kifejezzék, „szerbhorvát és szlovén nyelv” címmel jelölték meg az anyanyelvi ismereteket oktató tárgyat.⁵¹ A gimnáziumok tanterve 1925–26-ban készült el (a szlovén gimnáziumokra nem vonatkozott), a polgári iskolákra vonatkozóan csak a tervezetelig jutottak. A tantervekben és a tankönyvekben főképpen a szerb hagyományokat, a korábbi szerb iskolák példáját követték. (A tankönyvek anyagáról még később ejtünk néhány szót.)

A felsőoktatás alapvető kereteit is igyekeztek meghatározni. A jugoszláv állam megalakulásakor az ország területén két egyetem működött: Zágrábban⁵² és Belgrádban,⁵³ majd pedig megvalósult a szlovének régi vágya is: megalakult a szlovén egyetem. 1919. július 23-án fogadták el a ljubljana-i egyetem megalapításáról szóló törvényt. Az egyetem a törvény értelmében az 1919–20-as tanévben négy karral (teológiai, jogi, filozófiai, műszaki) kezdte meg működését, az orvosi kar két év múlva indult be. Az 1919. őszi félévre 695 hallgató iratkozott be, számuk 1929-ben elérte az 1315 főt, főképpen a műszaki fakultáson számos nem szlovén anyanyelvű hallgató is diplomát szerzett. Az egyetemalapítással lett teljes a szlovén nyelvű oktatás.⁵⁴ Az egyetemek működési rendjét kezdetben az 1905. február 25-én kihirdetett szerbiai egyetemi törvény szabályozta, amely a megfelelő szervezeti keretek meghatározása mellett autonómiát biztosított az egyetemeknek.⁵⁵ Az egyetemek szervezeti felépítését, az egyetemek irányítását, valamint a rektor, az egyetemi tanács hatáskörét a későbbiekben több rendelet módosította (1919. július 23., 1930. május 22.).⁵⁶

Az állam létrejöttét követően rendezték a tanítók jogállását is. 1919-ben az 1904. évi szerb iskolai törvény hatályát kiterjesztették, s ennek értelmében a tanítók állami hivatalnoki státust kaptak: meghatározták fizetési osztályukat, jogot nyertek

nyugellátásra, valamint csak fegyvelemsértés esetén veszíthették el állásukat. Jogaikat a későbbiekben is a hivatalnokokra vonatkozó törvények határozták meg.⁵⁷

Törvények és iskolapolitika a jugoszlávizmus jegyében (1929–1939)

Az 1929. január 6-i fordulat új korszak kezdetét jelentette a jugoszláv állam történetében, és jelentős következményekkel járt a társadalom minden szegmensében, így az oktatásban és a kultúrában is. Végső soron megerősítette azokat a törekvéseket, amelyek az egységes iskolarendszer kialakítását célozták.⁵⁸

1929. január 6-i proklamációjában Sándor király elítélte a parlamentarizmust és a pártok tevékenységét, mivel azok szerinte a nemzet romlásához, a nemzeti integráció helyett a széthúzáshoz vezettek. A király az állam megmentését jelölte ki legfontosabb feladatul: „A nemzeti egység és az ország egységének védelme – ez uralkodásom legfőbb célja, és ennek kell a legfőbb törvénynek lennie számomra és mindenki számára.”⁵⁹ Ennek érdekében erősíteni kell a nemzeti egységet. Sándor azt hitte – és mint később kiderült, tévedett ebben –, hogy egy évtized közös állami lét után hozzá lehet fogni a jugoszláv nemzeti tudat meggyökereztetéséhez. Felfogása, miszerint az emberi tudatot és gondolkodást adminisztratív intézkedésekkel – mint például állami iskolák építésével, új tankönyvek bevezetésével, a széles tömegek felvilágosításával – a létező hagyományokkal és nemzettudatokkal szemben, a fennálló civilizációs, vallási különbségek ellenére gyorsan meg lehet változtatni, és így új nemzettudatot lehet teremteni, illúzióknak bizonyult. Mindenesetre megpróbálta.⁶⁰

A királyi diktatúra bevezetésével felerősödött az unitarista tendencia. A király a nemzeti integrációt, amely nem jött létre a parlamentarizmus keretei között, 1929 után „felülről” kívánta megvalósítani. A jugoszlávizmust a hivatalos állami ideológia szintjére emelték, és ennek terjesztésében és sikerre vitelésében nagy szerep hárult a kultúr-, illetve oktatáspolitikára. Az elemi oktatásnak jelentős ideológiaközvetítő szerepet szántak. A népiskolának nemcsak az a célja, hogy megtanítsa a gyermekeket írni-olvasni, „hanem ennél több, az hogy nemzeti szempontból neveljen”. Egy 1931. évi miniszteri rendelet előírta például, hogy „az iskoláknak szüntelenül erősíteniük kell a nemzeti és állami egységet”. A többi iskolatípus feladatainak meghatározásában is jelentős teret kapott annak hangsúlyozása, miszerint a nevelést úgy kell folytatni, hogy a végzetek a későbbiekben ne kérdőjelezzék meg az állam berendezkedését, a hatalomgyakorlás módját, illetve az állami és nemzeti egységet. A tanárokat, tanítókat kötelezték, hogy „jugoszláv szellemben” tanítsanak és neveljenek, „ahol arra lehetőség adódik”.⁶¹

A minisztertanács 1929. március 12-én tárgyalta meg a király által előzőleg jóváhagyott, Božidar Maksimović oktatási miniszter által előterjesztett programtervezetet. Mint a tervezet megállapította: a most beinduló munkálatok az eddigi folyamatokkal ellentétes irányba mutatnak. Eddig ugyanis a „törzsi szellemi központok” létrejötte fokozatosan a „szellemi és politikai hármassághoz”, három központ meglétéhez vezetett, ami mindenképpen károsnak tekinthető. A minisztérium feladata a folyamatok korrigálása és megfelelő mederbe terelése. A minisztérium vezetői elsődleges feladatnak jelölték meg az állami oktatási program kialakítását, az oktatási törvények egységesítését, külön törvény megalkotását minden iskolatípus számára, illetve azonos tankönyvek bevezetését az azonos típusú iskolák számára.⁶²

Az oktatás egységesítését a kormányzat az egyes iskolatípusok számára készített törvények által tartotta megvalósíthatónak. Elsőnek a középiskolai törvényt hozták meg, 1929. augusztus 31-én. A középiskola feladatául azt szabták, hogy általános és nemzeti nevelésben részesítse a tanulókat, és tegye képessé a felsőbb fokú tanulmányok végzésére a növendékeket. Az igazgatók feladata volt, hogy az ifjúság nevelése „helyes úton” folyjon. A középiskolák állami és önkormányzati fenntartásúak lehetnek, magán középiskolákat azonban nem lehetett alapítani. Az egész országban egységes tantervek bevezetését írta elő a törvény.⁶³ A törvény egyik célja az volt, hogy csökkentse a középiskolák számát, és racionálisabbá tegye az iskolaszervezetet, ezt el is érte, a következő évben 34-gyel csökkent a gimnáziumok száma.⁶⁴

A tanítóképzők feladata – határozta meg a vonatkozó törvény –, hogy nemzeti szempontból tudatos tanítókat képezzenek, akik munkájuk során nem fognak az állami és nemzeti egység gondolatával ellentétes szellemben nevelni. A tanítóképzők a népiskolák számára képeznek pedagógusokat, általános és szakmai, pedagógiai ismereteket nyújtanak hallgatóiknak az állami és nemzeti egység, valamint a vallási tolerancia szellemében. A tanítóképzők tananyaga a törvény előírása szerint egységes az egész országban. A tanítóképzők állami intézmények, új magán tanítóképzőt már nem lehet alapítani, a meglévőknek pedig meg kell felelni az állam által állított követelményeknek.⁶⁵

A legnagyobb tömegeket érintő, s ezáltal legfontosabbnak tekinthető népiskolai törvény 1929. december 5-én kelt. Eszerint az oktatás célja, hogy a nemzeti és az állami egység, valamint a vallási tolerancia szellemében nevelje a gyerekeket. Az oktatás általános, ingyenes és mindenki számára kötelező, egységesen az egész országban. Az államnak joga van arra, hogy a szülőket arra kényszerítse, járassák iskolába gyermekeiket. Ennek különös jelentősége volt, mivel az iskoláskorú korosztály 30%-a nem járt iskolába. A törvény nyolcéves tankötelezettséget írt elő, az első négy évfolyamot az elemi vagy általános iskola jelentette, ezután következett a szintén négyéves felső népiskola. A törvénynek ez a cikkelye azt célozta, hogy egységessé tegye a tankötelezettséget az egész országban, realitása bevezetésének azonban nem volt. Hasonlóan az országban mutatkozó szintkülönbségek kiegyenlítését szorgalmazta a 17. törvénycikk is, amely szerint minden olyan helyen iskolát kell létesíteni, ahol 4 km-es körzetben legalább 30 iskoláskorú gyermek él. A törvény előírta azt a 14 tantárgyat is, amelyet egységesen kellett tanítani az egész országban. A kötelezően tanítandó tárgyak közé tartozott a hittan is, mely tantárgy oktatóját a felekezetek javaslatára az oktatási miniszter jelölte ki. (A katolikus egyház az iskolai hitoktatás elleni támadásként értékelte ezt a cikkelyt.) A törvény úgy rendelkezett, hogy a népiskolai oktatás az állam nyelvén, szerb-horvát-szlovén nyelven folyik, ezzel is a nemzeti és állami egységet akarta kifejezni. Tilos volt a tanulóknak vallási és törzsi alapon szerveződő szervezetbe lépniük. A törvény rendelkezett arról is, hogy a kisebbségek gyermekei milyen feltételek mellett tanulhatnak anyanyelvükön. Az iskolákban csak állami tanítóképzőt végzett nevelők dolgozhattak, és állami alkalmazásban álltak. A törvény a 25 éven aluli írni-olvasni nem tudókat arra kötelezte, vegyenek részt tanfolyamokon, amelyeken elsajátíthatják a betűvetést.⁶⁶

A törvény – állapította meg a jugoszláv kultúrpolitika mai kutatója – egyszerre tartalmazta az integráns jugoszlávizmus ideológiáját, valamint a Kórszerűnek nevezhető oktatáspolitikai szándékokat, sokszor inkább vágyakat, és a

reményt, hogy rövid időn belül ki lehet egyenlíteni a kulturális szintkülönbségeket. Abban a reményben készült, hogy az iskolákat hozzá lehet igazítani a mindennapos élet igényeihez. A kimondott elvek és a gyakorlat azonban nagyban különbözött egymástól.⁶⁷

Az első, az egész országra kiterjedő egyetemi törvényt is ebben az időszakban, 1930. június 28-án fogadták el. Ennek értelmében az egyetemek autonóm testületek. Mint a legmagasabb szintű oktatási intézményeknek feladatuk szabták a tudomány művelését és a jugoszláv kultúra kialakítását. Az országban három egyetem működik: Belgrádban (hozzá kapcsolódó jogi karral Szabadkán és filozófiai karral Skopjében), Zágrábban és Ljubljanában. A törvény egységesítette és az egyetemek vezető szerveit, illetve meghatározta azok feladatait.⁶⁸

A legfontosabb oktatási törvények röviddel a diktatúra bevezetése után jelentek meg. Ideológiai tartalmuk ugyanaz, néha szó szerint is megegyeznek a szövegek. A törvények végül is egységesítették az oktatás rendszerét (lásd alább), elvben azonos tanterveket és tananyagokat vezettek be az egész ország területén. Ez néha nagy ellenállásba ütközött, a meglévő források és a korábbi műveltségbeli szintkülönbségek azonban nem tették lehetővé a gyors és eredményes kiegyenlítődést.

Mint láthattuk, politikai, koncepcionális, szervezési és egyéb okokból kifolyólag az egységes iskolarendszer kiépítéséhez és annak törvényi szabályozásához több mint egy évtizedre volt szükség (a népiskolai törvényt 1929. december 5-én, a középiskolai törvényt 1929. augusztus 31-én, a tanítóképzőkről szóló törvényt 1929. szeptember 27-én, az egyetemi törvényt 1930. június 28-án, a polgári iskolai törvényt 1931. december 5-én, a középfokú kereskedelmi iskolákról szóló törvényt 1932. március 18-án, a középfokú műszaki oktatást szabályozó törvényt 1932. március 31-én fogadták el). Az oktatás alapját a népiskola jelentette, amely két részre oszlott: az első négy év az elemi iskola, a következő négy év a felső népiskola nevet viselte. Utóbbi váltotta fel a régiókként változó típusú ismétlőiskolákat. Az iskolakötelezettség nyolc évre emelésével (1929) ezt az iskolatípust kellett választani azoknak, akik máshová nem jelentkeztek. Az ebben az iskolában végző diákok a kézműves-ipari inas-, tanonciskolákban tanulhattak tovább.

A teljes középiskolai oktatást a gimnáziumok nyújtották a 10–18 éves gyermekek számára. A gimnáziumnak három fajtája volt: a klasszikus gimnázium, a reálgimnázium és az úgynevezett reáliskola, amelyben a fő hangsúlyt a természettudományos tárgyak oktatására helyezték. A gimnázium első négy osztályát alsó középiskolának nevezték. A negyedik év végén a diákok úgynevezett kisérettségi vizsgát tettek, amely feljogosította őket arra, hogy tovább folytathassák tanulmányaikat a felső középiskolákban, vagyis a gimnázium 5–8. osztályában, illetve tanítóképzőbe, kétéves kereskedelmi iskolába, középfokú mezőgazdasági, valamint középfokú műszaki iskolába iratkozhattak be. Az alsó középiskola első két éve után ipari iskolába lehetett átmenni. A gimnázium befejezése után érettségi vizsgát tettek a diákok, ez volt az egyetemi felvétel előfeltétele.

A polgári iskolák a nem teljes középiskola egyik típusát jelentették. Feladata és célja ennek az iskolatípusnak az volt, hogy az általános műveltség mellett praktikus tudást: kereskedelmi, ipari, mezőgazdasági ismereteket közvetítsen a diákoknak, valamint hogy felkészítse a tanulókat a középfokú szakiskolákra. A népiskola negyedik osztálya után jelentkezhetek ide a diákok, az első két év után az említett területekre specializálhatták magukat, vagy átmehettek az ipari iskolákba. A polgári iskola negyedik évfolyamát vizsga zárta, amely arra jogosította a végzeteket, hogy

kétéves kereskedelmi akadémián, középfokú mezőgazdasági vagy műszaki-ipari iskolában folytathassák tanulmányaikat. Ezenkívül beiratkozhattak tanítóképzőbe is.

A szakképző iskolák az élet minden területét átfogták. Az elemi iskola után tízéves korban lehetett jelentkezni az alsó mezőgazdasági iskolába, az egyéves háziasszonyképzőbe, valamint az inasiskolába. Hasonló céllal jöttek létre az ezekkel az iskolákkal párhuzamos képzést folytató, de nagyobb előképzettséget – alsó középiskolai vagy polgári iskolai két osztályt – igénylő kézműves vagy kereskedelmi iskolák. A szakképző iskolák magasabb szintjét azok az iskolák jelentették, amelyekbe 14 éves koruktól, megfelelő előképzettség után járhattak a gyermekek (pl. felső mezőgazdasági iskola, kereskedelmi akadémia). Ezek az iskolák 2–3 évesek voltak, és vizsgával zárultak. A kereskedelmi akadémia után – a középfokú szakképző iskolák közül egyedül – főiskolai szintű tanulmányokat lehetett folytatni a gazdasági és kereskedelmi főiskolán. A népiskolák tanítóit az ötéves tanítóképzőkben készítették fel. Kétéves tanítási gyakorlat után a tanítók a pedagógiai főiskolán tanárrá képezhették át magukat.⁶⁹

Az oktrojált alkotmány kihirdetésével (1931. szeptember 3.) formálisan befejeződött a királyi diktatúra korszaka, ez azonban nem jelentette azt, hogy a király, illetve a kormányzat szakít a jugoszlávizmus eszméjével, megvalósítását viszont látszólag demokratikusabb eszközökkel kísérte meg. A rendszer megalapozásához tartozott egy jugoszláv irányultságú párt létrehozása is. Az 1931 végétől szerveződő párt – először Jugoszláv Radikális Paraszt Demokrácia, majd Jugoszláv Nemzeti Párt néven – programja a jugoszláv nemzet meglétéből indult ki. Elképzelése szerint az iskolai nevelés és a tömegek felvilágosítása által a nemzetet a jugoszláv eszme szellemében magasabb műveltségi szintre kell emelni, abból a megfontolásból is, hogy így fokozatosan kialakul majd az össznemzeti jugoszláv kultúra. A haza és a Karadjordjević-ház szeretetének, valamint a nemzet egységének, az ország oszthatatlansága gondolatának kell meghatároznia a felnövekvő generációk tudatát. A párt határozottan kinyilvánította: az oktatásnak ingyenesnek és államinak kell lennie.⁷⁰

Sándor király meggyilkolása (1934. október 9.) után a diktatúra elkerülhetetlenül bizonyos változásokon ment keresztül. A kormány ugyan első nyilatkozatában hitet tett amellett, hogy az országot továbbra is azon az úton vezeti, amelyet a megboldogult „Egyesítő” király nyitott meg, továbbá kinyilvánított: továbbra is érvényben lévőnek tekinti az 1931. évi oktrojált alkotmányt, és Jugoszlávia egységének megőrzésére törekszik.⁷¹ A jugoszlávizmusnak mint nemzeti gondolatnak, illetve eszmének azonban már korántsem maradt annyi híve, mint a tekintélyt parancsoló Sándor idején, az egyes nemzeti eszmék viszont egyre nagyobb befolyásra tettek szert. A szlovén és horvát területeken a jugoszlávizmust a nagyszerb gondolat megnyilvánulásaként tartották számon. A politikai, gazdasági viták felszínre törésével a kulturális egység megteremtésének gondolata végleg vereséget szenvedett.⁷² Mindez idővel hatással volt az oktatás- és kultúrpolitikára is.

Az oktatási minisztérium az évek során tovább fokozta a tanárok, iskolák ellenőrzését, és megakadályozta, hogy az iskolákban „törzsi” alapon vallási, regionális szervezetek jöjjenek létre. Folytatta a tankönyvek felülvizsgálatát, kiiktatott minden olyan részt, amelyet ellentétesnek vélt a jugoszlávizmus eszmeiségével. Egységesítette az érettségi és az államvizsgák követelményeit. A minisztérium az ideológia-közvetítő nemzeti tárgyakat – a nemzeti nyelvet, a földrajzot és a történelmet – nevezte a legfontosabbnak az egységes nemzettudat kialakítása

szempontjából. A nemzeti tantárgyak feladata – fogalmaz például a felső népiskolák számára készített tanterv 1932-ben –, hogy a tanulóknak kialakítsa az állami és a nemzeti egység tudatát. Ezen belül a történelemoktatás célja: „a gyermekeket a nemzeti közösség becsületes tagjává nevelni azáltal, hogy megismertetik őket a nemzeti múlttal, a kulturális kapcsolatok fejlődésével, illetve a jelen feladataival”.⁷³ A jugoszlávizmus szellemében a földrajz tananyagot viszont például igyekeztek a földrajzi egységek, pontosabban a „folyómedrek mentén” tagolni, hogy ezzel is elkerüljék az egyes területek nemzetekhez kötött elnevezését. A jugoszlávizmus kialakulását a történelem tananyagban általában a korai időszakokra tették, egyes tankönyvek a középkori államalakulatokat is jugoszláv államoknak tüntették fel. Mindemellett kialakították a jugoszláv gondolat képviselőinek panteonját, melynek tagjaival a gyermekeknek meg kellett ismerkedniük. A névsor azonban némileg egyoldalúra sikerült. A népiskolák harmadik osztályának történelem tananyaga kilenc fejezetben tíz kiemelkedő személyiség éltével ismertette meg a tanulókat. Közülük hat volt szerb (Szent Száva, Marko királyfi, Lázár fejedelem, Karadjordje, Péter és Sándor király), kettő horvát (Zrínyi Miklós, Josip Juraj Strossmayer), és egyetlen szlovén sem szerepelt a nemzeti hősök között. Ezen az évfolyamon az említetteken kívül a szláv írásbeliség két megalapítójáról, Cirillről és Metódról olvashattak a tanulók.⁷⁴

Milan Stojadinović kormányának – többek között a kormánypárton belüli viták miatt is – közel két évre volt szüksége, hogy kialakítsa oktatási koncepcióját (ld. 1937. március 31-i rendelet). Az elképzeléseket – sok tekintetben vágyakat – a költségvetési viták keretében mondták el a hivatalban lévő miniszterek, (Eddig nem volt szokásban, hogy az oktatási miniszterek részletes tájékoztatást adjanak a parlamentben.) Merész elképzelés volt, de a kormány a kötelező iskoláztatás időtartamát – miként a törvényben szerepel – gyakorlatilag is nyolc évre szeretne volna felemelni. A miniszter károsnak tartotta ugyanis az országon belül meglévő egyenlőtlenségeket, amelyek az elemi iskola utáni továbbtanulásban mutatkoztak. A Dráva bánságban⁷⁵ például huszonháromszor több gyermek tanult tovább az első négy osztályban, mint a Vrba bánságban.⁷⁶ Eszerint a kormány tisztában volt azzal, hogy Jugoszláviában egyetlen az iskolai hálózat, és annak fejlettsége elmarad a szomszédos országokétól is.⁷⁷ Ezért a kabinet arra törekszik, hogy minden iskoláskorú gyermeknek megadattassék az iskolába járás lehetősége. Dobrovoje Stošović miniszter parlamenti expozéjában 1937-ben megállapította: a több mint másfél millió gyermek közül legalább 230 ezer nem jár iskolába, főképpen amiatt, mert a fejletlenebb déli területeken legalább 1900 iskola hiányzik. Az iskolahálózat kiteljesítésére összefogás mellett, állami, bánsági és községi források felhasználása mellett is: legalább tíz évre lenne szükség a hiányzó iskolák megépítésére. Az egyes községek rossz anyagi helyzetét látva a kormány az iskolák finanszírozásának megoldása érdekében az iskolák fenntartásának kötelezettségét 1937 áprilisától a bánságok feladatául szabta.

Ezenkívül a városokban a polgári iskolák fejlesztését tartotta kívánatosnak, míg a falvakban a népiskolákat fejlesztette volna fel. A kormány koncepciója szerint az iskolákban előadott tananyagban a falusi élet körülményeihez kellene igazodnia, erre többek között azért lenne szükség, mert a felsőbb iskolákból kikerülő diákok túl nagy hányada kíván az államigazgatásban elhelyezkedni. Szükség lenne a szakképző iskolák számának növelésére is. Tartalmi szempontból a kormány szerint az egész országban azonos tankönyveket kellene bevezetni. Az iskolai munka letéteményeseit, a tanítókat, tanárokat pedig – megfelelő munkakörülmények biztosítása mellett –

érdemeik szerinti fizetésben kellene részesíteni. A meghirdetett elvek azonban nem voltak összhangban az ország gazdasági lehetőségeivel.

A Stojadinović-kormány hivatali idejének utolsó szakaszában – miközben kiállt az egységes jugoszláv nemzet léte, a nemzeti tudomány fejlesztése, az ifjúság nemzeti nevelésének fontossága mellett – hangot adott annak, hogy elismeri az egyes régiók kulturális sajátosságait. Ettől függetlenül továbbra is kiállt az egységes oktatáspolitiká mellett, és azt tartotta szükségesnek abban az esetben is, ha netán az ország belső berendezkedése megváltozik. Ekkorra azonban – mivel az oktatás- és kultúrpolitika bizonyos feladatai bánsági hatáskörben voltak – a „nemzeti” célok újra felerősödtek az oktatás és kultúra területén, és az északnyugati területek politikusai mind hangosabban nyilvánították ki, a központosított állami iskolarendszer nem felel meg hagyományaiknak, igényeiknek. (A jugoszlávizmus képviselői kultúrszeparatizmusnak nevezték ezt.)⁷⁸

A Horvát Bánság megalakulásával az egész országra kiterjedő, egységes iskolapolitika megszűnt. Az újonnan szerveződő bánságban az oktatás szervezése, valamennyi iskola felügyelete az ekkor létrejövő bánsági oktatási minisztérium hatáskörébe került. Az oktatás ideológiai alapját a horvát eszme, a jugoszlávizmus elvetése jelentette. A pedagógiai szakirodalom a Horvát Paraszt Párt és Stjepan Radić iskolával kapcsolatos elképzeléseit tekintette alapnak. (Radić még a 20. század elején fogalmazta meg gondolatait az oktatással kapcsolatban, részben az akkor egyre nagyobb teret nyerő jugoszlávizmussal szemben.)

A jugoszláv gondolat a népiskolai tankönyvekben

Az első világháború előtti tankönyvekben eltérően jelent meg a többi délszláv nemzet képe.⁷⁹ A jugoszlávizmus gondolata – ha egyáltalán jelen volt az iskolai oktatásban – az egyes nemzeteknél más-más hangsúlyt kapott. A szerb tankönyvek a nemzetet a nyelv alapján határozták meg, és a 19. század első felétől élő felfogás alapján a što dialektust beszélőket tartották szerbeknek. Ennek megfelelően Horvátország nagy részét, Szlavóniát, Dalmáciát, a Bánságot, a Bácskát, Bosznia-Hercegovinát, Montenegrót, Koszovót, Makedóniát szerb földnek tekintették az ott élők nyelve alapján. A horvátokat, akik szintén a što nyelvjárást beszélték, nem ismerték el külön nemzetnek, a szlovéneket viszont – eltérő nyelvükből kifolyóan – külön nemzetnek tartották, így azokban a gyermekekben, akik csak a népiskola négy osztályát járták ki, az a benyomás alakulhatott ki, hogy a horvátok is szerbek.⁸⁰

Hasonló kép bontakozik ki a középiskolai földrajz- és történelemtankönyvekből is. A történelemtankönyvek szintén a szerb nép nagyságát, küzdelmeit mutatták be, alig említve a horvátokat. (Kivételt képezett a szerbek és horvátok közös fellépése 1848-ban a magyarok ellen.) Változást csak Milenko Vukičević tankönyvének 1914-es, hetedik kiadása mutatott.⁸¹ A szláv nemzetek felsorolásánál szerepel a szerb–horvát és a szlovén megnevezés is. Míg eddig homályban maradt a horvátok katolikus volta, ebben a kötetben megjelenik a vallási tényező – megtestesítői a pápa és a pátriárka –, amely végül testvérharchoz és két külön nép kialakulásához vezetett. A tankönyv leírja, hogy mindkét nép szenvedett a török uralom alatt, valamint megemlíti Ljudevit Gaj szerepét, a szerbek és horvátok együttműködését 1848-ban. Vukičević idézi Jelačić mondatait, amikor vallási tekintet nélkül egységre szólított fel 1848-ban. Végül a tankönyv röviden ismerteti Horvátország történetének főbb eseményeit a 19. század második felében (kiegyezés,

autonóm berendezkedés, Khuen-Héderváry kormányzása, a horvát–szerb koalíció kialakulása és győzelme a választásokon).⁸²

A kis számú kivételtől eltekintve a szerbiai elemi és középiskolai tankönyvek azt sugallták, hogy a nemzeti kiteljesedés után létrejövő állam a szerb népet és a szerb területeket fogja egyesíteni. Az a néhány olvasókönyv, amely 1913 után jelent meg, illetve Vukičević történelemkönyve már nem lehetett hatással arra a generációra, amelyik 1918 után elfoglalta a legfontosabb állásokat az új királyság államapparátusában, közigazgatásában, oktatásában stb. Ennek a nemzedéknek az oktatásában alig volt jelen a délszláv kölcsönösség eszméje.⁸³

Horvátországban és Szlavóniában, ahol a lakosság negyedét szerbek alkották, az 1874-es oktatási törvény előírta, hogy az elemi iskolai tankönyvek egy részét latin és cirill betűsen is meg kell jelentetni. Szlovénekről a szerb és horvát tankönyvekben nem vagy alig esett szó. A szlovén tankönyvek viszont megismertették a tanulókat az Osztrák–Magyar Monarchia népeivel, így a rokon horvátok viszonylag nagy teret kaptak. A szlovén diákok röviden megismerkedhettek a szomszédos államokkal, köztük Szerbiával is.⁸⁴

Az új állam megalakulása után felmerült igényt: az egységes nemzet megjelenítését a tankönyvekben leginkább az oktatás nemzeti hagyományai akadályozták. A tankönyvekben továbbra is megmaradtak azok a részek, amelyek nem segítettek a nemzetek közeledését.⁸⁵ A szerbiai iskolai könyvekben sok esetben csak annyi változás történt, hogy a fejezetek címeit átkeresztelték. Így lett például Ljubomir Protić és Vladimir Stajanković negyedik osztályos olvasókönyve 1922-es kiadásában a „Szerbség” fejezetcímből „Nemzetünk”, a „Szerb múlt”-ből „Múltunk”, a „Szerb földek”-ből „Haza”. (Az első kiadás 1907-ben jelent meg.) A belső tartalom alig módosítottak. A szerb gyermekek ebből a tankönyvből nem tudhatták meg, hogy országuk neve nem Szerb Királyság már, és hogy az országban élő többi nemzetnek is volt történelme. A szemelvények között például egy sem származott horvát szerzőtől. Csak az 1932-es kiadásban jelenik meg a „Haza” mellett „Jugoszlávia” elnevezésű rész. Ebből azt tudhatták meg a diákok, hogy a jugoszlávok egy nyelven beszélnek, azonos hagyományaik és népköltészetük van.⁸⁶ Az említett elemi iskolai olvasókönyv – néhány későbbi módosítása ellenére is – ugyanazt a nemzeti irányultságot követi, mint háború előtti első kiadása. A könyv szerzője ki is emeli Szerbia történelmi mártíromságát, valamint hogy Szerbia jelentőségével kiemelkedik a többi nemzet közül, mivel széttörte az idegen láncokat és felszabadította a többieket.⁸⁷

A horvát területeken Sigismund Čajkovac olvasókönyvét használták a népiskolák negyedik osztályában, és szintén több kiadást megélt. A könyv kiváló példaként szolgálhat a különbségek bemutatásához. Az 1921-es és 1926-os kiadásban az olvasmányokat négy fejezetbe rendezték („Irodalom”, „Földrajz”, „Történelem”, „Természet”). A tankönyv – miképp háború előtti elődjei – a jugoszlávizmus szellemében íródott. A délszláv népekről azt írta, hogy eredetileg egy nemzetet alkottak, majd a századok során váltak politikailag, vallásilag és nyelvileg megosztottá. A földrajzi rész több oldalt szentelt Szerbia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina és a Vajdaság leírásának, mint magának Horvátországnak. Az 1937. évi újabb kiadás történelmi része külön mutatja be a horvátok, szerbek, szlovének történetét, a 19. századi horvát–szerb ellentétek viszont kimaradtak. A fejezet Sándor régensherceg 1920-as látogatása során mondott beszédével zárult, amelyben a délszláv egyesülést élte.⁸⁸

Meg kell említeni viszont, hogy az 1930-as években a felsőbb iskolák számára írt történelemkönyvek jóval árnyaltabb, részletesebb képet tártak olvasóik elé. Általában a kronologikus rendet követve egymás mellett mutatják be az egyes délszláv népek és területek történetét, kiemelve persze Szerbia felszabadító tevékenységét, ezen belül a Karadjordjević-dinasztia dicsőséges uralmát, valamint a szerb–horvát összefogást célzó szándékokat. A történelmi fejlődés csúcsteljesítményeként a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakítását jelölik meg.⁸⁹

Kisebbségi oktatás

A szerb–horvát–szlovén állam kisebbségi oktatáspolitikája nem volt egységes: más elbírálás alá esett – már külpolitikai okokból is – például a német, a magyar vagy a román kisebbség, mint a déli területeken élő török és albán lakosság. A makedóniai területeken élő és 1945 után külön nemzetként elismert, ekkor még nem kellően kiformalódott nemzettudatú mintegy 630 ezer főnyi lakosságot⁹⁰ pedig a szerb–horvát–szlovén nemzet részének tekintették, így nekik sem lehettek kisebbségi intézményeik. A kormányzat szándéka mindegyik kisebbség esetében ugyanaz volt: erősíteni az asszimilációt. A magyar és a német nemzetiséggel szemben bizonyosfajta kompenzációs szándék is jelentkezett, úgy vélték ugyanis, hogy a magyarok, illetve a németek a hosszú évszázadok alatt elnemzettelenítették a Vajdaságban, Szlovéniában és Horvátországban élő délszlávok egy részét, és ezt a folyamatot az új állam keretei között meg akarták fordítani. Nem is tagadták ezt, Svetozar Pribičević oktatási miniszter 1925-ben egy német képviselőnek kifejtette, ő már belemenne a névelemzés megszüntetésébe, „ha már néhány évszázada a mi államunk uralkodna a Vajdaság területén. (...) De ott magyar állami politika uralkodott, amely a szerbséget Szentendrétől és Pesttől Újvidékig elnyomta. (...) Mivel ilyen politika folyt, megéltük, hogy a különböző Popovićok és Pavlovićok és sokan mások németek és magyarok lettek. Most kérdezem önt: hazafias-e, ha hagyjuk, hogy az elmagyarosodott és elnémetesedett szülők megszabják gyermekük nemzetiségét, vagyis hogy meghatározzák, melyik iskolába járjon a gyermek. Ez azt jelentené, hogy elismerjük azt az állapotot, amelyet a magyarok teremtettek...”⁹¹ A kormány törekvéseiben különböző eszközöket alkalmazott: ilyen volt például az oktatás állami kézbe vétele, az iskolák tanítási nyelvének megszabása, a kisebbségi osztályok indításához szükséges gyermeklétszám meghatározása, tanítók-tanárok elbocsátása, valamint a névelemzés bevezetésével szabályozta, kik iratkozhatnak be a kisebbségi osztályokba.⁹²

Az említett többségi szándékot a két világháború között érvényben lévő kisebbségi szerződések tompították. A békekonferencia idején a szerb–horvát–szlovén állam kénytelen-kelletlen elfogadta a békeszerződések kisebbségvédelmi határozatait, s azokat 1920. május 10-én ideiglenes törvényként életbe léptette. A saint-germaini szerződés garantálja az anyanyelv használatának szabadságát, a kisebbséghez tartozók – hasonlóan az állam szláv polgáraihoz – saját költségükön jótékonyági, vallási, szociális intézményeket, illetve iskolákat tarthatnak fenn. Az SZHSZ állam lehetővé teszi a kisebbségek számára az anyanyelvi oktatást.⁹³ A törvény szerint a kisebbségvédelmi rendelkezések „csak az 1914. január 1. után Szerbiához vagy az SZHSZ államhoz csatolt területeken lesznek érvényben”. Az 1921. évi alkotmány – amellett, hogy kimondta polgárai egyenlőségét „fajtól függetlenül” – az oktatás

kérdéséről egy mondatban rendelkezett. Eszerint „a más fajú és nyelvű kisebbségek elemi oktatásban részesülnek anyanyelvükön, olyan feltételekkel, amelyeket törvény fog előírni”⁹⁴ A kilátásba helyezett oktatási törvény azonban 1929-ig váratott magára, az irányelvek kidolgozása és az első rendelkezések meghozatala, az oktatás államnemzetivé tétele addigra már megtörtént.

Még az ország határainak végleges meghúzása előtt megkezdte az új hatalom a korábbi oktatási rendszerek átalakítását. A Bánát–Bácska–Baranyai Nemzeti Igazgatóság 1918 decemberében határozatot hozott, hogy ezentúl a népiskolákban a többség nyelvén folyik az oktatás. 1919 márciusában újvidéki székhellyel létrehozták az oktatási minisztérium vajdasági osztályát, amelynek hatáskörébe került az egyes iskolák tanítási nyelvének meghatározása. Az említett bizottság 1919 márciusában rendeletet adott ki, miszerint a gyermekek többségének anyanyelvén folyik tovább az oktatás a népiskolákban. A vegyes nemzetiségű iskolákban a gyermekek anyanyelve szerint kell kialakítani az osztályokat. Ezenkívül a korábbi magyar helyett a szerb-horvát nyelvet vezették be a nemzetiségi iskolákban, s előírták a szerb kultúra és történelem alapjainak tanítását is az iskolákban. Az év folyamán a bizottság kidolgozta a felsőbb fokú iskolarendszer átalakításának tervét, minek értelmében a magyaroknak és németeknek csak néhány középiskolát kívántak meghagyni, és ezeket az iskolákat kizárólag csak magyar, illetve német nemzetiségű gyermekek látogathatnák. A tervzet szerint az iskolák fenntartója – legyenek azok bármilyen tannyelvűek is – az állam lesz. Jelentős változásokat terveztek a tananyag tekintetében is.⁹⁵

Hasonlóképpen, korán, és az első lépésben jóval szigorúbban járt el a ljubljani Nemzeti Tanács is. 1918. november 16-i rendeletében úgy határozott, hogy az iskolák kizárólagos nyelve a szlovén. Egy későbbi rendelet viszont már úgy intézkedett, hogy 40 német nemzetiségű gyermek számára német tannyelvű párhuzamos osztály indítható.⁹⁶

A vajdasági kisebbségi (főként magyar, illetve német) iskolarendszer felszámolása 1920–21-ben kezdődött. 1920. július 13-án vezették be az 1912-es szerb középiskolai törvényt a Vajdaságban is. Ennek 13. cikkelye kimondta, hogy ebben az iskolatípusban az oktatás nyelve a szerb-horvát, de bizonyos feltételek mellett párhuzamos osztályok is működhetnek. 1920. június 6-án Svetozar Pribičević oktatási miniszter rendeletileg kiterjesztette az 1904. évi, 1919. július 23-án kiegészített szerbiai oktatási törvényt a Vajdaság területére is. A törvény 10. cikkelye értelmében a népiskolák gyakorlatilag állami iskolává váltak, mivel a törvény nem ismerte el az egyházakat és a községeket iskolafenntartóként. Korábban a Vajdaságban 379 felekezeti (ebből 224 katolikus), 252 községi fenntartású magyar, 352 községi és 269 felekezeti német népiskola működött, emellett számos középiskolát is fenntartottak a felekezetek és községek.⁹⁷ A törvényt – amely egyébként anyanyelvi elemi oktatást írt elő – az 1920. augusztus 27-i minisztertanácsi rendelet konkretizálta, amely szerint 60 tanuló szükséges a nemzetiségi osztály indításához (55 fő, ha két, 45, ha három vagy négy nemzetiségi osztály működik az iskolában). 1925-ben 30 főre csökkentette a miniszter a párhuzamos osztály indításához szükséges létszámot. A rendelet előírta a tanítók számára az államnyelv ismeretét, valamint hogy csak a Legfőbb Oktatási Tanács által jóváhagyott, Szerbiában és Montenegróban használatban lévő tankönyvekből lehet tanítani. A többi tankönyvet a tanács felülvizsgálja. A nemzetiségi népiskolákban a szerb-horvát nyelv tanítását már az első osztályban meg

kell kezdeni, a szerb történelmet és földrajzot pedig harmadik osztálytól kell – szerb nyelven – oktatni.⁹⁸

A párhuzamos osztályok számát azonban a kormányzat csökkenteni kívánta. Nem sokkal az alkotmány életbe léptetése után, 1921. július 14-én az oktatási miniszter korábbi rendeletét kiegészítve úgy határozott, hogy a népiskolák kivételével fokozatosan megszüntetik a nem államnyelvű párhuzamos osztályokat, a megmaradó kisebbségi osztályokba pedig csak az adott nemzetiséghez tartozó gyermekek iratkozhatnak be, a zsidó származású tanulók pedig a magasabb szintű iskolákban az államnyelvű osztályokba kötelesek járni. A rendeletkiegészítés inkább csak szándékot jelzett, az adott feltételek között megvalósíthatatlan maradt, így alig egy hónap múlva visszavonták. A nem szerb, horvát és szlovén nyelvű oktatás visszaszorításának szándéka azonban továbbra is fennmaradt. 1922 júliusában az előző rendelet szellemiségét tükröző utasítás jelent meg: eszerint csak az adott nemzetiséghez tartozó gyermek járhat a kisebbségi osztályba, a zsidók pedig csak államnyelven tanító középiskolába iratkozhatnak be.⁹⁹

Mivel az elképzelések ellenére egységes oktatási törvény nem készült, a miniszter 1925. július 18-án a korábbiak helyébe egy új rendeletet hozott. A rendelet gyakorlatilag az előzőek megismétlése. Továbbra is csak az első négy osztályban garantálták az anyanyelvű oktatást. A rendelet szerint az iskolákban a tanítási nyelv az államnyelv, de 30-nál több „más fajhoz tartozó” tanuló számára a tanítás anyanyelvükön folyik, kivéve az ún. nemzeti tárgyakat (történelem, földrajz). Ha a létszám nem éri el a 30 főt, több osztályt össze lehet vonni a nemzetiségi tagozaton, de 50 diáknál több nem lehet egy osztályban. Minden más esetben a párhuzamos osztályok megszűnnek. Azt, hogy a tanulók milyen osztályba járhattak, Božidar Maksimović miniszter 1929. augusztus 3-i rendelete szabályozta utoljára, szintén a korábbi gyakorlatnak megfelelően. A szláv származású gyermekek csak államnyelvű osztályokba iratkozhattak be, a nemzetiségi tanulók pedig nem járhattak a másik kisebbség tagjainak szervezett párhuzamos osztályba. Ha nem indult nemzetiségüknek megfelelő osztály, a szerb-horvát nyelvű osztályokat kellett látogatniuk.¹⁰⁰

A nemzetiség meghatározásának nehéz és felelősségteljes feladatát az állam nem hagyta a szülőkre. 1920-ban született az első rendelet, amely szerint a gyermeket a szülők és nagyszülők neve alapján kellett beírni az iskolában. A beiratkozás egy nemzetpolitikailag megbízható, a városi-falusi előljáróság által kinevezett személy jelenlétében zajlott. A „névelemzési” rendelet kisebb-nagyobb módosításokkal és pontosításokkal a királyi Jugoszlávia majdnem teljes fennállása alatt fennmaradt.¹⁰¹ 1922 szeptemberében az oktatási miniszter leiratában úgy rendelkezett, hogy a gyermek nemzetiségét az apja nemzetisége határozza meg, de „ha az anya szláv és nem magyar, törekedni kell arra, hogy a gyermeket megvédjük a magyarosítástól”. 1925-ben ismét pontosították, ki szláv származású, vagyis kiknek kell államnyelvű osztályokba járniuk. Szláv gyermeknek számított, akinék apja vagy anyja szerb, horvát, szlovén vagy egyéb szláv nemzetiségű.¹⁰²

Az oktatási törvény megalkotásáig számos tervezet készült, az első még anyanyelvű alapfokú oktatásról beszélt, a későbbi dokumentumokban az oktatás nyelveként már az államnyelv szerepelt, valamint az, hogy ahol nemzetiségek élnek, a saint-germaini szerződésnek megfelelően – bizonyos gyermeklétszám mellett – biztosítható az első négy évben a nemzetiségi oktatás. A népiskolai törvény végül 1929-ben, a diktatúra idején született meg, és a korábbi rendelkezések szellemiségét tükrözte. A törvény 44–47. cikkelyeiben foglalkozik a kisebbségi oktatással. Eszerint

az oktatás az állam nyelvén folyik, de azokon a helyeken, ahol más anyanyelvű állampolgárok laknak, 30 fős létszám megléte esetén gyermekeik részére külön osztályok szerveződnek. Ezekben az osztályokban az államnyelv – mint külön tantárgy – tanítása kötelező, és államnyelven történik a nemzeti tantárgyak tanítása is. Akinek az anyanyelve az állam nyelve, csak államnyelvű osztályba járhatott. Iskoláskorú kisebbségi gyermek, ha nincs a közelben megfelelő kisebbségi iskola, államnyelvű iskolába köteles járni. A kisebbségi osztályok tanterve és tananyaga megegyezik a többségi osztályokéval. A népiskolákban állami alkalmazottak tanítanak, beleértve a hitoktatókat is. A törvény emellett tiltotta magániskolák alapítását, a már meglévőknek pedig meg kellett felelniük bizonyos követelményeknek.¹⁰³ A középiszkolai törvények közül egyik sem tette lehetővé a nemzetiségek nyelvén folyó oktatást, a nemzetiségi osztályok fennmaradása, illetve új iskola alapítása (mint kivételként a verbászi német tanítóképző) gyakorlatilag a hatalom jóindulatától függött.

Teljesen más képet mutat viszont az albán lakosság oktatása. A hivatalos statisztika szerint 1921-ben az albán népesség 441 740 főt számlált, de minden bizonnyal ennél többen voltak.¹⁰⁴ A saint-germaini békeszerződés 9. pontja, amely kimondja, hogy SZHSZ államnak kötelessége biztosítani a kisebbségek számára az anyanyelvű oktatást, a kormány értelmezése szerint csak azokra a területekre vonatkozik, amelyek az első világháború után kerültek Szerbiához, illetve az SZHSZ Királysághoz. „Mindig az volt a felfogásunk – írta a Népszövetséghez benyújtott panaszra válaszul a külügyminisztérium –, hogy déli vidékeinken, amelyek államunk szerves részét képezték, vagy 1919. január 1. előtt kerültek királyságunkhoz, nincsenek kisebbségek.”¹⁰⁵

Az új állam létrejötte után elsődlegesen az a koncepció fogalmazódott meg az oktatási minisztériumban, hogy a déli területeken is létre kell hozni az iskolarendszert, mindenekelőtt azért is, hogy erőteljes lépésekkel integrálják az albán ifjúságot, az államhoz lojális embereket neveljenek belőlük. 1919 szeptemberében az oktatási miniszter megtiltotta, hogy újabb ún. török iskolákat nyissanak, majd 1920 szeptemberében Svetozar Pribičević miniszteri rendelete gyakorlatilag megtiltotta a nem állami iskolák működését. Olyan feltételeket támasztott – például részletes tanterv, kvalifikált oktatók megléte, illetve bizonyos felszereltség, könyvtár stb. –, amilyenekkel a vallási iskolák nem rendelkeztek.¹⁰⁶ Hamarosan kiderült azonban, hogy az albán társadalom nem fogadja el a szerb-horvát nyelvű állami oktatást és az állami oktatáspolitikát, a gyermekek továbbra is a vallási iskolákba jártak. Az állam viszont nem volt hajlandó támogatni az albán nyelvű tanítást.¹⁰⁷

A helyzetet látva, némiképp cinikusan, de a politikai szempontokat figyelembe véve értékelt egy minisztériumi anyag 1921-ben. „Ha minden a régi módon megy tovább... mindannyian műveletlenek és buták maradnak, nem fogják tudni az államnyelvet, így majd nem tudnak ellenünk harcolni. Az az érdekünk, hogy még legalább húsz évig ezen a kulturális szinten maradjanak, amely időre szükségünk van, hogy végrehajtsuk ezeken a vidékeken a szükséges asszimilációt.”¹⁰⁸ Az asszimiláció végrehajtásához, illetve hatékony oktatáspolitikát folytatásához nem álltak rendelkezésre a kellő eszközök. Az állam építtetett számos iskolát, a hivatalos adatok szerint 1929-ig 487-t, és az albánlakta területeken az 1927–28-as tanévben 7655 albán anyanyelvű tanuló járt állami iskolába.¹⁰⁹ 1930-ban a Vardar bánság iskolásainak 7–8%-a albán anyanyelvű volt, az iskoláskorúakat tekintve azonban ennek többszöröse volt az albán gyermekek aránya,¹¹⁰ vagyis az albán anyanyelvű gyermekeknek csak elenyésző hányada részesült állami oktatásban.

Az oktatás bizonyos feladatait a szibijan-mektekbeek vállalták magukra. Eredetileg ezek az intézmények az 5–7 éves gyermekek vallási képzésére jöttek létre, de Koszovóban tovább, tízéves korukig is tanították a gyermekeket, mintegy pótolva az iskolát. Mivel az ezekben a mektebekben tanító muftik és imámok nem tudtak szerbül, az oktatási minisztérium nemzeti szempontból károsnak tartotta a mektebek tevékenységét. A diktatúra éveiben a szemlélet némiképp módosult, a kormány hagyta, hogy új mektebek nyíljanak, a Vardar bányában 1931–34 között 451 új mekteb kezdte meg működését. A kormányzat ily módon akarta a vallási-oktatási kérdést megoldani: részben kielégíteni az albán lakosság oktatási igényeit, illetve megakadályozni, hogy követelésekkel lépjen fel az anyanyelvű iskolarendszer kiépítését illetően, amire a rendszer egyébként sem lett volna hajlandó. Az iszlám vezetők ebben a helyzetben meglepedéssel látták, az ő, illetve vallásuk befolyása és tekintélye nem csökken, a gyermekek pedig a vallási-oktatási intézményekben hozzájuthatnak az írás-olvasás és a műveltség alapjaihoz. Az iszlám vallási közösségről szóló törvény (1936) 59. cikkelye a skopjei ulema-medzslisz hatáskörébe helyezte a muszlimok vallási-kulturális életének felügyeletét, s ezzel az állam ellenőrzése minimális szintre süllyedt. A kormányzat engedékenysége eddig, vagyis a tűrés szintjéig terjedt. A hagyományos albán társadalom sem volt hajlandó viszont az állami szervekkel egyezkedni. Az oktatás így nemzeti, politikai kérdéssé vált, és a két világháború közötti időszakban gyakorlatilag megoldatlan maradt.

A kisebbségi oktatás leglényegesebb fokmérője, hogy a gyermekek mekkora hányada részestül legalább alapfokon anyanyelvű oktatásban. E tekintetben is jelentős különbségek mutatkoztak az egyes kisebbségek között. Míg 1932-ben Jugoszláviában az iskolás diákok 88,6%-a volt szerb-horvát, illetve szlovén anyanyelvű, a gyermekek 93,5%-a járt államnyelvű iskolába. 3,3%-uk német, 2%-uk magyar, 0,5%-uk cseh, illetve szlovák, 0,3%-uk román tannyelvű osztályokba járt. A német gyermekek 78%-a, a románok 75%-a, a magyarok 62%-a, a cseh, illetve szlovákok 58%-a, a rutének 25%-a végezte elemi tanulmányait az anyanyelvén.¹¹¹ Az iskolába járó 11 240 albán és a 7739 török nemzetiségű gyermek nemzeti tannyelvű oktatás hiányában nem tanulhatott anyanyelvén.¹¹¹ Mindebből is megállapítható, hogy a tanulási lehetőségek igen eltérőek voltak. A korábban fejlett oktatással rendelkező nemzetiségek gyermekeinek jelentős része továbbra is tanulhatott az anyanyelvén, bár a kormányok – az iskolák államosítása, a névelemzés, a magániskolák alapításának megtiltása, a kisebbségi oktatáshoz szükséges osztálylétszám megállapítása, illetve tanítók elbocsátása, vizsgára kötelezése által – mindvégig igyekeztek gátolni a kisebbségi oktatás formáit. Az albán, illetve török kisebbség anyanyelvű oktatását viszont megtiltotta az állam.

Finanszírozás, regionális különbségek

A szerb–horvát–szlovén, majd jugoszláv állam oktatása számos feladattal és problémával nézett szembe. A szakmai feladatok közül kiemelkedő jelentőségűnek számított az írástudatlanság felszámolásáért folytatott harc, valamint az egyes régiók közti szintkülönbségek csökkentése. Az említett ideológiai és törvénykezési munkálatok során meghatározott célok megvalósításának lehetőségeit behatárolta az állam teherbíró képessége. A jugoszláv állam gazdasági fejlettségéből adódóan viszonylag kevés forrással rendelkezett, a gazdasági válság az 1930-as években

tovább súlyosbította a helyzetet. Ezekben az években a költségvetési források 30%-kal csökkentek, és javulás csak az évtized második felétől következett be.¹¹²

Az oktatás finanszírozása főképpen két forrásból: az állami és az önkormányzati költségvetésekből történt. Az egyes önkormányzatok (községek, városok, majd bánságok) költségvetésük 4–16%-át fordították az oktatásra. Az oktatási minisztérium részesedése a költségvetésből a kezdeti alacsony, 2% körüli arányról az 1920-as évek második felétől 7–11%-ra emelkedett.¹¹³ A hadsereg és közigazgatás költségeihez képest a kultúrára áldozott összegek csekélyek voltak, másrészt viszont az infrastrukturális fejlesztésekkel és a szociális szférával összehasonlítva a kultúra bizonyos prioritást élvezett. Az oktatási minisztérium, melynek felügyelete alá tartoztak a kulturális és tudományos intézetek is, költségvetésének 75–90%-át fordította az oktatásra, felét–kétharmadát az elemi iskoláztatásra.¹¹⁴ A korabeli költségek mellett ezek az összegek nem voltak elegendők ahhoz, hogy jelentős kulturális felemelkedés induljon meg, illetve az elmaradottabb vidékek megkezdhessék a felzárkózást.¹¹⁵ A fennálló finanszírozás mellett – amely a helyben befolyt adók arányának figyelembevételével történt – a gyengébben fejlett vidékek, ahol egyébként a legnagyobb volt az analfabéták aránya, jóval kisebb összegekben részesültek. A szlovén területek például csaknem négyszer annyit kaptak, mint Bosznia-Hercegovina (3. táblázat).¹¹⁶ Más szóval: az állam továbbra is fenntartotta az egyes területek közti egyenlőtlenségeket, a fejletlenebb vidékek csak lassan válhattak „műveltebbekké”. A szerény lehetőségek következtében nem mehetett végbe a hatalom által szóban és ideológiai szinten megfogalmazott, illetve célul tűzött kulturális kiegyenlítődé, másrésztől viszont a magasabb kulturális szintet elérő vidékek a viszonylag sok kulturális intézményüket alig tudták fenntartani. Végeredményben senki sem volt elégedett.¹¹⁷

3. táblázat

Az oktatási minisztérium kiadásai területenként 1928–29-ben

Terület	Ráfordítás (Dínár)	Ráfordítás aránya (%)	10 000 lakosra	10 000 km ² -re
Szerbia	174 053 427	21,52	655 554	3 484 553
Makedónia, Koszovó	90 540 033	11,21	691 640	2 250 839
Montenegró	31 090 263	3,85	773 587	1 963 513
Vajdaság	86 191 670	10,68	624 390	4 375 211
Horvátország	161 586 950	20,00	692 745	4 372 414
Szerémség	25 744 901	3,19	632 513	3 751 077
Bosznia- Hercegovina	58 9000 624	7,30	311 655	1 150 425
Dalmácia	38 172 944	4,76	652 634	3 165 775
Szlovénia	123 229 469	15,25	1 166 437	7 731 646
Hitelek	17 939 629	2,24		
Összesen	807 449 910	100,00		
Átlag			689 017	3 582 825

A korábbi eltérő fejlettségi szintnek köszönhetően és azáltal, hogy a rendelkezésre álló anyagi források nem tették lehetővé a kiegyenlítődést, Jugoszlávia iskolai viszonyai, így műveltségi állapota jelentős regionális különbségeket mutatott. A délszláv állam Európa egyik legfiatalabb lakosságával rendelkezett, polgárainak 40%-a 14 alatti volt, és az iskoláskorú, 5–14 éves korosztály alkotta a lakosság negyedét. Az ország iskolahálózata így állandóan fejlesztésre szorult. A két világháború közti időszakban a népiskolák száma 5610-ről 8956-ra, a tanulók létszáma pedig 658 876-ról 1 428 223-ra emelkedett. Az iskolaépítéseknek és tanítók munkába állításának köszönhetően az egy tanítóra jutó gyermeklétszám 60-ról 44-re csökkent.¹¹⁸ Az iskolasűrűség azonban hatalmas regionális különbségeket mutatott. Az északi-északnyugati vidékeken közel háromszor több iskola jutott egy főre, és közel négyszer annyi iskola volt négyzetkilométerenként, mint a fejletlenebb déli vidékeken: Koszovóban, Bosznia-Hercegovinában. Ennek oka – a korábbi iskolapolitika mellett – a földrajzi tényezőkben is keresendő. A hegyes vidékeken a falvak kisebbek voltak, és nem tudtak iskolákat fenntartani. A regionális különbségek a két világháború között e tekintetben is alig módosultak (4. táblázat).¹¹⁹

4. táblázat

Az elemi iskolai hálózat sűrűsége (1922–23-ban és 1938–39-ben)

Terület	Lakos/egy iskola 1922/23	Km ² /egy iskola 1922/23	Lakos/egy iskola 1938/39	Km ² /egy iskola 1938/39
Szlovénia	1288	25	1404	24
Horvátország	1587	25	1587	21
Dalmácia	1193	24	1256	22
Vajdaság	1284	18	2443	34
Bosznia-Hercegovina	3425	93	2550	49
Szerbia	1685	32	1823	23
Makedónia, Koszovó	1941	60	1714	38
Montenegró	694	34	918	37
Jugoszláv átlag	1679	34	1718	28

Az iskolával való ellátottság nagyrészt meghatározta az iskolába járó gyermekek arányát. Emellett hatott az is, hogy a paraszti társadalomban az iskolának és a tudásnak nem volt túl nagy a tekintélye, valamint a falusi gazdaságokban gyakran szükség volt a gyermekek munkaerejére. Az 1920-as évek közepén a 7–10 éves gyermekek 68%-át írtatták be az iskolába: míg a szlovén vidékeken, a Bácskában, a Bánátban, a Szerémségben és Belgrádban csaknem mindegyik gyermek járt iskolába, Bosznia-Hercegovinában, Koszovóban és Montenegróban csak 40%-uk (5. táblázat).¹²⁰ Az arány a következő évtizedben sem változott.¹²¹ A területi különbségek mellett vallási eltérések is mutatkoznak: a muszlim vallású gyermekek aránya az iskolákban kisebb volt, mint a muszlimok aránya az összlakosságon belül (itt figyelembe kell venni, hogy a muszlim vallású albánoknak és törököknek gyakorlatilag nem voltak anyanyelvű iskoláik), a katolikusok felülreprezentáltak voltak, az ortodox vallású tanulók aránya megegyezett az ortodoxok összlakosságon

belüli arányával. A magasabb társadalmi státusú állások betöltéséhez szükséges iskolatípusok (gimnázium, polgári iskola) tekintetében is hasonló regionális különbségek mutatkoztak. Az észak-északnyugati területeken 5–6-szor többen jártak középiskolába, mint a déli vidékeken.¹²²

5. táblázat

Iskolahálózat-sűrűség és a gyermekek iskolába járása néhány járásban, 1926–27-ben

Járás	Iskolalátogatás (%)	Lakos/egy iskola	Km ² /egy iskola
Ljubljana (Szlovénia)	100	1338	20
Maribor (Szlovénia)	99	1439	17
Zágráb (Horvátország)	91	2260	23
Primorska Krajiška (Horvátország)	82	1444	32
Eszék (Horvátország)	79	1241	21
Bácska (Vajdaság)	97	1426	18
Belgrád (Szerbia)	99	2306	29
Valjevo (Szerbia)	79	1748	30
Šumadija (Szerbia)	73	1558	23
Niš (Szerbia)	57	1503	24
Koszovó	35	2011	48
Skopje (Makedónia)	57	1564	37
Zeta (Montenegró)	69	1163	40
Szarajevó (Bosznia-Hercegovina)	38	2792	84
Mostar (Bosznia-Hercegovina)	43	2149	73
Vrbaš (Bosznia-Hercegovina)	16	2658	63
SZHSZ Királyság	68	1766	34

Jelentős regionális és vallási különbségek voltak a felsőoktatás terén is. A felsőfokú oktatás szerepét és jelentőségét a társadalmi mobilitásban és az elitképzésben senki sem vitatja: a tanulás és a megfelelő végzettség megszerzése az egyik útja annak, hogy egyes egyének, esetleg csoportok a művelt középosztály soraiba emelkedjenek. 1919 és 1941 között a jugoszláv egyetemeken harmincezren végeztek, kétharmaduk a jogi, valamint a bölcsészettudományi karokon, és zömük a közsférában kívánt elhelyezkedni. Noha a bürokrácia létszáma ugyanezen idő alatt közel kétszeresére nőtt, mégsem sikerült az összes végzettnek munkát találnia. A kortársak is felismerték már – miként az egyik földműves kongresszuson valaki megfogalmazta: a koszovói balladák, az egyházi rítusok, valamint a latin szintaxis ismerete a nemzetközi gazdasági versenyben nem sokat ér –, hogy a gazdasági fejlődés szempontjából fontos szakemberek, technikusok, mezőgazdászok, közigazdászok képzése nem éri el a kellő mértéket. Ugyanakkor ezeknek a foglalkozásoknak a presztízse sokkal alacsonyabb volt, mint a közalkalmazottaké, így erős igény a felsőoktatás szerkezetének megváltoztatására nem merült fel.

Európai összehasonlításban a Jugoszláviában felsőfokú intézményekben járók aránya alacsonynak volt mondható, 1930-ban például a 20–24 éves korosztálynak mindössze 1%-a volt a három egyetem és a néhány főiskola

hallgatója.¹²³ A hallgatói létszám a királyi Jugoszlávia fennállása során csaknem 90%-kal nőtt (az 1937–38-as tanévben 16 207 fő volt), ezen belül az első években alig szereplő nemzeti kisebbségek aránya is – ha nem is érte el az összlakosságon belüli mértéket – emelkedett. (1924-től 1938-ig a németek aránya 0,7%-ról 2,4%-ra, a magyaroké 0,9%-ról 2,5%-ra nőtt.)¹²⁴ Alacsony maradt viszont a muszlim vallásúak aránya.¹²⁵ Ugyancsak nem meglepő, hogy a korábban is magasabb iskolázottsági mutatókkal rendelkező szlovén, horvát és vajdasági területekről, illetve Belgrádból az országos átlagnál nagyobb számban érkeztek hallgatók az egyetemekre, meghaladva a lakosságon belüli arányukat.¹²⁶

A hallgatók zöme – az apa foglalkozását tekintve – alkalmazott, kisiparos-kiskereskedő, valamint értelmiségi családból származott, olyan rétegekből, amelyek az ország foglalkoztatási szerkezetében alig néhány százalékot tettek ki. A paraszt és munkás gyermekek aránya messze elmaradt.¹²⁷ Mindez nemzeti, illetve regionális szempontból tovább növelte az egyenlőtlenségeket, mivel a differenciáltabb társadalmi szerkezettel rendelkező nemzetek, nemzetiségek köréből, illetve területekről került ki a későbbi szellemi elit. A társadalmi szerkezet, a középosztályi foglalkozásúak, az iparosok nagy száma magyarázza, miért volt képes például a német és a magyar kisebbség – az államnemzethez tartozókhhoz képest ugyan kisebb arányban – egyetemi hallgatókat iskoláztatni, szemben az albánokkal, törökökkel.

Ha meg akarnánk vonni a két világháború közötti oktatás mérlegét, a következő főbb jellemzőket kell említeni. Az oktatás törvényi szabályozása az 1930-as évek elején fejeződött be, kialakult az egységes iskolaszervezet, megfogalmazták az egységes követelményeket az azonos iskolatípusok számára. (Manapság viszont az oktatáskutatók értéknek tüntetik fel az oktatás sokszínűségét, az egyes autonómiákat.) Az egységes tankönyvek viszont nem készültek el, minden olyan könyvet, amelyet a Legfőbb Oktatási Tanács jóváhagyott, használni lehetett. Jóformán mire az oktatás egységesítése megtörtént, az ország belső szerkezete – a Cvetković–Maček-paktum után, az oktatás tekintetében is autonóm Horvát Bánság létrejöttét követően – megváltozott. Az iskolaszervezetben a kellőnél jóval kevesebb szakmai, főleg mezőgazdasági ismereteket adó iskola volt, a közszolgálatra felkészítő iskolákban, fakultásokon viszont többen tanultak, mint amennyire az adminisztrációnak szüksége volt, így ezekben az iskolatípusokban túlképzés figyelhető meg.

Jóval lényegesebb viszont, hogy – az iskolába járók számát tekintve – az oktatás tömegesebbé vált, minden országrészben több gyermek járt iskolában, mint korábban (az 1921–22-es tanévben 989 ezer, 1938–39-ben 1 426 ezer). Az iskolaépítések ellenére – az 1930-as években 12%-kal nőtt az iskolák száma, ezen belül a legnagyobb arányú fejlődést a Vrbas bánság mutatta (42%) – korántsem mindegyik gyermek járt iskolába, 1938-ban az iskoláskorú gyermekek 66,2%-a járt iskolába. Csökkent az analfabéták száma is, de korántsem a kívánt mértékben, és fennmaradtak a regionális különbségek. A hivatalos statisztikák szerint 1921 és 1931 között 5,9%-kal csökkent az írástudatlanok aránya: 51,5%-ról 44,6%-ra – ezen belül a 15–24 éves korosztályban 42%-ról 38%-ra –, majd becslések szerint 1944-re 38%-ra.¹²⁸ A jelentősebb eredmények eléréséhez, a népiskolai törvény nagyszabású eredeti célkitűzéseinek megvalósításához hiányoztak a kellő anyagi eszközök. Az iskolalátogatás teljessé tételéhez 3564 új iskolára és húszezer tanító munkába állítására lett volna szükség.¹²⁹ A korábban sűrűbb iskolahálózattal rendelkező területek továbbra is jobb iskolázási lehetőséget biztosítottak, a területek között alig tapasztalható kiegyenlítés.

Jegyzetek

- ¹ *Dimić, Ljubodrag*: Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918–1941. Mogućnosti i ograničenja. In: Srbija u modernizacijskim procesima XX. veka. Szerk.: Perović, Latinka, Obradović, Marija, Stojanović, Dubravka. Beograd, 1994. 193–194.
- ² *Milan Grol* bevezető írása a Prosveta školstvo i nauka fejezethez. In: Jubilarni zbornik života i rada Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1928. Beograd, 1928: 386.
- ³ *Mayer, Martin*: Elementarbildung in Jugoslawien (1918–1941). Ein Beitrag zur gesellschaftlichen Modernisierung? München, 1995. 58.
- ⁴ *Dimić, Ljubodrag*: Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. I. Društvo i država. Beograd, 1996. 17.
- ⁵ *Dolenc, Ervin*: Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS. Ljubljana, 1996. 377–378.
- ⁶ Bövebben *Schmidt, Vlado*: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. I–III. Ljubljana, 1963–66., *Mayer*: Elementarbildung. 39–41.
- ⁷ *Ciperle, Jože*: Közép- és főiskolák Szlovéniában különös tekintettel az északkeleti részekre. In: A pannon térség iskola- és művelődésügye 1918-ig, különös tekintettel a felsőbb oktatásra. Nemzetközi kultúrtörténeti szimpozion „Mogersdorf” 1976 Kőszegen. Szombathely, 1978. 232–233. (Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf. Band 8.), *Dolenc*: i. m. 377–378.
- ⁸ Enciklopedija Jugoslavije. IV. 1960. 172.
- ⁹ *Šidak, Jaroslav–Gross, Mirjana–Karaman, Igor–Šepić, Dragovan*: Povijest Hrvatskog naroda g. 1860–1914. Zagreb, 1968. 87.
- ¹⁰ *Šidak–Gross–Karaman–Šepić*: i. m. 88.
- ¹¹ *Jelavich, Charles*: Južnoslovenski nacionalizmi. Jugoslovensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914. Zagreb, 1992. 67–68.
- ¹² Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Szerk.: Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter. III/1. Die Völker des Reiches. Wien, 1980. 711.
- ¹³ Die Habsburgermonarchie III/1. 704–711.
- ¹⁴ Narodna Enciklopedija Srpsko–Hrvatsko–Slovenačka. IV. 665–672., Istorija Srpskog naroda. VI/1–2. Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878–1918. Szerk.: Mitrović, Andrej. Beograd, 1983. 546.
- ¹⁵ A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. Magyar Statisztikai Közlemények, 64. kötet. Budapest, 1920. 176–177.
- ¹⁶ Istorija Srpskog naroda. VI/1–2. Od prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878. Szerk.: Stojančević, Vladimir. Beograd, 1981. 151–152.
- ¹⁷ *Trgovčević, Ljubinka*: Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX. veku. In: Srbija u modernizacijskim procesima XX. veka. 220–222., *Mayer, Martin*: Grundschulen in Serbien während des 19. Jahrhunderts. Elementarbildung in einer „Nachzüglergesellschaft”. In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg. Beiträge zur Tagung vom 29. Oktober – 2. November 1990 in Berlin. Szerk.: Reiter, Norbert–Sundhaussen, Holm. Berlin, 1994. 77–102., Istorija Srpskog naroda. VI/2. 509–516.
- ¹⁸ *Sundhaussen, Holm*: Historische Statistik Serbiens. Mit europäischen Vergleichsdaten. München, 1989. 552.
- ¹⁹ *Sundhaussen*: Historische Statistik Serbiens. 556.
- ²⁰ *Sundhaussen*: Historische Statistik Serbiens. 532–533.
- ²¹ *Mayer*: Grundschulen in Serbien während des 19. Jahrhunderts. 84–85.
- ²² *Mayer, Martin*: Grundschulen in Serbien während des 19. Jahrhunderts. 94–95.
- ²³ *Trgovčević*: i. m. 225.
- ²⁴ Narodna Enciklopedija Srpsko–Hrvatsko–Slovenačka. IV. 659–660.
- ²⁵ Ld. Erről többek között *Karahasan, Mustafa*: Obrazovanieto vo Makedonija vo vremenoto na tanzimatot. In: Školstvo, prosveta i kulturata vo Makedonija vo vremenoto na Prerodbata. Szerk.: Lape, Ljuben–Panderevski, Manol. Skopje, 1979. 643–659., Istorija srpskog naroda VI/1–2. 1983. 296–299.
- ²⁶ *Mayer*: Elementarbildung. 49.
- ²⁷ *Dimić, Ljubodrag*: Kulturna politika. III. Politika i stvaralištvo. Beograd, 1997. 126.
- ²⁸ *Boeckh, Katrin*: Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan. München, 1996. 140–144.
- ²⁹ *Mayer*: Elementarbildung 46.

- ³⁰ *Okey, Robin*: Education and modernisation in a multi-ethnic society: Bosnia, 1850–1919. In: Schooling, education policy and ethnic identity. Comparative studies on government and non-dominant ethnic groups in Europe. Szerk.: Tomiak, Janus. New York, 1990. 321–322.
- ³¹ *Džaja, Srećko M.*: Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918). München, 1994. 67–68.
- ³² *Džaja*: i. m. 71–73.
- ³³ *Papić, Mitar*: Prosvjetna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. In: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat. Szerk.: Čubrilović, Vaso. Beograd, 1967. 703–724.
- ³⁴ Ld. pl. *Kraljačić, Tomislav*: Funkcija državnih škola u nacionalnoj politici Kalajevog režima. In: Istorijski časopis, 1984. 139–165.
- ³⁵ *Haselsteiner, Horst*: Erste Reformmassnahmen der österreichisch-ungarischen Verwaltung im Elementarschulwesen Bosniens und Herzegovina. In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. 61–76.
- ³⁶ *Mayer*: Elementarbildung. 49.
- ³⁷ *Džaja*: i. m. 75.
- ³⁸ *Kraljačić*: i. m. 157.
- ³⁹ *Papić, Mitar*: Školstvo u Bosni i Hercegovini, 1918–1941. Sarajevo, 1984. 15.
- ⁴⁰ *Mayer*: Elementarbildung. 53.
- ⁴¹ *Mayer*: Elementarbildung. 54., *Calic, Marie-Janie*: Bildung als Entwicklungsproblem in Jugoslawien (1918–1941). In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. 124.
- ⁴² *Dimić*: Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918–1941. 198–199.
- ⁴³ *Tešić, Vladeta-Mirković, Milan-Čunković, Srećko-Vuković, Rade*: Sto godina Prosvetnog saveta Srbije 1880–1980. Beograd, 1980. 89. (A továbbiakban: Sto godina.) A két világháború közötti időszakot Milan Mirković írta.
- ⁴⁴ *Dimić*: Kulturna politika. I. 191–203.
- ⁴⁵ *Mayer*: Elementarbildung. 66–67.
- ⁴⁶ *Dolenc*: i. m. 105.
- ⁴⁷ *Prunk, Janko*: Slovenski narodni vzpon. Narodna politika 1768–1992. Ljubljana, 1992. 209. Az elvi nyilatkozat mellett a nemzeti tanács gyakorlati lépéseket is tett: ellenőrzése alá vonta az iskolarendszert, emellett úgy határozott, hogy az oktatás nyelve az elemi iskolákban a szlovén, kivéve a bizonyos feltételek mellett működő nemzetiségi osztályokat. 1919-ben eltörölte a német nyelv kötelező oktatását, a német választható tantárggyá vált, a nyolcosztályos iskolákban a hatodik osztálytól bevezették a szerbhorvát nyelv oktatását. *Zečević, Momčilo*: Na istorijskoj prekretnici. Slovenci u politici jugoslovenske države 1918–1929. Beograd, 1985. 352–357.
- ⁴⁸ *Dolenc*: i. m. 107–137.
- ⁴⁹ Erről részletesen *Velikonja, Narte*: Razvoj šolske uprave. In: Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulture, gospodarke in politične zgodovine. Szerk.: Mal, Josip. Ljubljana, 1928. 706–715.
- ⁵⁰ *Dimić, Ljubodrag*: Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. II. Škola i crkva. Beograd, 1997. 119.
- ⁵¹ Sto godina. 101. Az elemi iskolák tantárgyai az 1926. március 10-i miniszteri rendelet értelmében:

Tantárgy	I.	II.	III.	IV.
Hittan	2	2	2	2
Szerbhorvát és szlovén nyelv	7	7	7	7
Szakismeret	3	4	–	–
Földrajz	–	–	2	2
A szerbek, horvátok és szlovének történelme	–	–	2	2
Számítan-mértan	4	4	4	4
Természetismeret	–	–	3	3
Rajz	1	1	1	1
Széprás	1	1	1	1
Kézimunka	2	2	2	2
Ének	2	2	2	2
Testnevelés és játék	2	2	2	2

⁵² A horvát szabor 1866–69 során többször tárgyalta az egyetemalapítás ügyét. 1869-ben a király jóvá is hagyta az egyetem alapításáról szóló törvényt, de jó néhány évnek el kellett telnie, hogy végül az 1874. évi törvény értelmében az 1874–75-ös tanévben megkezdje működését a Zágrábi I. Ferenc József Királyi

- Egyetem. Hivatalos nevét 1918. december 10-én Zágrábi Horvát Egyetemre, majd 1919. július 15-én az SZHSZ Királyság Zágrábi Egyetemére változtatták. *Novak, Viktor*: Zagrebački universitet. In: Jubilarni Zbornik I. 428–429.
- ⁵³ A belgrádi egyetem kezdetei a liceum megalakításához vezethetők vissza (1838-ban Kragujevacban, majd 1841-től Belgrádban). A liceum 1863-ban háromkarú főiskolává (filozófiai, jogi, műszaki) alakult, majd 1905-ben egyetemmé vált. *Ferle, Pavao*: Beogradski universitet. In: Jubilarni Zbornik I. 419–420.
- ⁵⁴ *Kidrič, Fran*: Universitet u Ljubljani. In: Jubilarni Zbornik I. 429–431.
- ⁵⁵ *Ferle*: i. m. 420–421.
- ⁵⁶ *Andelković, Momčilo*: Univerzitet u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941 (U zakonskim i drugim propisima). In: Arhiv. Časopis Arhiva Jugoslavije, 2000. 113–116.
- ⁵⁷ *Petković, Dragoljub*: Materijalno-pravni položaj učitelja narodnih škola od ujedinjenja do danas. In: Pedagoška Jugoslavija 1918–1938. Szerk.: Majstorović, Milić R. Beograd, 1939. 313–314.
- ⁵⁸ Sto godina. 111.
- ⁵⁹ A proklamáció szövegét közli *Čulinović, Ferdo*: Jugoslavija između dva rata. II. Zagreb, 1961. 7–8.
- ⁶⁰ *Dimić*: Kulturna politika. I. 252.
- ⁶¹ Sto godina. 114.
- ⁶² *Dimić*: Kulturna politika. I. 248–250.
- ⁶³ A törvény megjelent Službene novine, 1929. szeptember 19.
- ⁶⁴ *Dimić*: Kulturna politika. II. 156.
- ⁶⁵ A törvény megjelent Službene novine, 1929. október 2.
- ⁶⁶ A törvény megjelent Službene novine, 1929. december 9.
- ⁶⁷ *Dimić*: Kulturna politika. II. 134.
- ⁶⁸ *Andelković*: i. m. 116–117.
- ⁶⁹ *Knežević, Radoje*: Sistem školstva u Jugoslaviji. In: Pedagoška Jugoslavija 1918–1938. 246–272.
- ⁷⁰ *Dimić*: Kulturna politika. I. 285–296.
- ⁷¹ *Čulinović*: i. m. 75.
- ⁷² *Gligorijević, Branislav*: Jugoslovenstvo između dva rata. In: Jugoslovenski Istorijski Časopis, 1986/1–4. 84–88.
- ⁷³ Idézi *Dimić*: Kulturna politika. I. 330.
- ⁷⁴ Sto godina. 132.
- ⁷⁵ 1929-ben a Jugoszláv Királyság területét bánságokra osztották, ezzel megnehezítették – noha nem ez indokolta az új adminisztratív egységek létrehozását – a későbbi korok számára az adatok összehasonlítását. A bánságok nem a korábbi, illetve későbbi területi beosztást követik. A Vajdaság alkotta a Duna bánság nagy részét, Szlovénia a Dráva bánságot. Zeta Montenegró területére terjedt ki. A Vardar bánság nagyjából Makedónia területére terjedt ki. Horvátország területe a Száva bánságot ölelte fel. Dalmácia a Tenger mellék bánság részét alkotta. Bosznia-Hercegovina a Vrbas és a Drina bánsághoz, egyes részei a Tenger mellék bánsághoz kerültek. Szerbia területét a Morava, valamint kisebb részben a Drina és a Duna bánság között osztották fel.
- ⁷⁶ A felszólalásban említett adatok a továbbtanuló gyermekek számáról bánságok szerint: Dráva 28 217, Duna 26 091, Száva 13 508, Tenger mellék 8903, Belgrád 5226, Drina 3761, Zeta 3623, Vardar 2791, Morava 2755, Vrbas 1238. *Dimić*: Kulturna politika. I. 364.
- ⁷⁷ A költségvetési vitában elmondott adatok szerint míg Ausztriában egy tanítóra 26, Bulgáriában 36, Romániában 45, Magyarországon 47 gyermek jut, Jugoszláviában 51. Az országon belüli egyenlőtlenségekre: átlagban 29 km²-re esik egy iskola. Az egyes bánságokban nagyon eltérőek az adatok. Dráva bánság 18, Száva bánság 21, Morava bánság 25, Duna bánság 28, Vardar bánság 33, Tenger mellék bánság 33, Zeta bánság 40, Drina bánság 43 km². *Dimić*: Kulturna politika. I. 345–347.
- ⁷⁸ *Dimić*: Kulturna politika. I. 329–395.
- ⁷⁹ A korabeli tankönyvekről részletesen ld. *Jelavich*: Južnoslovenski nacionalizmi. 74–256.
- ⁸⁰ *Jelavich, Charles*: Serbian textbooks: toward greater Serbia or Yugoslavia? In: Slavic Review, 1983/4. 601–619.
- ⁸¹ *Vukičević, Milenko*: Istorija srpskog naroda za srednje škole od dolaska Srba na Balkansko poluostrvo do polovine XV stoleća., illetve Istorija Srpskog naroda za srednje škole od polovine XV stoleća do danas. Beograd, 1914.
- ⁸² *Jelavich*: Serbian textbooks. 616–617.
- ⁸³ *Jelavich*: Serbian textbooks. 618–619.
- ⁸⁴ *Jelavich, Charles*: Education, textbooks and South Slav nationalism in interwar era. In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. 134.
- ⁸⁵ Sto godina. 108.
- ⁸⁶ Sto godina. 109.

- ⁸⁷ Idézi *Jelavich*: Education, textbooks and South Slav nationalism. 135.
- ⁸⁸ *Jelavich*: Education, textbooks and South Slav nationalism. 137–139.
- ⁸⁹ Például: *Kaluderčić, Slavko*: Istorija Jugoslovena (Srba, Hrvata i Slovenaca) za viši tečajni ispit. Beograd, 1934. *Lazarević, Đorđe B.*: Istorija Jugoslovena (s glavnim događajima opšte istorije) za srednje i stručne škole. I–II. Beograd, 1935.
- ⁹⁰ Branislav Gligorijević számítása az 1921. évi népszámlálás alapján. *Gligorijević*: Jugoslovenstvo između dva rata. 76.
- ⁹¹ Idézi *Biber, Dušan*: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Ljubljana, 1966. 480.
- ⁹² *Sajti Enikő, A.*: Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918–41. Szeged, 1997. 80–88. *Mesaroš, Šandor*: Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929. Novi Sad, 1981. *Senz, Josef Volkmar*: Das Schulwesen der Donauschwaben im Königreich Jugoslawien von 1918 bis 1944. München, 1969.
- ⁹³ „A közoktatás tekintetében azonban azokban a városokban és járásokban, ahol jelentős számban élnek... más nyelven beszélő szerb–horvát–szlovén alattvalók, az SZHSZ kormány megfelelő könnyítéseket biztosít, hogy e szerb–horvát–szlovén alattvalók gyermekei számára biztosítsa az elemi iskolákban az anyanyelvükön való tanulást. E rendszer nem fogja meggátolni a szerb–horvát–szlovén kormányt, hogy az említett iskolákban bevezesse a hivatalos nyelv kötelező tanítását. (...) a kisebbségeknek igazságos részt biztosítanak azoknak az összegeknek a felhasználásából és elosztásából, amelyeket az állami költségvetés, községi vagy más költségvetések nevelési, vallási vagy jótékony célra jelölnek ki.” *Horváth Mátyás*: A jugoszláviai magyar iskolák fejlődéstörténeti vázlata a két világháború között. In: Magyar Pedagógia, 1997/3–4. 321.
- ⁹⁴ *Horváth*: i. m. 322.
- ⁹⁵ *Gligorijević, Branislav*: O nastavi na jezicima narodnosti u Vojvodini 1919–1929. In: Zbornik za istoriju, 5. 1972. 55–61.
- ⁹⁶ *Vavro, Andrej*: Das Minderheitenschulwesen in Slowenien im Zeitabschnitt des alten Jugoslawien. In: Geschichte der Deutschen des heutigen Slowenien 1848–1941. Szerk.: Rumpler, Helmut–Suppan, Arnold. München, 1988. 257.
- ⁹⁷ *Mesaroš*: i. m. 185–186., *Senz*: i. m. 54.
- ⁹⁸ *Mesaroš*: i. m. 190–193.
- ⁹⁹ *Gligorijević*: O nastavi na jezicima narodnosti. 68–69.
- ¹⁰⁰ *Gligorijević*: O nastavi na jezicima narodnosti. 70–71.
- ¹⁰¹ *Sajti*: i. m. 84.
- ¹⁰² *Mesaroš*: i. m. 196.
- ¹⁰³ A törvény megjelent Službene novine, 1929. december 9., *Gligorijević*: O nastavi na jezicima narodnosti. 80–81., *Mesaroš*: i. m. 201.
- ¹⁰⁴ Muhamet Pirraku szerint 1937-ben csak a Vardar és Zeta bánságban 900 000 ezer muszlim élt, akiknek zöme albán volt. A Népszövetséghez beadott albán panaszok is mind 800 000–1 000 000 főt jelölnek meg az albán lakosság számaként. *Pirraku, Muhamet*: Kulturni-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji 1919–1941. In: Jugoslovenski Istorijski Časopis, 1978/1–4. 356–357.
- ¹⁰⁵ *Pirraku*: i. m. 357.
- ¹⁰⁶ *Dimić*: Kulturna politika. III. 127–128.
- ¹⁰⁷ *Dimić*: Kulturna politika. III. 119.
- ¹⁰⁸ Idézi *Pirraku*: i. m. 360.
- ¹⁰⁹ *Pirraku*: i. m. 363.
- ¹¹⁰ *Dimić*: Kulturna politika. III. 129.
- ¹¹¹ *Tujković, Nikola N.*: Statistika škola pod Ministarstvom prosvete na dan 15. maja 1932. g. Po službenim izvorima. Beograd, 1933. 8–43.
- ¹¹² *Calic, Marie-Janie*: Bildung als Entwicklungsproblem in Jugoslawien (1918–1941). 108–109.
- ¹¹³ Ez az arány alacsonyabb volt azonban, mint a szomszédos Romániában (18–20%), Bulgáriában (13–14%), Magyarországon (10–14%), magasabb viszont, mint Görögországban (7–8%). *Mayer*: Elementarbildung. 95.
- ¹¹⁴ *Mayer*: Elementarbildung. 95.
- ¹¹⁵ Az oktatás viszonylagos fontosságát jelzi, hogy az 1920-as években jelentősen emelkedett az oktatásra szánt összeg, majd a gazdasági válság éveiben csökkent, utána viszont stagnált. A népiskolai oktatásra fordított összegek nagysága egy lakosra számítva a következő képet mutatja: 1918/19 1,2, 1928/29 37,5, 1931/32 34,8 dinár, utána már nem változott. *Dimić*: Kulturna politika I. 90.
- ¹¹⁶ *Calic*: Bildung als Entwicklungsproblem in Jugoslawien (1918–1941). 126.
- ¹¹⁷ *Dimić*: Kulturna politika. I. 167.
- ¹¹⁸ *Mayer*: Elementarbildung. 98.
- ¹¹⁹ *Mayer*: Elementarbildung. 100.

¹²⁰ Mayer: Elementarbildung. 184.

¹²¹ Papić: Školstvo u Bosni i Hercegovini. 30. 1938–39-ben az iskoláskorú gyermekek 66,2%-a járt iskolába Jugoszláviában. Ezen belül a Dráva bántásban közel 100%-os az iskolalátogatás. A többi bántásban: Duna bántás 76,4%, Morava bántás 71,3%, Zeta bántás 62,9%, Drina bántás 60%, Száva bántás 59,4%, Tengermellék bántás 57,9%, Belgrád 52,8%, Vrbas bántás 38%, Vardar bántás 20%. Dimić: Kulturna politika. II. 193.

¹²² Tujković: i. m. 104–105.

¹²³ A jelentősebb európai országok közül csak Portugáliában volt alacsonyabb a hallgatók aránya (0,9%), a szomszédos államok közül Bulgáriában 1,26%, Görögországban 1,4%, Romániában 1,74%. Calic, Marie-Janine: Soziale Ungleichheit in Serbien und der Vojvodina (1918–1941): Die Verteilung der Bildungschancen. In: Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum”. Szerk.: Hösch, Edgar–Seewann, Gerhard. München, 1991. 147.

¹²⁴ A hallgatók anyanyelv szerinti megoszlása: szerb-horvát 74,4%, szlovén 12,2%, magyar 2,5%, német 2,4%, cseh, illetve szlovák 0,6%, egyéb 7,9% (ennek zömét, 7,2%-ot az orosz emigránsok gyermekei tették ki). Calic: Soziale Ungleichheit. 147–148.

¹²⁵ Vallás szerint ortodox 54,6%, katolikus 38,4%, zsidó 4,4%, muszlim 1,2% protestáns 1%, egyéb 1,6%. Az ortodoxok és katolikusok minimálisan meghaladták az összlakosságon belüli arányukat, a muszlimok messze elmaradtak ettől. Calic: Soziale Ungleichheit. 149.

¹²⁶ Calic: Soziale Ungleichheit. 151.

¹²⁷ 1931-ben a hallgatók családjának foglalkozási megoszlása: hivatalnok, alkalmazott 30,27%, kézműves, kiskereskedő 21,37%, földműves 19,25%, tanár, orvos, gyógyszerész, mérnök 17,19%, katona 6,33%, pap 2,94%, munkás 2,65%. Calic: Soziale Ungleichheit. 151.

¹²⁸ 1941-ben a háború miatt nem lehetett népszámlását tartani. Az 1948-as népszámlálás szerint 25,4%-os volt az analfabéták aránya. A második világháború utáni írástudatlanság elleni kampányban másfél millió embert tanítottak meg írni-olvasni. Ezekből az adatokból lehet következtetni az 1944-es állapotokra. Mayer: Elementarbildung. 205.

¹²⁹ Dimić: Kulturna politika. II. 193.

A MARSHALL-TERV

A történelem legnagyobb szabású nemzetközi segélyprogramja a második világháború után bontakozott ki. Célja nem volt kevesebb, mint a háború során leromlott, súlyos veszteségeket szenvedett európai nemzetgazdaságok helyreállítása. A feladat első olvasatra illuzórikusnak tűnhet, ha nem vizsgáljuk meg a háború utáni világgazdasági fejlemények bonyolult összefüggéseit a nemzetközi kapcsolatok 1945 utáni fordulataival. A győztesek már a háború lezárását megelőzően megtervezték a jövő nemzetközi kapcsolatait. Politikai, gazdasági és humanitárius delegációk népes tábora dolgozott – a pacifizmus szellemétől átítatva – az 1945-öt követő „új világrend” megteremtésén. Az 1944–1945-ben lezajlott konferenciák azonban bebizonyították, hogy a győztes nagyhatalmak – az USA és a Szovjetunió¹ – a valóságban gyökeresen eltérő koncepciókat dolgoztak ki a háború utáni nemzetközi rendről. Ezeknek az éveknek az eseményei eleinte csupán intő jelként mutatták a feleknek, hogy kapcsolataik a jövőben korántsem lesznek zökkenőmentesek.

A nemzetközi kapcsolatok fő vonásai a második világháború után és az USA globális szerepvállalása

A Szovjetunió részt vett az ENSZ létrehozásában, sőt kiemelt pozíciót harcolt ki magának a szervezetben. Az amerikai pénzügyi dominanciára épülő Bretton Woods-i egyezményeket azonban nem ratifikálta. Az Egyesült Államok – arany- és dollártartalékainak és a világ legerősebb gazdaságának birtokában – multilaterális, az egész világra kiterjedő szabadkereskedelemlről álmodott, figyelmen kívül hagyva azt, hogy ezzel a háborúban súlyos károkat szenvedett európai országokkal szemben teljesíthetetlen követelményeket támaszt. A nyugat-európai országok a feltételek keménysége ellenére belementek a Bretton Woodsban kitűzött célok elfogadásába, míg a Szovjetunió mereven elzárkózott az általa „imperialistának” titulált, tisztán amerikai érdekeket tükröző nemzetközi szervezetektől.² A gazdasági kérdésekben fennálló merev ellentéteket azonban ezeknél is lényegesen markánsabb politikai és ideológiai különbségek homályosították el. Az USA a népszuverenitáson és a szabad intézményeken alapuló demokrácia üzenetét akarta elhozni Európába, míg a Szovjetunió a maga képére kívánta formálni az általa ellenőrzött területeken fekvő államokat. Moszkva valójában már 1945 második felétől úgy gondolta – az amerikai atommonopólium tudatában –, hogy a kelet-közép-európai térségben tőle szorososan függő biztonsági övezetet hoz létre, amelyben a szovjet külpolitikának döntő befolyása lesz. 1946–1948 folyamán az ellenőrző jogosítványai segítségével, adminisztratív és politikai eszközökkel a térséget szinte teljes egészében befolyása alá vonta. Bábkormányok kialakításával, saját külpolitikai célkitűzéseivel összhangban, kicsikarta a térség kormányainak azt a döntését, hogy nem vesznek részt a Marshall-programban.

Az 1946-os év folyamán a churchilli retorikában a „vasfüggöny” hasonlattal megjelent a szovjet ellenségkép. Ez az álláspont annak a felismeréséből indult ki, hogy a Szovjetunióknak nem állt szándékában eltérni az általa megszállt vagy befolyásolt területeken a szabad parlamentáris demokráciák működését. Ehelyett a térségben mű-

ködő kommunista pártok támogatásával vele szorosan együttműködő tekintélyuralmi rezsimeket akart hatalomra segíteni. Churchill a folyamatot érzékelve továbblépett nézetei kifejtésében: zürichi beszédében már azt hangsúlyozta, hogy Európának eltökélt lépéseket kell tennie integrációjának megvalósítására. A szoros együttműködésen alapuló Európa ugyanis hatékonyabban fel tudja venni a harcot a szovjet hatalmi törekvésekkel szemben. A célkitűzések megfogalmazásakor nem lehetett figyelmen kívül hagyni a német territórium bekapcsolását, persze szoros nemzetközi ellenőrzés alatt. Több európai ország – elsősorban a franciák – kezdetben heves ellenállást tanúsítottak a németekkel való együttműködéssel szemben, hangsúlyozva, hogy jóvátételt kell kérni a vesztesektől, nem pedig támogatni őket. Az USA 1946 folyamán még óvatosan reagált a churchilli nyilatkozatokra. Nehéz volt eldönteni, milyen szerepet fog vállalni a háború utáni nemzetközi kapcsolatokban. Izolacionizmus vagy intervencionizmus? – fogalmazódott meg a kérdés. Gazdasági téren Bretton Woodsban az amerikaiak felvállalták a világ irányításának a feladatát.

Az 1947-es év kérdése az volt, hogy ezt politikailag és katonailag is megteszik-e. Az 1947-ben felmerülő kelet-közép-európai rendezési „nézeteltérések” jelezték a State Department számára, hogy Európában gyors beavatkozásra van szükség. Az elhatározás megérlelődéshez hozzájárult George F. Kennan moszkvai amerikai követnek a szovjet vezetés természetéről írt „hosszú jelentése”. A külpolitikai szakértő később a „Foreign Affairs” című tekintélyes amerikai külpolitikai szakfolyóirat hasábjain részletesen is kifejtette az álláspontját azzal kapcsolatban, vajon a Szovjetunió szervesen bekapcsolódjon-e a nemzetközi kapcsolatok rendszerébe, és a szabad intézményeken, valamint népszuverenitáson alapuló piacgazdaságban működő országokat el tudja-e fogadni partnerként. Kennan cikkében ezt a lehetőséget elvetette, mert – mint írta – a szovjet vezetés ideológiájában oly mértékben különbözik a nyugati demokráciák szellemiségétől, hogy elkerülhetetlen a felek konfrontációja. Kennan a „containment” (feltartóztatás) politikáját javasolta mint egyetlen lehetséges fegyvert a szovjet térnyerés megállítására.³ Innen datálható az amerikai külpolitika merőben új kurzusa, amely aktív beavatkozást célzott meg a világ valamennyi részén. A dilemma az intervenció formái megvalósításában bontakozott ki: a beavatkozás katonai vagy gazdasági és pénzügyi formában bonyolódjon le.

1947-re világhosszá vált, hogy a korábbi európai nagyhatalmak már nem képesek betölteni korábbi nemzetközi szerepüket. Ez elsősorban olyan gyarmattartó államok esetében volt veszélyes, amelyek stratégia jelentőségű földrajzi pontokon „tartották a frontot”. Ilyen volt Nagy-Britannia és Franciaország, és ilyen földrajzi pontok voltak a kennani feltartóztatási politikában megjelenő ütközőzónák. 1947 elején az angol kormány közölte az Egyesült Államokkal, hogy pénzhiány miatt nem tudja többé ellátni a Görögországban és Törökországban hagyományosan folytatott ellenőrző szerepét. Levélben hívta fel az amerikai kormányzat figyelmét az ezekben az országokban, illetve a velük szemben kibontakozó kommunista akciókra, és arra, hogy amennyiben az USA nem tölti be ezt a hatalmi vákuumot, könnyen megetheti más, a térségben nemkívánatos hatalom.

A Truman-adminisztráció készen állt az intervencióra. Helyzetét azonban nehezítette, hogy az amerikai közvélemény pontot akart tenni a háború végére. Meg kellett találni a megfelelő eszközöket arra, hogy az amerikai állampolgárok elfogadják a beavatkozás szükségességét. Trumanék nehézségeit fokozta, hogy a Kongresszus republikánus szárnyának egy része az izolacionizmus mellett tört lándzsát, mondván, hogy a

kormányzat szándékosan eltúlozza a fennálló veszélyt. 1947. március 12-én azonban Harry Truman kongresszusi beszédében felkérte az Egyesült Államok törvényhozását, hogy szavazzon meg mintegy négyszázmillió dolláros támogatást a görög és a török kormánynak. Az elnök ezt a világgpolitikai szerepvállalást burkolt, a Kreml terjeszkedési politikájára utaló retorikával kérte: „Meggyőződésem – mondta –, hogy az Egyesült Államok politikájának támogatnia kell a szabad népeket, amelyek szembeállnak a felfegyverzett kisebbségek vagy a külső nyomás leigázási kísérleteivel.”⁴ A kennani koncepció – részben nyomatékosított – gyakorlati elfogadása tükröződött az elnök beszédében és a „globális csendőr” szerepének vállalásában. A segély egyben jelezte a korábbi vita lezárását is, hogy csupán gazdasági és pénzügyi, vagy katonai formát öltse-e a beavatkozás? A 400 millió dolláros segélycsomaggal az amerikaiak részben a szétzilálódott görög és török pénzügyi helyzetet akarták orvosolni, remélve, hogy a szociális feszültségek enyhítése a kommunista felforgatás és propaganda ellen hatékonyabb fellépést tesz lehetővé. Egy csapásra visszaszorult az a korábbi politikai felfogás is, hogy a világ kitermeli saját stabilitását, és nincs szükség semmiféle rendező erőre.⁵ A helyzet megváltozott: az Egyesült Államok a jövőben aktív befolyást kívánt gyakorolni a világ stabilitására. Az USA határait – mondták – többé nem úgy kell felfogni, mintha azok az atlanti- és a csendes-óceáni partjainál húzódnának, hanem biztonságát az egész világra kiterjesztve kell vizsgálni, mert a jövő háborúi a befolyási övezetekben fognak eldőlni.

Amerikai védelmi szempontból különös jelentőségű volt az európai „hídő”. Az USA hibásan mérte fel az európai országok háború utáni gazdasági állapotát, és kezdetben úgy gondolta, hogy Európa önállóan is képes lesz kimászni a kátyúból. A kereskedelemi liberalizálás, az egymás közti fizetések és klíringek nemzetközi intézmények általi levezetése azonban a háborút követő években valójában nem lehetett reális terv. A valuták konvertibilitásának kitűzött célja az adott helyzetben megoldhatatlan feladat elé állította a kormányokat. A valóságban kiutat csak a nemzetgazdaságok gyors növekedését célzó protekcionista politika mutathatott. Az a hatalmas fordulat, amely az USA 1945–1947 közötti világgazdasági koncepcióváltását jellemzi, a Marshall-terv szempontjából precíz vizsgálatot igényel. Manapság a szerzők általában az Európai Újjáépítési Program politikai indítékait részletezik, holott az 1947. június 5-én George Marshall által megfogalmazott terv gazdasági okai is széles spektrumban keresendők.

A szétrombolt Európa

A második világháborút követő gazdasági visszaesés lényegesen súlyosabb volt és szerteágazóbb gazdasági problémákra vezethető vissza, mint amiket az első világháború indukált. Az állóháborúk mozdulatlanságát felváltó mozgékony hadtestek és repülőgépek – elsősorban a bombázók – bekapcsolása kiterjesztette a háború hatókörét Európa szinte egész területére. A haditechnika fejlődésével nagyobb pusztítóerő került a hadviselők birtokába, akik nem haboztak felhasználni azt az ellenfél megsemmisítésére. A hatékonyabb pusztító fegyverek felhasználásával megnőtt a civil áldozatok száma, és a front mögötti területeket sújtó rombolás (lakóépületek, gyárak, vasútvonalak, hidak) mindaddig példátlan pusztulást eredményezett. Az első világháború után a békegazdálkodásra való áttérés és a háborúban folyósított kölcsönök törlesztése jelentette a legfőbb problémát. 1945 után a feladat még nagyobb volt: kezdeni kellett vala-

mit a népességében jelentősen megfogyott, romokban heverő infrastruktúrával és ipari termeléssel küszködő Európával, amelynek a két háború közötti időszakból eredő komoly strukturális válsággal is szembe kellett néznie. Az amerikai kölcsönfolyósítások előzőleg az európai aranykészleteket teljes egészében kisöpörték, míg a másik oldalon, az USA-ban hatalmas készletek halmozódtak fel. Európa, amely a háború után nem tudta az amerikai követelések törlesztését finanszírozni, újabb és újabb igényekkel fordult az Egyesült Államokhoz, hogy égető importszükségletét fedezze. A fizetési mérlegek egyensúlyzavarai minden addiginál szélsőségesebb képet mutattak. Ezt az is fokozta, hogy a bajok néhány kis országtól eltekintve szinte egész Európára kiterjedtek. A termelési mutatók messze az 1938-as szint alá zuhantak vissza, egyes országok korábbi fontos exportcikkekből, mint például a szén, jelentős behozatalra szorultak. Hazai termelés és export hiányában pedig meglehetősen nehéz volt az égető fontosságú amerikai importot biztosítani. Az európaiaknak az amerikai kontinenssel szembeni kereskedelmi deficitjei addig soha nem látott méreteket öltöttek.⁶ A háborút követő dollárhiány és a termelési kapacitás csökkenése miatt a kereskedelmi forgalom mélypontra zuhant, felélesztéséhez az európai országoknak azonnali tőkeinjekcióra volt szüksége.⁷

Az apránként csurgatott amerikai hitelek nem voltak elegendők a gazdaság regenerálásához, legfeljebb a pillanatnyi élelmiszer- és nyersanyagszükségleteket finanszírozhatták. A termelőeszköz-állomány, a vetőmag és a műtrágya hiánya a mezőgazdasági termelés válságában kumulálódott, és újra megismertette Európát az éhezéssel. A beáramló hiteleket eleinte a segélyprogramokra és a lakóházak újjáépítésére fordították, az ipari és mezőgazdasági termelés rekonstrukciója másodlagos volt.⁸ 1945–1947 között a gazdaságok helyreállítása ingadozva haladt, az európai kormányzatok nem tudtak komoly eredményeket felmutatni. Vajon miért éppen 1947 volt a Marshall-program meghirdetésének időpontja? Gazdasági szempontból indokolható-e a dátum megválasztása?

Az 1947-es év mindenféleképpen vízvonalzó volt a háborút követő gazdasági tervezésben. A politikai, a gazdasági és a szellemi krízis fázisában rekedt országok csak az Egyesült Államoktól remélhettek segítséget. Az amerikaiak eközben a megszállt területekről érkező jelentések alapján a békeszerződések mielőbbi tárgyalását sürgették. Németország a legsúlyosabb helyzetben lévő országgént határozott és azonnali beavatkozást igényelt. Egyre érzékelhetőbbé vált, hogy Európa megosztottsága minden bizonnyal nem ideiglenes, hanem tartós állapot lesz. A nyugat-európai demokráciákban – elsősorban Olaszországban és Franciaországban – tevékenykedő kommunista pártok befolyásának növekedése, nemkülönben más erők radikalizálódása megkongatta a vészharangot az amerikai kormányzat fülében. A szociális feszültségek és az alacsony életszínvonal jó táptalajt jelentett az itteni, szárnyukat bontogató kommunista pártok számára.

Az európai gazdasági újjáépítés a háború lezárását követő 18 hónapban gyors ütemben haladt. Szinte a gazdaság valamennyi ágazatában növekedés mutatkozott. Az ipari termelés 1945 második felétől folyamatosan emelkedve 1946 végére megközelítette az 1938-as szintet. Az 1946 decemberétől kibontakozó recesszió azonban visszadobta a fejlődő ágazatokat, jelezve, hogy a problémák mélyebben húzódnak. Az ipari termelés az 1938-as szint 78%-ára zuhant. A korábban ipari nagyhatalomnak számító – a szén- és az acélttermelésben élen járó – Németországban, ahol a legsúlyosabb volt a helyzet, az ipari produktum mindössze egyharmada volt a háború előtti szintnek. A többi nyugat-európai ország nyersanyagigényét az USA-nak kellett kielégítenie.⁹ Az

Európán belüli kereskedelmi forgalom gyengülése mutatta az országok dollár- és aranytartálékaik védelmére irányuló protekcionista törekvését, jelezve félelmüket a beáramló export költségeitől. A kereskedelmi forgalom liberalizálása helyett a bilaterális elszámolások tendenciái kezdtek kibontakozni, ami a jövőt tekintve nem kecsegtetett a kereskedelmi forgalom szükséges növelésének lehetőségével. Az exportképes ágazatok katasztrofális állapotban voltak. Helyreállításukat nehezítette, hogy a háború után rendelkezésre álló erőforrásokat a kormányoknak a létfontosságú fogyasztási cikkek és a nyersanyagok importjára kellett költeniük. Emiatt a termelő ágazatok gépállományának és az ipar infrastruktúrájának a javítása késett. Az anyagi források szűkössége tehát nem tette lehetővé a termelőkapacitások sürgető rekonstrukcióját, ami késleltette az ipari termelés és a kereskedelmi forgalom háború előtti szintre emelését.

Rontotta a körülményeket az is, hogy 1946–1947 kemény tele a lerombolt lakóépületek és az élelmiszerhiány miatt humanitárius katasztrófával fenyegetett. Milliók tengődtek az utcákon élelem és fedél nélkül. Németországban és Olaszországban tovább sülyedt a szakadék a létfenntartási költségek és az átlagbérek között, amit a térségben megfigyeléseket végző külső politikai elemzők is észleltek. Az infláció több országban meredeken emelte a fogyasztási cikkek árát, a fizetések vásárlóértéke válságos szintre esett. Németországban az egy főre jutó nettó kalóriabevitel kritikusan alacsony volt. A mezőgazdasági szektor szétzilált állapota csak részben volt felelős az élelmezési válság kialakulásáért. A korábban Európában kiválóan működő, de a háború folyamán bomlásnak indult nyugat-keleti, ipari-mezőgazdasági munkamegosztás sorsát 1945 után a politikai megosztottság pecsételte meg. Már akkor mutatkozni kezdtek annak a jelei, hogy Európa a jövőben nem fog szerves gazdasági egységet alkotni, a politikai kapcsolatok erőzítője gazdasági elszakadással is párosul. A verdiktet ez ügyben utóbb éppen a Marshall-segély mondta ki, amely véglegesítette az európai kontinens gazdasági megosztottságát. A hagyományos kereskedelmi kapcsolatok leépülése fájó pont volt a felek számára, és részben ezzel magyarázható a nyugat-európai mezőgazdasági termékhiány hatalmas mértéke és az amerikai szállítások oroszlárnészét kitevő mezőgazdasági áruk tétele.¹⁰ 1938-hoz képest 1947-re az USA-nak a térségbe irányuló agrárexportja 58%-kal nőtt.¹¹

A Londonnak nyújtott hitelek keserű tapasztalatai után¹² az amerikai vezetés is kezdett beletörődni abba, hogy a Bretton Woodsban megfogalmazott elvek konzekvens megvalósítását egyelőre későbbre kell halasztania. Az első világháború tapasztalatai óva intették az európai kormányokat a korlátlan konvertibilitásra való visszatéréstől, mert ez a tartalékaik elleni spekulatív nyomás felerősödését eredményezhette volna. Közben az ellenőrizhetetlen infláció a mesterségesen magasán tartott árfolyamokkal kombinálva csökkentette az importköltségeket és megdrágította az exportot. Az amerikai politikatervező irodában kezdtek felismerni, hogy a problémák mélyebben gyökereznek, mint ahogy azt előzetesen gondolták. A világereszkedelem liberalizálása helyett először az Európán belüli fizetési forgalom szabadabbá tételét, illetve a jelentős mértékben inflálódtott európai valuták reformját, majd ezt követően konvertibilitását kellett megoldani. Az amerikai elveken nyugvó világméretű multilaterális szabadkereskedelem a Bretton Woodsban megfogalmazott formában ekkor még irreális cél volt, hiszen abba, mint a brit példa is mutatta, az európai kormányok nem tudtak bekapcsolódni. A State Departmentben kezdett felülkerekedni az álláspont, hogy az amerikai gazdasági terveket későbbre kell halasztani, s fontosabb feladat a világgazdaság – és az európai gazdaság – helyreállítása. Az amerikai kormány behajthatatlan

tengerentúli követeléseit és az európai országok válságos helyzetéből fakadó további importszükségleteit az amerikai döntéshozókat a gazdaságok regenerálására sarkallták.

A Marshall-programhoz fűződő alapvető amerikai érdekek éppen a kereskedelmi forgalomnak ebből a torzult, egyoldalú formájából eredtek. A háborús konjunktúra visszaesésével a világkereskedelem alacsony szintje az exporttermelő amerikai ágazatok veszélyes helyzetbe hozta. Az elemzők a 270 millió fős Nyugat-Európába irányuló kivitel mintegy 7–8 milliárd dolláros drasztikus csökkenésével számoltak arra az esetre, amennyiben az európai piacok teljesen fizetéseképtelenné válnak. Az USA-ban felhalmozódó potenciál túlermelési válsággal fenyegetett, az amerikai piacok képtelenek voltak „lenyelni” a bizonyos árucikkekből felhalmozódott felesleges készleteket. Az amerikai háborús potenciál leszerelése, a leszereltek számára az új munkahelyek teremtése a hadiipar polgári célokra megfelelő átstrukturálását követelte. Ez azonban nagy, fizetőképes felvevőpiacok nélkül nem volt kivitelezhető. Nem véletlen a háború utáni amerikai gazdaság gyengélkedése és az exportra éhes amerikai befektetők igénye az európai helyzet megoldására. Mindazonáltal a kormányzatban széles körű vita bontakozott ki azzal kapcsolatban, hogy a felpörgetett gazdaság integrált Európa nem fog-e később az USA versenytársává nőni. A kormányzati szervek azonban a pillanatnyi érdekeket hangsúlyozták, és kétségeiknek adtak hangot az európai konkurencia jövőbeli kibontakozását illetően. Mint mondták, Európa soknemzetiségű térség, mely a közeljövőben nem juthat az Egyesült Államokhoz hasonló szervezeti szintre. Az USA-nak viszont mind védelmi, mind gazdasági szempontból szüksége van a térség integrációja általi stabilitásra.¹³

A dilemma a következőkben foglalható össze: Európának azonnali szüksége volt az Egyesült Államokból származó nyersanyagokra, gépekre és tartós fogyasztási cikkekre, de sem exportálható termékek, sem pedig deviza nem állt rendelkezésére ennek az importnak a finanszírozására. A fizetési mérlegek hatalmas egyensúlytalanságokat mutattak.¹⁴ A hagyományos típusú rövid és hosszú távú hitelek sem nyújtottak kielégítő rendezési alternatívát, mert az európaiak nem voltak abban a helyzetben, hogy ezt valaha is törlesszék. A Kennan-csoport szeptemberi jelentése az európai országok helyzetéről a korábbi felméréseket igazolta: általános nélkülözés, üzemanyag- és nyersanyaghiány, a mezőgazdasági és az ipari termelés egyaránt alacsony színvonalra, magas munkanélküliség, infláció, az arany- és dollártartalékok elégtelensége, növekvő társadalmi feszültségek.¹⁵ Az amerikai diplomata jelentésében hangsúlyozta, hogy Európa azonnali, nagy volumenű segélyre szorul. Az USA már eddig is sok időt vesztetett el a németországi négyhatalmi megegyezésre várva. Ha Németország egészére nem lehet kiterjeszteni a megegyezést, akkor a nyugati szövetségesek által ellenőrzött területeken kell megvalósítani az újjáépítést. Felesleges továbbra is apró segélycsomagokkal „tartani fenn” Európát. Átfogó, nagyszabású segélycsomagot kell juttatni Európába, hogy ezek az országok belső erőforrásaik segítségével vissza tudják szerezni prosperitásukat.¹⁶

A politikai és gazdasági szükségszerűségek termékeny talaján született meg 1947 júniusában George Marshall amerikai külügyminiszter ajánlata Európa amerikai segélyekkel és hitelekkel történő helyreállításáról, amelyet – legalábbis szövege szerint – valamennyi európai országra ki akart terjeszteni. Az amerikai külügyminisztériumban testet öltött akkori nézet szerint a Szovjetuniót nem lehet kihagyni a felajánlásból, hiszen ez szinte hadüzenettel volna egyenértékű. Ezzel szemben az indítványt a szovjetek számára sérelmes formában fogalmazták meg, minimálisra csökkentve a szovjet

részvétel lehetőségét. Ahogy Marshall fogalmazott: „Az amerikai politika célja a gazdaság helyreállítása, hogy lehetővé váljanak olyan viszonyok, amelyek közepette fennmaradnak a szabad intézmények.” Ezeket a kijelentéseket a következő passzusokkal enyhítette: „Az amerikai politika nem irányul valamely ország vagy tan ellen; és a segílyt bármelyik európai állam felveheti.”¹⁷ Az amerikaiak a segíly összegének szétosztását egy közös, európai együttműködést megvalósító szervezet hatáskörébe utalták. Az európaiaknak közösen kell megállapítaniuk az egyes országok állapota alapján a szükséges beavatkozás mértékét, és ellenőrizni, hogy a segílyek elosztása és felhasználása a megfelelő módon történjék. Azt azonban az USA vezetői nem titkolták, hogy szigorú gazdasági felügyeletet fognak követelni a segílyek felhasználását illetően.¹⁸

Németország – jóvátételek vagy segíly?

A vesztesek megítélésének és a jóvátételek fizetésének kérdése megosztotta a közvéleményt és a döntéshozókat is. Többé-kevésbé már felülkerekedett az a vélemény, hogy az első világháború súlyos rendezési hibáit – a jóvátételek eltúlzását – nem szabad megismételni. Egyedül a győztes hatalmak – az USA, Anglia, a Szovjetunió – voltak abban a helyzetben, hogy a jóvátételek kérdésében érdemben tárgyaljanak. John Maynard Keynes és Harry Dexter White már a Bretton Woods-i egyezményeket előkészítő, háború alatti tárgyalásaik során leszögezték, hogy a háború utáni jóvátételek fizetését károsnak tartják, sőt egyes, a háborúban vesztes nemzeteknek hitelek kell nyújtani, hogy elkerüljék az 1920-as évekhez hasonló földcsuszamlásokat.¹⁹ Ez az álláspont azonban eleinte nem volt általános az amerikai kormányzati berkekben. A háborút követően a német gazdaság messzemenő leszerelésére irányuló tervezetek – pl. a Morgenthau-terv – is napvilágot láttak.

Moszkva 1945-ben azonnal hozzálátott az ellenőrzése alá került vesztes országok termelő berendezéseinek nagyfokú leszereléséhez. Ez nagyjából az ipari és a mezőgazdasági géppállomány, valamint mezőgazdasági termékek elszállítását jelentette. Az 1945–1947 között bekövetkezett fordulat idővel politikai „hátraarcra” készítette az USA-t és Nagy-Britanniát, jóvátételek fizettetése helyett segílyek folyósítását kezdték meg a befolyási övezetükhöz tartozó területeken. A meredek váltás mindössze két év leforgása alatt ment végbe, és a nyugat-európai országok kormányai közül sokan nehezen emésztették meg ezeket a törekvéseket. A franciák tiltakoztak a németeknek a Marshall-programba való bevonása ellen, és továbbra is a jóvátételek fizetését erőltették. Washingtonnak emiatt megfelelő ellenőrzési mechanizmust kellett kidolgoznia a német potenciál felszereléséből eredő veszélyekre reagálva. Nagyon okosan a Marshall-programot az összeurópai együttműködéstől tette függővé, feltételezve azt, hogy Európa gazdasági és politikai összekapcsolódása megakadályozza a konfliktusok kibontakozását. Arra is számítottak már ekkor, hogy az ilyen Európa nagyobb ellensúlyt képez a Szovjetunióval szemben, illetve könnyebben beilleszthető az amerikai világgazdasági modellbe. Az amerikai külpolitika új kurzusa 1947 tavaszától már jól kitapintható volt. Az Egyesült Államok átmenetileg feláldozta világgazdasági érdekeit a politikai és gazdasági szükségszerűségek oltárán, és addig nem látott volumenű segílyprogramot ajánlott fel Európának.²⁰

A párizsi háromhatalmi konferencia

1947. június 27-én ült össze Georges Bidault francia, Ernest Bevin angol és Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter, hogy megtárgyalják George Marshallnak a Harvard Egyetemen tett felajánlását Európa újjáépítésére. Az angol és francia miniszter üdvözölte amerikai kollégájuk nyilatkozatát, és vállalták, hogy a bejelentésnek megfelelően közös szervezetet állítanak fel, amely kezdetben felméri a programban részt vevő államok segítségükre. Molotov úgy érezte, hogy a franciák és a britek már régen magukévá tették a Harvard Egyetemen ismertetett nyilatkozatot, figyelmen kívül hagynak viszont bizonyos rendezetlen kérdéseket, amelyeket a nyilatkozat vet fel. A szovjetek a Marshall-tervet légbuboréknak hívták, utalva ezzel arra, hogy az elvi nyilatkozatot a tengerentúlon nem hagyták még jóvá, illetve nem élvezzi az amerikai közvélemény és a Kongresszus támogatását. A szovjet külügyminiszter ezen az alapon aggályainak adott hangot a tervvel kapcsolatban, és bírálta azt az „imperialista” amerikai magatartást, amellyel az USA ellenőrzése alá akarja vonni egész Európa gazdaságát. Hangsúlyozta, hogy az európai együttműködést és az amerikai bepillantást megkövetelő programterv összeegyeztethetetlen az államoknak a szuverén jogával, hogy gazdaságpolitikájukat maguk alakítsák ki. Egyetlen országnak sem lehet igénye arra, hogy más ország gazdaságpolitikájába beleavatkozzon. A németek bekapcsolása ellen arra hivatkozva tiltakozott, hogy az őket érintő valamennyi kérdésben a Külügyminiszterek Tanácsa az illetékes. Molotov a konferencián az amerikai javaslatot az európai kontinens „dollárokupációjaként” aposztrofálta, és közölte, hogy a Szovjetunió semmi esetre sem fog részt venni a programban.²¹ A francia és az angol külügyminiszter megállapodott abban, hogy közös bizottságot fognak felállítani, amelynek elsődleges feladata az Európa rendelkezésére álló és helyreállításához szükséges eszközök összeírása lesz.

A külügyminiszterek a programban részesülni kívánó államokat 1947. július 12-ére Párizsba általános konferenciára hívták meg. A meghívást elfogadó 16 országnak²² részletes akcióterveket kellett kidolgoznia a várható termelési és exportlehetőségeikről, becsült fizetésimérleg-deficitjeikről, legfőképp pedig a következő négy évre vonatkozó importigényeikről. A becslések összesítésekor ijesztő mértékű dollárigény formálódott ki: a 16 ország együttesen mintegy 29,3 milliárd dollárra rúgó segílyt kért az Egyesült Államoktól. Az amerikaiak elfogadhatatlannak tartották a négy évre előirányzott összeget, és felszólították az országokat, hogy igényeiket vizsgálják felül. A tárgyaláson tetet öltött az az amerikai elvárás, hogy kezdetben regionális, majd később teljes körű európai szabadkereskedelmi övezet jöjjön létre. Ez a politika megkövetelte a kereskedelmi korlátok fokozatos lebontását, a valuták tartós konvertibilitását és a folyó fizetési mérlegek stabilitását. Az előirányzott célok megvalósítására a 16 ország képviselői létrehozták az Európai Gazdasági Együttműködés Bizottságát (Committee of European Economic Cooperation – CEEC). A bizottság 1947. szeptember 22-i kezdettel jelentést dolgozott ki az európai országok gazdasági állapotáról és az egyes országok anyagi szükségleteiről.²³ A program céljaként az európai termelési volumen és kereskedelem helyreállítását jelölték meg. Az előirányzott segélyek magukba foglalták a fogyasztási cikkeket, illetve az ipari és a mezőgazdasági termelés produktivitását elősegítő géppálmány szállítását is. A bizottság szorosan együttműködött az amerikai felügyelő szervekkel. Tagjai a tizenhat ország képviselő közül kerültek ki.

1947 júliusában a szovjet visszautasítás tudatában széles körű várakozás előzte meg a szovjet ellenőrzés alatt álló közép-kelet-európai országok állásfoglalását. Az év folyamán a kommunista pártok különös erővel kibontakozó és a térség egészében érezhető előretörése eleve kétségessé tette ezeknek az országoknak a részvételét az Európai Újjáépítési Tervben. Tavasszal a Duna-völgyi konferencián Budapesten még úgy nyilatkoztak az érintett országok, hogy amennyiben valamifajta felajánlásra kerülne sor, ők nem zárkóznának el a nyugati világ erőforrásaitól. A kommunista pártok azonban kormányra kerülve kiszorították a kormányokból az egyéb pártok képviselőit, és a kormánypolitika meghatározó letéteményeseivé váltak. Lengyelország és Csehszlovákia küldöttségei részt vettek az előzetes tárgyalásokon,²⁴ a Szovjetunió nyomására azonban menet közben el kellett hagyniuk a konferenciát. A többi ország – így Magyarország is – már a háromhatalmi konferenciát követően a szovjet példa merev követését választotta. A magyar kommunista miniszterek az 1947. július 10-i minisztertanácsi ülésen a terv általános jellegét hangsúlyozták; arra hivatkoztak, hogy az amerikai felajánlásban nem lehet semmi kézzelfogható tény. Hol, mikor és mekkora segítséget akar nyújtani az Egyesült Államok Európának? Vajon elfogadjá-e az amerikai Kongresszus ezt a grandiózus tervet? Egyáltalán hitelről vagy segélyről van szó? Az ellenzéki képviselők felhívták a figyelmet, hogy a közvélemény a kormánytól a programban való részvételt várja. Hangsúlyozták, hogy Magyarország nem veszít semmit, ha az előzetes tárgyalásokra delegációt küld. Ha a terv az általa kitűzött célokat képes elérni, a legnagyobb vétek lenne hazánkat kihagyni belőle. Az ellenzéki felvetéseket végül a minisztertanács elvetette, így nem került az ügy további boncolgatásra a parlament elé. Nagyjából így játszódott le a Marshall-segély forgatókönyve Közép- és Kelet-Európában.²⁵

Az Európai Újjáépítési Terv

Az Európai Újjáépítési Programot (European Recovery Program – ERP) a CEEC dolgozta ki. A program 1948. április 1-jével indult. A terv a következő alapvető célokat tűzte ki:

1. Az európai termelés jelentős növelése minden részt vevő országban.
2. A belső pénzügyi stabilitás megteremtése és fenntartása, hogy Európa újra növekedési pályára álljon.
3. A részt vevő országok politikai és gazdasági együttműködésének elmélyítése.
4. Az Egyesült Államokkal szemben fennálló kereskedelmi deficitek megoldása, elsősorban az export növelésével.²⁶

Az általános elvi állásfoglalásokon túl részletesen formába öntötték a nemzetgazdaságok 1947–1951 közötti feladatait a gazdaság különböző szféráira lebontva.²⁷

Felmerült a gyorssegélyek szállításának kérdése is. 1946–1947 tele szörnyű tapasztalatainak a megismétlődése fenyegetett, mert a legsúlyosabb helyzetben lévő országok még 1947 őszen sem rendelkeztek a megfelelő élelmiszer-, szövet- és fűtőanyag-készletekkel a következő télre. A CEEC felkérte az amerikai kormányt, hogy a lehető leggyorsabban juttassanak segítséget ezekből a létfontosságú árucikkekből Európának. 1948. január 2-án Párizsban és Bécsben aláírták az azonnali segélyekről szóló egyezményeket, amelyeknek folyósítása már 1947 decemberétől megkezdődött. A segélyek főként a két legfontosabb cikkre, azaz szénre és gabonára összpontosultak. Ezekből a javakból Franciaország 284, Ausztria 57 és Olaszország 181 millió dollár

értékben részesült. A Németországnak nyújtott segély az ország státuszából fakadóan más elbírálásban részesült.²⁸

1947-ben a szövetséges ellenőrzés alatt álló német területek válságos állapotban voltak. Ezért a nyugati szövetségesek úgy döntöttek, hogy az általuk ellenőrzött területeket bevonják a programba. A szovjetek Marshall-segélyre kimondott „nyet”-je a keleti megszállási övezet kimaradását eredményezte. A nyugati területek bekapcsolása viszont a Truman-doktrína meghirdetését figyelembe véve egyszerűsített a terv egyik legfontosabb politikai céljává is vált. Ennek jegyében már 1947 júliusában összeházasították az amerikai és a brit övezetet, létrehozva az ún. Bizóniát, amely a legfontosabb német ipari területeket egyesítette, lehetővé téve ezzel Németország talpra állítását. A cél kettős volt: a német adminisztráció és az ipar reorganizációja, valamint a nyugati területeken formálódó új és erős Németország életre hívása. A franciák egyelőre heves ellenállást tanúsítottak a németek megerősítését célzó törekvésekkel szemben. Megszállási övezetükbe ugyan bejutott a segély, de a Bizóniához való kapcsolódás gondolata még nem érett meg.

1947 második felében a CEEC, lényegesen csökkentve, 17 milliárd dollárban alapította meg az Európa helyreállítására fordítandó összeget. Ezt az összeget terjesztette elő – az 1948. április 1-jétől 1952. június 30-ig terjedő időszakra – Truman elnök a Kongresszusnak írt üzenetében. Az elnök felhívta a képviselők figyelmét a terv ratifikálásának fontosságára, kiemelve, hogy ez az USA külpolitikájának és gazdaságának alapvető érdeke is. Az amerikai törvényhozást az addig példátlan, a bilaterális hitelekkel leszámoló, precedens értékű segélycsomag szentesítésére kérte, amely képes elindítani Európa rekonstrukcióját.²⁹

A következő év januárjában indult a tervezet kongresszusi vitája. Az ellenzék támadása két évrre támaszkodva bontakozott ki. A konzervatívok kockázatos vállalkozásnak minősítették a programot. Ráadásul a tervezet költségei minden addigi hitel- vagy segélyakciót felülmúltak, ami a szemükben sértette a takarékoság elvét. Kiemelték, hogy a Távol-Kelet hasonló problémákkal küzd, sőt ott égetőbb szükség van ilyen hitelekre, mint Európában. Az ellenzék másik táborá Henry Wallace álláspontja mögé sorakozott. Ennek hívei a Marshall-tervben Európa megosztását és az amúgy is zilált nemzetközi kapcsolatok felborításának a veszélyét látták. A program – mondták –, miután nem csatlakozott hozzá valamennyi európai ország, előmozdítja a korábbi szövetségesek szembefordulását, és éppen azokat akarja megerősíteni (Németország, Olaszország), akikkel szemben az USA két évvel azelőtt még hadat viselt. A vita neuralgikus pontját képezte a segélyprogram nagyságrendje és felhasználásának ellenőrzése. Az amerikai törvényhozási gyakorlattól egyébként merőben eltért az előirányzott program négyéves időtartama is. A Kongresszus négy évre előre nem akart állást foglalni egy ilyen nagyszabású akcióról, hiszen a politikai és gazdasági helyzet előre nem látható szituációkat eredményezhetett. Ezért az Egyesült Államok kormánya egyelőre a büdzsében tartotta az összeget, és rövidebb lefolyású, éves programokat jelölt ki.³⁰ Az 1947–1948-as költségvetési évre a Kongresszus nem volt olyan bőkezű, mint az a törvényjavaslatban szerepelt, a képviselők mintegy 3,9 milliárd dollárt hagytak jóvá. Ezenfelül a Görög- és Törökországnak jutott 400 millió dolláros, valamint a Koumintang-Kínának nyújtott 420 millió dolláros segélyt is ratifikálták, amelyeket az USA már korábban folyósított az érintett kormányoknak.³¹ A kormány kezébe akarta venni a segélyek irányítását, de a törvényhozás független szerv, a Gazdasági Együtt-

működés Igazgatósága (Economic Cooperation Administration – ECA) létrehozása mellett tette le a voksát. Az ECA vezetőjének Paul G. Hoffmant választották.³²

A külföldi segítségnyújtási törvény – Foreign Assistant Act – 1948. április 3-án emelkedett törvényerőre, lehetővé téve az amerikai kormánynak, hogy világszerte kötelezettségeket vállaljon. Elvi deklarációjában a törvény indoklásánál részletesen taglalta az előnyöket, amelyekre Európa szert tehet, ha az Egyesült Államokéhoz hasonló, belső korlátoktól mentes, széles körű első piacra épülő kereskedelmi övezetet hoz létre. A törvény elfogadása megadja az esélyt Európának, hogy gazdasági prosperitását felélessze. Az Egyesült Államok támogatja az európai országoknak az 1947. július 22-i párizsi konferencián kitűzött célját, az integrált, szoros pénzügyi és gazdasági kapcsolatokon nyugvó, politikai együttműködését folyamatosan kiépítő Európa megteremtését. Az amerikai program ennek a folyamatnak csupán a katalizátora lesz.³³

A segélyezett államok vállalták, hogy gazdaságpolitikájukat összehangolják az ECA-val. Termelési mutatóikat rendszeresen közlik, fizetési mérlegeiket egyensúlyba hozzák és valutáikat stabilizálják. A bilaterális kereskedelmi kapcsolatokról áttérnek az Európán belüli szabad fizetések rendszerére, hogy később bekapcsolódhassanak a világméretű multilaterális világkereskedelembé. Az USA-ba irányuló exportjukat radikálisan növelik, hogy a fennálló kereskedelmi deficiteket valamelyest mérsékeljék. Olyan termékek szállítása nem volt lehetséges, amely harmadik – programon kívüli – országok számára gyártandó áru előállítására szolgált. Az Egyesült Államok bizonyos agrártermékekből jelentős feleslegekkel rendelkezett, s az európai igényeket az ECA-nak nagyrészt ezekből a forrásokból kellett kielégítenie. Az ECA az amerikai kormányzat meghosszabbított karjaként működött, legfontosabb feladata a segélyek útjának az ellenőrzése volt. A kormányok, noha érdemi kétségeik merültek fel, 1948 júliusában írták alá a megállapodásokat, hiszen senki sem szeretett volna kimaradni a programból. Nehezményezték viszont, hogy az amerikaiak az ipar rekonstrukcióját, tehát a gépvásárlásokat fontosabbnak tartják, mint a fogyasztási cikkek szállítását. Az ECA az európai országok importstruktúrájának átalakítását követelte. Ezt a segélyezett kormányok csak lassan vagy komoly életszínvonal-visszaesés mellett tudták volna megvalósítani.

A csupán ideiglenesen működő Európai Gazdasági Együttműködés Bizottságát, amelynek a megállapodás aláírásával lejárt a mandátuma, olyan szervezettel kellett felváltani, amely koordinálja Európában a programot, és folytonos kapcsolatot tart fenn az ECA-val. 1948. április 16-án hozták létre a Marshall-terv nyugat-európai gépezete irányításának feladatával az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetét (Organization for European Economic Cooperation – OEEC). A segélyre szomjazó országok sietsége érthető volt: így a megállapodások még meg sem születtek, amikor a szervezetnek életet adtak. Az igen dinamikus OEEC miniszteri tanácsának elnöke a belga Paul Henri Spaak, végrehajtó bizottságának főtíkára pedig a francia Robert Marjolin lett. Az alapító dokumentum részletesen beszámol az OEEC funkcióiról. „A Szervezet célja prosperáló európai gazdaság létrehozása, tagállamai együttműködésének eszközével. Koordinálja az európai államok konkrét gazdasági céljait és szükségleteit. Közvetlen feladata az Európai Újjáépítési Program irányítása és sikerének biztosítása. Javaslatokat dolgoz ki a tagállamok és az Egyesült Államok kormánya számára az eredményesség érdekében.”³⁴ Az OEEC tehát a tagállamok egymás közti együttműködésének elmélyítésével akarta garantálni a gazdasági újjáépítés sikerét. A kettő kölcsönhatását erősen hangsúlyozták, mert úgy gondolták, hogy a két folyamat kölcsönösen előmozdítja egymást.³⁵ Ez az árnyalt feladat-meghatározás tükrözi, hogy a szerve-

zetet nem csupán a Marshall-terv levezénylésére szánták, hanem hosszú távra, azaz a program lezárását követően is számítottak rá. Az OEEC az ötvenes évek folyamán alapjában sikerrel végezte el a neki szánt feladatokat, funkciói pedig az Európai Gazdasági Közösség megjelenésével az évtized második felének igényeihez idomulva átalakultak. Ez a folyamat 1960-ban zárult le, amikor az intézmény a hatvanas évek kihívásaihoz igazodva Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organization for Economic Cooperation and Development – OECD) néven elnyerte a mai formáját.

A regionális együttműködésbe tömörülő államokat tehát az OEEC fogta össze. Az alapító okmány a tagállamok mélyülő integrációját feltételezte, olyan rendszer keretében, amely kötelezi a partnereit, hogy a protekcionizmus háttérbe szorításával törekedjenek az egymás közötti kereskedelem és fizetési forgalom szabaddá tételére, a valuták stabilitásának elérésére, valamint a fizetési mérlegek egyensúlyba hozatalára. Előrevetítette a vámuniók és szabadkereskedelmi övezetek lehetőségeinek tanulmányozását, amely leginkább előmozdítja az előbb említett célok sikerét. Az Európán belüli kereskedelmi és gazdasági előírások távlati célja volt, hogy a földrész gazdaságait bevonják a világkereskedelmi vérkeringésbe, ami a multilaterizmus amerikai elvének az európai adaptációja volt.

A Marshall-terv szerepe az újjaépítésben

Az ECA még 1948 végén elindította műszaki segélyprogramjait az európai ipari termelés hatékonyságának növelésére. A Marshall-terv már első szakaszában (1947–1949) kiemelkedő sikereket ért el. A termelési mutatók gyors növekedése a vizsgált időszakban minden téren észlelhető. Az infrastruktúra megújítása gyors ütemben haladt; felgyorsult a vasútvonalak és a hidak helyreállítása, amelyre égető szükség volt a gazdaság véráramának elindításához. Az amerikai gépszállítmányok lehetővé tették a német acél- és széntermelés motorjának felpörgetését. A munka termelékenysége 10%-kal meghaladta a háború előttiit. Politikai direktívaként bontakozott ki a Ruhr-vidék iparának dekoncentrációja és nemzetközi felügyelet alá vonása.³⁶

Kiderült azonban, hogy a mezőgazdaság és a feldolgozóipar racionalizálása lényegesen több időt vesz igénybe, mint az nehézipari termelés mennyiségi növelése. Annak ellenére, hogy az ECA erőltette a gépek és termelést elősegítő egyéb tőkejavak importját, összességében az Európába áramló segélyek 80%-a fogyasztási cikk volt. Ez az adat jelzi leginkább az európai gazdaság súlyos problémáit. A következő periódusban (1949–1951) az OEEC-ben mindenekelőtt az elvi állásfoglalások aprópénzre váltása, azaz a kereskedelmi forgalom liberalizálása és az európai együttműködés gyakorlati formába öntése játszotta a főszerepet. Energikusan lazított a kereskedelem mennyiségi korlátozásain, és azonnali hatállyal megszüntette az érintett áruk felének, majd később fokozatosan 90%-ának a kontingentálását. Az átmeneti korlátozás alá vont további 10% a legérzékenyebb áruajtákból került ki. A kereskedelmi forgalomban nehéz volt az OEEC-határozatokat keresztülvinni, mivel azokat a tagállamoknak előbb egyhangúlag el kellett fogadni.³⁷

Az európai gazdaság talpra állításában felbecsülhetetlen szerepet játszott, hogy az Egyesült Államok Európa rendelkezésére bocsátotta ipari és közgazdasági ismereteit és módszereit. A vállalat-szervezésben és a háború előtt és alatt a termelésben szerzett amerikai tapasztalatok és termelési eljárások a segélyekkel egy csapásra bekerültek Nyugat-Európába. Amerikából érkező szakemberek segítettek mielőbb eligazodni az új

struktúrák útvesztőjében.³⁸ Ez a megoldás hozzájárult ahhoz, hogy ezek az országok néhány év alatt kilábalnak az első világháború óta tartó akut strukturális válságból. A Marshall-terv a második szakaszában már a segélyek folyamatos apasztását tűzte ki céljául. A második periódus hatékonyságát tompította az USA energiáit lekötő koreai háború, mégis sikerült korlátozni a fizetési deficiteket az USA és Európa között. A program nyomán Nyugat-Európa GNP-je az 1947. évi 120 milliárd dollárról 1951 közepére 159 milliárdra nőtt; ipari termelése 40%-kal, a mezőgazdaságé 11%-kal emelkedett 1938-hoz képest. A növekvő termelést a régió megélenkült kereskedelmi forgalma szívta fel.³⁹

1952 után heves viták dúltak az amerikai kormányzatban arról, hogy szükséges-e a program meghosszabbítása. Az 1950 nyarán kidolgozott Gray-jelentés úgy foglalt állást, hogy szükség van a segélyek további folyósítására. Ezért a Marshall-program kiterjesztését javasolta a következő négy évre. Ezt azzal indokolta, hogy az újjáépítés még nem állt szilárd alapokon. A külügyminisztérium álláspontja követte a Gray-jelentést, és azt vallotta, hogy az európai gazdaságot tovább kell erősíteni. Az amerikaiak ezzel vállalták a dollár és az export diszkriminációját, ami az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT) gyakorlatát folytatta. A pénzügyminiszter a segélytervben az amerikai vezetés alatt álló liberális világgazdasági rend felépítésének esélyét látta. Ő is elfogadta az amerikai termékek és a dollár átmeneti diszkriminációját. A tervet ideiglenes segédeszköznek tartotta, alkalmasnak arra, hogy Európát az USA kereskedelmi partnerévé tegye egy olyan világgazdaságban, amelyben nem léteznek korlátok és diszkrimináló rendelkezések. Mindazonáltal kénytelen volt elfogadni a hidegháború által kialakított gazdasági status quót, miszerint a világ mind politikai mind gazdasági téren két szövetségi rendszerre bomlott. Az univerzális szabadkereskedelmről szóló elképzelések csupán a nyugati világra korlátozódtak.⁴⁰

Az amerikai kormány kiváló eredményeket könyvelhetett el Nyugat-Európa gazdasági helyreállításában, de nem tehetett ezt a szabad világgazdaságot célzó törekvéssel kapcsolatban. A nemzetközi liberális és multilaterális kereskedelem víziója közben erős ellenállásba ütközött az ENSZ Gazdasági és Szociális Bizottságában. Az európai országok támogatták a bizottság koncepcióját az amerikai tervek elhalasztásáról, hiszen a megrendült gazdaságok rekonstrukciója szigorú védelmet követelt a világgazdaságtól. Az Egyesült Államok már Bretton Woodsban kifejtette a kereskedelem liberalizálásáról szóló nézeteit. A Marshall-segély nyújtotta segélyek kapcsán a Truman-adminisztráció úgy vélte, hogy ismét fel lehet vetni a szabad világgazdaság kiterjesztésének gondolatát.

1947. november végén 53 ország delegációi ültek össze Havannában, hogy tárgyaljanak a fent említett amerikai célokról. A havannai charta parafálása Washington kompromisszumkészségéről tanúskodott. Felismerték ugyanis, hogy a multilaterális szabadkereskedelem gyakorlati alkalmazását megkérdőjelezte a háború utáni realitás, így ha nem is mondtak le róla, de terveiket későbbre kellett halasztaniuk. A távolabbi cél az volt, hogy létrejöhessen az amerikai irányítást feltételező nemzetközi kereskedelmi szervezet, amely az amerikai elgondolások alapján testet öltött világgazdaság ellenőrzését látná el. A szervezet létrehozásának kérdése már 1944-ben felmerült, de akkor még hiányoztak a feltételek a fundamentumok lerakásához. Bretton Woodsban Anglia volt a hasonló törekvéseket célzó washingtoni törekvések fő opponense, a kubai konferencián viszont már az európai országok többsége szembe helyezte

kedett az amerikai direktívával. Nem volt véletlen, hogy az Egyesült Államok a szabadkereskedelem elvén alapuló világrendet hirdetett. Egyetlen jelentős exportörként ezzel lehetővé vált volna áruinak a korlátlan interkontinentális áramlása. Ez szinte behozhatatlan fölényt teremtett volna számára. Az európai gazdaságok súlyos helyzete azonban felhívta a figyelmet az amerikai elképzelések keresztülvihetettségére. A nyugat-európai államok erős adós pozícióra és dollárhiányra hivatkozva a gazdaságfejlesztési műveletek elodázhatatlanságát hangsúlyozták, s tiltakoztak az amerikai elvek gyakorlati megvalósítása ellen.

Az Egyesült Államok delegációja tehát észlelte, hogy a liberalizálás kiterjesztése a nyugati világ egészére csak hosszabb folyamat eredménye lehet. Ezért arra az álláspontra helyezkedett, hogy ki kell csikarni a jelen lévő delegációktól egy nyilatkozatot, amelyben kötelezik magukat, hogy pár éven belül létrehozzák a korlátoktól mentes kereskedelem szabályait, és csatlakoznak a nemzetközi szabadkereskedelemhez. A State Department azonban hiába várta a konferencia nemzeti delegáltjainak ez irányú nyilatkozatát. Az európai kormányzatok akkor nem kötötték meg kezüket. Csak annyit vállaltak, hogy a jövőben lépéseket tesznek kereskedelmük korlátainak lebontására, s amint lehet, integrálódnak a szabad világkereskedelmi rendszerbe. A havannai charta tehát egyelőre érvényben hagyta a protekcionista alapon szerveződő kereskedelmi rendszereket. Ezek közül a legnagyobb hatókörűnek a brit preferenciális rendszer számított, amely már a harmincas évek óta működött. A britek 1946-ban kötelezettséget vállaltak a rendszer felszámolására, de a gyakorlatban képtelenek voltak megőrizni versenyképességüket az olcsóbban termelő Egyesült Államokkal szemben. London emiatt a rendszer fenntartását létfontosságúnak ítélte. Hangsúlyozta, hogy a fizetési mérlegek egyensúlyba hozatala, ami az amerikai elgondolásnak is fontos eleme volt, csak a kereskedelem aktív védelmével érhető el. Washington 1952. március 1-jéig engedélyezte a diszkriminatív importkorlátozásokat, remélve, hogy erre az időpontra az európai gazdaságok regenerálódnak és képesek lesznek maradéktalanul integrálódni a nyugati gazdaság globális rendszerébe.⁴¹

A chartát az Egyesült Államokban komoly ellenállás fogadta. Az amerikai exportörök sérelmezték a charta állásfoglalását, amely szerintük a diszkriminatív intézkedések elfogadásával túlságosan nagy engedményeket tett Európának. Az amerikai kivitelt egyébként a havannai chartában elismert korlátozások valóban jelentősen mérsékeltek. A chartát a Kongresszus végül nem ratifikálta, az 1950-ben kibontakozó koreai háború pedig elvonta a közvélemény figyelmét a globális amerikai kereskedelem-politikai érdekekről. Ez a Truman-adminisztráció „gazdaságot a politikáért” elvét látszott alátámasztani.⁴²

A havannai charta megpecsételte az amerikai háború utáni tervezés – a Bretton Woods-i egyezmények – kudarcát. Az 1944-ben kitűzött, az egész világot átfogó gazdasági világrend nem jöhetett létre. A State Department még az évben elkönyvelte, hogy a Szovjetunió kimarad a nemzetközi konstrukcióból, sőt valószínűleg önálló, az USA-tól független valutáris és kereskedelmi övezetet hoz létre maga körül. Kelet-Közép-Európa a szovjet övezethez csatlakozott, ami messzemenően csökkentette a korábbi amerikai álláspont érvényesítési körét. 1946–1947 fordulóján már látszott, hogy a multilaterális szabadkereskedelem a nyugati világra fog korlátozódni. A világ-gazdaság kóros állapota még ezen belül is korlátokat szabott az amerikai törekvéseknek. A súlyos károkat szenvedett nyugat-európai országok lassabban regenerálódtak, mint ahogy arra az amerikai szakértők számítottak. Az 1947-ben begyűrűző krízis

meggyőzte Washingtonot arról, hogy a Bretton Woodsban kinyilatkoztatott elvek teljes megvalósításáról átmenetileg le kell mondania. Az aktuális politikai és gazdasági helyzetre hivatkozva az USA ugyan belement abba, hogy elképzeléseit átmenetileg elodázza, de semmi esetre sem mondott le róluk.

A diszkriminációmentes kereskedelem megszületésének elmaradása miatt az amerikaiak jelezték, hogy ha már a multilateralizmus nem valósulhat meg, legalább a bilaterlizmuson nyugvó kereskedelmet átfogó nemzetközi egyezménynek kell garantálnia. E megfontolások jegyében 1947 októberében 23 ország képviselője aláírta az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezményt (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT), amelynek hatóköre a világkereskedelmi forgalom 75%-át fedte le. A GATT-hoz tartozó államok mint szerződő felek kétoldalú tárgyalásokon állapították meg a vámtételeket, lehetőleg a legnagyobb kedvezmény elve alapján; ezt az elvet automatikusan a többi országra is kiterjesztették. A nemzetközi kereskedelem alapvető szabályait is rögzítette a dokumentum. A GATT az ötvenes évek folyamán fokozatosan átvette a tervezett nemzetközi kereskedelmi szervezet funkcióit, és vámcsökkenések révén a világgazdaság hatékony szervezete lett.⁴³

Kísérletek a multilateralizmus bevezetésére az európai országok között

Az európai országok 1947 és 1950 között számos kísérletet tettek a kétoldalú kereskedelmi és fizetési megállapodások rendszeréről a multilaterális klíringre való áttérésre. Közvetlenül a háború után a tizenhat ország egymás közötti kereskedelmét mintegy 200 bilaterális szerződés szabályozta. A kétoldalú hitellehetőségekben rejlő lehetőségeket 1946 derekára kimerítették. Ez a regionális kereskedelmi forgalom visszaeséséhez vezetett, mert az amúgy is szűkös dollártartalékokkal rendelkező országok nem akarták dollárkészleteiket az európai partnereiktől érkező importra fordítani. A megoldás nyilvánvaló volt: devizális és kereskedelmi korlátozások bevezetése.

Az amerikai segélyek egyik fontos feltétele volt az Európán belüli kereskedelmi korlátok fokozatos leépítése. Ennek első lépcsője volt az 1947 novemberében megszületett Multilaterális Monetáris Kompenzáció megállapodása. Az egyezmény, mint a neve is tükrözi, megpróbálta a tartozásokat és a követeléseket multilaterálisan szembeállítani. Mindenféle külső eszköz bevonása nélkül megállapodásai pusztán arra irányultak, hogy tartozást tartozásra, követelést követelésre cseréljenek fel, ami azt jelenti, hogy egyik hitelező a másikkal, illetve egyik adós a másikkal lehessen helyettesíteni. A mechanizmus azonban nem tudta a kereskedelmi deficiteket annullálni, 1948 decemberére a konstrukción belül 400 millió dolláros nettó adósság halmozódott fel. Ennek a finanszírozása külső források hiányában lehetetlennek tűnt.⁴⁴

Az új egyezményt már a külföldi segítségnyújtási törvényre alapozták. Az Európa-közi Fizetési Terv (Intra European Payments Scheme – IEPS) tehát beépíthette a Marshall-segélyt a programjába. Kiemelt amerikai dollársegélyre azok számíthattak, akik várhatóan exporttöbblet előállítására lesznek képesek harmadik országokkal szemben. A segélyek feltétele az volt, hogy a segélyezett ország a kapott dollárösszeggel azonos értékű saját valutájára szóló, ún. lehívási jogot biztosítson a tőle vásárló adós országnak. Ám ez az egyezmény sem ösztönözte eléggé az országokat az egyensúlyhiány megszüntetésére. Az exporttöbblet kialakítására képes országok, ha így dol-

lárhoz jutottak, aligha voltak érdekeltek a kereskedelmi egyensúlyok megteremtésében.⁴⁵

Az imént felvázolt IEPS-t 1950-ben a lényegesen szélesebb körű, már valóban multilaterális keretek között működő, a bilaterális aktívumokat és passzívumokat kölcsönösen beszámító Európai Fizetési Unió (European Payments Union – EPU) váltotta fel. A tagországok ebben a konstrukcióban már nem egymással, hanem az unióval szemben kerültek adós vagy hitelező pozícióba, ami jelzi, hogy az EPU a fizetési forgalom lebonyolítását teljes egészében ellenőrzése alá vonta. A hitelnyújtási kötelezettséget és az eladósodottság mértékét az OEEC tagországok közötti kereskedelmi forgalom alapján állapította meg. Az unió azokat az országokat támogatta, amelyek az EPU által előírt mechanizmusokat magukévá tették. Ez vonatkozott a passzív kereskedelmi mérlegű országokra is, amelyeknek megfelelő kiigazító lépéseket kellett tenniük adósságaik leépítésére. Az unió ösztönözte az OEEC országokat, hogy az importszomjas országok exportcikkeit fogadják el, valamelyest helyrebillentve az ilyen országok kereskedelmi mérlegében megmutatkozó mérleghiányt.⁴⁶ Az unió mindvégig ügyelt arra, hogy bizonyos országok ne növelhessék adósságaikat korlátlan mértékben, a szervezetnek mégis komoly indítótökére volt szüksége, amelynek segítségével a térség kereskedelmi forgalmát akadálytalanul le tudta bonyolítani. Az EPU alaptökéjének oroszlánrészét, mintegy 350 millió dollárt a Marshall-segélyből kapta. Ezen felül az USA ezt még megfejelte egy 100 millió dolláros segélyalappal. Ennek az anyagi fundamentumnak a felhasználásával sikerült áthidalni a fizetési kötelezettségek és a tényleges fizetések közötti különbségeket. A kereskedelmi többletet produkáló országok így hamarabb pénzükhöz juthattak, nem kellett megvárniuk, míg az adósok törlesztzenek. Ez a tagországokat a kereskedelmi forgalom növelésére ösztönözte. Az ötvenes évek végéig működő EPU-nak óriási szerepe volt az európai kereskedelmi forgalom növelésében, és a Marshall-program mellett dinamikus hozzájárult Európa regenerálásához.

*

Jóllehet sokan vitatják a Marshall-segély eredményességét, a fent leírtak alapján mégis leszögezhetjük, hogy a program széles spektrumban ösztönzően hatott Európa gazdasági, pénzügyi és politikai fejlődésére. A program ugyanis a konkrét pénzügyi segítségen kívül kialakította azokat a politikai és gazdasági normákat, amelyek Európa jövőjét determinálták. Az USA a vállalat-szervezésben, a nemzetközi pénzügyekben és a termelési eljárásokban leszűrt tapasztalatait az európaiakkal megosztva óriási szerepet játszott a kontinens ötvenes években tapasztalt radikális gazdasági növekedésében. A politikai megfontolásokat figyelembe véve, a Szovjetunió feltartóztatásával párhuzamosan, vitathatatlan érdemei voltak az európai integráció ideológia és gyakorlati megalapozásában. Azzal, hogy Washington az európaiakat szoros együttműködésre kötelezte, amelynek éppen az OEEC talpon maradása volt a bizonyítéka, a nyugat-európai államok magas szintű kooperációjának adott lendületet. Ezt a fejlődést támasztották alá az 1947-től kialakuló, gombamód szaporodó európai együttműködést célzó szervezetek. A Brüsszeli Unió, a Montánunió, az EPU vagy éppen a Közös Piac mind ennek a folyamatnak az eredményei. Mai fejjel is nehéz felfogni, hogyan voltak képesek a korábban élesen szembenálló háborús felek pár év leforgása alatt az együttműködés útjára lépni. A Marshall-tervet azonban nemcsak a Nyugat-Európán belüli konfliktusok feloldójaként értékelhetjük, hanem az USA és Európa közötti feszült gazdasági viszony

semlegesítőjeként is. A program a két fél között testet öltött, reális kompromisszum volt, amely mindkét félnek csak sikereket hozhatott. Európának ugyan le kellett mondania a háború után sokat hangoztatott gyors szociális reformokról és a teljes foglalkoztatottságról, de cserében fel tudta zárkóztatni gazdaságát az amerikaihoz. Ezzel szemben az USA-nak fel kellett áldoznia Bretton Woodsban megfogalmazott koncepcióját, az egész világot behálózó multilaterális szabadkereskedelemtől, egy korlátozottabb hatósugarú, kevésbé intenzív, de működőképes, mások számára is elfogadható globális gazdaság oltárán.

Melléklet

Segélyek az egyes országoknak (1948. április 1–1949. június 30.)

Forrás: Keesing's: 1948. 1300.

Országok	Élelmiszer és gabona (millió tonna)	Gépek (millió dollár)	Szén (1000 t)	Nyersolaj (1000t)	Vas és acél (1000 t)
Belgium	1411	41,5	2685	4754	1121
Dánia	236	20,6	1208	4340	531
Franciaország	1475	325,9	27520	22636	999
Görögország	1500	29,8	2100	3190	225
Nagy-Britannia	1305	292,8	45	24000	1646
Írország	—	6,9	1812	1680	—
Izland	—	—	179	286	—
Olaszország	5010	16,8	12937	11107	697
Luxemburg	25	1,5	—	186	—
Hollandia	2285	36,1	3402	4697	1273
Norvégia	335	—	—	2521	868
Ausztria	1810	17,1	—	—	—
Portugália	435	29,9	2126	2212	201
Svédország	375	44,2	8540	10206	873
Svájc	435	22,3	447	1635	701
Törökország	—	31,6	—	1026	158

Ezen felül:

Németország a következő 15 hónapban, 1948. április 1–1949. június 30-ig:

Bizónia: 3 580 000 t kenyérgabona, 795 000 t takarmány, 124 000 t cukor, 44 000 t hús, 56 000 t dohány, 105 000 t pamut, 371 000 t műtrágya, 1 442 000 t nyersolaj, 3 826 000 t vas és acél, 11 250 darab teherautó.

Francia zóna: 44 000 t kenyérgabona, 17 000 t zsír és olaj, 15 000 t cukor, 6000 t dohány, 27 000 t pamut, 147 000 t műtrágya, 319 000 t nyersolaj, 6 625 000 t szén, 93 1000 t vas és acél, 4300 teherautó.

Saar-vidék: 80 000 t kenyérgabona, 5000 t takarmány, 12 000 t zsír és olaj, 9000 t cukor, 12 000 t hús, 80 000 t műtrágya, 832 000 t szén, 438 000 t vas és acél.

Belgium: 82 000 t zsír és olaj, 49 900 t tejipari termék és fa 10,8 millió dollár értékben.

Dánia: 20,1 millió dollár értékben dohány, 3600 autó, 26 000 t pamut.

Franciaország: 183 000 t zsír és olaj, 33,5 millió dollár értékben fa, 63,5 millió dollár értékben tejtermékek.

Nagy-Britannia: 493 millió dollár értékben dohány, 140 millió dollár értékben elektromos felszerelések, 244 millió dollár értékben fa, 117,7 millió dollár értékben gépek.

Olaszország: 430 000 t pamut, 26,5 millió dollár értékben fa, 21,4 millió dollár értékű tejtermék.

Norvégia: 8800 t pamut.

Ausztria: 20 000 t hús, 8,6 millió dollár értékben dohány, 9,2 millió dollár értékű elektromos készülék, fatermékek 16,3 millió dollárért. Hosszabb távon: 3000 autó és 7200 t pamut.

Svédország: 14 600 autó, később elektronikus áruk 25 millió és dohány 43,2 millió dollárért.

Svájc: 41 000 t pamut, 1725 autó, 675 teherautó, később dohány 6,5 millió és elektronikus áruk 4,5 millió dollárért.

Az egyes OEEC országoknak 1951-ig nyújtott segélyek millió dollárban
(összesen 11 milliárd dollár)⁴⁷

Nagy-Britannia: 2703	NSZK: 1189	Hollandia: 950
Franciaország: 2224	Trieszt: 33	Svédország: 116
Olaszország: 1213	Dánia: 239	Norvégia: 219
Portugália: 48	Izland: 18	Ausztria: 514
Törökország: 117	Belgium: 530	Írország: 146
Görögország: 433		

Jegyzetek

¹ Nagy-Britannia és Franciaország a háború után elvesztette valódi nagyhatalmi súlyát, annak ellenére, hogy állandó tagsághoz jutottak az ENSZ Biztonsági Tanácsában.

² 1944 júliusában Bretton Woodsban hozták létre a Nemzetközi Valutaalapot és a Világbankot. A szovjet delegáció a szervezetekkel megismerkedvén a konferencia számos – a hatalmas, gazdaságilag sebezhető országok speciális szempontjaival nem számoló – elvi és gyakorlati állásfoglalásával nem értett egyet.

³ *Fischer Ferenc:* A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1945–1989. I. kva, Bp., 117–118.

⁴ Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980. Szerk.: Bódy Pál és Urbán Aladár. Dialóg Campus Kiadó, Pécs, 2001.

⁵ Gazdasági téren ez már a Bretton Woods-i egyezménynek kapcsán megvalósult. Elvetették a piaci mechanizmus tökéletes rendező erejét, és az országok szerepet vállaltak az egymás közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatok koordinálásában.

- ⁶ Az USA Európával szembeni kereskedelmi aktívuma az 1930-as évek közepétől állandó tendencia volt, amelyet a háború kritikus mértékig növelt.
- ⁷ The Economist, 1947. július 14.
- ⁸ Uo.
- ⁹ Természetesen Németország a háború alatt csak szövetségeseivel, illetve a megszállt területekkel kereskedett.
- ¹⁰ Másrészlől a kelet-közép-európai termelés is jelentős mértékben csökkent.
- ¹¹ Alan S. Milward: The Reconstruction of Western Europe 1945–51. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1984. 31.
- ¹² A hitelnyújtást 1946. július 15-én ratifikálták azzal a feltétellel, hogy az Egyesült Királyság garantálja a font konvertibilitását. Ennek a bejelentése után azonban spekulatív nyomás indult a font ellen arany és dollárfelvásárláson keresztül, ami a brit kormányt a konvertibilitás felmondására kényszerítette.
- ¹³ Milward: i. m. 53.
- ¹⁴ Az USA Európával szemben fennálló kereskedelmi aktívuma 1947-ben mintegy 10 milliárd dollárra rúgott.
- ¹⁵ Kennan jelentésében a nyugat-európai kommunista pártok előretöréséről is írt. Ebben adatokkal érkezteti, hogy a szociális feszültségek alkalmasak a tömegek szélsőséges irányba való befolyásolására. Olaszországban 19%-ra, míg Franciaországban 28,5%-ra becsülte az előtörést. *Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2000. 236.*
- ¹⁶ *Láng Imre: Az Egyesült Államok története 1945 után. A Truman-korszak. Universitas Könyvkiadó, Bp., 1995. 97–98.*
- ¹⁷ Documents on American Foreign Relations from the 1st of January 31st of December 1947. Vol. IX, edited by Raymond Denett and Robert K. Turner, Princeton University Press, 1949.
- ¹⁸ A Szovjetunió egyéb okok mellett éppen az IMF belgazdasági ellenőrző funkciójától tartva nem írta alá már a Bretton Woods-i egyezményeket sem. *Robert Triffin: Our International Monetary System. Random House, 1968. 136–137.*
- ¹⁹ Mivel az első világháború után a németekkel szemben megállapított irreális fizetési kötelezettségek Németország gazdasági összeomlását eredményezték, sokan ebben látták még a nemzetiszocialista állam kialakulásának gyökereit is. Keynes már az 1919–1920-as békekonferenciát követően figyelmeztette az európai kormányokat, hogy döntéseiknek súlyos következményei lesznek. *J. M. Keynes: A békeszerződések gazdasági következményei. Európa Könyvkiadó, Bp., 1965.*
- ²⁰ *Lawrence H. Chamberlain–Richard C. Snyder: American foreign policy. Reinhart and Company, INC. New York, 1948. 556.*
- ²¹ Összességében valószínűsíthető, hogy már maga a Truman-doktrína korábbi megjelenése is elegendő lett volna az amerikai javaslat szovjet visszautasítására. – Keesing's: Archiv der Gegenwart 1946–1947. Verlag Huber und Co. Aktiengesellschaft, Fraunfeld/Schweiz „Zeit-Archive” im Rheinisch-Westfälischen Verlagskontor G.m.b.H. Essen. 1127.
- ²² Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, Hollandia, Luxemburg, Dánia, Svájc, Svédország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Izland, Törökország, Görögország, Ausztria és Írország vett részt a programban. A németországi angol–amerikai és francia zónák is részesültek a segélyből.
- ²³ Statement by the Rapporteur General of Committee of European Economic Cooperation Submitting to the Committee of General Report on the Requirements of Europe and a Program for its Economic Recovery, Párizs, 1947. szeptember 22. In: American Foreign Policy. 558–562.
- ²⁴ Ők a Bretton Woods-i jegyzőkönyvet ratifikálták, amelyet aztán később elhagytak.
- ²⁵ MOL XIX – A – 83 – a. 1947. július 10. Reagálás a háromhatalmi konferencia eredményeire, a miniszterelnök és a Minisztertanács jegyzője által sajátkezűleg aláírt, és a jelen volt miniszterek által szignált minisztertanácsi jegyzőkönyv (1. napirendi pont).
- ²⁶ Ez az összeg elérte a 8,5 milliárd dollárt. European Economic Cooperation Vol. I. General Reports, The Department of State, July–September 1947. 6–8.
- ²⁷ Uo.
- ²⁸ Keesing's. 1948. 1300.
- ²⁹ Documents on American Foreign Relations. 235.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ *Láng: i. m. 104.*
- ³² Documents on American Foreign Relations. 194.
- ³³ Uo. 196–197.

- ³⁴ European Economic Cooperation. Vol. I. General Reports, The Department of State, July – September 1947. 5–10.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Ezt a Schuman-terv – és megtestesülése a Montánunió – oldotta meg véglegesen, amellyel Németország, Franciaország, Olaszország és a Benelux-államok szén- és acélttermelését valóban közös hatóság felügyelete alá helyezték.
- ³⁷ *Herman van der Wee*: A lefékezett jólét. KJK, Bp., 1986. 322–323.
- ³⁸ *M. J. Hogan*: The Marshall Plan – America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952. Cambridge University Press, 1987. 410–420.
- ³⁹ Uo. 431.
- ⁴⁰ *Láng*: i. m. 125–130.
- ⁴¹ *Láng*: i. m. 116–117.
- ⁴² Uo.
- ⁴³ *Nyerges János*: Vámpolitika. KJK, Bp., 1981. 177–179. Az 1990-es évek óta helyét a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) vette át.
- ⁴⁴ *Pásztori Veronika*: A Marshall-terv és az Európai Fizetési Unió. *Külgazdaság*, 1990. 11. szám. 42.
- ⁴⁵ *Hogan*: i. m. 293–301.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ Documents on European Recovery Program. In: Foreign Relations of the United States. Washington D. C., Government Printing Office, 1972.

AZ ELSŐ WILSON-KORMÁNY

Miután az 1964. október 15-én megrendezett általános választásokat tizenhárom ellenzékben töltött évet követően 317:303 arányban a Munkáspárt nyerte meg, a miniszterelnöki posztot alig egy éve betöltő Sir Alec Douglas-Home október 16-án hajnali háromnegyed háromkor bejelentette lemondását.¹ Noha Sir Alec szerénységét és tisztességességét senki nem kérdőjelezte meg, a választópolgárok többsége úgy érezte, hogy az idős arisztokrata nem igazán ismeri a mindennapi életviszonyokat és a gazdasági realitásokat, így nem valószínű, hogy képes lenne Nagy-Britannia mindinkább elkerülhetetlennek tűnő modernizációjának az élére állni.² Harold Wilson ezzel szemben már a Munkáspárt 1963. októberi kongresszusán a tudományos-technikai forradalom várható gazdasági hatásait elemző beszédével³ sikeresen tematizálta a modernizációt, miközben Macmillan október 8-i lemondása után a tizenhárom éves kormányzásba belefáradt Konzervatív Pártban utódlási válság alakult ki. A konzervatív parlamenti képviselők többsége, így William Whitelaw ekkor munkaügyi, majd 1972 és 1974 között belügyminiszter Rab Butler miniszterelnök-jelöltségét szerette volna elérni, azonban Macmillan Sir Alec Douglas-Home-ot nevezte meg utódaként.⁴ Jogosan merül fel a kérdés: mi állhatott a kormányfői döntés háttérében. Feltételezésünk szerint a brit gazdaságban mind jobban kiütköző válságjelenségek és a fokozódó modernizációs kényszer menedzselése az adott személyzeti feltételek mellett már meghaladta volna a Konzervatív Párt lehetőségeit, így Macmillan a valószínűsíthető kudarc nyomán várható, az 1964-ben bekövetkezőnél sokkal súlyosabb választási vereségtől szerette volna megóvni pártját. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy az akkor már 66 éves miniszterelnök megpróbált időt nyerni a párt megújulásához, egy, a modern kor követelményeinek és a választók elvárásának jobban megfelelő, nem arisztokrata származású és már a 20. században született pártelnök image-ének felépítéséhez.

A konzervatívok választási kudarcához az is jelentősen hozzájárult, hogy a párt jobbszárnya a korteskedést mindinkább a Wilson személye ellen indított támadásokra építette. Először az vált találgatás tárgyává, hogy még 1947-ben, a kereskedelem állami szintű irányításáért felelős kormánytagként volt-e intim viszonya legközelebbi munkatársával, Barbara Castle-lel. Nem sokkal később Douglas Dodds-Parker ezredesnek, az oxfordi konzervatív klub elnökének, a Külügyminisztérium és a hírszerző szolgálat, az MI6 (Military Intelligence Branch 6) egykori összekötőjének jóvoltából olyan hírek terjedtek el, hogy a Munkáspárt elnöke szerelmi viszonyt folytat Marcia Williamsszel, a jelenlegi személyi titkárnőjével. Mivel az ezredes és a Wilson lejáratásán munkálkodó stáb nem tudták a vádakat bizonyítani, a tervezett negatív kampányhoz a hazai sajtót – a rágalmazás miatt indítható jogi procedúra veszélye miatt – csak korlátozottan használhatták fel, ezért úgy döntöttek, hogy külföldön jelentetik meg a „leleplező írásokat”. 1964. május első napjaiban Quentin Hogg konzervatív képviselő azért utazott Párizsba, hogy a francia jobboldali újságoknak próbálja meg átadni a „nagy sztorit”. Az igaztalan vádakot követően az ellenzék soraiból többben kérdőre vonták Hoggot a Profumo-ügy szexuális vonatkozásaira utalva, mire Hogg olyan gyerekeknek nevezte a Labour képviselőit, „akiknek az ilyesmi izgatja a fantáziáját”. A negatív kampány azonban hamarosan visszaütött.

Amikor Hogg három nappal a választások előtt a londoni egyetemen tartott beszédében ismét előhozakodott Wilson „magánéletével”, az egyetemisták kifütyülték, sőt a konzervatívok utolsó öt évének sorozatos kémbotrányait gúnyolva azt kiabálták: „Lonsdale, Vessel, Profumo! Ebből elég volt! Mi mindannyian Wilsont akarjuk!”⁵

Sir Alec lemondását követően a királynő Harold Wilsont kérte fel az új kormány megalakítására,⁶ aki egy újabb választási győzelmet követően hat éven át maradt kormányon. A kabinet megalakulásához másnap a Times a következő kommentárt fűzte: „Mr Wilson, a hatodik munkáspárti miniszterelnök, aki 48 évesen századunk legfiatalabb kormányfője, erős kormányt szándékozik felállítani, amelynek legfontosabb törekvése a pénzügyi problémák kezelése lesz.”⁷

Az új kormány tagjainak rekrutációja alapvetően a Munkáspárt frakciói közötti egyensúly megteremtése jegyében történt, hiszen enélkül elképzelhetetlen lett volna az ország kormányzása. Különböző felfogású emberek kerültek a gazdaság irányításának két ellentétes pólusára. A gazdasági irányítás eddigi pénzügyminisztériumi dominanciájának kiegyensúlyozására létrehozott új testület, a Gazdasági Ügyek Minisztériuma (Department of Economic Affairs) élére a miniszterelnök egykori legfőbb ellenlábas, a párt jobbszárnyához tartozó George Brown került, míg a pénzügyminiszter (Chancellor of Exchequer) posztját a másik vetélytárs, James Callaghan kapta meg. Wilson taktikája a hatéves kormányzás során mindvégig sikeresnek bizonyult, hiszen riválisai már csak a hatásköri átfedések és az illetékesség terén is állandóan egymás torkának estek. A kabinetminiszterek többsége a középosztályhoz tartozott, a kormányfőn kívül négyen – Richard Crossman építésügyi és önkormányzati (Secretary of State for Housing and Local Government), Anthony Crosland oktatási miniszter (Secretary of State for Education), Douglas Jay, a Kereskedelmi Tanács elnöke (Board of Trade), valamint az egyetlen arisztokrata családból származó kormánytag, Lord Longford lord pecsétőr (Lord Privy Seal) – korábban egyetemi oktatók voltak. A kormány tagjainak fele csak középiskolát végzett, ennek megfelelően erősebb volt baloldali elkötelezettségük, bár csak nyolcan származtak hagyományos értelemben vett munkásosztálybeli szülőktől. A kormányzás hat éve alatt az ő szociális érzékenységük bizonyult a legerősebbnek, de az ún. intellektuelekhez hasonlóan ők is inkább jobboldali szociáldemokraták voltak. Bár a kormányon belüli értelmiségi elitehhez tartozó csoport bizalmatlan volt a kormányfővel szemben, Wilsonnak mégis a munkásosztálybeli kormánytagok okozták a legtöbb fejfájást.⁸ A bürokrácia elburjánzását megakadályozandó, a miniszterelnök lemondott egy-két korábbi tervéről, például az önálló felsőoktatási tárcáról, ennek ellenére a The Economist mégis bírálta a kormányfőt, mondván túl magas a miniszterek átlagéletkora, ráadásul sok tekintetben komoly hatásköri átfedések vannak az egyes minisztériumok között. Az üzleti szféra különösen a gazdaságirányítás párhuzamosságai és a szakszervezetek túlzó követelése miatt aggódott, de erőteljesen vitatta a társasági adó emelésének tervét is. A mérvadó üzleti hetilap véleménye szerint a fizetési mérleghiány csökkentése érdekében elsősorban az importot kiváltó ipar fejlesztése, és nem az importvámok emelése jelentheti a megoldást.⁹

Nem sokkal a kormányalakítás után Wilson kézhez kapta a kincstár jelentését, ami alapján az 1964-es esztendőre 800 millió fontos fizetési mérleghiányt jósolt,¹⁰ holott a választási kampány idején még csak 400 millió fontról beszélt. Wilson ekkor követte el az első súlyos hibát, mivel dramatizálta a helyzetet, és ezzel mintegy megerősítette a pénzügyi spekulánsoknak a fonttal szembeni gyanakvását. A pénzügyminiszterrel és a gazdasági ügyek miniszterével folytatott szűk körű

megbeszélésen szóba került a leértékelés, de Callaghan ezt a kincstár tisztviselőinek álláspontjára utalva helytelenítette, mivel a devalvációt a hazai és nemzetközi befektetők a kormány ígéreteinek megszegéseként értelmeznék, ráadásul ezt a lépést az Egyesült Államok sem támogatná. Wilson 15 évvel korábbi, kedvezőtlen tapasztalatai miatt hajlott arra, hogy elfogadja a Callaghan által mondottakat, pedig fő gazdasági tanácsadója, Thomas Balogh is a leértékelés mellett szállt síkra, miután a realitásokra tekintettel feladta korábbi álláspontját.

A miniszterelnök a minimális parlamenti többségre és a következő választásra tekintettel nem akarta, hogy a sajtó egyenlőségelet tegyen a Labour és a devalváció közé, így a font árfolyamának kiigazítása egészen 1967 novemberéig tabutémává vált. Wilson az október 26-i parlamenti beszédében kijelentette, a kormány mindent megtesz a font kulcsvaluta szerepének megőrzése érdekében, ami Callaghan szerint „a történelmi misztikum és szimbolizmus keverékeként kiegyenlítette az eltérést a sterling pozíciója és a valós gazdasági teljesítmény között”.¹¹

Az 1964. november 3-i kormányprogram a fizetési mérleghiány csökkentésére az alapvető élelmiszerek és nyersanyagok kivételével mindennemű importra 15%-os pótvámot vetett ki, az export növekedését és egyben a foglalkoztatás bővítését külön adókedvezményekkel kívánta előmozdítani, ugyanakkor kilátásba helyezte több presztízsberuházás – így például a Concorde repülőgép gyártásának – elhalasztását vagy felülvizsgálatát, valamint az acélipar nacionalizálását. Az 1965-ös évre beterveztett, enyhén deflációs célzatú költségvetés a tőkejövdelemre kivetett osztalékadó bevezetésén kívül általános adóemelését helyezett kilátásba, a tradicionális munkásosztálybeli szavazóknak ígért nyugdíjemeléssel és a receptdíjak eltörlésével párhuzamosan. A kormány tagjai közül egyedül Douglas Jay, a Kereskedelmi Tanács elnöke nem értett egyet a vámok emelésével, ő inkább a font lebegtetésére tett javaslatot.

Az ellenzék az utóbbi terv kivételével inkább csak az elvárásnak megfelelően bírálta a kormányprogramot,¹² bár Reginald Maudling felhívta a figyelmet arra, hogy a vámpótlék ellentétes a GATT szellemiségével, így nem kizárt, hogy ellenlépés történjen Nagy-Britannia kereskedelmi partnerei részéről. Az előző kormány pénzügyminisztere egyben arra is felhívta a miniszterelnök figyelmét, hogy a fizetési mérleghiány a beruházások élénkülésének számlájára írható.¹³ Ha viszont figyelmesen olvassuk el Maudling beszédének szövegét, nyomban feltűnik, hogy a befektetések feltehetően elég jelentős része külföldön realizálódott, elsősorban a bányászatban és az olajkitermelésben. Ez egyértelműen arra utal, hogy a gazdasági elit a rendelkezésre álló tőkét az eddigi gyakorlatnak megfelelően inkább a tengeren túli nyersanyag-kitermelésben meglévő pozíciója fenntartására, mintsem a hazai ipar modernizációjára kívánta fordítani.

A londoni City és a külső pénzügyi befektetők, akik alapjaiban véve nem bíztak Wilsonban, a még eme nagyon mérsékelt szociális reform iránti kormányzati elkötelezettséget is komoly megütközéssel fogadták. Miután a bizalmatlanság jeleként a font árfolyama zuhanni kezdett, november 19-ének estéjén Lord Cromer, a Bank of England kormányzója az irányadó kamatláb 1 százalékpontos emelésére tett javaslatot. Wilson, Callaghan és Brown bár tisztában voltak az addig elszünetelt veszteségekkel, utóbbi elutasította az opciót. Másnap este a befektetők megnyugtatása érdekében 5%-ról 7%-ra emelték az irányadó kamatlábat, de ez is csak ideig-óráig volt képes elodázni a további árfolyamesést. November 24-én a jegybanki kormányzó már

megszorító intézkedéseket követelt a miniszterelnöktől, elsősorban a hitelezés feltételeinek szigorítását, valamint a szakszervezetek mozgásterét korlátozó törvények meghozatalát szerette volna elérni, miközben erőteljesen szorgalmazta a szociális kiadások csökkentését, a tengeren túli katonai kiadások visszafogását és az acélipar tervezett államosításának elhalasztását.¹⁴ Wilson ezt nem volt hajlandó elfogadni, mondván egy ilyen tervezetet pártállásra való tekintet nélkül senki sem lenne hajlandó végrehajtani, hacsak nem akar visszatérni a konzervatívok restriktív gazdaságpolitikájához.¹⁵

A kormányfő mindent megtett annak érdekében, hogy a jóléti kiadások terén ne kelljen megszorítással élnie. November 22-én a Chequers-ben, a miniszterelnöki rezidencián megbeszélést folytatott a fegyveres erők vezérkari főnökeivel, aminek során egyértelművé tette, hogy az ország gazdasági nehézségei miatt elkerülhetetlen a katonai kiadások csökkentése, és egyben Nagy-Britannia védelmi elkötelezettségeinek újragondolása. A rendelkezésre álló előzetes kalkulációk alapján a folyamatban lévő három legköltségesebb repülőgép-fejlesztési program (a P1154 és a HS681 vadász, valamint a TSR2 felderítő bombázó) az 1969–70-es pénzügyi évben az akkori árfolyamon rendkívül magas, 2,4 milliárd fontos költségűllépéssel járt volna, amelyet a kormányzat a pénzügyi stabilitás megőrzésére való tekintettel szeretett volna elkerülni. Időközben alternatív megoldásként amerikai típusok beszerzése, illetve licence alapján történő gyártása is szóba került. A kompromisszum jegyében a 65-ös Védelmi Fehér Könyv (White Paper) takarékosági okokból bejelentette a két hazai vadászgép projektjének törlését, míg a TSR2 további sorsát a költségvetés helyzetének alakulásától tették függővé, de végül ez is áldozatul esett az áprilisi megszorító intézkedéseknek.¹⁶ Ezzel a döntéssel mindenképpen lezárult egy korszak a brit repülőgépgyártás történetében, mivel az 1965 óta eltelt időszakban a szigetország a Hawk típusú gyakorló és csatarepülőgép kivételével nem állított elő kizárólag hazai fejlesztésű harci repülőgépet.

Noha a magyar szakirodalomban általános az a nézet, hogy a Királyi Légierő, a Royal Air Force, illetve az önálló brit repülőgépipar hanyatlása a Munkáspárt kormányzásának idején kezdődött, ez azonban a tények alapján nem felel meg a valóságnak. Bill Gunston, a Királyi Légierő egykori bombázópilótája, nemzetközileg elismert katonai szakíró publikációiban konzekvensen állítja, hogy a hanyatlás már a megelőző tizenhárom évi konzervatív kormányzás időszakában elkezdődött. Denis Healey, az első és második Wilson-kormány védelmi minisztere emlékirataiban megerősíti Gunston állításait, miszerint „Duncan Sandy konzervatív párti hadügyminiszter 1957-ben tett katasztrofális hatású kijelentése – »a vadászgép és a bombázó már elavult fegyverek« – nemcsak a brit fegyveres erőket fosztotta meg az új generációs szuperszonikus harci repülőgépektől, hanem a repülőgépipar exportpiacait is eljásztotta”.¹⁷ Ahogy maga Wilson 1960. április 26-án megtartott parlamenti beszédében is rámutatott, az egymást évente váltó konzervatív hadügyminiszterek mindegyike más és más fegyverrendszer iránt volt elkötelezett, így nem meglepő, hogy egyetlenegy fejlesztési programot sem vittek végig következetesen.¹⁸ Healey ugyanakkor a politikusok mentségére hozza fel, hogy a légierő – és általában a fegyveres erők – gyakran és sokszor rapszodikusán változtatta az új típusokkal szemben támasztott követelményrendszert, és a gyártó cégek a szerződés reményében sokszor vállaltak el olyan feltételeket, amelyeket később nem tudtak teljesíteni.¹⁹

Külpolitikai téren a munkáspárti kormány számára az első megmértetést Wilson 1964. december 6-án kezdődő első hivatalos washingtoni látogatása jelentette, amelynek a nyugati szövetség védelméhez történő brit hozzájárulás volt a fő témája.²⁰ Noha a Munkáspárt az atomfegyvermentes Nagy-Britannia jelszavával lépett fel a megelőző években, a befektetett összegekre való tekintettel kormányra kerülése után nem állította le a négy rakétahordozó atom-tengeralattjáró építését, de a tervezett ötödik hajó legyártására már nem került sor. Mint később kiderült, nem annyira a pénzügyi megfontolás vezérelte Wilson és Healey döntését, hiszen 1964 októberéig csak 40 millió fontot költöttek a Polaris-flotta megvalósítására, miközben 270 millió szerepelt külön e célra elkülönítve a költségvetésben, hanem az a felismerés, ami szerint az önálló elrettentés növeli az ország politikai mozgásterét.²¹

Az új munkáspárti kormány, amely eredetileg szeretne volna elérni John Fitzgerald Kennedy és Harold Macmillan nassauai egyezményének újratárgyalását, most azzal a kéréssel fordult Johnson elnökhöz, hogy a nukleáris téren nyújtott hozzájárulásért cserében engedje el az NSZK-val szembeni védelmi kötelezettség egy részét. A védelmi garanciát a közös amerikai–angol Atlanti Nukleáris Haderő (Atlantic Nuclear Force, ANF) keretében képzelték el. A miniszterelnök ugyanis rámutatott, hogy a tervek szerint felszíni hadihajókból álló többoldalú atomtűerő (Multilateral Force) technikai paraméterei kérdésesek, túlélőképessége meglehetősen bizonytalan, a programban részt vevő államok többsége tartósan nem tudná vállalni a fenntartással járó költségeket, miközben a német részvétel a többnemzetiségű legénység keretében kiszámíthatatlan reakciókat provokálna ki a Szovjetunió részéről. Wilson, aki a találkozó során igyekezett amerikai stílusban, fesztelenül viselkedni, sikeresnek minősítette a megbeszéléseket, hazaérkezése után a brit–amerikai kapcsolatokban új korszak kezdetéről beszélt.²² –

A külpolitikai téren tapasztalatlan, csak fenntartásokkal angolbarát Johnson viszont kezdettől fogva bizonyos ellenszenvvel viseltetett a brit miniszterelnökkel szemben. Az intrikus természetű elnök ugyanis nagy valószínűséggel hitelt adott az 1961-ben dezertált orosz hírszerző alezredes, Anatolij Golicin által megfogalmazott, James Angleton CIA belbiztonsági szolgálatvezető és J. Edgar Hoover FBI-igazgató által ismertetett, az utóbbiak szerint meggyőző teóriának, miszerint Hugh Gaitskell, a Munkáspárt 1963 januárjában elhunyt korábbi elnökét a KGB gyilkolta meg annak érdekében, hogy Harold Wilson személyében szovjetbarát vezető juthasson hatalomra a Munkáspártban. Másrészt a keleti parti diplomáciai elithez tartozó külpolitikai tanácsadók nem bíztak Wilsonban, mivel ő nem volt tagja annak a Munkáspárt jobbszárnyán elhelyezkedő csoportnak, amelyet a CIA az 1950-es években George Brown közvetítésével jelentős pénzügyi támogatásban részesített.

Jelen ismereteink szerint azonban Golicin elképzelése több tekintetben nem felelt meg a valóságnak. Az alezredes ugyanis azt állította, hogy a gyilkosságot a KGB Rogyin tábornok vezette különítménye hajtotta végre, azonban a tábornok, aki majdnem tíz évig tartózkodott Nagy-Britanniában Korovin álnéven, 1961-ben visszatért a Szovjetunióba. Ugyanakkor a volt KGB-ügynök által Gaitskell halálának okaként vélelmezett lupus epithemathosist (veseelégtelenséget okozó gyógyíthatatlan kötőszövet-elváltozást) a Királyi Mikrobiológiai Intézet által kiadott állásfoglalás szerint mérgezéssel nem lehetett előidézni. Továbbá meg kell jegyeznünk, hogy amennyiben James Callaghan nem lép fel trónkövetelőként Gaitskell halálát követően, a pártelnöki tisztség nagy valószínűséggel az elkötelezett Amerika-barát és élesen

szovjetellenes George Brown kezébe került volna, ami végképp ellentétben állt a szovjetek érdekeivel.²³

1964. december 16-án a kormány, a szakszervezetek és a munkaadók képviselői szándéknyilatkozatot írtak alá az árak és a bérek ellenőrzése, valamint a termelékenységi mutatók javítása érdekében, amit nem sokkal később a Nemzeti Ár- és Bérelenőrzési Bizottság (National Prices and Incomes Board) megalakulása követett. A munkáspárti kormány komoly előrelépést tett a neokorporatizmus irányába, amivel elsősorban azt szerette volna elérni, hogy az ország versenyképességének megtartása érdekében a bérek csak a termelékenység növekedési ütemének megfelelően emelkedjenek, ugyanakkor a központi bérmegállapodás pedig vessen véget a romboló hatású sztrájkoknak, amelyek időről időre veszélybe sodorták a külföldre irányuló szállításokat, és ezáltal a fizetési mérleg egyensúlyát is veszélyeztették.²⁴

1965. január 24-én került volna sor a kormány első száz napjának értékelésére, amikor 91 éves korában váratlanul elhunyt Sir Winston Churchill. A 20. század legnagyobb formátumú brit miniszterelnökének január 30-i gyászszertartása után Wilson kísérletet tett arra, hogy a ceremónián részt vevő Ian Smith rhodesiai kormányfőt jobb belátásra bírja a már több hónapja tartó válság rendezése érdekében. A Közép-afrikai Államszövetség felbomlása után, 1964 őszén a szélsőségesen konzervatív Ian Smith ragadta magához a nagyszámú fehér telepes által lakott gyarmat, Rhodesia vezetését. Smith, aki a függetlenség egyoldalú kikiáltásával fenyegetőzött, hallani sem akart a többségi fekete társadalom egyenjogúsításáról. A sikertelen londoni megbeszélés után, februárban a miniszterelnök megbízottja, Arthur Bottomly Salisburyben kijelentette, a többségi uralom megvalósítása előtt a függetlenség elnyerésére csak akkor lát lehetőséget, ha Rhodesia kormánya ígéretet tesz arra, hogy nem gördít akadályt a fekete lakosság jogainak kiterjesztése útjába. Egyúttal a fehér telepesek képviselőinek a tudomására hozta, hogy a brit kormány az alkotmány hatályát fokozatosan szeretné kiterjeszteni az afrikaiakra, elkerülendő a többségi uralom szakszerűtlenségének negatív hatásait. Smith elvileg egyetértett a nyilatkozattal, azonban a Rhodiesiai Front májusi választási győzelme után visszavonta korábbi ígéretét. Miután a tárgyalások október 7-i londoni és november eleji salisburyi fordulója sem hozott eredményt, Smith november 11-én közzétette „Rhodesia függetlenségének egyoldalú deklarációját”, ami *Unilateral Declaration of Independence* néven vonult be az angolszász történetírásba.

A gyarmat kormányzója menesztette Smith-t, aki azonban kijelentette, nem ismeri el a brit korona felsőbbbségét. Az afrikai államok többsége katonai beavatkozást sürgetett, akár az ENSZ égisze alatt, amit Wilson kormánya a potenciális szovjet jelenlét miatt elvetett. Az ENSZ-ben egyre hevesebb bírálatok érték Nagy-Britanniát határozatlansága miatt, Lord Caradon brit nagykövet alig tudta megakadályozni az elítélő határozat meghozatalát. Crosland szabotázsakciókkal és az ellenzék támogatásával tartotta lehetségesnek Smith trónfosztását, míg Kenneth Kaunda a Rhodesia villamosenergia-termelésének döntő hányadát biztosító Kariba duzzasztógát elfoglalására tett javaslatot.²⁵ A hadügyminiszter utasítására a vezérkar elkészítette a rhodiesiai főváros elfoglalásának haditervét, ami után megkezdődött a Máltán állomásozó ejtőernyős alakulatok felkészítése. Azonban a kormányfőt nyugtalanította, hogy nemcsak lázadó fehér telepesek fenyegetőztek ellenállással, hanem a kémelhárítás, az MI5 (Military Intelligence Branch 5) jelentése szerint a hadsereg alakulatai megtagadhatják a Rhodesia elleni támadásra adott parancs teljesítését. Noha

George Wigg, a miniszterelnök katonai-nemzetbiztonsági főtanácsadója informális kapcsolatai segítségével kiderítette, hogy a Rhodesiában állomásozó gyarmati haderők parancsnokainak korona iránti elkötelezettségéhez és a tisztikar lojalitásához nem fér kétség, a katonai intervenció terve annak ellenére lekerült a napirendről, hogy Smith hadereje brit főtisztjei nélkül nem lehetett volna képes érdemi ellenállást kifejteni.²⁶ A kormányzat hivatalosan az ország gazdasági nehézségeire hivatkozva vetette el a beavatkozást, azonban sokkal valószínűbb, hogy az előrehozott választásokra készülődő Wilson nem merte vállalni a döntően brit származású telepések ellen folytatandó, könnyen gerillaharc jellegű testvérháború politikai kockázatát.

Miután az amerikai légierő február elejétől rendszeresen bombatámadásokat indított Vietnam nagyvárosai ellen, 49 munkáspárti képviselő arra szólította fel a kormányfőt, vonja meg az Egyesült Államoknak nyújtott külpolitikai támogatást. A brit miniszterelnök április 15-i látogatásán Johnson Ausztrália és Új-Zéland mintájára brit csapatok háborús részvételét szerette volna elérni, amit a már akkor is a térségben állomásozó 54 000 katona jelentette anyagi terhekre való hivatkozással Wilson nem volt hajlandó teljesíteni. A harmadik, december 17-én kezdődő csúcstalálkozón a karácsony és február elseje közé eső időszakra tüzszüneti javaslattal állt elő, ugyanakkor felajánlotta, hogy közvetít a szemben álló felek között. Bár az elnöki díszvacsorán Johnson pozitívan szölt a brit kormányfő közvetítői szándékáról és egyben méltatta a pénzügyi egyensúly helyreállítását célzó erőfeszítéseit²⁷ (valószínű, hogy a Wilson KGB-s kapcsolatairól szóló értesítéseket megbízható forrásokból szerzett információk ekkorra már határozottan megcáfolták), Marcia Williams, Wilson személyi titkára szerint azonban érezni lehetett az amerikai elnök neheztelését, amiért Nagy-Britannia nem vesz részt a vietnami háborúban.²⁸

A külpolitikai aktivitás azonban nem feleltethette el a gazdasági problémákat. 1965 májusában a folyó fizetési mérleg jelentős hiányt mutatott, aminek következtében a font sterling ismételtlen nyomás alá került. A jegybank kormányzója a közkiadások radikális csökkentését, a folyamatban lévő útépitések és önkormányzati, jóléti beruházások leállítását követelte, ami a Munkáspárt elveivel nem volt összeegyeztethető. A kormányfő, aki az újabb spekulációért a multinacionális vállalatokat és a nemzetközi pénzvilágot hibáztatta, kilátásba helyezte a font árfolyamának lebegtetését. Végül a font és egyben a dollár stabilitásának megőrzése érdekében Callaghannek sikerült hárommilliárd dolláros kölcsönt szereznie vezető amerikai pénzintézetektől. Amikor 1966 elején lejárt Lord Cromer megbízatása, spekulációban való részvétel gyanúja miatt Wilson úgy döntött, nem hosszabbítja meg a kormányzó mandátumát.²⁹

A gazdasági nehézségekre, a külpolitikai téren továbbra is fennálló kihívásokra (Rhodesia, az Egyesült Államokhoz fűződő viszony, kelet–nyugati enyhülés) és a küszöbönálló nagy horderejű törvényjavaslatokra tekintettel a párt elnöksége úgy határozott, hogy 1966. március 1-jére kírja a választásokat. A választásokat végül a kormányzó párt biztos, 110 mandátumos fölényrel nyerte meg.³⁰ A miniszterelnök saját választókerületében immár hatodszor aratott biztos győzelmet riválisai felett.

Jegyzetek

- ¹ *Harold Wilson: The Labour Government*. London, Weidenfield and Nicolson, 1971. 17.
- ² *Egedy Gergely: Nagy-Britannia története*. Budapest, Aula, 1998. 295–296.
- ³ *The Observer*, 1963. október 6.
- ⁴ *William Whitelaw: The Whitelaw Memoirs*. London, Aurum Press LTD, 1989. 48.
- ⁵ *Stephen Dorill–Robin Ramsay: Smear! Wilson and the Secret State*. London, Fourth Estate LTD, 1991. 44–48.
- ⁶ *Austin Morgan: Harold Wilson*. London, Pluto Press, 257.
- ⁷ *The Times*, 1964. október 16.
- ⁸ *Morgan: i. m.* 258–261.
- ⁹ *The Economist*, 1964. október 24.
- ¹⁰ *Harold Wilson: Memoirs*. London, Weidenfield and Nicolson, 1986. 206.
- ¹¹ *Idézi: Wilson: The Labour Government*. 19.
- ¹² *Uo.* 19–20.
- ¹³ *Reginald Maudling: Memoirs*. London, Sidgwick and Johnson, 1978. 133–134.
- ¹⁴ *Dorill–Ramsay: i. m.* 78–82.
- ¹⁵ *Morgan: i. m.* 268.
- ¹⁶ *Michael Dockrill: British Defence since 1945*. Oxford, Basil Blackwell LTD, 1989. 91–93.
- ¹⁷ *Denis Healey: The Time of My Life*. Penguin Books LTD, London, 1989. 271.
- ¹⁸ *Harold Wilson: Purpose in Politics*. London, Weidenfield and Nicolson, 1964. 174–179.
- ¹⁹ *Healey: i. m.* 272.
- ²⁰ *Morgan: i. m.* 270–271.
- ²¹ *Dorill–Ramsay: i. m.* 48–52.
- ²² *Wilson: The Labour Government*. 46–51.
- ²³ *Dorill–Ramsay i. m.* 53–54.
- ²⁴ *Uo.* 55–56.
- ²⁵ *Morgan: i. m.* 272.
- ²⁶ *Wilson: The Labour Government*. 179–181.
- ²⁷ *Morgan: i. m.* 281.
- ²⁸ *Marcia Williams: Inside No. 10*. London, Weidenfield and Nicolson, 1972. 66.
- ²⁹ *Dorill–Ramsay: i. m.* 83–87.
- ³⁰ *Egedy: i. m.* 305. *Harold Wilson, The Labour Government*. London, Weidenfield and Nicolson, 1971, 17.

PUSZTAI GABRIELLA

**LIBÉRIA MAGYAR EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTERE: DR. FUSZEK
RUDOLF**

„Senki sem élhet nemesebben, mint azok, akik segítik és óvják a szenvedő emberi lényeket, mert segíteni és védelmezni pusztán a segítség és a mások védelmezésének szeretete miatt a legnemesebb dolog, melyet bárme-lyikünk tehet.”

(dr. Fuszek Rudolf)

Dr. Fuszek Rudolf (1882–1941) a távoli kis ország, Libéria egészségügyi minisztereként szerzett nevet Magyarországnak. Évekkel Albert Schweitzer, a híres német orvos előtt érkezett Afrikába. A kontinensen töltött mintegy 30 év alatt száz és száz oldal jegyzetet, levelezést, diplomáciai és egyéb iratot halmozott fel, melyek forrásul szolgálnak Afrika és elsősorban Libéria történelméhez, néprajzához, természetrajzához. Az orvostörténet különleges kincse több ezer darabos betegkartonkészlete, amely hosszú éveken át dokumentálta a trópusokon élő fehérek és őslakosok egészségi állapotát, az alkalmazott kezeléseket. Szintén pótolhatatlan értékű az az iratanyag, melyet sajnos csak töredékében hozott haza Fuszek Rudolf¹, mivel a libériai egészségügyi ellátásról nagyon hézagosan állnak rendelkezésre dokumentumok, statisztikák a század első feléből.

„Szerencsét próbálni a nagyvilágban...”

Orvosi pályája itthon sikeresen indult. A budai vendéglős édesapa megengedhette magának, hogy fia a budapesti egyetem orvosi karán tanulhasson tovább. 1904-ben kapta meg diplomáját, majd belgyógyászattal és sebészettel foglalkozott. Genersich Antal professzor támogatta, ösztönözte a tehetséges, fiatal orvost. 1907-ben a nemzetközi orvosi kongresszuson az egyik szakosztály titkára volt. Dolgozott a Budapesti Egyetemi Patológiai Tanszéken, s mellette már magánpraxist is folytatott.

26 évesen döntött úgy, hogy a németországi Hajózási és Trópusi Betegségek Intézetében (Tropeninstitut) képezi tovább magát. „Keservesen nehéz, mikor csak pár ezer forint vagyonom van, kimenni szerencsét próbálni a nagy világban...” – írta naplójában indulása előtt. A képzés bő egy hónapja csalódást okozott a magyar orvosnak. A trópusi orvoslás akkoriban az orvostudomány még gyerekcipőben járó ágának számított. A századfordulón London és Liverpool után Hamburgban is létrehozták a trópusi orvosképző iskolát (1901). Az intézmény létrejöttében az emberbaráti s a tudományos kutatási célok mellett döntő szerepet játszott a németek gyarmati nagyhatalmi státusra törekvése. A hamburgi tengerészeti kórház egyik részlegét rendezték be az iskola céljaira. Vezetője Fuszek tanára, Bernhard Nocht professzor volt. Az első világháborúig több mint 800 orvost képeztek ki az intézetben, köztük Fuszek Rudolfot. Nocht doktor bevonta a folyamatban lévő kutatásokba az érdeklődő tanítványt, s az első ígéretes állásajánlatra sem kellett sokáig várnia.

1909 elején indult el a bolíviai Cochabambába. Útja nem sok sikerrel járt, mert az ottani elnök gyors bukása miatt nem tartottak ígényt munkájára. A chilei Valparaison keresztül utazott hazafelé, ahol orvosi állást ajánlottak fel neki egy Európába tartó hajón, mivel a terjedő pestisjárvány miatt nem vállalta senki a munkát. Mintegy két hónap telt el ismét a Tropeninstitutban, amíg 1909 nyarán elindulhatott új küldetésére Kamerun német gyarmatra, a dualai vasútépítő munkások közé. 1912-től kolumbiai kórházi főorvosként, a következő év végétől nyugat-afrikai járványügyi szakértőként találkozunk a nevével.

Afrikába érkezése első percétől kezdve megfigyeléseket, majd kutatásokat végzett a trópusi betegségek területén. Elsősorban praktizáló orvos volt, aki többnyire napi 14–16 órát dolgozott, s bőrszínre, törzsi hovatartozásra, fizetésre nem tekintve gyógyította betegeit. Szervező volt: a libériai egészségügyi ellátás, képzés, kórházak, az egészségügyi minisztérium megszervezője, s 1931-től haláláig, 1941-ig egészségügyi miniszter. Miniszteri szerepvállalása lehetővé tette, hogy ne csak szemlélője, de irányítója is legyen az éppen zajló politikai folyamatoknak, s egyik formálójává válhasson Libéria válságokban oly gazdag történelmének.

Szabad idejében mint a természettudomány kutatója, megszállott geológiai, antropológiai, valamint zoológiai gyűjtő, s szenvedélyes vadász járta Afrika tájait. Belsőszülött maszkjai, egyéb tárgyakból álló gyűjteménye ma is a Néprajzi Múzeum ritka gyöngyszemei közé tartoznak.

A trópusi gyakorlat megszerzése (Kamerun, Kolumbia 1909–1913)

A németek kemény küzdelem árán csak 1908-ra tudták elérni Kamerun teljes behódolását. Fuszek Rudolfnak megadott, hogy jelen legyen egy gyarmat születésénél. A német szándékok és gyakorlat kétségkívül elismerésre és némi elfogultságra készítette: „A civilizációnak céltudatos terjesztője volt Németország gyarmati birtokain, páratlan alapossággal, tapintattal szervezte meg a fennhatósága alatt állott területeket, módszere a barátságos pacifikáció és célja az elmaradt népeknek a modern szellembe való bekapcsolása volt.”² Kamerun gyarmat nem bírt nagy gazdasági jelentőséggel, s így a telepéseket sem vonzotta. A német tőkés társaságok túlnyomórészt a földspekulációból és a vasútépítésből reméltek hasznot.

Fuszek Rudolf a Dualától kelet felé haladó vasúti építkezéshez érkezett az orvosi ellátás biztosítására. A vasútépítő társaság a bennszülöttek tömegeit alkalmazta, s az építkezéseken gyakori volt a kényszermunka. A munkásszállásokon katasztrofális egészségügyi helyzet uralkodott. Az emberek többsége munkaképtelenül, legyengülten lézengett. A hiányos és rossz ételmezés elősegítette a dizentériajárvány és a vitaminhiány-betegségek gyors kialakulását. Kezdeti tapasztalatai alapján a lepra és a szifilisz elterjedése is sokkal súlyosabbnak mutatkozott, mint ahogyan addig megítélték: „Másfél évi ittlétem alatt cca 600 ...hölgyet megvizsgáltam s cca 200–250-t súlyos nemi betegséggel kezeltem”.³ A malária és 1906 után az álomkór szintén komoly veszélyt jelentettek a nagy számban összeházt vasútépítőkre. S mindez a trópusi övezetben, egyenletesen magas hőmérsékleten, „Francia- és Belga-Kongó mellett Új-Guinea után a legkedvezőtlenebb klímájú” területen.⁴

A magyar orvos a vérhasjárvány megfékezését tartotta a legsürgősebbnek. Rájött arra, hogy a munkások otthonról hozták magukkal a betegség kórokozóját, s a megváltozott körülmények hatására tört ki rajtuk a betegség. Kidolgozta a vérhas megelőzésének módszerét, s nyolc hónap alatt véget vetett a járványnak. Expedíciókat

szervezett a vasútvonal haladási irányába, több száz kilométer utat tett meg gyalog vagy lóháton a sztyeppén, az őserdőben, cserjék, embermagasságú fű között, s arra alkalmas helyeken ültetvényeket telepített, kutakat létesített, hogy megfelelő táplálékhoz és jó ivóvízhez jussanak a vasútépítők. „Főleg plantint ültettünk, ezt az óriás-banánfélé, amelyet főzve, vagy sütvé fogyasztottak a bennszülöttek.”⁵ Közben gyógyított néger munkást, fehér misszionáriust, s mindenkit, aki hívta. Remek nyelvtelenséggel sajátította el a „pidgion” avagy „nigger-english”-t⁶ (emellett jól beszélt angolul, spanyolul, németül), s az afrikai viszonyokhoz is gyorsan alkalmazkodott. Kamerunból kiindulva járt Szenegambiában, Dahomey-ben, Togóban, Nigériában, Francia-Kongóban, Belga-Kongóban, Fernando Poón.

Sokoldalúságát, polihisztor voltát bizonyítja, hogy már a Kamerunban eltöltött két év alatt megkezdte klimatológiai, meteorológiai megfigyeléseit, az állatvilág tanulmányozását, a hőmérséklet, a páratartalom, a csapadékmennyiség folyamatos mérését. Tapasztalatai nyomán született meg első nagyobb terjedelmű tanulmánya: Beszámoló Kamerun természeti és társadalmi viszonyairól. Helymeghatározói, térképészeti munkájához Európából kért műszereket. Rágcsálók, gyíkok, rovarokból és igen értékes hüllőkből álló gyűjteményét 1911-ben hozta haza Magyarországra, majd a Nemzeti Múzeum állattárának és az orvosi egyetem állattani intézetének ajándékozta.

Bolíviai útja után sokáig dédelgette azt a tervet, hogy Latin-Amerika valamelyik országában telepszik le. Örömmel fogadta 1912-ben egy banánültetvényes társaság ajánlatát Kolumbiából, amely főorvosként alkalmazta Puerto Cezar-i kórházában. A kolumbiai kormány hamarosan kinevezte az Urabá-öböl és környékének egészségügyi kormányzójává (Commandante sanitario de Golfo Uraba). Szoros baráti kapcsolat fűzte dr. William Crawford Gorgashoz, a Panamában dolgozó sikeres orvos-kutatóhoz. Gorgas 1904-től, két év alatt megszüntette a pusztító sárgalázat a csatornaövezetben, s egyúttal visszaszorította a malária terjedését, elhárítva ezzel a csatornaépítés két fő akadályát. Fuszek Rudolf nemcsak Kolumbiával ismerkedett meg, hanem bejárta Jamaikát, Haitit, majd egyre súlyosbodó középfülgyulladás miatt kénytelen volt néhány hónapra hazatérni.

Latin-Amerikát folyamatos átalakulás jellemezte ebben az időszakban. Az amerikai (USA) befektetők új érdekszférákat kerestek, s elsősorban ebbe a térségbe irányították tőkefeleslegük kivitelét. Az ún. „dollárdiplomácia” kölcsönökkel, befektetésekkel igyekezett függő helyzetbe hozni ezeket az országokat. Közép-Amerika így vált a „nagy gyümölcstermelő monopóliumok ültetvényeivé”.⁷ A folyamat elérte az Urabá-öböl környékét is, amikor egy amerikai társaság megvásárolta a területet. A magyar orvosnak nem volt kedve az Egyesült Államok szolgálatába állni, s nem tért vissza Kolumbiába.

„A szabadság szeretete hozott ide minket”⁸

1913 novemberében indult ismét Afrikába, ezúttal Libériába, mely Afrika első köztársasága, Etiópia mellett a kontinens egyetlen független országa volt. Gyakori bel- és külpolitikai küzdelmek kísérték végig egészen napjainkig a nyugat-afrikai állam fennállását. Tengerpartját a portugálok fedezték fel, s a Bors-part nevet kapta. A 19. század elejéig nem éltek idegen telepesek ezen a partvidéken. Elsőként négerek hajóztak ide az Amerikai Gyarmatosító Társaság szervezésében. A bennszülöttektől vásárolt földterületeken egymás után alapították településeiket az őslakos törzsek

(grebo, kru, gola, deh) ellenállásától kísérvé. 1821-ben jött létre a későbbi főváros, Monrovia, mely James Monroe-ról, az Egyesült Államok elnökéről kapta a nevét. Egységes, független köztársasággá 1847-ben alakult, majd az 1880-as évektől folytonos kihívást jelentett a hódító és gazdasági behatolást igénylő politika számára. A gyarmatosítók már önmagában Libéria létét is veszélyesnek ítélték, hiszen egy önálló ország példáját mutatta az angol, francia, portugál, s más befolyás alatt álló népeknek. Anglia és Franciaország megpróbálta afrikai területeit növelni az ország rovására, Németország pedig kereskedelmi telepeket létesített a parti övezetben.

Belpolitikai feszültségei szintén jelentősen gyöngítették a fiatal köztársaságot. Az Amerikából betelepült négek leszármazottait képviselő kormány és az őslakos törzsek között húzódoó érdekellentétek miatt újra és újra fellángoltak a belső harcok. Az állam időről időre pénzihiánnyal vagy pénzügyi csőddel küzdött, kiszolgáltatva az országot a külföldi tőkének. Már 1862-ben aláírtak az Egyesült Államokkal egy barátsági, kereskedelmi, hajózási egyezményt, lehetőséget adva ezzel a kapcsolatok szorosabbra fűzésére. 1871-ben angol bankároktól vettek fel kölcsönt, de Anglia ezt megpróbálta ürügyként felhasználni a beavatkozásra. Libéria kénytelen volt az USA kormányához fordulni segítségért. A Taft elnök által 1909-ben kinevezett bizottság biztosította az állam vezetőit – egyebek mellett –, hogy az USA garantálja az ország függetlenségét, s kölcsönt is ajánlott. Az európai hatalmak ebbe nem egyeztek bele, inkább megszávták a nemzetközi hitelt (1911 vége). A kialakult egyensúlyi helyzet a gyarmatosító országok között csupán az első világháborúig tartott. Ekkor visszavonták a brit, francia, német vámügyi megbízottakat, s csak a hivatal amerikai főtisztviselője maradt Libériában, aki a kormány pénzügyi tanácsadójaként is működött.

Az első világháború a külkereskedelem összeomlását, a vámbevételek drasztikus esését hozta magával. A partvidéken a lakosság éhezett. Az Egyesült Államoktól kért hitel sem realizálódott az amerikai szenátus ellenállása miatt. A libériaiak féltek egy újabb európai beavatkozási kísérlettől, ezért a brit és a francia kormányt, illetve a magánbankokat is meg akarták kerülni. King⁹ elnök a segítséget valamelyik amerikai magáncégtől remélte. Kapóra jött tehát a Firestone Társaság első kutatócsoportjának megjelenése az egykori Bors-parton. Az angol gumi áremelkedése miatt a neves üzletember, Harvey Firestone a nyugat-afrikai országban próbált kedvező feltételek mellett nyersgumi ültetvényeinek területeket szerezni. Az egyezményt 1926-ban ratifikálta a libériai törvényhozás, s cserébe ötmillió dollár kölcsönt kapott a kormány. Az átmeneti pénzügyi stabilitásnak nagy ára volt. A társaság 99 évre egymillió acre (400 000 hektár) földet bérelt Libériától, mellyel megalapozta a monokultúrás kaucsuktermelő gazdálkodás kialakulását. A szerződés kötelezte a libériai kormányt 300 000 ember munkába állítására a Firestone-ültetvényen, valamint húsz évre megtiltotta az USA által nem engedélyezett kölcsönfelvételt. A King-kabinet tisztában volt azzal, hogy mekkora kockázatot jelent egy olyan magáncégtől pénzt kapni, amely az országon belül működik, s ezáltal túl nagy befolyást gyakorolhat a belpolitikára. Félelmük nem volt alaptalan. Az amerikai vállalat hamarosan elégedetlenségét fejezte ki, hogy nem biztosítottak elegendő munkaerőt számára, miközben ezrével közvetítették külföldre a munkásokat. A dolgozókat valójában „szerződéses” formában szállították ki, ami a rabszolga-kereskedelemtől csak elnevezésében különbözött. Az emberek adásvétel tárgyát képezték, s nem kaptak rendszeres bért. A kegyetlen módszerek a nemzetközi közvéleményt is gyorsan Libéria ellen fordították.

Az 1929-es gazdasági válság idején jelentékenyen csökkent a nyersanyag-felhasználás, majd a kaucsukültetvények termelése, s ennek következtében a foglalkoztatás is. A gazdasági, pénzügyi összeomlás szélén álló ország politikai helyzetét súlyosbította, hogy az 1920-as évek végén az USA-ban és Angliában könyvek és újságcikkek kezdtek megjelenni a Libériában fennálló „rabszolgaságról”. Bár a vádak nagy része túlzónak bizonyult, Ch. D. B. King kénytelen volt 1929 szeptemberében nemzetközi vizsgálóbizottságot kérni, hogy tisztázzák magukat a rágalmak alól. A népszövetségi megbízottak öt hónap után megállapították, hogy „bár a kényszermunka néhány típusa létezik az országon belül, a legsúlyosabb megnyilvánulása ennek mégis a libériai munkások szállítása Fernando Poóra és a környező országokba. (...) Ezt a ténykedést a köztársaság legmagasabb hivatalnokai támogatták...”¹⁰ King elnök, hogy elejét vegye a további vádaknak, betiltotta a munkaerő exportálását (1930. október 1.). Egyúttal rendelkezett a házi rabszolgaságban lévő emberek felszabadításáról és az adósság fejében zálogba adott személyek szabadabb nyilvánításáról. Késve tette meg a megfelelő lépéseket, a Népszövetség személyesen felelősnek ítélte az „emberexportért”, s elérte, hogy eltávolítsák posztjáról. Libéria számára segélyezési tervet dolgoztak ki, melyet hosszas vita után sem fogadott el a köztársaság parlamentje. Végül E. Barclay elnök kiegyezett az Egyesült Államokkal, és az 1930-as évek közepétől teljesebbé vált az amerikai befolyás az országban.

„A nagy fehér varázsló”

Fuszek Rudolf mint korának egyik legkiválóbb orvosszakértője érkezett Libériába, ahol vérhasjárvány dühöngött. Az „európaiak temetőjeként” ismert országban már dolgozott egy angol csoport, mely nem volt képes megfékezni a járványt. A magyar trópusi specialistának sikerült kinyomoznia azt a két néger falut, ahol a vérhas fő fészke volt, s ahonnan a főváros újra és újra a fertőzést kapta. Fuszek rövidesen visszaszorította a betegség terjedését. Ezt követően még 28 évet töltött a súlyos egészségügyi problémákkal küzdő országban. Tevékenységének háttérében egy végtelenül kezdetleges, állandó ellátási és anyagi gondokkal küzdő egészségügyi szervezet állt, melynek kiépítése három irányból indult meg: a missziók, az állam és a nagyvállalatok részéről. Az utóbbiak jelentős számú munkást alkalmaztak, így érdekelték voltak az egészséges munkaerő biztosításában. Fuszek Rudolf valamennyi szervezeti formában dolgozott, továbbá mind a három kialakításához, szervezéséhez hozzájárult.¹¹

Megérkezése után a járvány-megelőzési munka mellett a német kereskedelmi kirendeltség, majd az egész európai kolónia orvosa lett. A sárgaláz hazájaként is emlegetett Libériában ennek a sok áldozatot követelő betegségnek a vizsgálatával kezdte tudományos kutatásait. Hasonló veszélyt jelentett a lakosságra a malária, de gyakran előfordult a lepra, himlő, vérhas, a fégérbetegségek, az elephantiasis (a nyirokerek elzáródása és következményei), a framboesia (szederszerű bőrelváltozással járó trópusi fertőző betegség), sérv, alutápláltság. Az Európából érkező orvosok lehangoló tapasztalatokat szereztek. A kellemetlen éghajlaton kívül a gazdasági elmaradottságból következő infrastruktúra-hiány, az egészségügyi szervezet kezdetleges volta, a műszerek, a gyógyszerek, a higiénia hiánya akadályozták tevékenységüket. Az orvosi, kórházi felszerelést, a lepedőtől a kórházi ágyig, a gyógyszereket, mindent külföldről kellett beszerezni. A trópusi esős övezetben a

fémesszközök gyorsan rozsdásodtak. A 1,5 millióra becsült lakosságra mindössze néhány orvos és szakképzett asszisztens jutott a század tízes éveiben.

A magyar orvos már az első világháború idején nagy tekintélynek örvendett, ugyanis az Amerikai Egyesült Államok után 1917-ben hadba lépő Libéria csak Németországnak üzent hadat, az Osztrák–Magyar Monarchiának nem, hogy egyetlen orvosukat, Fuszek Rudolfot megtarthassák. A németek egy része már 1915–16 folyamán elhagyta az országot (többnyire Spanyolország felé), s a többiekot fogolyként szállították el. A befolyásos doktor ahol tudott, segített. Howard elnököt kérte meg, érje el a szövetséges hatalmaknál, hogy a németek a franciaországi internálás helyett Spanyolországba mehessenek. Sorban adta ki a szakvéleményeket a kolónia tagjainak rossz egészségi állapotáról, ösztönözve ezzel felmentésüket az – egyébként Albert Schweitzert és feleségét is alaposan megviselő – internálótáborok megpróbáltatásai alól. A malária, a többéves rossz és egyhangú étkezés legyengítette szervezetüket – írta róluk többek között. Végül a nők egy részét sikerült Spanyolországba juttatni.

Fuszek Rudolf folyamatosan praktizált, s felvilágosító munkát végzett. Kezdeményezésére született meg 1917 júniusában Howard elnök rendelkezése az „ördögdoktorok” tevékenységének betiltásáról. Veszélyes orvosságok, mérgező főzetek készítése, istenítélek végrehajtása indokolta a sok kárt okozó „fétis- vagy ördögdoktorok” elleni büntető eljárások megindítását. 1918-ban tette közzé javaslatát a Libériában veszélyes betegségnek számító influenza megelőzését szolgáló intézkedésekről. A kormány ekkor még nem támogatta anyagilag az ilyen jellegű programok végrehajtását, s ez tragikus következményekkel járt. 1919-ben influenza-, majd himlőjárvány tört ki. Szinte minden beteg családot ő kezel Monroviában. A himlő elterjedése után felállított izolációs állomást kezdetben „dr.” Davisre¹² bízták. Davis mielőtt misszionáriusként Afrikába utazott, részt vett egy kéthetes elsősegélynyújtó tanfolyamon. Úgy vélte, ez a „komoly” szakmai képzés elegendő lesz orvosi karrierje elindításához. Ideiglenes kórházában a betegek a pusztaságon feküdtek, ketten egy takaró alatt, s ápolásuk abban merült ki, hogy mindennap kaptak főtt ételt. Nem volt szappan, törölköző, fertőtlenítőszer, s a többi felszerelés is hiányzott. Fuszek látva a főlháborító körülményeket, saját ápolónőjével együtt megszervezte a betegek ellátását, megvásárolta a szükséges gyógyszereket és felszerelést, bár azt csak öt évvel később fizették ki neki.

Libéria szinte teljesen „tisztas lap” volt a közegészségügyi szervezet kialakítása terén, s Fuszek Rudolf alig várta, hogy munkához láthasson. Minden befolyását latba vetette a tarthatatlan viszonyok megváltoztatásáért. 1922-ben a monroviái Sydney de la Rue és Solomon Porter Hood amerikai konzul segítségével megalkották a Libériai Országos Kórházszervezet alapszabályát, mely „szervezet megalapításának célja felállítani és fenntartani egy kórházat, vagyis egy kórházszolgálatot és más ehhez hasonló szolgáltatásokat a köz- és népegészségügy javára”.¹³ Arthur Barclay exelnök csatlakozott a tervezet helyeslőjéhez, de az akkori elnök, King soha nem fogadta el a szervezet alapszabályát, megakadályozva ezzel egy pozitív folyamat elindítását. Közte és a magyar doktor között meglehetősen barátságtalan viszony uralkodott ebben az időszakban. Az elnök tisztában volt azzal, hogy kénytelen ő is lépéseket tenni a botrányosan rossz közegészségügy javítására, s kényszermegoldást alkalmazott. A régi német kábelállomás épületében kialakította Libéria első állami kórházát, és a dilettáns Davist, nevezte ki az intézmény vezetőjének. Fuszeknek azt a szerepet szánták, hogy a kórház berendezésében

segédkezzen. Természetesen visszautasította a megalázó ajánlatot, s fontolóra vette az áttelepülést a sokkal kellemesebb klímájú és magasabb fizetést ígérő Teheránba. A kórház pedig szakértelem híján csak paródiája volt nevének. 1926-ban egy Amerikában tanult nővér került az intézménybe, aki már szakszerű munkát végzett. A szükséges felszerelést a következő évben, King európai körútján vásárolták meg. Az 1927-es sárgalázjárvány után Davist köz- és népegészségügyi miniszterré léptették elő, de a kormányzati kórházat ismét másra bízta. Súlyos esetekben viszont továbbra is kénytelenek voltak a tapasztalt magyar orvost segítségül hívni mind a bennszülöttek, mind az európai kolónia tagjai. 1924-ben az igazságügyi minisztérium egy törvény megalkotásához kérte javaslatait, mely a nem orvos végzettségű családok és a gyógyszereket árusító üzletek ellen készült, akik és amelyek veszélyeztették a lakosság egészségét. Gyakran alkalmazták szakértőként gyógyszerek, gyógynövények, különös készítmények vizsgálatánál. Ő végezte el a munkát a kikötői hajókon is, kiállította a dokumentumokat, majd Davisszel közösen aláírták.

Szívesen látták orvosként az amerikai Firestone-ültetvényeken, ahol a Duside-ültetvény kórházát bízták rá az 1920-as évek közepén. Az amerikai missziós kórházban – Mühlenbergben, Monroviától 30 mérföldre – szintén dolgozott. A lutheránus hittérítők 1888 óta tevékenykedtek Libériában, a fő hangsúlyt mindig a népesség egészségügyi ellátására helyezve. A század elejétől három nővér látta el a munkát, orvos csak ritkán és rövid időre érkezett. A kórház vezetését 1923-ban vette át Fuszek Rudolf, akire számtalan feladat várt. Az ország belsejébe expedíciókat vezettek, s bár nagyon lassan, de mégis terjeszkedett a misszió új betegellátó állomások építésével. Az orvosságos vagy gyógyító emberek (Medizinmann, Wald Doktor) befolyása olyan nagy volt a lakosság körében, hogy a betegekért meg kellett küzdeniük az orvosoknak. A népi gyógyítók élet és halál urai voltak a falvakban, s jól látták, milyen komoly veszély fenyegeti hatalmukat. Egyedül a sebészet területén alakult ki gyorsan a kapcsolat az őslakókkal. A „Medizinmann” az ilyen esetekben nem tudott segíteni, s jobb híján orvoshoz fordultak a betegek. A kezelés helye alapján lassan kettéváltak a betegségek fajtái: a sérvet, féregbetegségeket, framboesiát a kórházban, az epilepsziát, sárgaságot, csonttörést, a lelki bajokat az orvosságos embernél kezeltették.

1926-ra elkészült Mühlenbergben a Phebe Kórház 34 betegágygal. Ugyanekkor jött létre a Baptista Kórház a fővárosban, melyben szintén igényt tartottak sokat tapasztalt honfitársunk segítségére. Az intézmény fenntartását az állam fokozatosan átvette, s 1931 után ezt is Fuszek Rudolf irányította. Nevéhez fűződik az ápolónőképzés megszervezése (Mühlenberg Mission Training School for Nurses), illetve az orvosi asszisztensi kurzus elindítása. Az ápolónők és bábák szerepét rendkívül nagyra értékelte a minimális orvoslétszámmal dolgozó egészségügyi rendszerben: „Ők azok, akik elmagyarazzák a laikusoknak... miért mosnak kezet, mielőtt megérintenek egy sebet... miért nem tesznek forró cassavát vagy megrággott dohányt a sebre, ők terjesztik a tudást, civilizációt visznek a tanulatlan népnek, s miközben ezt teszik, segítenek kivezetni az embereket a sötétségből a fénybe.”¹⁴ Az anyagi lehetőségekhez képest javított a kórház felszereltségén, kórházi ágyakat vásárolt. A hátszági missziós ellátóállomások fenntartását szintén biztosítani kellett.

A latin-amerikai „álmom” újra és újra visszatért életébe. 1924-ben nagyszabású tervek foglalkoztatták. Egy amerikai szindikátus Peru keleti felén 80 ezer négyzetmérföldnyi területet akart megnyitni európai bevándorlók számára.¹⁵

Transzkontinentális szállítási, közlekedési útvonal kiépítésével a világ legtermékenyebb és legegészségesebb területeinek egyikét kínálták volna telepések millióinak. Fuszek személyesen ajánkozott a szervezőknél, s az itthoni magyarok között is elindította egy vállalkozó szellemű csapat toborzását. A perui kísérlet az amerikaiak visszalépése miatt meghiúsult, s ő továbbra is Libériában maradt.

Az első világháború után 1919-ben próbált először Európába utazni, de Madridból visszafordult. 1921-ben Hamburgig hajózott. Számtalanszor összegyűjtötte a hazautazáshoz szükséges pénzt, amit végül mindig gyógyszerekre költött. 1925-ben végre Magyarországra indult: „április 27-én d. u. látogatom az elnököt, Ch. D. B. King, és ő meghív, hogy jöjjenek vissza Libériába. – ... azt mondja, hogy a régi barátság léssen közöttünk ismét, ezt persze nem hiszem, de ígérem, hogy visszatérek Libériába, ha kapok kórházat, fix állást...”¹⁶ Hazatérése előtt körbehajózta Afrikát, bejárva a partvidék országainak egy részét. Magával hozott geológiai gyűjteménye zömében hazai múzeumokba került. A rövid idő alatt, melyet itthon töltött, megnősült, majd feleségével együtt tért vissza Monroviába.

1928-ban az állami kórház belgyógyászati, szülészeti osztályának vezetőjévé nevezték ki. Az elavult felszerelést lecserélte, s hamarosan az egészségügyi alapképzés is beindult. A körülmények így is kezdetlegesek voltak az európai kórházi viszonyokhoz képest. Az első elektromos erőmű megépítéséig hiányzott a villanyvilágítás. Egy régi elektromos aggregátort használtak, ami már akkor az épülethez tartozott, mikor az telegráfállomásként működött. A gyakori áramszünetek alatt zseblámpa fényénél dolgoztak. A fővárosban még hosszú évekig nem építették ki a vízvezeték-hálózatot, a vizet szivattyúzni kellett, vagy távoli kutakról hordani. A kevés orvosi műszert, az operációs eszközöket a konyha fakályháján sterilizálták. King elnök csak 1928-tól próbált néhány egészségügyi intézkedést bevezetni. Új kutakat fúrtak, latrinákat állítottak fel, csatornákat ástak, sajnos nem sok eredménnyel. 1930-ban létrehozták a Nép- és Közegészségügyi Hivatalt.

Az USA és a vezető európai hatalmak egyaránt igyekeztek kihasználni Libéria egyre bizonytalanabbá váló bel- és külpolitikai helyzetét 1929-től. Az Egyesült Államok 1930 elején egészségügyi főtanácsadót küldött az országba egy új program végrehajtásához. A két ország együttműködése azonban kudarcba fulladt. Az angolok és a franciák ekkor úgy értékelték: megfelelő jogcím lesz a beavatkozásra, hogy a nyugat-afrikai köztársaságból kiinduló járványoktól meg kell védeniük gyarmataikat. Másrészt a világpolitikai helyzet tálcán kínálta számukra a lehetőséget a Libéria ellen folyó nemzetközi vizsgálat kapcsán. A Népszövetség ugyancsak örömmel fogadta Nagy-Britannia felajánlását, hogy átküldik dr. W. Howellt az Aranypartról (ma Ghána) Monroviába, míg kinevezett szakértőjük meg nem érkezik.

Ezek a politikai folyamatok vitathatatlanul szerepet játszottak abban, hogy Fuszek Rudolf 1931-ben végre a libériai kormánytól is megkapta az elismerést, amikor Barclay, az új elnök őt nevezte ki egészségügyi miniszterré (Director of Public Health and Sanitation of the Republic Liberia). Tekintélyét, népszerűségét mutatja a teljes bizalom, amit a kormánytól kapott. Harvey Firestone ugyancsak a magyar orvost pártfogolta, amikor genfi útján, a Népszövetségnél őt javasolta erre a pozícióra. Az új minisztert azonnal felkérték, mérje fel a monroviai viszonyokat, és készítsen egy tervet a népszövetségi egészségügyi ellenőrzéssel kapcsolatban.

A Fuszek doktor előtt álló feladatok megértéséhez számunkra lényeges a Népszövetség által 1931 tavaszán a helyzet kivizsgálására kiküldött Brunot-bizottság jelentésének megismerése, mely meglehetősen sötét képet festett ugyan a korabeli

libériai egészségügyi állapotokról, de az egyetlen átfogó értékelést adta a harmincas évek elejére vonatkozóan, még ha a leírtak egy részét csak hallomásra alapozta is. A legfontosabb megállapítások a partvidékre, az ország belső területeire és Monroviára vonatkoztak.

Eszerint a partvidéken és a kikötőkben alapvető problémaként merült fel, hogy a járványok, betegségek megjelenéséről nem rendelkeztek nyilvántartással, ami megnehezítette a helyzet pontos felmérését. Mindenekelőtt fontosnak ítélték a sárgaláz kérdését. Szinte bizonyos, hogy a sárgaláz a libériai partok mentén népbetegség volt, s a hajókon dolgozó kru törzsbeli fiúk a parti nyugat-afrikai országokba is továbbvitték, pedig a legtöbb helyen nagy erőfeszítéseket tettek a fertőzés visszaszorítására – közölték a szakértők.¹⁷ A libériai partvidéken csak egy misszionárius és egy általános orvos gyógyított, ezért javasolták egy parti egészségügyi szolgálat megszervezését. Egy-két orvosi tisztnek azt a feladatot szánták, hogy elvégezze a moszkítóirtást, regisztrálja a pestis és a sárgaláz felbukkanását. Kulcskérdésként kezelték továbbá a karantén szabályozás, a fertőző betegek elkülönítésének, a gyanús esetek posztmortális vizsgálatának bevezetését, az új egészségügyi felügyelők képzését. Úgy ítélték, az ország belső vidékein kedvezőtlenebb a helyzet. A lakosok gyógyítását a gyógyfüvesek, varázslók végezték. Az orvosi ellátás kiterjesztését a személyi és anyagi feltételek, s az utak hiánya akadályozta. A hátszágban is orvosi tisztnek alkalmazását ajánlották, akik majd fejlesztési tervet dolgoznak ki, és a végrehajtáshoz szükséges képzett személyzetet biztosítják.

Monroviában égetően sürgős lett volna egy kórház létrehozása. A fővárosi és a belső vidékeken lévő kis missziós kórházon kívül nincsen ilyen intézmény Libériában – hangzott el a jelentésben. (Megjegyzendő, hogy a mühlenbergi misszió ebben az időszakban már nem tudta az anyagi feltételeket biztosítani a működéshez.) Az állami kórházról – melyet sokáig Davis vezetett – erős kritikával szóltak. A jelentős támogatás ellenére a napi kezelési díj túl magas, s csak néhány beteg szokta igénybe venni szolgáltatásait. A szegényebb rétegek számára elérhetetlen. Az épület nem alkalmas kórháznak: állaga leromlott, nincs elektromos áram, folyóvíz, megfelelő vízelvezetés. Az anyák, gyermekek, leprások, tbc-sek ellátására egy különálló központ felépítését indítványozták. Neuralgikus pontjai voltak a főváros egészségügyének a statisztikai adatok, a születési és halálozási regisztráció hiánya. Elmulasztották egyes területek, így a temető elhatárolását, tartályos illemhelyekre, zárt szeméttárolókra szintén szükség lett volna. A piacot és az élelmiszereket nem ellenőrizték, s vágóhíd sem volt. A lepra, a himlő és a tuberkulózis megelőzésére, kezelésére tett intézkedéseket elégtelennek tartották. Tanácsolták a csatornahálózat kiépítését: mivel a kutak sekélyek, a víztárolás módja nem kielégítő.

A Népszövetség utóbb elismerte Libéria jóindulatát az új egészségügyi program elkészítésében, s azt is, hogy az eddigi javaslatok jó része a pénzhiány miatt hiúsult meg, de hallgattak az időközben zajló pozitív változásokról. Az erős kritikai hangvétel mellett csak ritkán jutott szóhoz olyan vélemény, mint a népszövetségi megbízott dr. C. Christyé, aki kijelentette: „Libéria nem volt sokkal »egészségtelenebb« más nyugat-afrikai országoknál.” Ő, mint a trópusi medicina szakértője, úgy gondolta: „Libéria egészségügyi helyzetét eltúlozták, és kevésbé jelentős, összehasonlítva egyéb, a kormányt érintő problémákkal.”¹⁸ A libériai kormány szintén több ponton elfogultnak ítélte a jelentést, s Fuszek Rudolfot idézte: „A lakosság egészsége jelentősen javult, és egyetlen sárgalázás esetet sem jelentettek, amióta megszervezték az orvosi és egészségügyi szolgáltatásokat.”¹⁹ A Barclay-

kabinet még a vizsgálatot megelőzően rendeletet hozott a szemét rendszeres összegyűjtésére, a folyamatos gyomtalanításra, a kutak fertőtlenítésére a moszkítók ellen. Már 1929 végén kész volt az Állami Kórház karantén részlege, bár költségvetését csökkentették a nehéz gazdasági helyzet miatt.

Ha a jelentés túlzó megállapításait figyelmen kívül hagyjuk, akkor is egyértelmű, mennyire válságos helyzetben foglalta el a miniszteri széket Fuszek doktor. Pénzügyi lehetőségei erősen behatároltak voltak. A gazdasági válság, a Libériát érő külső támadások, az oly szükséges újabb kölcsön késlekedése egyaránt akadályozták munkáját. Ennek ellenére biztosította az orvosi alapellátást, s hogy 1931-ben nem fordult elő sárgalázaset az országban, az kétségtelenül az új miniszter érdeme volt. Felszerelésre, gyógyszerre csupán egy jelképes összeg állt rendelkezésére. Fizetést sem ő, sem az alkalmazottak nem kaptak, csak ígéreteket, hogy az újabb kölcsön megérkezésekor visszamenőleg is kifizetik bérüket. A miniszter előrelátóan már ekkor javasolta, hogy a népszövetségi vita lezárása után a külföldi, gyarmatosító nagyhatalmaktól politikailag független orvosi kart alakítsanak ki, s például magyarokat alkalmazzanak az angolok, amerikaiak helyett.

Libéria végül nem fogadta el a Népszövetség programtervét, de Fuszek Rudolf irányítása alatt az egészségügy területén mégis jelentős eredményeket ért el. Öt évvel a Népszövetség vizsgálata után, 1936-ban született az a közegészségügyi beszámoló²⁰, mely forrásul szolgál az eltelt évek teljesítményéről. Kimagasló sikereket könyvelhettek el a járványmegelőzés terén. A sárgalázstól súlyosan veszélyeztetett országban ebben az évben egyetlen ilyen esetet sem regisztráltak. Nem kell különösebb szakértelem ahhoz, hogy tudjuk, mit jelentett ez Nyugat-Afrikában, vezetékes víz- és csatornahálózat nélkül, ahol a betegséget terjesztő szúnyogok a víztároló helyeken szabadon szaporodtak. A másik gyakori járvány, a himlő rövid időre felütötte a fejét az ország középső és nyugati tartományaiban, de a védőoltás széles körű bevezetése gátolta a betegség elterjedését. A keleti és nyugati tartományokból jelentettek álmokóros megbetegedéseket, melyek nem utaltak járványra, inkább külföldről behurcolt, egyedi esetek voltak. Szintén jelentős haladás mutatkozott a lepra elleni küzdelemben. A kormány – többek között – a Piso-tóban lévő Masating-szigetre költöztette a betegeket. Dr. Fuszek nem volt híve a kényszerizolációnak, a sziget lepratelepének tervét mégis ő készítette el. A környezetük által kiközösített embereknek kellemesebb és szebb helyet biztosított ez a megoldás.

A tizennégy évvel korábban megálmodott kórházszervezet folyamatosan bővült és fejlődött. Még 1932-ben bevezették az egészségügyi adót, melyet a Libériai Állami Kórház ingyenes orvosi ellátásának kiépítésére szántak. Mivel az intézmény nem működött kielégítően, az elnök egy rendelettel a miniszter hatáskörébe vonta, aki átszervezte a kórházat és beillesztette az egészségügyi szervezetbe. A gyermekjóléti és anyasági klinika betegszáma az 1930-as években nőtt, s az ekkor már működő ingyenes klinikáé is. 1936-ban indítványozta a betegbiztosítás bevezetését, ami díjmentes kórházi kezelésre jogosított volna. Ha figyelembe vesszük, hogy a vezető európai országokban, mint például Franciaországban, csak néhány évvel előbb hoztak hasonló rendeleteket, akkor Fuszek Rudolf javaslatait és intézkedéseit egy modern és haladó gondolkodású miniszter fontos lépéseinek kell tekintenünk. Sorban kerültek ki keze alól az eddig hiányzó törvényjavaslatok: a gyógyszerészek, bábák működésének szabályozása, vagy a születések, halálozások és más egészségügyi adatok regisztrációjának bevezetése.

Miniszterként meglehetősen összetett tevékenységet folytatott. Továbbra is praktizált mint orvos. Nemcsak az elnököt, politikusokat, katonákat, barátokat kezelte, hanem az ország belső, a tengerparttól távol eső területeire is rendszeresen eljutott. Gyógyszerkészletét és teljes hordozható orvosi felszerelését magával vitte a rögtönzött ellátóállomás felállításához. A falvakban dobszó jelezte jöttét. „A dallam hallatán összegyűlt egy-egy telep népe, élükön a törzsfőnökkel, végigültek egy-egy utcát hosszában, hogy a »fehér varázsló« asszisztenciájával járkálhasson közöttük és vizsgálhassa őket.”²¹ A hátszágban tett körútjain megismerkedett a hagyományos gyógy módokkal, s a használhatókat beépítette praxisába. „Az egyedül célravezető mód emberien bánni másokkal és félretenni azokat az előítéleteket, amelyek túlságosan alacsonyra szokták helyezni a primitív embert” – nyilatkozta.²² Hogy a népi gyógyítók ellenállását megtörje az európai orvoslással szemben, úgy bánt velük, mint kollégáival, meghívta őket orvosságaik bemutatására, s beszélt nekik az általa használt gyógyszerekről. A gyógyításon túl higiéniai, gyermekgondozási, táplálkozás felvilágosító munkával foglalkozott. A közigazgatási tisztviselőket rendszeresen Monroviába rendelte, s előadásokat tartott nekik. Aggasztotta a nagyarányú gyermekhalandóság, ezért összeállította a trópusokon élő csecsemők táplálkozására, gondozására vonatkozó tanácsait.

A második világháború előtt gyakran felmerült benne a hazatelepülés gondolata. 1937-ben hozta Magyarországra, s adományozta a Nemzeti Múzeumnak néprajzi gyűjteménye értékes darabjait, melyeket kiállításon mutatott be. Legkülönlegesebb része a tárgyaknak a nemzetközi viszonylatban egyedülálló, mintegy 100 darabos maszkgyűjtemény. Visszatérése után egy modern, a kor színvonalának megfelelő kórház szervezési munkáival volt elfoglalva, mely 1939-ben készült el.²³

A független Libériáért

Az E. Barclay-kormány megalakulásától Fuszek Rudolf a libériai politika meghatározó egyéniségei közé tartozott. Az elnök jó barátja, tanácsadója, s az egészségügyi miniszteri szék várományosa volt. Az 1930-as évek közepéig a népszövetségi ügyek intézésében jó diplomáciai érzékkel nyújtott segítséget az elnöknek. A napi politika minden rezdülését ismerte, s rögzítette töredékekben fennmaradt naplójában. Foglalkozása miatt kiterjedt kapcsolatai voltak a politikusok, katonák és az itt élő európai diplomaták között.

Zavaros bel- és külpolitikai viszonyok között lépett be az új kabinetbe. A korruprt King-kormány emléke árnyékot vetett a reformtörekvésekkel induló elnökre és munkatársaira. A legnagyobb problémát mégis az jelentette a politikai vezetés számára: miként őrizze meg a köztársaság szuverenitását a Népszövetségben domináns szerepet játszó Anglia, Franciaország, valamint az amerikai politikai, pénzügyi körök támadásainak kereszttüzeiben. Fuszek Rudolf tisztában volt azzal, hogy Libéria nem elég erős az ország helyzetének rendezésére kidolgozott népszövetségi javaslatok egyértelmű visszautasításához, ezért feltétel nélküli elfogadásukat javasolta. Továbbá veszélyesnek ítélte az Egyesült Államok törekvéseit is. Véleménye szerint a Népszövetségnek, vagyis nemzetközi ellenőrzésnek kiszolgáltatni magukat kevésbé tűnt veszélyesnek, mint egyetlen ország felügyelete alatt állni.

Barclay elnök és Fuszek Rudolf 1930-as évek elején folytatott megbeszéléseiből egyértelműen kiderül az elnök amerikaiakkal szembeni

bizalmatlansága, elégedetlensége és közeledési szándéka Anglia vagy Franciaország felé. Egyrészt jogos volt féelme az Egyesült Államok afrikai befolyásának növekedése miatt, s azt sem felejtette el, hogy az USA vádjai következtében kellett a Népszövetséghez fordulniuk, s kérni a vizsgálatot saját magukkal szemben. Az amerikaiak ellen szólt egy libériai-francia szerződés is, mely az 1892-es határvillongásokat zárta le, s kikötötte: ha Libéria elveszíti függetlenségét, akkor ismét igényt tartanak az akkor el nem foglalt területekre (a San Pedro és a Cavally folyó közötti vidékre). Ezért Anglia felé kezdték meg a tapogatózást, Fuszek Rudolf közvetítésével, s közben egy jobb ajánlatra vártak, mely kevesebb áldozatot kíván az országtól, és egyben a pénzügyi csódtól is megmenti. A kiváró taktika végül eredménnyel járt, a Népszövetség segélyezési terve lassan feledésbe merült, s egy új kölcsön ígérete Libériát Amerika felé közelítette. Az ország gazdasági helyzete lassan megerősödött, néhány reformot is sikerült végrehajtani.

Az évekig elhúzódó vita a libériai közemberek feje fölött zajlott. A tömegtájékoztatás nem működött, ami bizonytalanság érzését szülte a lakosokban. Fuszek Rudolf javasolta egy hetilap kiadását az aktuális hírek közlésére. Politikusként mindent megtett, hogy az európai közvélemény egy új, elfogulatlanabb Libéria-képet alakíthasson ki, s a népszövetségi vita idején felmerült rabszolgatartó, korrupt, instabil gazdasági-politikai rendszerű jelzőket feledtesse. Európai útjain, beszédekben, interjúkban számolt be a valós helyzetről: „Sokan úgy tudják, hogy Libériában még ma is dívik a rabszolgaság. Holott olyan értelemben, mint általában vélik: rabszolgaság ott nincs. De van valami más, amit némelyek félreértének. Nevezetesen: Libériában az egyes embernek nincs földbirtoka, csupán a törzsnek. Ezt a közös birtokot művelés céljából a törzsfő osztja ki az igénylők között. Már most ha valamelyik »bérlő« eladósodik, esetleg tönkremegy, s nincs neki semmije, fiát vagy lányát »zálogba« teszi a törzsfőnél, aki viszont helyette kifizeti az adósságot. Az ilyen elzálogosított egyén aztán a törzsfő számára dolgozik mindaddig, míg le nem rója az adósságot, amikor is megint »szabad« lesz. Ez az a bizonyos libériai »rabszolgaság«.”²⁴ Másrészt Európában azzal sem voltak tisztában, hogy a rabszolgaság és kényszermunka nemcsak Libériára volt jellemző, hanem a gyarmati területek jelentős részére és Etiópiára is. Erőfeszítéseik ellenére az 1930-as évek második feléig elhúzódtak a vádaskodások.

Fuszek Rudolf politikai pályájának értékelésekor minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy reformerként támogatta, ösztönözte az elnök haladó törekvéseit. Külpolitikai állásfoglalásának sarkalatos pontja a gyarmatosító szándékok visszaszorítása, a Libériai Köztársaság függetlenségének megőrzése volt. Az 1930-as években mint diplomata többször képviselte a kis afrikai államot Európában.

Halálának körülményeiről nem sokat tudunk. Élete hatvanadik évében, 1941-ben halt meg Monroviában. Sírhelye ismeretlen. Elveszett számunkra naplója, kb. 15 ezer oldal terjedelmű feljegyzéseinek tetemes része, tudományos felszerelése, könyvtára, fénykép-, bélyeg- és néprajzi gyűjteményének jelentős része. Magyarországi gyűjteményei mellett ránk hagyta az emberek iránti szeretetét, megértését. Reméljük, hogy a libériaiak „nagy fehér varázslójaként” tisztelt Fuszek Rudolf megtalálja végre méltó helyét az egészségügy történetében, s honfitársai emlékezetében.

Jegyzetek

- ¹ Köszönettel tartozom prof. dr. Krizsán László Afrika-kutatónak, s ifj. Fuszek Rudolfnak és családjának segítségükért, a rendelkezésemre bocsátott dokumentumokért.
- ² Kovrig János: Libéria magyar orvosminisztere beszél a „sötét” Afrikáról. In: Uj Magyarság, 1937. július 29.
- ³ Fuszek Rudolf levele barátjához, Kamerun, Bekundul, 1910. december 28.
- ⁴ Fuszek Rudolf levele barátjához, Kamerun, Jaundeland, 1911. május 10.
- ⁵ Kovrig János: Beszélgetés Libéria magyar orvos-miniszterével Budapesten. In: Uj Magyarság 1937. július 28.
- ⁶ Fuszek Rudolf levele barátjához, Kamerun, Bekundul, 1910. december 28.
- ⁷ Salgó László–Balogh András: A gyarmati rendszer története 1870–1955. Budapest, 1980. 83.
- ⁸ Libéria jelmondata.
- ⁹ Charles Dunbar King elnök (1920–30), az A. Barclay-kabinet igazságügyi minisztere, külügyi államtitkár (1912–18).
- ¹⁰ Taylor, Wayne Chatfield: The Firestone Operations in Liberia. Washington, 1956. 10.
- ¹¹ A 20. század első évtizedeiben a libériai egészségügyről, s többek között a népeességről sem állnak rendelkezésre pontos és megbízható statisztikai adatok. A továbbiakban a vitatható esetekben Fuszek Rudolf hátrahagyott irataiban található adatokra, információkra hagyatkozom.
- ¹² Davis T. Elwood karrierje ekkor indult King elnök oldalán. 1923 végén már az elnök szárnysegédje, majd a libériai hadsereg ezredese lett.
- ¹³ Constitution of the Liberian National Hospital Association, 1922. július 3.
- ¹⁴ Fuszek Rudolf beszéde, 1932. június 6., Baptista Kórház, Monrovia. Lásd The Mission Herald, 1932. szeptember.
- ¹⁵ A magyar kivándorlás az első világháború után jelentős méreteket öltött. „A Kivándorlási Tanácsot elárasztották a kérelmek, és sokan »bárhová« mennének, csak a sanyarú magyar élettől szabaduljanak.” Szántó Miklós: Magyarok a nagyvilágban. Budapest, 1980. 108.
- ¹⁶ Napló-részlet, 1925. április 27.
- ¹⁷ Fuszek irataiban 1927-ben találunk utoljára utalást sárgalázjára, s Buxton sem tud sárgalázról 1928-tól. Lásd Buxton, Charles Roden: Impressions of Liberia. A report to the League of Coloured Peoples, 1934.
- ¹⁸ Azikiwe, Nnamdi: Liberia in world politics. Negro Universities Press, Westport, Connecticut, 1970. 270.
- ¹⁹ Uo. 275.
- ²⁰ Edwin Barclay libériai elnök (1930–43) éves jelentése a törvényhozó testület előtt, 1936. október 28.
- ²¹ dr. Fél Edit: Libériai miniszter a magyar rádióban. In: Rádióélet, 1937. december 10. (IX. évf. 50. sz.)
- ²² Kovrig János: Libéria magyar orvosminisztere beszél a „sötét” Afrikáról. In: Uj Magyarság, 1937. július 29.
- ²³ Barsy Irma: Az afrikai négerek „nagy fehér varázslója”, a magyar dr. Fuszek Rudolf meghalt. In: Magyar Nemzet, 1941. június 18.
- ²⁴ Pesti Napló, 1937. augusztus 25.

A PREKOLUMBIÁN MAGASKULTÚRÁK

Amerika benépesülése 28–30 ezer évvel ezelőtt kezdődött, Szibéria felől, a Bering-szoroson át. Az amerikai indián őslakosság nullás vércsoportú. Miután a nullás vércsoportot két lappangó gén hordozza, ha nullás vércsoportú ember A- vagy B- vércsoportúval nemz utódot, akkor a gyermek A- vagy B- vércsoportú lesz. Ebből az következik, hogy az amerikai őslakosság egy egészen kis populációtól, mindössze néhány családtól származhat csupán, tehát úgynevezett „génsoдрódás” eredményeként alakult ki. Genetikailag ez az őslakosság ma is sokkal homogénebb, mint Eurázsia népessége. (A legnagyobb génkeveredést az összes kontinens közül Európában találjuk.) Az amerikai indiánokétól genetikailag eltérő eszkimó populáció később vándorolt be, és a korábbi őslakók által birtokba nem vett északi tundrán tudta csak megvetni a lábát.

A civilizáció szintjére csak Közép-Amerika (Mexikó és Guatemala) népei (olmékok, toltékok, maják, aztékok, zapotékok), valamint a dél-amerikai Andok nyugati lejtőjén élő népek (mocsikák, inkák) jutottak.

Észak-Amerikában a nagy testű kérődzők bősége nem tette szükségessé az állattartásra, növénytermesztésre való átmenetet. Háziállat hiányában a gyermekeknek nem tudtak állati tejet adni, ezért nagyon elhúzódott a szülés után a szoptatás szakasza, akár négy-öt évig is. Ez viszont csökkenti a születésszámot. Néhány száz fős közösségek (törzsek) éltek életüket évezredekken át változatlan populációval. Megrekedtek az animizmus, a totemimádás szintjén.

Olmékok, toltékok, maják

Közép-Amerikában Kr. e. 1150–Kr. e. 400 között az *olmékok* hoztak létre először civilizációt, vagyis megteremtették a város, írás, állam egységét. Igazság szerint ez még nem városi civilizáció volt, falvak rendszere inkább. Termesztették a kukoricát, a babot, a paradicsomot, a paprikát és a dohányt. Megjelenik egy monumentális szobrászat, a többtonnás „fejszobroké”, valamint egyéb művészetek, mint a festett edény stb. Náluk találjuk meg az első írást a kontinensen, ez hieroglif képírás volt, eléggé kezdetleges. A történelmet nem jegyezték föl. Kr. e. 400 körül összeomlik az olmék civilizáció, ma sem tudjuk, miért.

Kr. u. 300–900 között virágzott föl a *maja* civilizáció a mai Guatemala területén. Városaik: Chitzen Itzá, Copal, Uxmal, Mayapán, Teotihuacán stb. Bár volt írásuk, nem sokat tudunk róluk. A spanyol hódítás után Diego de Landa püspök összeszedette valamennyi maja és azték írott anyagot és elégette őket. Csak két töredék maradt meg, az egyik az úgynevezett „Drezdai kódex”. Az arany- és ezüsttárgyakat beolvasztották a spanyolok, így a föliratok is elvesztek. A kőbe vésett hieroglif írásos emlékek a történelemről sajnos szinte semmit sem tudósítanak. Mítoszok leírásai kizárólag.

Teotihuacán a klasszikus maja területektől északabbra található, egyesek szerint nem tartozott a maja civilizációhoz, önálló városállam volt, de hatást fejtett ki a majákra. Kr. u. 200 körül már állt a város. Fénykorában, a Kr. utáni 8. században nagyobb volt, mint Róma a császárkor idején. Itt építették föl a legnagyobb újvilági

piramisokat: a Nap és a Hold piramisát. Teotihuacán 780 körül semmisült meg, valószínűleg külső támadás (talán a toltékok) következtében, de nem lepte el az őserdő, mint a maja városokat általában, hanem később az aztékok újjáépítették.

A maja civilizáció nem volt egységes birodalom, hanem városállamok rendszere. Öntözéssel termesztették a kukoricát, de a trágyázást nem ismerték. 900 körül hirtelen összeomlott az egész civilizáció, a maják elhagyták hatalmas városaikat, amelyeket benőtt a dzsungel. Ma sem tudjuk, hogy miért. Erőszaknak nem látni nyomát ezekben a városokban. Még egyes falfreskók is félbemaradtak, mintha csak a festőknek egyik napról a másikra kellett volna mindent hátrahagyva eltávozniuk. Egyes történészek az északról érkező toltékok betörésével magyarázzák a maja civilizáció összeomlását, de erre nincs bizonyíték.

980 körül a maják és a toltékok is Mexikó északi részén, a Yucatán-félszigeten tűnnek föl, ekkor már úgy tűnik, hogy a maják a tolték állam alattvalói. Itt épült föl a 13. században Mayapán, a valószínűleg vegyes tolték–maja város, amely azonban színvonalában jelentős visszaesés a maja „aranykorhoz”, Chitzen Itzához képest.

A majáknak fennmaradt egy legendája Kukulcánról, a tollaskígyóról, aki a majákat megtanította a földművelésre, a városépítésre, az írásra és hasonlókra. Az egyik változat szerint Kukulcánt elűldözték, ezért Yucatánba ment, egy másik változat szerint viszont tengerre szállt és elment azzal, hogy majd egykor visszatér. Yucatán tehát a második maja korszakot jelenti, itt már inkább tolték–maja kultúra néven. De a 14. század elejére már ez a yucatáni civilizáció is összeomlik, a spanyolok már csak a romjait találják meg.

Aztékok

Az aztékok a 14. században emelkedtek ki, addig nem sokat tudunk róluk. A 12. században nyomultak be északról, és a toltékokat győzték le. A mai Mexikóváros helyén, egy tavon, egy szigeten alapították meg városukat, Tenochtitlánt 1325-ben. 1372-ben választják első uralkodójukat, Acamapichtlit, aki 1372–1395 között uralkodik. 1428-ban Tenochtitlan, Texcoco és Tlacopam szövetségre lép a többi városállam ellen, adófizetésre kényszerítve őket. 1440-re épül ki ez az adóztató-vazallusi rendszer, az „Azték Birodalom”. 38 állam, ezen belül 489 kisebb városállam fizet adót nekik a spanyolok érkezésekor, 1519-ben.

Tulajdonképpen sem olyan, hogy Maja Birodalom, sem olyan, hogy Azték Birodalom sohasem volt. Városállamok háborúztak egymással, sarcolták, adóztatták egymást. A vazallusi viszonyt rendkívül kegyetlen hadjáratokkal építették ki, és ezt erősítették folyamatosan. Az Azték Birodalom nem egészen egy évszázadig állt fenn, azért is lehet csodálni azokat a hatalmas építészeti alkotásokat, amelyek e rövid idő alatt megszülettek.

Az aztékoknál is megjelenik a mítoszokban a maja Kukulcánhoz hasonló félig emberi, félig isteni hős: Quetzalcoatl, a tollaskígyó. A quetzal egy szép tollú madár Guatemalában, az ő tollait viselte ez a hős. Quetzalcoatl a tengerről érkezett, „úszó házakon”, vörös hajú és fehér bőrű volt (talán viking?), megtanította az aztékokat a földművelésre, a városépítésre, írást adott nekik stb., majd elment azzal, hogy vissza fog térni. II. Montezuma azték uralkodó Hernán Cortéz, spanyol konkvisztádort Quetzalcoatlnak hiszi, ami megkönnyíti a spanyolok dolgát.

A majáknál is megtaláljuk az emberáldozatokat, például Chitzen Itzá áldozati kútjában rengeteg csontot találtak. De ezt a vérszomjas kultuszt az aztékok „fejlesztették” igen magas fokra. Tlaloc volt az esőisten, Huitzilopochtli pedig a háború istene, de egyben a napisten is. Az aztékok szerint az istenek áldozatot hoztak, amikor megteremtették az embert, hiszen a világ egy részét át kellett engedniük az embereknek, ezért ezt az áldozatot meg kell köszönni az embereknek, és pedig életet adó vérrel, amellyel Huitzilopochtlit kell itatni. A Nap égi pályája végén vérben úszik, és a vért kell pótolni.

Évente 10–50 ezer embert áldoztak föl, szabályos hadjáratokat vezettek áldozati foglyok szerzése céljából a távolabbi vidékekre. Európában sokáig nem hitték el ezeket a híreket, a régészeti leletek azonban igazolták a konkvisztádorok beszámolóit. Az áldozatok szívét élve kivágták egy obszidiánkéssel, majd fölmutatták a Napnak. Tudunk róla, hogy az elfogott spanyol katonákkal és lovaikkal is ezt tették. Bár fölmenteni nem lehet a bűnök alól a konkvisztádorokat, az ő kegyetlenségükre mégis valamilyen magyarázatot kapunk az aztékok brutális és tömeges emberáldozatai révén. (Cortéz dolgát is nagyban megkönnyítette, hogy a vazallus népek fölszabadítóként fogadták.)

A mindennapi viselkedést az aztékok rendkívül szigorúan szabályozták, érvényre juttatva a kasztrendszerű társadalmi különbségeket. Törvénybe iktatták például, hogy az uralkodó palotájában csak az uralkodó viselhet lábbelit, más oda fővesztés terhe mellett léphet csak be szandálban. Elő volt írva, hogy Tenochtitlánban ki milyen lábbelit hordhat, egyáltalán mehet-e másként, mint meztláb.

„Esőisten siratja Mexikót”

Kolumbusz 1492 októberében köt ki Amerika partjainál az egyik szigeten. Ma sem tudjuk pontosan, melyiken. A spanyolok még abban az évtizedben megszállják Kubát, és 1517-ben innen indítanak expedíciót, fölfedezve a Yucatán-félszigetet. Az itt élő népektől hallanak először a hatalmas és gazdag aztékokról. Úgy gondolják, hogy ez az állam lehet a legendás Eldorádó, ahol az emberek arannyal kenik be a bőrüket. (A legenda alapjául egy kolumbiai indián nép szolgált, amelyik egy tóban mutatott be áldozatokat, arannyal beszórt törzsfőnöke megmerítkezett a szent tó vizében.)

1519-ben Velasquez, Kuba kormányzója Hernán Cortézt küldi Eldorádó földerítésére. Cortéz 1505 óta élt Kubában, ahol meggazdagodott, birtokot vett. 1519 februárjában száll partra Yucatánban – 11 hajóval, 508 katonával és kb. 100 tengerésszel, valamint 16 lóval –, ahol tolmácsául szegődik egy indián nő, aki már két évvel korábban kapcsolatba került a spanyolokkal, és tud aztékul, valamint megtanult egy kicsit spanyolul is. A tengerparti törzsfőnökök hadsereggel csatlakoznak hozzá, mert azt várják tőle, hogy megszabadítja őket az aztékok igájától.

A kis sereg 1519 novemberében eléri Tenochtitlánt. II. Motezuma uralkodónak már korábban jelentik érkezésüket, aki arról is tud, hogy fehér a bőrük, vízen úszó házakon érkeztek. Motezuma tanácstalan, papjait kérdezi, vajon Quetzalcoatl tért-e vissza, de a papok nem mernek egyértelmű választ adni.

Cortéz bevonul Tenochtitlánba, és Montezuma elé járul, aki barátságosan fogadja. Kis seregét Tenochtitlán egyik hatalmas épületkomplexumába szállásolja el, viszont Cortéz hamarosan rájön, hogy tulajdonképpen ők foglyok. Szétnézhetnek a városban, lenyűgözi őket a látvány, kimennek a hatalmas piacra, ahol ezer és ezer árus kínálja portékáját. Rengeteg aranyat és ezüstöt látnak, vásárolnak is

„üvegyöngyökért”. Az aztékok nem értik hatalmas lelkesedésüket az arany iránt. Később megromlik a kapcsolat közöttük, a fehérek túl mohók, Montezuma pedig nem akarja elfogadni Cortéz azon követelését, miszerint nyilvánítsa magát V. (Habsburg) Károly spanyol király és német-római császár alattvalójának.

Montezuma szabadulni szeretne a spanyoloktól, jelentős hadsereget sorakoztat föl a város közelében. Aztán Montezuma váratlanul meghal, ha hinni lehet a spanyol krónikáknak, saját népe végez vele. 1520 júniusában Cortéz szabályos szökésre szánja el magát, egy éjjel a spanyolok szalmát kötnek a lovak patáira és megpróbálnak kiosonni a városból. Egy vízért menő asszony fölfedezi őket, kiáltásaival föllármázza az őrséget, Cortéz a szigetről egy vékony földúton próbál menekülni, de az összes láda aranya belecsúszik a tóba. Fegyveres összecsapásra kerül sor, Cortéz elveszti katonái felét, maga is megsebesül. Végül eléri a vele szövetséges indián csapatokat, amelyekkel visszatér Yucatánba. Közben újabb problémával kell szembenéznie: Velasquez az egyik emberét, Narváezt küldi ellene, de Cortéz legyőzi.

Cortéz 1521-ben a vele szövetséges indián törzsekkel visszatér Tenochtitlanba. Útját 40 ezer azték harcos zárja el, akik azonban megrémülnek a spanyolok puskáitól és ágyúitól. Cortéz ostrom alá veszi Tenochtitlant, és 1521 augusztusában elfoglalja. A 25 millió lakosú Azték Birodalom kártyavárként omlik össze. Montezuma halála is rejtély. Cortéz még 1520-ban, a spanyolok szökése előtt fogságba ejti a palotában, és amikor az aztékok a spanyolok kiadatását követelik uralkodójuktól, Cortéz arra kényszeríti Montezumát, hogy csendesítse le a tömeget. Ekkor a nép meglincseli.

Az inkák

A legszervezettebb birodalmat a prekolumbián Amerikában az inkák hozták létre 1438 körül, egymillió négyzetkilométernyi területen, hárommillió lakossal. Az Andok nyugati lejtőin nyúlt el országuk mintegy 3200 km hosszan, 320 km szélesen. 80 nép élt a birodalom területén, és ez az állam valódi központosított birodalom volt, eltérően a maják és aztékok „vazallusállam-hálózatától”.

Először a mocsikák szerveztek államot, vagy inkább protoállamot a mai Peru területén, ám 1437-ben megkezdődött a kecsua nyelven beszélő inkák fölemelkedése. Egyetlen év alatt lerohanják a térség kisebb protoállamait, törzsszövetségeit. Első uralkodójuk Pachacutec inka volt 1438–1471 között. Legendájuk szerint a „honalapító” a 12. században Manco Capac, aki északról érkezett. Városaik: Cusco, Vilcabamba, Cajamarca, Machu Picchu stb. Az inkáknak nem volt írásuk, számolni egy bonyolult csomóírászerű számrendszer révén számoltak, zsinórokon. Így tartották nyilván az adókat.

Az inkák 23 000 km úthálózatot építettek ki, ami azért is meglepő, mert nem ismerték a kereket; nem volt kocsijuk, de háttas állatuk sem. Ismerték ugyan a vikunyát, az alpakkát és a lámát, de ezeket a hegyekben használták teherhordásra, a szőrükből fontak ruhát.

A legfőbb inka, az uralkodó a napisten fia volt, ugyanúgy, mint az egyiptomiaknál. Hitviláguk szerint nem lehet megölni, ha sikerül is, másnap a felkelő nap sugarai újraélesztik.

Amikor Huayna Capoc inka (1493–1529) meghalt, két fia, Atahualpa és Huascár között trónviszály robbant ki. (Atahualpa végül legyőzi és kivégzi Huascárt 1532-ben.) Ezt használta ki Francisco Pizarro 1532-ben, amikor 187 emberrel és

néhány lóval partra szállt Peruban. Pizarro korábban részt vett Balboa expedíciójában, aki először szelte át szárazföldön az amerikai kontinenst, és jutott el a Csendes-óceán partjára a panamai földszoroson. Ekkor hallottak a spanyolok egy mesés országról, amely délre található, az óceán partján. Pizarro behatolt az Inka Birodalomba, útközben néhány elfogott inkától megtudta, hogy királyuk Cajamarcában tartózkodik, ezért azonnal oda vezettette magát. Meglepetésszerűen bevonult a városba, egyenesen az uralkodó palotájába, foglyul ejtette Atahualpát, és várt.

Atahualpa megígérte neki, hogy a palota egyik nagy termét megtölti arannyal, egészen addig, ameddig az ő feje búbja ér. Alattvalói össze is hordták a kért aranyat, Pizarro mégis máglyahalálra „ítélte” Atahualpát. Az inka ekkor hajlandó volt megkeresztelkedni, csak hogy elkerülje a máglyát, így Pizarro „kegyelemből” megfojtatta. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Atahualpa nem tiltakozott a kivégzés ellen, azt kérte Pizarrotól, hogy hajnalban tegyék holttestét a fölkelő Nap sugarai elé, és ő úgyis föl fog támadni. Pizarro teljesítette a kérést, közönséges babonának tartotta az inkák hitét.

Később Pizarro földülta, kifosztotta Cuscót, a fővárost, és az inkák egy része a magas hegyeken túli őserdőkbe húzódott vissza. Főlépítették a dzsungelben Vilcabambát, innen próbált meg fölkelést szervezni Tupac Amaru, az utolsó inka. A spanyolok legyőzték és kivégezték, Vilcabambát kifosztották. Később az utolsó inka fővárost elnyelte a dzsungel, a spanyolok is elfelejtették. 1911-ben Hiram Bingham amerikai régész megtalálta Machu Picchut, majd évekkel később Vilcabambára is ráleltek.

Az összeomlás okai

Az emberben óhatatlanul is fölmerül a kérdés: hogyan történhetett mindez, miként omolhattak össze milliós birodalmak kártyavárként egy-két száz hódító megjelenésekor. Gondoljuk meg: Pizarro és Cortéz mindenfajta hátország nélkül, utánpótlási vonalak nélkül, 10 ezer km-re az anyaországtól, elképesztő vakmerőséggel megdönt két hatalmas civilizációt!

A spanyolok tűzfegyverei, az indiánok által ismeretlen ló, az acélvért (az indiánok nem ismerték a vasat, az acélt), a legendák (Quetzalcoatl) nyilván előnyt jelentettek az európaiaknak, de kétségtelenül nem elégséges előnyt! Az aztékok fél éven át együtt éltek a spanyolokkal Tenochtitlánban, kiismerhették őket, láthatták hogy a ló csupán egy állatfaj, a tűzfegyverek abban a korban még nem voltak nagyon hatékonyak, nehézkes volt a töltésük, nyíllal jobban lehetett célozni. Pizarro ágyúinak persze még lehetett komoly lélektani hatása Peruban, de ismétlem: ez nem elégséges magyarázat!

Az inkáknak nem volt írásuk, amit a spanyolok lejegyeztek nem egészen százéves történelmükről, az szóhagyomány volt. Az aztékoknak, majáknak volt ugyan írásuk, de nem volt *históriájuk*, nem jegyezték le történelmüket. Nem volt történelmi tudatuk sem, nem rendelkeztek olyan fogalommal, mint haza, nemzet.

Az európai népekkel szemben tehát nem voltak *gyökereik*. Teljesen lényegtelen volt az egyszerű földműves számára, hogy az inkának vagy a spanyol királynak adózik. Nem volt olyan pszichés motívum, ami összetartotta volna ezeket a népeket. A maják elhagyott romvárosait a maja lakosság nem tisztelte, mert nem emlékezett ősei dicső múltjára már egy-két nemzedék múltán sem.

Az amerikai indiánokra az igazi veszélyt nem az európaiak tűzfegyverei jelentették, hanem a behurcolt betegségek. A nullás vércsoportú populáció a tapasztalat szerint különösen védtelen a kanyaró ellen. Észak-Amerika 120 millió főnyi őslakosából napjainkra egymillió maradt, a döntő többségüket az európaiak által behurcolt betegségek vitték el. Ismét hangsúlyozni kell ebből a szempontból Európa genetikai sokszínűségének előnyeit, szemben Amerika őslakóinak genetikai egyöntetűségével.

Amikor csodáljuk a prekolumbián magaskultúrák bámulatos teljesítményét, megdöbbenő kontrasztként kell látnunk e civilizációk hátrányait is! Nézzük, mi mindent nem ismertek, amit az óvilág, Európa és Ázsia ismert:

- vas, acél, réz, bronz (egyész történészek szerint a rezes ismerték),
- eke, igavonó állat,
- hajózás,
- kerék, kocsis, fazekaskorong, malomkő,
- lőpor,
- üveg, mázas edény,
- pénzverés, fémpénz,
- arkhimédészi gépek: csiga, csigasor,
- boltív, boltozat, habarcs (építkezési kötőanyag),
- állati trágya a mezőgazdaságban.

Döbbenetes „hiánylista”! A kerék alkalmazása Euráziában nemcsak a kocsit, a fazekaskorongot, a malomkövet jelentette, de a lőpormalmot is! Az inkák hatalmas, többtonnás kötömböket munkáltak meg, csiszoltak össze hihetetlen pontossággal, ma sem lehet a résekbe egy borotvapengét sem becsúsztatni, de nem ismerték a kötőanyagot, a habarcsot.

Nem voltak alapvető kémiai ismereteik, még az európai középkor alkímiajának a szintjén sem. Nem ismerték a savakat, a lúgokat, a lepárlást stb. A fémek közül kizárólag az aranyat és az ezüstöt olvasztották, mégpedig csak ékszerkészítés céljából. (Az aranyat a napisten könnyeinek tartották.) Pénzt nem vertek e két nemesfémből sem. Nem jutottak el az általános egyenértékes fogalmáig, ritka kagylókat, madártollakat használtak kezdetleges értékmérőként, a csere döntően természetes csere volt még a hatalmas és egyébként jól működő tenochtitláni piacon is.

Az aztékok Tenochtitlán körül használták az iszapot, a hínárféléket, a moszatokat trágyaként, nádból font úszó szigeteken természetették a moszatot, emberi étkezésre is. Egész Amerikában nem ismerték az állati trágyát, nem használtak táplálkozásra állati tejet, tejtermékeket. A maják valószínűleg a kukoricaföldök kimerülése miatt hagyták el hatalmas városaikat.

Közép-Amerikában háziállat volt néhány kutyaféle, ezeket fogyasztották is, valamint szárnyasok, például a pulyka. Ez igencsak kevés állattermék-fogyasztást jelentett. Egyesek szerint a tömeges emberáldozatok kannibalizmust is szolgáltak, de ez nem bizonyított.

Végezetül tehát el lehet mondani azt, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem az európaiak pusztították ki fegyveres erőszakkal az indiánokat, hanem az általuk behurcolt betegségek. A prekolumbián civilizációk pedig annyira sebezhetőek voltak, annyira ingatag lábakon álltak, hogy már az európaiak érkezése előtt tapasztalható periodikus összeomlásaik egyenes folytatásának lehet tekinteni az inka és az azték civilizáció összeomlását. A konkvisztádorok csak meggyorsították a soron következő katalizmát, de nem előidézték.

A félelem társadalmai

A brutalizáló emberáldozat kultusz, a vérszomjas istenek egy olyan társadalomtípust tárnak eléink, amelyet a félelem igazgatott. Ez valamennyi prekolumbián magaskultúrára igaz. Kasztrendszerre merevedett a munkamegosztás. Az egyénnek még a viselete is elő volt írva, és ha megszegte, az csak halálbüntetést vonhatott maga után. Úgy tűnik, hogy egyéb büntetési fajtát például az aztékok nem is ismertek. Ha voltak is börtönök Tenochtitlánban, az emberáldozatra ítélt személyek „átmeneti lakhelyei” voltak a következő nagy rituáléig.

A maják szinte az idő foglyaiként éltek. Az idő valami mitikus, különös dimenzió volt, a papok legfőbb teendője pedig az idő számítása. A végtelen ciklikusságnak a mágiája szabta meg az állam (magasabb közösség), a város, a család és az egyén életének minden mozzanatát. A maják jó csillagászok voltak éppen az idő múlásának állandó figyelése miatt, de egyetlen prekolumbián kultúra sem jutott el a korpenikuszi világkép fölismeréséig, a bolygómozgás lényegének megértéséig. Sem a maja, sem az azték, sem az inka papok nem rendelkeztek valamiféle „titkos” tudással. Tudományról nem beszélhetünk sem a maják, sem az aztékok esetében. Az orvostudománnyal is ugyanez volt a helyzet: a gyógyítást részben a babonák, részben a tapasztalat irányították. Használtak gyógynövényeket, de az emberi testről – az emberáldozatok ellenére – nem voltak racionális ismereteik. (A vazallus népek kötelesek voltak emberi adót is fizetni az azték emberáldozati kultusz végrehajtásához.)

A félelemre alapított társadalom – bár szilárdnak tűnt – valójában agyaglabakon állt, és az első külső fuvallat hatására gölemként omlott össze. Amikor ezért a konkvisztádorokat teszik felelőssé, elfelejtik, hogy a spanyolok megérkezése előtt tulajdonképpen kétszer is összeomlott a maja civilizáció, ugyanígy végezte korábban az olmék kultúra, a maják második bukása a toltékok letűntét is magával hozta, a zapotékok és más kisebb civilizációk sorsa ugyancsak a belülről történő elkorhadás, spontán összeomlás volt.

Közép-Amerika indián civilizációi mutatták föl az emberiség történelmének első súlyos ökológiai katasztrófáit. Nemcsak fejlődésképtelenek voltak, de még a stagnálásra sem tudtak alkalmassá válni, ahogy ez például Ázsia nagy civilizációival történt. A maják a kukoricaföldjeik kimerülésére nem innovációval válaszoltak, hanem városaik elhagyásával, degenerálódással.

A hatalmas építmények, a piramisok, a városok állati igaerő nélkül, arkhimédészi „gépek” nélkül, kizárólag az emberi erőre alapozva jöttek létre. Úgy tűnik, hogy az emberélet teljesen értéktelen volt.

Az már szinte véletlen, hogy a spanyolok éppen akkor az inka és az azték államot találták ott, amikor partot értek. Fejlődésképtelen alakzatok voltak ezek, mindössze egy évszázadot felölelő tündöklésük máris egy koravén, szklerotikus társadalmi struktúra mozdulatlanágába torkollott. Csak az európai gyarmatosítás lendíthette ki az Újvilágot tespedtségéből.

SZEMLE

LUCIAN BOIA

ISTORIE ŞI MIT IN CONŞTIINŢA ROMÂNESCĂ

(Történelem és mítosz a román köztudatban)

Bucureşti, Humanitas, 1997, 2000²

A román történetírásban talán soha nem keltett akkora hullámokat könyv román szerző tollából, mint Lucian Boia ma már magyarul is olvasható munkája. Ez a kötet ugyanis magának az addigi román, a nemzeti tudat egyik legfőbb pillérének számító nemzeti történetírásnak a revíziójára szólít fel.¹ Jelentőségének, romániai hatásának, megállapításainak reális értékeléséhez figyelembe kell vennünk két el nem hanyagolható megjegyzést. Egyrészt a magyar történetírás irányából nézve ajánlott volna nagyon otthonosnak lennünk a román historiográfiára vonatkozó magyar szakirodalomban.² Másrészt, ha magyar–román viszonylatban magyar értelmező bármit is reálisan szeretne értékelni, akkor a maga jól felfogott érdekében a saját gondolkodásának radikális revíziójával kell kezdenie.³ Az olykor nagyon is lényeges idevágó vonatkozások tárgyalását ennél fogva nem is tekintjük feladatunknak.

Lucian Boia 1944-ben született, 1967 óta tanít a Bukaresti Tudományegyetem Történelem Karán, 1990 óta professzora. A könyv első megjelenésekor már jelentős eredmények állnak mögötte, számos, nemegyszer több kiadást megért francia, angol, német, japán nyelvű kötet szerzője egyebek mellett. Már a kommunizmus romániai bukása előtt a Nemzetközi Historiográfiai Bizottság főtitkára, majd alelnöke, hazájában a Virtuális Történelem Kutatóközpontja alapító igazgatója. Munkásságának tengelyében a történelem közösségi befogadásában s reprodukálásában kulcsfontosságú, és így a történelmet olyannyira befolyásoló *képzeletbeli* mentális szférája (l'imaginaire) áll.

A rövid idő alatt már-már klasszikussá váló kötet fogadtatása tanulságos, és szerencsénkre a második kiadás előszavában maga a szerző összegzi a vitákat. Már amikor írta, számított rá, emlékezik, hogy számtalan támadásnak teszi ki vele magát. Kevéssel korábban a kis példányszámú *Mituri istorice româneşti* (Római történelmi mítoszok) kötet megjelenése után magát történész-törvényszéknek képzelve ítélte el a román katonai tévéműsor. Úgy tűnt, hogy a nemzeti ideológia és a román nemzeti identitás alapjaira mért csapást azzal a könyvével is, megkísérelve egy olyan történelem relativizálását, amely vádlói szerint nyilvánvalóan csakis az az egy lehetett, amelyet ők „tudtak”. Már-már a hazaárulás vádja is megfogalmazódott. A vádlókhöz újságok is csatlakoztak, sőt egyetemi tanárok is. Boia segítségére pedig senki nem sietett. A történetírás – Romániában legalábbis – valóban nem szigetelheti el magát a társadalomtól, az ideológiáktól és a politikától.

A *Történelem és mítosz* fogadtatása ilyen előzmények után valóban meglepetést hozott. Ne feledjük, hogy időközben a parlamenti választásokon a változásoktól idegenkedő politikai tábor vereséget szenvedett, és nyugati nyitásra készülő kormány került az ország élére. A könyv megmozgatta az értelmiséget, a román kultúra elsőrangú személyiségei méltatták. Mircea Iorgulescu kritikus megfogalmazásában: a mai román kultúra első radikális és szisztematikus kritikái vizsgálata látott a kötetben, napvilágot. A történészek – néhány kivétellel, főleg a fiatalok köréből – már kevésbé lelkesedtek. A szakma azzal szembesült, hogy magyarázatot, mégpedig nemcsak ideológiai, hanem episztemológiai magyarázatot kell adnia arra: ha az általa gyakorolt történetírás tudományos és objektív, akkor hogy lehet mindig más?

Váratlanul azonban elmáradtak nemcsak a támadások, de a bírálatok is. Fogalmazzunk mi ezúttal: egy alapvetőnek hitt érteiben megkérdőjelezett nemzeti kultúra ezúttal, úgy tűnik, hallgatással próbált hátrítani. Valami mindamelllett átszakadt: a kritikabeli – egyoldalú és így inkább a háritást szolgáló – siker nagy, valós kíváncsisággal, közönségsikerrel találkozott. A könyvet négy egymást követő nyomás, két év alatt kilencezer elkelt példány (a romániai könyvpiacra jelentékeny szám) után második kiadásban is érdemesnek látta megjeleníteni a kiadó. A könyv valóban belépett a román köztudatba. Az indulatok pedig egy másik könyv kapcsán szabadultak csak el, amikor Sorin Mitu, a nemzeti identitás történelmi gyökereit kutató fiatal kolozsvári történész pár évvel később alternatív középiskolai történelem-tankönyvében tett kísérletet egy demitáltabb történelemtanításra.⁴

A könyv bemutatását magától értetődően a cím fogalmaival kell kezdenünk, ez egyértelművé teszi szerzője relativista alapállását is. A Bevezetésből kiindulva, Lucian Boia számára a *történelem* a valójában megtörtént múlt, objektív lefolyásában, de ugyanazon kifejezés jelölésében, annak rekonstruálása is, a múltira irányuló diskurzusunk. Mivel a maga objektivitásában a jelen sem átlátható, annál kevésbé oldható meg az elmúlt objektív rekonstruálása: ilyen közelítésben történelem alatt általában sem érthetünk egyebet, mint a múlttól újra- és újraalkotott, óhatatlanul hiányos, leegyszerűsített, torzult képet.⁵ Árnyalhatná tovább a recenzens, hogy ez mítoszokban, illetve mítoszok mentén artikulálódik, mert az általában vett történetet kiemelt vagy belevetített történetekkel értelmezzük. Az értelmezés pedig

meghatározhatja, és van úgy, hogy célja, hogy meghatározza a köztudatot is. Egyfajta fenomenológiai közelítésben, ha a történetíró objektivitásra tör, a történelem mindig is csak a történetírásban megragadott, tétélezett történelem. Boiával szölv, leggyakrabban maga a történezt a múlt értelmezője, át- és átrendezője, aki egyfajta „fikciót” termel a „valós anyagból”. Alkalmazása, torzítása és mitizálása persze, mondja, egyáltalán nem román sajátosság, nemcsak a románok, mindenki így kezeli a történelmet. Ezzel kapcsolatban a *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune* (Játék a múlttal. A történelem igazság és fikció között), 1998-ban megjelent esszéjét ajánlja a Történelem és mítosszal együtt, de talán még inkább előtte olvasni, hogy álláspontja világos legyen. (A második kiadás új előszavában, a *Demitizálás?* fejezetben.)

A mítosz Boiánál olyan struktúra, amelyre nézve közömbös, hogy milyen arányban ötvöz valóságot és fikciót, lényege az, hogy anyagát a képzeletbeli logikája szerint rendezi. Mégpedig korántsem öncélúan, hanem társadalmi beágyazottságában: „A mítosz a képzeletbelinek olyan konstrukciója, amelynek az a rendeltetése, hogy a kozmikus és a társadalmi jelenségek lényegét a közösség alapvető értékeihez való szoros viszonyulásban emelje ki, és (így) biztosítsa a közösség belső kohézióját.” A történelmi mítoszok pedig természetesen a történelem anyagából épült, ilyen konstrukciók.⁶

Ismerve a román társadalom és gazdaság fejlődésének megkétszerezését, lemaradásait, ugyanakkor a román kultúrának a francia és a német kultúrához való viszonyát, az innen adódó lehetőségeket, nem csoda, hogy a késetlen induló, de ambiciózus román nemzeti programban kiemelt fontosságúak lesznek az ideológiai vetületek, mintegy kompenzálva a hátrányokat. A román külpolitikának a nyugati hatalmak – és főleg a Franciaország – megnyerésére irányuló propagandája alapozásában épp a magyar Miskolczy Ambrus mutatta ki a *Miorița* román népballada rendkívüli szerepét, mítoszipítő felhasználását. Meggyőzni másrészt nemcsak a külföldet kellett, de a saját tömegeket is. A nemzeti identitás történelmi elemei nem véletlenül játszanak kiemelt szerepet a román köztudatban sem.

A történelemnek a mítoszok persze Nyugat-Európában is természetesen tartozékai, például a francia forradalom egymásnak feszülő interpretációiban. Ezt Boia hangsúlyozza is.⁷ Magyar vonatkozásban – csak rábólinthatunk – hasonló jelenségszoprt széles skálájával találkozhatunk történetírásunk fő vonulataiban is. A centralisták legendájától, tehát bizonyos mozzanatok túldimenzionálásától az értékelésben, a Bibó feltárta, kényszerképzetként mindenekelőtt politikailag aktív, és így a politikai gondolkodást és a politikai eszelekvést zsákutcákba siklató történelmi sztereotípiákig – mind a hamis realista versus a forradalmár mítosz.

Történelmi mítoszok nélkül éppúgy nem lehet élni, mint mítoszok nélkül általában. Akkor is, ha a román történetírásban a történelmi mítoszoknak nem is akármilyen súlyú jelenléte a kelet-európai mezőnyben is előkelő helyet foglal el. Boia, joggal, korántsem felszámolásukat célozza, de ugyanilyen határozottsággal vallja: ez sehol nem jelentheti azt, hogy a történelemnek ne kellene megpróbálnia racionálisan is kezelni őket. (Ld. a második kiadás új előszavában a *Demitizálás?* fejezetet.) Mindenekelőtt számbavételüket kéri. A könyv első fejezete a jelenlegi román történelmi mitológia kialakulásának fő irányait és a román történetírás viszonyulásának történetét, további hat fejezete a román történelem mítoszainak sorát tárgyalja, a második kiadás előszava pedig újabb kiegészítésekkel szolgál. A szerző, jegyezzük meg, kitűnő stiliszta, és munkája, túl a több mint fontos szakmai megállapításokon, izgalmas, olvasmányos esszé a nem történezték számára is.

Történelem, ideológia, mitológia. A román társadalom, írja Boia, már egyszer belépett Európába, de a 20. században jobb-, majd szélsőjobbaldali támadást követően a kommunizmus megfosztotta azoktól az évtizedektől, amelyek nyugatosodásához még nélkülözhetetlenek lettek volna. Most, hogy új esélyt kapott, nem mindegy, hogyan látjuk első, valamikor az 1830-as évek tájára tehető nyitását Európára. Mindenekelőtt eszmék importálása történt, természetesen nem valamilyen „középréteg”, hanem a fiatal bojárok révén.⁸ A nemzetállam eszméje azonban, kelet-európai jellegzetességképpen, a német nemzetfelfogás értelmében nyert teret a közös eredet-nyelv-történelem-ellikiség irányába, és ehhez – különben európai gyakorlatként – a való vagy képzeletbeli közösséget, az eszményi Románia tudati előképét vissza kellett vetíteni a múltba. Nyilvánvalóan az alapításmítoszokat is átdolgozták. A korszerűsítés eszméje a térség lemaradása folytán „alap nélküli formákat”, a lelkes elit általi üres intézményátvételt eredményezett, hiszen a modern társadalomhoz épp annak társadalmi bázisa, a városok és a polgárság hiányzott. Olyan paradox vonások tudatosultak, mint a románság ortodox latinitása, és a megoldást a „nagy ugrás” irányába keresték, kiszakítva a közösség aspirációit a térség valóságából és lehetőségeiből. A közvetlen nyugati mintával való szembesülés azonban komplexusokhoz vezetett, a Nyugaton egymást támogató nacionalizmus és a modernizálás között idehaza ellentmondásos viszony alakult ki.

A három importált eszme (nemzetállam, modernizálás, minta) befogadását illetően Boia elsőként a központi román mítoszt, az egyesítés jellegzetes nemzeti mítoszt, Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) vajdát részletezi. A tizenöt éves háború tehetséges condottierije igazából csak Nicolae Bălcescu 19. század közepén írt munkájában alakul keresztény hadvezérből nemzetegyesítővé a nemzeti tudatban, és azóta is tartja ekként kiemelkedő helyét. Bălcescu munkája egyben a nemzeti történelem első jelentkezése, annak minden

vonatával, így az ellenségképpel, amely elsősorban a magyarokban testesül meg. Ha a nemzeti eszmét artikuláló mítoszra nézve konszenzus alakult ki, a modernizálást nézve már különböző történelmet kértek a különböző programok. Dácia római colonusai így egy időben igazolnak a román nagybirtokra vonatkozó demokratikus, konzervatív, illetve liberális programot – végül is, jegyzi meg Boia, a *történelem mindig bármit igazol*.

Ha a nemzet jelenlegi képe kívánivalót hagy, kézenfekvő a *dicső múlt* értékével ellensúlyozni. Itt azonban az eredetkérdés komoly problémát vetett fel. A dicső múltat egy minél tisztább latin származással és a Dunától délre lehetett inkább „nagy történelem” részeként konstituálni, ám a legitimitáskivánalmak esetenként így vagy úgy, de általában is, a területet illetően mást kértek. A hamisítvány „Huru-krónika” Moldvában „alapít” kis római köztársaságot, s ezáltal így kívánja a latin Dáciát követő évezredes történeti őrtháthadlni. Heliade Rădulescu fantáziája egy autonóm és keresztény Dácia fennmaradása nyomán lát kialakulni Haveselvén 1274-ben egy keresztény Palesztina mintájára szervezett államot. A románok tehát a világtörténelmi értékek két nagy mintája, a római és a zsidó-keresztény letéteményeseként állhatnak a világ elébe. A konkrét történeti adatokat tisztelő negyvennyolcas történészek: Bălcescu és Kogălniceanu sem tudtak ellenállni a kísértésnek: kiváltságos helyre kerülni az európai történelemben. Ekkor kristályosodik ki először a minta kérdéséhez kötődő két nagy téma: *az európai civilizáció keresztény védelmezője*, illetve a román *víványok régiségéé vagy elsőbbségéé*.

Bármennyire túlhajtották volna azonban, csak a romantikus nemzeti történetírás általános európai kliséit követték, és a cél nem az autochton értékek hangsúlyozása volt, a nacionalista diskurzusban az európai integrációra irányuló akarat dolgozott.

A román történetírás különben nem pusztán a hazafias diskurzus nyomása miatt indult hátrányos helyzetből, a 19. század végéig a történeti tanszékeken nem találunk igazi történészeket. Fordulatot először a Junimea köre hozott,⁹ a német egyetemekről hazatérők rankei alapokon álltak, és valóban létrejött egy román kritikai iskola. A Junimea csaknem egyedülálló jelenség a román kultúrában, a mitológikus elemek szigorú lebotásának időszak. Az ellenhatás már 1900 után jelentkezett: a nyugatos felzárkózást célzó nacionalizmus ellenében autochton, a nemzet individualitását felértékelő nacionalizmus erősödött meg, amelynek az idegenellenesség már fontos eleme. Az első világháború előestéjén, de még a két világháború között is kiemelt szerepű a politikai személyiség történész alakja, aki – megintcsak mint Közép- és Kelet-Európában általában – a történelmet politikai jogok melletti, nemzeti aspirációk eléréséhez alkalmazott döntő érvnek tekinti. Ekkorra már a politikában szerepet nem vállalók végkövetkeztetése is a politikus alkatiakéval alapvetően egyező, a történetírás nem habozik a mindenkorai politikai-történeti konjunktúrához igazítani a témát és a kérdésfelvetést. Jellegzetes kettősség: a kritikai iskola örökségéhez hű, talán egyetlen megmaradt mítoszromboló P. P. Panaitescu ugyanakkor vasgárdista, és történeti munkáit leszámítva szélsőjobbos nacionalista diskurzust folytat.

A *nyugatos versus őshonos vitának* a második világháborút követően a kommunizmus vet véget: első szakaszában sem a Nyugatról, sem a hagyományról nem eshet szó, a *nemzeti szolidaritás helyét az osztályharc* foglalja el, és kompromisszumlehetőség csak az ortodox egyháznak adatik, amely él is vele. A kommunista diskurzusban azonban az ötvenes-hatvanas években csendben beírják egy 180 fokok fordulat. 1964-ben nemzeti kommunista irányvonal kerül hatalomra, a román kommunizmus – a tulajdonképpen antinacionalista – internacionalizmus helyett a nacionalizmust választja. A „ragyogó jövő” felmondta a szolgálatot, és a hatalomnak a keleti táborban mindenütt más, szilárdabb legitimációra volt szüksége. A nacionalista kártya a legegyszerűbb, leggyakoribb, sokszor a leghatékonyabb eszközknek bizonyult. Románia a „testvérországoknál” is messzebb ment a fordulatban, valószínűleg számolva a század első felének erős nacionalista beidegződésével a román kultúrában. Tény, hogy a román kommunista diskurzus 1971, a „román kulturális forradalom” beindítása után *nacionalista túlharsogásba* torkollott, egy autochton totalitarizmus a hiteles nacionalista hagyomány elemeit úgy keverte a kommunista diktatúra követte célok egyvelegével, hogy „a nagy Vezető” köré egyesülés érdekében a románok minél jobban alárendelődjenek a nemzeti organizmusnak, szigorúan elhatárolódva másoktól. Így következett el az a pillanat, amikor a Párttörténeti Intézet (!) mindenekelőtt a dák eredetkérdést kutatta, és 1980-ban összeférelte Burebista „egységes és központosított államának” 2050 éves évfordulóját. A stadionokban az ünnepeket természetesen a folytonosság és egység eszméjét beteljesítő Ceaușescu házaspár volt (bár, jegyzi meg Boia némi malíciával, Elenát nem is azonosították senkivel az ókori Dáciában). Sajnos a felhalmozódott történelmi mitológia túlélt a diktátort, a mentális alakzatok szívósabbak az anyagi struktúráknál, és a román kultúrára és társadalomra utána is károsan hatott a „fénykorszakban” példátlan teret nyert, Nyugat-Európában rég meghaladott történelelfelfogás.

Az alapításmítoszok hivatása az, hogy a jelent az *eredetekben* igazolják. A második fejezet a román alapításmítoszokat tárgyalja, az egyes mítoszokkal járó nehézségek feloldási kísérletét a mítoszt forgalmazóknál. Dák-római eredetváltásokban gondolkodva, ha a románok tiszta latin eredetűek, akkor történetük a római felvitása, de akkor magyarázatra szorul, mi történt a dákokkal. Ez a felvilágosodás kofának problémája volt. A romantikus forradalmi nemzedék számára viszont a dák hazaszeretet

értékelődött fel. 1870–80-ra a dunai fejedelemségek egyesülése, majd az állami függetlenség elnyerése nyomán a megnövekedett önbizalom már nem szorult annyira római ősök segítségére (tegyük hozzá: a forradalmi hullám pedig lefutott). A románok mostantól dáko-románok lettek, persze így meg az merült fel, koronként változó válaszokkal: melyik alapító ős volt a nagyobb, Traianus vagy Decebal? A kérdés csak látszólag gyerekes, mondja Boia. A mitológiában semmi nem gyerekes, mindennek értelme van. 1935-re a románok már csak romanizált dákok voltak C. C. Giurescunál, a Vaszgárda *faj és vér mítosza* szerint pedig természetesen tiszta dákok. A kommunizmus idején az osztályharc lett a fontos: elnyomott dákok elnyomó rómaiak ellenében, és természetesen dák „harmadik világ” római „kolonializmus” ellenében. A szláv környezetbe való betagozás viszont átmenetinek bizonyult, a szovjet befolyás függvénye volt.¹⁰

A *kontinuitás*. A harmadik fejezetben tárgyalt kérdéskör szakmai sarkalatos pontja a már említett historiográfiai paradoxon: hol alakult ki a román nép? A Dunától északra, délre, északra és délre is? Lehetséges-e kompromisszum? A román történetírás válasza most is politikai opció: a kommunizmus előtt Románia balkáni középhatalmi ambícióinak előnyös volt a balkáni romanizmussal is számolni, a kommunizmus idején a „szláv érdek”, majd a belügyekbe való be nem avatkozás elve ezt nem engedhette meg. A jelenlegi románlakta területeken a folytonosságot bizonyítandó a román történetírás mindinkább a régészetre tett fel mindent, de az kétélű fegyvernek bizonyult, hisz *csak a népesség folytonosságát* bizonyíthatta. A nyelvészek rugalmasabbak voltak, a Duna két oldalán való kialakulásnak kevesebb gyenge pontja van, de megoldásaik ugyancsak nem voltak többek, mint *hipotézisek*. A többi az ideológia, a kérdés ilyen vagy olyan politikai kiaknázása.

Az *egység* lényeges archetípus, indítja Boia a negyedik fejezetet. A premodern Európa számára legjellegzetesebb két politikai-ideológiai megtestesülése a *birodalom* és a *keresztenység*. A 19. században a történelmi fejlődés kulcsa és célja a *nemzet* lesz. A század közepéig a moldvai román még elsősorban moldován volt. Az első világháborúig az erdélyi románok is inkább egy a Habsburg Birodalmon belüli autonómiában gondolkodtak. A 19. század román történetészei habozni látszottak, a múltba az egységérzést vetítsék-e, vagy inkább a bírálatot a nemzeti szolidaritás hiánya miatt.

A történelmi mitikus egysége mitikus földrajzi egységet is követel. A Dnyeszter és Tisza „természetes határu” román egység gerince-e a Kárpátok, vagy ellenkezőleg, a Kárpátok elválasztó tényező? Miért kell, hogy a gétákból és dákokból, két külön népből egyszer csak egyszem nép váljon?¹¹ Erdély miért szerepel sokáig az ott élő román néprész arányánál messze kisebb súllyal a románokról írott különböző román történelmekben? A két világháború közötti Nagy-Romániában már és még egyetlen felelős román történész sem állította, hogy Vitéz Mihály határozott román egységterv alapján cselekedett volna. Az egység igazából – a kontinuitás mellett – csak a kommunizmus nacionalista szakaszában került a történelmi diskurzus középpontjába, de ez a már említett, Ceausescu köré felépítendő egység ideje. Ekkorra az egységes román lélek jobboldali mítoszait is akceptálta-rehabilitálta a kommunizmus: Lucian Blagától *A mioritikus tér* (1936) már 1969-ben újra megjelölhetett, 1978-ban pedig az ambivalens, volt szélsőjobb közeli Constantin Noica könyve, a *Románok és „mások”*, amely szerint „a lét román érzékelése” a szellemi értékekre fogékonyabb, mint más népeké.

A nemzeti mitológia szerint a román emberséges és toleráns. Ez persze egyszerűen a hagyományos társadalmak jellemzéséből kölcsönzött sztereotípiá. A vendégszeretet azt is jelenti, hogy az idegent idegenként kezelni. A második világháborúig a kozmopolita város valamelyest mindig idegen testnek számított a román ideológiákban. Másrészt a „más” az utolsó kétszáz év román gondolkodásában külön ellenség is volt, és nem feltétlenül csak a románoké. A Nyugat védelmezőjének lenni, az hármias szerep: *kidomborítani erényeinket*, igazolni a *történelmi lemaradást*, figyelmeztetni a *tartozásra*. Ugyancsak a „máshoz” kapcsolódó jelenség az a szelekció, ahogy fokozatosan leértékelődött a Kelet (görögök, törökök, majd oroszok), és előtört a *francia (és belga) mítosz*.¹² Ezt német ellenmítosz követte, a kommunizmus pedig Romániában is bevezette a Szovjetunió mítoszáét (értsd itt a csatornaépítő gulágot, a kollektivizálást, az ateista kurzust, a mérnökök mítoszáét is). Sőt, Kína és Észak-Korea „hagyományos barát” lett, és „kulturális forradalmat” exportált. A hivatalos kurzus ellenhatásaként a Nyugat is mitizálódott. 1989 után pedig a gyors felzárkózás illúziójában számos minta értékelődött fel rövidebb-hosszabb időre, még a török is. A török–román viszony, a szerb–román viszony különben kellőképpen ambivalens.¹³ Eleven a Románia-ellenes összeesküvés mítosza, vele szemben birodalmi ábránd is felszínre bukkan olykor (korábbi példával: Ceausescu a negyedik világhatalom Romániáról álmodott). A „belső idegenek” kérdése legalább megszűnt tabu lenni: a cigányokról már a szociológia mondhatja, hogy a románok kétharmada vélekedik kedvezőtlenül, a magyarokról harmaduk, a zsidók kérdése ma is élő. A szomszédoktól Románia is területeket sirat, holott a románság valószínűleg többet nyert, mint veszített az asszimiláló nemzetállam korában. A „más” látásában tanulságos, hogy az idegen ugyanúgy „másnak” lájta a románt. Mindenesetre nem egymás meggyőzése a kiút, figyelmeztet Boia. A mitológia kontrasztokban működik, az ellentéteket árnyaltabb történelem enyhítheti.

A hatodik fejezet az *eszményi fejedelem* mítoszáét járja körül. Egyetlen közösség sem tud meglenni mitikus személyiségek, „hősök” és „megmentők” nélkül. Ahogy a marxista gazdasági

determinizmus átadta a helyét a lenini politikai voluntarizmusnak, a kommunizmus nemhogy lemondott volna a panteonról, hanem éppenséggel a gondviselésszerű személyiség bevehetetlen erődjévé alakult. De már a 19. század román nemzeti panteonja szinte kivétel nélkül uralkodókból állott.¹⁴ Az eszményi fejedelem mindenekelött román (nemzeti) volt, európai szellemiséget képviselt, és biztoskezü vezet. A régi vajdák történelemből kiemelt alakja közösségi hitet összpontosított nemzeti jelképpé vált, elsősorban a szépirodalom útján. Ilyen értelemben valóban a modern Románia és Nagy-Románia megteremtői voltak. A lajstromba egyszer beírt uralkodók negatív vonásaiban is mind kevesebb kivetnivaló marad a kiemelés után. A hóhérvársat akár nevében is megtarthatja az, mint Vlad Ţepeş, akiben a szigorú, de igazságos vezető archetipusát testesíti meg az elvárás. Amikor arra volt szükség és lehetőség, a személyiségek mitizálása a dinasztia mítoszává is teljessülhetett, így a Hohenzollernké, akár a Brătianuk kiegészítő dinasztiajával a háttérben. Érdekes: a nők kevésbé jutottak szerephez, és inkább csak alárendelten, talán Mária királyné kivételével, de mára az ő mítosza is nagyon megkopott. A Kapitány vasgárdista alakja ezzel szemben adott pillanatban már annyira túlfeszített volt, hogy azon túl csak Krisztus következhetett. A legegyértelműbb mítoszfejlődési tendencia a románoknál mindenesetre a megmentő hős köré tömörült nemzeti egység mítoszának összefonódása gondviselésszerű hősével (pl. az első világháborús Averescu tábornok). A kommunista diktátoroknak előbb az osztályharc többi hősétől kellett megtisztítaniuk a terepet, majd az importált, nemzetidegen (szovjet) panteon alakjaitól, de Ceauşescu már kezében uralkodói jogarral (!) egy lehetséges legelső (dák) alapítási mítosz Burebista-alakjának reinkarnációja szerepében fog tetszelegni. Burebista mellesleg dinasztiaalapító a párttörténészek szerint, Ceauşescu oldalán pedig ott a női hős is, a világ vegyeszetének prominens alakja, Elena – de párjával, a Konkudátorral kisajátítják a süllyesztőbe kerülő, szovjet típusú ifjúkommunista hős, Vasile Roait helyét is.¹⁵

Az utolsó fejezet: *1989 után*. A totalitarizmus megbukott, éljen a politikai pluralizmus. Ha már lehetnek nyílt politikai konfliktusok, akkor azok meghosszabbítják magukat történelmi konfliktusba. A képzeletbeliben Mihály király és Antonescu marsall mítosza rivalizál. A nagy gonddal felélesztett és ébren tartott román–magyar szembenállás viszont a – szimbolikus dimenziójú – köztereken eredményezett szoborháborút. Igazából azonban az 1989-es fordulat törése korántsem olyan nagy. A bukaresti Nemzeti Történelmi Múzeum kiállításában évekkal később sem történt változás, mindössze az 1918 utáni korszak teremt be kézenfekvő gyors megoldásként. Panaitescu kommunizmus előtti, *A románok történelme* tankönyvét, amely szerzője minden szélsőjobb szimpátiája ellenére túlságosan demitizáló szemléletű a kommunizmus idejének történelmi diskurzusához képest, két-három év múlva muszáj volt kivonni a forgalomból a tiltakozáshullám miatt. Az *egység* és a *tekintély* varázsa mit sem gyengült, például a tekintélyelvű kommunista ideológia helyét a hasonlóképpen ortodox egyház vallásos diskurzusa váltotta fel. (A második kiadás új előszavában a *Nemzet, nem pedig ortodox nemzet vagyunk* fejezet.) A társadalom igyekszik felejtetni, úgy tenni, mintha a kommunizmus nem is létezett volna. Másfelől mivel a kommunizmus a saját kedvenc témáit is cenzúrázta, hogy ellenőrzése alól ki ne kerülhessenek, igazából most szabadulnak el az akkori legszélsőségesebb nézetek is.¹⁶ *Bármit szabad mondani*.

Raoul Girardet a kortárs világban négy politikai alapmítoszt mutatott ki.¹⁷ Ezek: az összeesküvés, a megmentő, az aranykor, az egység. Románia jelenleg eszményi laboratórium különböző változatainak. A gond az, hogy a nemzeti mitológia a jelenlegi állapotában nem a modernizálódás, nem a Nyugathoz való felzárkózás irányába hat.¹⁸

Zárszó. A kísérlet, amelynek a könyv itt végéhez jutott, írja Lucian Boia, a román kultúrába mélyen bevésődött néhány mitikus alakzat megfajtására tett kísérlet volt. Nem kívánt jobb történelmekre kínálni megoldást. Sokkal „igazabb” történelmet eredményező diskurzusok is hasonló megközelítésre buzdították volna, érvelése lényege nem a történelmet, hanem a történelmi diskurzust illette, és annak kikerülhetetlen ideológiai és mitológiai töltetét. A történelem nem (úgysem) szakadhat el sem a képzeletbeli kényszerítő struktúráitól, sem pedig a jelen hasonlóképpen kényszerítő parancsaitól. A Boia szemléletével nézett történelem nem annyira a jelen előzménye, mint inkább a jelen forrása, amelyből merítve, amelyet felhasználva utóbbi folyamatosan jövővé építi magát. A szerző csaknem szenvedélyesen fejt ki: a 19. századi mitológia ideje lejárt, a nacionalizmus, idézi a politikából visszavonuló Mitterand volt francia elnök búcsúszavait, háborút jelent, s minden konstruktív szerepe mellett kétszáz évre vérbe borította Európát.

A második kiadás el is illesztett új előszó *ars poeticával* zárul, amely megerősít abban a benyomásunkban, hogy – túl a jelentős szakmai újdonságokon – nemcsak egy szakmailag elhivatott román tudós, de egy nagyobb közösségért magát felelősnek tekintő, azért cselekedni, és pedig okosan és tisztességes eszközökkel cselekedni kész és elkötelezett román írástudó rokonszenves arclével szembesültünk. Hazafi az, írja nem minden tanulság nélkül Boia, aki tesz ma valamit az orszáágért. Szépen beszélni a múltról, és túl gyakran nem igazat, a legegyszerűbb, néha nagyon olcsó megoldás. Még mindig a 19. század két nagy programja, a nacionalizmus és a kommunizmus uralja a nemzet kultúráját, de ennek folytán nemzetgazdaságát is. Legalább a 20. század mintáihoz kellene már igazodni, bár igazából nyakunkon a 21. Ideje feldolgozni a frusztrációkat, komplexusokat, az ellentmondásos és egyformán kártékony kisebbségi és felsőbbrendűségi érzéseket, kialakítani egy normális magatartást a „másokkal”

és a saját nemzeti közösséggel szemben. A történelmet nem elfelejteni kell, hanem kevésbé rögeszmésen közelíteni, a jelen gondjait pedig a jelen eszközeivel és a jelen perspektívájából kell megoldani. Most, egy új világ kezdetén a románok nemzete sem maradhat a múlt foglya, bebizonyítania azt kell, hogy országa ma jelent valamit.

Néhány szó a magyar fordításról. A Bukarestben, a Kriterion Könyvkiadó által már 1999-ben, tehát több, mint dicsérhető módon, alig két évvel a román megjelenést követően kiadott magyar változat gyakorlati, biztos kezű fordító, András János munkája, aki azonban ezúttal érezhetően nem otthonos a műfajban és a használt terminológiában. Az oldott szöveg, valószínűleg a két nyelvet is jól ismerő szaklektor hiányában, elkapkodottnak tűnik. Erre már a csupán hatflekknyi Bevezetés bőven szolgál példával. Gyakori a fogalmak túlmagyartása, akár értelemzavaróan is, például a képzeletnek fordított fikció, a szokványnak fordított sztereotípiá. A bármennyire tisztességesen, de bizonytalanságról árulkodóan, zárójelben megadott pontos, idegen szó magyar megfelelője is csak sutává töri a szöveget, időnként pedig kifejezetten zavaró, illetve elemista, lásd a jelképes/szimbolikus, szerkezet/struktúra kettőzést. Mivel a történelem a könyv egyik kulcskategóriája, a már ismertetett kettős jelentéstartalommal, nem volt szerencsés fordításra hol a történelem, hol pedig – amúgy értelem, vagyis szövegekörnyezet szerint – a történetírás megoldást használni, annál is inkább, mert Boia a historiográfia kifejezést is használja, ahol azt szükségesnek látja. A kettős értelmű fogalmakra mindenesetre jobb lett volna fordítói jegyzetben hívni fel a figyelmet, mint önkényesen két megfelelővel fordítani.

Sajnos a durva pontatlanságok sem ritkák. Változatlanul csak a Bevezetésből példázva: a történeész aligha jelentéshordozó dolgokat termel Boia szerint, annál inkább jelentéseket, legalábbis románul még erről volt szó. A történelmi konjunkció azért több, mint történelmi körülmények, a privilegizált az korántsem pusztán sajtóságos; nem mindegy, hogy a közösségi tudatba bevésődött történelmi alap állandó alkalmazásában vesz részt mindenki, vagy annak elfogadásában; zavart keltő, ha a kortárs jelenkoriként jelenik meg; tekintélyelvűnek lenni még nem jelenti az önkényuralom hirdetését. Azt, amit a történeész románul is, magyarul is dokumentumnak nevez, múlt idők írásainak átültetni, csak szépirodalomban hagyható szó nélkül. A sietséget, az eredetivel való ellenőrző egybevetés elmulasztását bizonyítja, hogy olyan kulcshelyről maradhatott le egész mondat a fordításban, mint a szerző saját mítoszdefinícióját megadó szakasz. Utolsó, kifejejtett mondata történetesen a könyv mítoszfogalmának alkalmazását vezeti be: „A történelmi mítoszok nyilván a történelemnek e definíció értelmében való átvételét feltételezik.” De ugyanúgy kimaradt az a megállapítás a Bevezetés végén, miszerint nem lehet a képzeletbelit kiiktatva élni. Nem elfogadható megoldás, hogy a szerzői jegyzetek közé betagolt fordítói jegyzet a nyelvek különbözőségéből adódóan szükséges fogalomponosításon, a másik kultúrában magától értetődő ismereteket pótoló adatszolgáltatáson, magyarázaton túl értékeljen, vitázzon is. Ráadásul mindjárt az első ilyen külső jegyzet visszajára fordul: Lucian Boiáról rossz vicc azt feltételezni, hogy ne ismerné az ókori Dácia területi kiterjedését. A román történeész világosan fogalmaz: míg a Románia megnevezés a dunai fejedelemségek egyesülését követően átmenetileg azok egyesült területére vonatkozik, a Dácia név használata a folyóiratok, de Xenopol nagy történelmi munkájának címében is a minden románok lakta földdel szemelő, politikai-nemzeti programot jelképezi töretlenül. A második fordítói jegyzet esetében pedig a pontosításokkal szemben elvi kifogások merülnek fel: a történelmi neveket bizony szerencsésebb lett volna, ahol nincs anyaországban is bevett használatú magyar megfelelőjük, a könyvben a román történetírásban, köztudatban használatos formában hagyni (pl. Petru Rareşnek Rareş Péter helyett). A további fordítói jegyzetek bírálatát nem tartjuk feladatunknak, az már nem a Boia-kötet recenziójának a dolga.

Jegyzetek

1. A közvetlen román historiográfiai háttér ismeretéhez ld. *Borsi-Kálmán Béla*: A nemzet problematikája az 1970–1980-as évek román szakirodalmában. In: *Uő: A békétlenség stádiumai*. Budapest, 1999.
2. A Lucian Boia által is tárgyalt több történelmi mítosz kapcsán óhatatlanul felmerül Miskolczy Ambrus munkássága, az 1994-es *Eszmék és téveszmék* kötet több tanulmánya. A szerző személyét is érintő összefoglalás: *Constantin Iordachi–Marius Turda*: Politikai megbékélés versus történelmi diskurzus. In: *Regio*, 2000/2. Utóbbi tanulmány, mely a román és a magyar történetírás 1989 utáni egymáshoz való viszonyulását tárgyalja, figyelmeztet Boia szemléletének korlátaira, de arra is, hogy a román történettudományban az 1989. végi fordulat után tett látványos deklarációk inkább csak értelmiségi, pusztán törekvésnek tekinthető újjgyakorlatnak bizonyultak.
3. Vö. az 1991–93 között született ún. „Ludman-tanulmány”. *Borsi-Kálmán Béla*: Románia helyzetéről. In: *Uő: A békétlenség stádiumai*. Budapest, 1999.
4. Boia könyvének második kiadásában az új előszó már azt a történetet is részleteiben ismerteti, ld. *A tankönyvek botránya* fejezetet.
5. A második kiadás új előszavában a *Közvélemény-kutatások* fejezet eleje.

6. A kötet végi válogatott könyvészetben Boia mítoszelméleti alapozásában Hayden White (1973), Christian Amalvi (1979, 1988), Mircea Eliade (1978), Marcell Détienne (1990), Elise Marienstras (1976), Dominique Schapper (1994), André Reszler (1981), Raoul Girardet (1986) munkáit emeli ki.
7. A kötet zárszavának másik francia példája: az 1996. szeptemberi franciaországi pápalátogatás, amikor két alapításmítosz vitája bontakozik ki: Clovis megkeresztelkedése versus a Köztársaság 1792. évi kikiáltása és a valmyi csata.
8. Boia nem is tagadja politikai opcióját, amikor csak teheti, elhatárolja magát a kommunista kurzus eszmevilágától. Ezért bontja ki itt is a kitérőt kínáló témát, amúgy a fejezet szerkezete kisebb mértékben indokolná.
9. A Junimea. Iași-ban, 1963–64-ben alakult művelődési társaság, 1867-től adja ki a Convorbiri literare folyóiratot, 1885-ben már Bukarestben működik. Hangadója Titu Maiorescu, a politikai kérdésekben pedig Petre P. Carp. Tagjai evolucionista világnézetűek, nem tradicionalista konzervatív beállítódásúak.
10. Boia ezúttal, kivételesen, vállalt feladatán túlmenően is állást foglal: a nemzet társadalmi és nem biológiai közösség. A mai románok közelebb állanak a németekhez, mint a római ősökhez. Az alapításmítoszok valóságértalma azok mai és mindenkori, a közösség számára szükséges működésében áll.
11. A második kiadás új előszavában, *A „géta-dákoktól” a „középkori román nemzetig”* című fejezetben, Boia tulajdonképpen nemzetfogalmát fejt ki, nem mentesen néhány vitriolos megjegyzéstől azoknak rovására, akiknek mintha elegendő lenne, hogy valaki ne szeresse a magyarokat ahhoz, hogy automatikusan román hazafi váljon belőle, vagy a híres, Dácia római kiürítése utáni „szervezetlen államra”, a Román Kommunista Párt programjának találmányára.
12. Amely aztán legjobban beágyazódott, csak épp a valós Franciaország és Belgium változott meg közben, amiről viszont a román köztudat nem tűnik tudomást venni, franciábnak maradván így a franciáknál. (A második kiadás új előszavában *A föderalizmus „fenyegése”* fejezetet.)
13. A szerb–román múlt korántsem problémamentes, ráadásul a Timok-völgyi román kisebbség ügyét szőnyeg alá söpörték. Ennek ellenére a NATO szerbiai légi csapásai idején a románok többsége az ortodox, nacionalista és tekintélyelvű Szerbiát választotta a demokratikus és kozmopolita Nyugat ellenében, holott korábban a legnagyobb kelet-európai NATO- és Nyugat-barátságot mutatták a felmérések (valószínűleg egyszerűen egy olyan világhoz való tartozás vágyaként, amely gazdag és hatalmas). Ld. a második kiadás új előszavában *A Kosszovó-szindróma* fejezetben.
14. A nemzeti panteon alakulásáról részletesen a második kiadás új előszavában a *Közvélemény-kutatások* fejezet.
15. Kivételesen egy hosszabb idézet a könyvből, mert kulcsfontosságú: „A gondviselésszerű személyiség, aki a társadalmi egyensúly és a nemzeti érdek szavatolója, és a nemzet kalauza a történelem nehéz útján, mindenkor magában hordoz ikerített megjelenési módokat, múltbelieket és jelenvalókat. A hajdani fejedelmek segédkezet nyújtanak a mai fejedelmeknek (mitológiai folytonosságban ez annál is szükségesebb, mivelhogy a valóságos társadalom törései szakaszokon megy át). A történelem hatalmi eszköz. Múlt és jelen egyidejű megszemélyesítése kedvező visszhangra talál a román közvéleményben. Végére is: lehet, hogy a románok nem voltak igazi királyságpártiak vagy köztársaságpártiak, és nem is azok ma sem. Közülük sokan szükségét érzik, hogy a Fennvalóra bizzák magukat, függetlenül annak nevével és címétől. Ím hol volna talán az utóbbi évszázadi román politikai fejlődés ellentmondásos voltának kulcsa.”
16. Vö. a második kiadás új előszavában az Eminescu fejezet. A román nemzeti költőt egyben a román nemzet szimbólumának szokás tekinteni. Eminescu egyrészt nagyon nagy költő, másrészt 1900 után „felfedezték” benne az ideológust, és a román szélsőjobb lényegében máig erre a xenofób gondolatvilágra vezeti vissza magát. Paradox módon, idézi Boia korábban megfogalmazott, kesernyés véleményét, megtörténhet, hogy az ideológus Eminescu túl fogja élni a költő Eminescut, mert az irodalmi ízlés változik, nacionalisták viszont, akik zászlajukra tűzik, mindig akadnak majd.
17. *Raoul Girardet: Mythes és mythologues politiques*. Paris, 1986.
18. A második kiadás új előszavában *A két világháború közti évek és a kommunizmus* fejezet. Boia itt elsősorban az utóbbi elemi. Óva int az egyes korszakok diabolizálásától, másrészt határozottan leszögezi, hogy a két világháború közti korszak a ma számára éppúgy nem kínálhat modellt, mint ahogy a kommunizmus sem.

TÓTH ÁGNES
ANGOL–AMERIKAIAK FELSŐ-KALIFORNIÁBAN A MEXIKÓI
IDŐSZAKBAN 1821–1848

Szeged, Hispánia, 2002. 207 p.

Ezt a 19. századi históriát olvasva a magyar emigráció kérdéseivel foglalkozó történész számára megkerülhetetlen a gondolat: mennyire más ez az Amerikán belüli migráció, ez a jenki kirajzás, mint a nekünk oly ismerős közép-európai kivándorló sors, gyakran nyomorból nyomorba, a szegény paraszti létből a korai iparvárosok munkásainak sorába, vagy egy interiorbéli brazil fazendára! *Tóth Ágnes* könyvének hősei vállalkozó kedvű fiatal emberek, tele innovatív szellemmel, akik szerencsét próbálnak, s többnyire jól boldogulnak a világ végén. Hiszen a vizsgált korszakban „mint Gibraltár a középkori Mediterráneum számára, úgy Felső-Kalifornia is a világ vége, az utolsó határvidék fizikai és pszichikai értelemben is”. (143. p.) Mégis csábító föld, melyről a leendő telepesek igyekeztek körültekintően informálódni, mielőtt egyénileg vagy csapatostul útra keltek volna oda. Egyesek csalódtak reményeikben, mások sikeres életpályát futottak be Felső-Kaliforniában. Néhány ilyen életpályát szedett csokorba Tóth Ágnes, olvasmányosan megírt történeti háttér kíséretében.

Mikor tehát a témaválasztásról, a feldolgozás jellegéről, céljairól szeretnénk szólni, a magyar emigrációkutatás eredményei ismét eszünkbe juthatnak. Elsősorban Albert Tezla kétkötetes munkája, a századforduló „amerikai magyarjairól” vagy Szili Ferenc könyve a Horvát-Szlavónországba és Amerikába irányuló magyar kivándorlásról. Mivel hasonló szemléletet tükröznek, mint Tóth Ágnes munkája, ami illeszkedik abba a vonulatba, melyet Fejős Zoltán így jellemez: „az új társadalomtörténet egy napjainkban kedvelt módszerét is érzékelteti: a történeti folyamatban részt vevő individuumok, csoportok életének dokumentumok segítségével történő értelmezését”. (*A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940*. Bp. Közép-Európa Intézet, 1993. 17. p.) Ezt az értelmezést a könyv szerzője már publikált források alapján végezte el, szándéka szintézisalkotás volt. Ennek során újra rendszerezte, bizonyos esetekben más megvilágításba helyezte a már ismert adatokat. Érdekes példája ennek a különböző szerzőktől átvett demográfiai mutatók táblázatban történő összefoglalása és összehasonlító elemzése (55. p.), vagy a föld értékére vonatkozó adatok közlése a földszpekuláció kapcsán (39–40. p.).

Tóth Ágnes kötetében meglehetősen kevés idézetet használ, viszont gyakran hivatkozik szakmunkákra, forráskiadványokra. Ez a módszer kétségtelenül megkönnyíti a szerző dolgát, különösen idegen nyelvű hivatkozások esetén, hiszen nincs szükség az idézetek pontos lefordítására. Az olvasó azonban talán szívesen találkozna – akár mellékletben – a primer forrásanyag részleteinek fordításával, így jobban érzékelhetné a források stílusát, rácsodálkozhatna egy-egy megfogalmazásra. Hiszen a szerző maga is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy munkáját „a korabeli »idegen«, elsősorban angol–amerikai, de más angolszász (angol, skót) utazók, kereskedők, diplomaták, betelepülők írásaira: levelekre, naplókra, úti emlékezésekre, emlékiratokra” építi, melyek magyarul nem hozzáférhetők (5. p.). A felhasznált irodalom egyébként sokrétű, bőséges és jól rendszerezett.

Sokszor, sokféleképpen próbálták már megfejtetni annak a dinamizmusnak, annak a szívóerőnek a titkát, amely az észak-amerikai társadalmat jellemzi. A kivándorlási mechanizmusra vonatkozó Brinley Thomas-féle modell alapvetően gazdasági, „pull”-tényezője mellé az újabb történeti kutatások a migráció mag, gazdaságon kívüli tényezőit sorakoztatták fel. E „*pluribus unum*” áll az USA címerén, ez a kifejezés azontúl, hogy a föderális államok szövetségi egységére utal, jelzi a sokfelől érkezett lakosság amerikanizálódását, egy nemzeté olvadását is. Azt az erőt, mely nemcsak a hallatlan belső integrációs képességben nyilvánult meg, a bevándorlók tömegeinek (a korábbi elmélet szerint) „*melting pot*”-ként vagy (a 60-as évektől erősödő elmélet szerint) a kulturális sokszínűség, a „*cultural pluralism*” jegyében történő beolvadásában mutatkozott meg, hanem – amint azt Tóth Ágnes köteté is alátámasztja – még a területi expanzió előkészítésében is igen nagy szerepet játszott. Történelmi ellenpontként pedig ott a mexikói társadalom, a maga lassan változó, sőt stagnáló módján. „Spanyol-Amerikában nincs fejlődés” – hangzik az észak-amerikai megfigyelő lakonikus megállapítása a 19. század közepén, és egy perccig sem lehet kétséges, hogy a vesztes fél a lehengerlő Egyesült Államokkal szemben Mexikó lesz a kiváló adottságokkal rendelkező Felső-Kalifornia birtoklásának ügyében (80. p.).

A könyv szerzője e terület múltjának bő két és fél évtizedét, mexikói korszakát vizsgálja. Azt a folyamatot, ahogy Felső-Kalifornia Mexikó fennhatósága alól fokozatosan „átcsúszik” az Egyesült Államok kezébe. A történeti elemzés a korabeli viszonyokat elsősorban a bevándorlással szorosabban összefüggő kérdések tükrében mutatja be, így szerencsés háttérrel ad a személyes sorsokhoz. Jól érzékelhetővé teszi a mexikói hatóságok /nem is alopaltan/ félelmét a külföldiektől, azt az igyekezetet, mellyel a lakosság pl. vallási homogenitását igyekeztek megőrizni, és azt, hogyan próbáltak megszabadulni a nemkívánatos, kevésbé integrálódó személyektől. Feltárulnak a mexikói adminisztráció bizonyos korrupciós jelenségei,

illetve az a sajátossága, hogy a távoli területeken gyakran nem tudja érvényesíteni a központi akaratot. Szó esik a kötetben tervszerű, bár végül sikertelen telepítési kísérletekről, és Tóth Ágnes figyelmét nem kerüli el a térségben – a mai napig is – érzékelhető angol–amerikai rivalizálás kérdése sem.

A kötet olvasmányos stílusa, érdekes témaválasztása, a magyar közönség számára újdonságot jelentő anyaga folytán az egyetemes történet iránt érdeklődők fokozott figyelmére tarthat számot.

Szilágyi Ágnes Judit

CHRISTIAN KLOYBER–MARCUS G. PATKA
ÖSTERREICHER IM EXIL. MEXIKO 1938–1947
(Osztrákok száműzetésben. Mexikó, 1938–1947)

Wien, Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes 2002. 704 p.

A kötet egy közel 20 éves sorozat legújabb darabjaként jelent meg, amely a politikailag és származásuk miatt üldözött osztrák emigránsok sorsát mutatja be; alapvetően a DÖW archív anyagai alapján (Franciaország, 1984, Spanyolország, 1986, Belgium, 1987, Nagy-Britannia, 1992, USA 1995, Szovjetunió, 1999 és most Mexikó, 2002).

1938. március 19-én Isidro Fabela, Mexikó állandó képviselője a Népszövetségben írásban betervezte országa hivatalos tiltakozójegyzékét Ausztriának a hitleri Németország által történt megszállása, az Anschluss miatt. Ezzel és az ezt követő szolidaritási politikával – osztrák, német menekültek befogadásával – a mexikói államférfiak, diplomaták, politikusok demokratikus és forradalmi hagyományaik alapján jártak el. Ez a hivatalos tiltakozás feltűnést keltett a harmincas évek Európájában, mert elsőként Mexikó lépett fel a hitlerizmus rabló terjeszkedése ellen. Másfelől ez a népszövetségi dokumentum argumentumokat nyújtott később egy szabad Ausztria létrehozásához.

A kötet megemlékezés a Lazaro Cardenas elnök (1934–40) által vezetett Mexikó tettei előtt, amelyekkel ügyszólván feltűnést keltő módon sietett sok ezer spanyol polgárháborús harcos segítségére, osztrák és német írók, művészek, a náciak által üldözött zsidók megmentésére. Lazaro Cardenas elnök, Isidro Fabela delegációvezető, Gilberto Bosques, Mexikó párizsi, majd marseille-i főkonzulátusának vezetője és Lombardo Toledano Vicente, a mexikói szakszervezeti mozgalom vezetője álltak a nagyszabású mentési munkák élén.

Isidro Fabela már korábban felemelte szavát Genfben Etiópia, majd a köztársasági Spanyolország mellett. 1939 januárja és szeptembere között pedig négy jelentésben (Fabela-levelek) számolt be Cardenas elnöknek az európai helyzetről, a náciizmus terjedéséről, Németország szerepéről. Jelentései sokoldalú információk alapján elkészített alapos elemzések. Fabela élesen bírálja a francia és az angol külpolitikát, valamint a Szovjetunió magatartását. Végző soron Németország vereségét jósolja meg, de ez szerinte a Szovjetuniótól függ.

Jelentős szerepet vállalt Gilberto Bosques, aki rengeteg internáltat – elsősorban spanyolokat – látott el papírokkal, vízzel, illetve hajókat bérelt számukra. Az utolsó hajó 1942 tavaszán futott ki Marseille-ből Mexikó felé. Ekkor már nemcsak spanyolokat, hanem menekült zsidókat és osztrákokat, németeket mentett. A németek internálták, majd elfogott kémekre kicserélte a mexikói kormány. Hazatérésekor nemzeti hősként ünnepelték.

A DÖW kiadványa dokumentumokkal mutatja be, hogyan mentett meg Cardenas, Fabela, Bosques, Toledano sok jeles alkotót. A könyv ismerteti Cardenas elnök ünnepélyes hangvételű levelét (86. dokumentum, 160. p.), amelyben közli pozitív döntését. Időpont: 1940. augusztus 7. Vízumot adtak Feuchtwangemak, Döblinnék, Berthold Brechtnek, Wefelnek, André Gide-nek. És még számos író, zeneszerző, baloldali politikus életét mentették meg a mexikói vízumok (Leonhard Frank, Alfred Kantorowicz, Franz Dahlem, Hans Marchwitza, Anna Seghers, Egon Erwin Kisch, Gerhard Eisler és mások).

Az 1930-as években a náciak előli menekülés fő iránya Franciaország volt. A spanyol polgárháború végén tízezerrel menekültek francia földre a köztársaság hívei, a Nemzetközi Brigád és a spanyol köztársasági hadsereg katonái. Ausztriából, Németországból, majd Csehszlovákiából nagy számban érkeztek Franciaországba a hazájukból elűldözöttek. 1939 elején a Daladier-kormány hatvan tábort állított fel a spanyol köztársasági menekültek részére. A leghírhedtebbek Le Vernet, Gurs, Saint Cyprien voltak. (Ezekben sok „spanyolos” magyar fogoly is volt, pl. Rajk László, a Sebes vívőrek, Kurta János, Tömpe András, Szarvas Pál, Kárpáti József.) 1939. szeptember 1-jével a francia kormány elrendelte, hogy minden ellenséges országból érkezett, 17–48 év közötti külföldit internálni kell, vagyis a németek elől menekülő német és osztrák állampolgárokat is. (Ők először Csehszlovákiába szöktek, majd Franciaországba mentek, ott pedig 1940 júniusában ismét útra keltek: a meg nem szállt országrészt akarták elérni.) Sorsuk később

tragikusan alakult. Néhány francia táborparancsnok kinyitotta a kapukat, mások „fegyelmetlenül” átadták foglyaikat a fegyverszünet után a németeknek. Ekkor az internáltak közül sokan bevették a náluk lévő mérget, vagy más módon lettek öngyilkosok.

Arthur Koestler „A Föld söpredéke” című, izgalmas dokumentumregényében az utókorra örökítette a Le Vernet-i internálótáborban szerzett „élményeit”, valamint kiszabadulását is (magyarul: Budapest, Osiris Kiadó, 1998.). Általában nagyon vegyes, helyenként súlyosan elítélő benyomásait a németekkel hadban álló Franciaországról. Amikor Château de Neuf-ben meglátja az „ünnepélyesen” átvonuló német tankokat, rezignáltan jegyzeze fel: „Hányingerem támadt. Nekitámaszkodtam a kapunak, néztem őket, és úgy éreztem, hogy elmenőben mind engem néznek. Mert vadásznak rám és végighajszoltak az egész kontinensen... Utánam jöttek Berlintől Párizsig; át Bécsen és Prágán és végig az atlanti partokon, végül elértek ide, Franciaország legtávolabbi zugába és most elkapnak.” (196. p.) Nem „kapták el” őt, akit Francóék halálra ítélték, de az angolok megmentettek, és másodszor is kiszabadították, ekkor a verne-i táborból. És végül angol hajón érte el a szigetországot. Koestler művében keresztmetszetet nyújt az osztrák és német antifasiszták franciaországi életéről, szenvedéseiről és a vichyi kormányról, amely mint „ellenséges” külföldieket addig őrizte őket internálótáborjaiban, amíg végül kiszolgáltatta őket a náciknak. Nincs mód e helyütt részletesen foglalkozni Koestler könyvével, magával a kalandos életű szerzővel, a „Sötétség déliben” írójával.

A Mexikóba menekülteket bemutató könyv kilenc fejezetből áll: 1. A mexikói tiltakozás és előtörténete, 2. A nemzetiszocializmus Mexikóban, 3. Menekülés Európából és az út Mexikó felé, 4. Együttműködés osztrákok és németek között, 5. Az ARAM (Acción Republicana Austriaca de Mexico) megalapításának története és politikai elhelyezkedése, 6. Az ARAM kulturális programja és a Heinrich Heine Klub osztrák támogatása, 7. UDÖS (Die Union Deutscher und Österreichischer Sozialisten – Német és Osztrák Szocialisták Uniója), 8. A legitimisták és a Freie Österreicher Bewegung (Szabad Osztrák Mozgalom), 9. Nehéz visszatérés Ausztriába.

A kilenc fejezet mindegyike két részből áll: a tömör tartalmi ismertetésből, valamint a felhasznált dokumentumokból. Ez utóbbinál fő forrás a DÖW archívuma, amely az évtizedek során rendkívül kiszélesedett (külföldön maradtak hagyatéka, az 1980-as években pedig az oral history-interjúk), a mexikói állami levéltárt anyagai és Cardenas elnöki hivatalának 1938. november–1940. július közötti hivatalos okmányai. A 4–5. fejezetben ismertetik a szerzők a volt NDK Állambiztonsági Minisztériumának forrásait és dokumentumait. Ezekhez a BStU révén jutottak hozzá (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen der Staatssicherheit der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – szövetségi megbízott az egykori Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági dokumentumainak kezelésére). Számos anyagot idéznek szó szerint. A 285–298. oldalon például Alexander Abusch jelentései olvashatók Paul Merkerről, André Simonéről. A dokumentumok keletkezési ideje valószínűleg 1953. Általában a Stasi-anyagok zöme 1953-ban kelt, és tartalmuk igencsak ismerős: vagy informátori közlések, vagy pártfunkcionáriusoké pártbeli kollégáikról, szintén vezetőkről.

A könyvből átfogó képet kapunk – ahogy arra utalunk – az osztrák, német politikai menekültek szervezkedéséről, tevékenységéről, törvényszerűen kialakult ellentéteikről. Egyszerűen az emigráns élet elmaradhatatlan negatívumairól. A volt állambiztonsági szervezet anyagai jól mutatják a sztálinizmus módszereinek alkalmazását, és mindazt, ami ebből következett: a régi harcosok közötti intrikákat, a koncepciós jellegű feltételezéseket, kijelentéseket, amelyek egyes esetekben később a börtönig, vagy éppen a bitófáig vezettek (ld. például a Slánsky-perben André Simone kivégzését, majd később rehabilitálását). A mozgalmi hátteret a Szovjetunió és szervei nyújtották.

A könyv rengeteg tény, személyt, több politikai csoportosulást mutat be. Sok olyan ember nevével találkozunk, akik az emigráció előtt, alatt, majd után neves személyiségként szerepeltek (Egon Erwin Kisch, Bruno Frei, André Simone és mások). Feltűnnek baloldali politikai szervezetek, amelyekben szocialisták, kommunisták tevékenykednek. Megjelennek a korábbi osztrák politikai élet tényezői, mint például Adolf Kozlik, az 1934. februári felkelés tevékeny résztvevője, vagy Habsburg Ottó, aki a távolból, az USA-ból akarta a mexikói legitimistákat megszervezni – sikertelenül. A könyv lapjain találkozunk Noel Fielddel is, akit a Rajk-perben elítéltek, majd kiszabadult és menedékkertet kért Magyarországon maradt.

A szerzők külön fejezetben, röviden foglalkoznak a nemzetiszocializmus mexikói jelentésével. A mexikói szervezet emlékeztet a svájci német szervezet munkájára, amelyet szintén a követségéről irányítottak. Mexikó az USA elleni német felderítés „anyahajója”-ként szerepelt a náci titkosszolgálatban. Erről érdemi vallomást tett a nürnbergi perben dr. Robert Kampner amerikai ügyész előtt Freiherr Rüd von Collenberg, az egykori mexikói német követ, aki a náci hírszerzéssel szoros kapcsolatban oldott meg feladatokat.

Az utolsó fejezet címe találon, „nehéz visszatérés”-ként jellemzi a háború utáni közvetlen eseményeket. És valóban: a Renner-kormány nem hívott haza egy menekült osztrákot sem (ellentétben Jugoszláviával és Gottwald Csehszlovákiájával). A túlnyomórészt baloldali osztrák menekültek úgyszólván megoldhatatlan helyzetbe kerültek: a győztes nyugati hatalmak átutazó vízum iránti kérelmeiket is rendre

elutasították. Erről az a levelezés tanúskodik, amelyet a DÖW archívumában őriznek, elsősorban Bruno Frei hagyatékában. Sokan – főként a zsidó származásuk miatt elmenekültek – nem kívántak visszatérni Ausztriába, ahonnan elűzték őket, rokonaikat lengyel haláltáborokban meggyilkolták, lakásaikat, tárgyaikat pedig elkonfiskálták. Végleg meglepedtek az őket barátságosan befogadó Mexikóban, új megélhetési lehetőségeket teremtettek maguknak.

A könyv szerzője leszögezi: az osztrák kommunisták kötelességüknek tartották a visszatérést és az új Ausztria felépítésében való közreműködést. A szocialista korszak beköszöntét várták Ausztriában is. Az események azonban másként alakultak. A kezdeti időszak helyzeti előnyeit, a szovjet támogatást az 1955-ös államszerződés váltotta fel. Az Osztrák Kommunista Párt összezsugorodott, napjainkban parlamenti képviselettel sem rendelkezik. Erős szociáldemokrata párt kormányzott évtizedeken át, a kommunisták elsősorban a helyi önkormányzatokban, illetve a szakszervezetekben tevékenykednek.

A kötetet a nagyszámú dokumentáción kívül értékes fényképanyag, forrás- és irodalomjegyzék, az előforduló fontosabb személyek bibliográfiai adatai, valamint névmutató egészíti ki.

Tihanyi János

DENIS JUDD–KEITH SURRIDGE
THE BOER WAR
(A búr háború)
London, 2002. 352 p.

Az elmúlt három esztendőben számos könyv jelent meg a búr vagy más néven dél-afrikai háború (1899–1902) százéves évfordulójára. Kiemelkedik közülük a Judd–Surridge szerzőpáros sok problémát feltáró és igen olvasmányos feldolgozása.

A búr háború Nagy-Britannia legnagyobb expanzionista, gyarmati háborúja volt, és az egyetlen, amelyik európai származású ellenség ellen irányult. És tegyük hozzá: szinte a legnehezebben volt igazolható humanitárius alapon. Ezért történt, hogy az emberek többsége a brit birodalom határain túl – sőt azon belül is – a búrok oldalán állt. Angliában azonban ez a nagy gyarmati esemény lelkesedést is kiváltott, és nemcsak hatalmi-imperialista szempontok miatt. A mű érdeme éppen ezért abban rejlik, hogy széles körűen bemutatja a háború szimpatizánsainak és ellenségeinek motivációit.

A háború Nagy-Britannia győztes gyarmati háborúi közül a legkevésbé volt diadalmas, egyben megmutatta az angol birodalom gyengéit, és sok angol polgár a háborúval elvi okok miatt fordult szembe. A konfliktusban részt vevő mindkét fél nagyon megosztott volt. Mutatja ezt az is, hogy sok angol család tagjai különböző oldallal szimpatizáltak, vagy a búrok, vagy az angolok mellett kardoskodtak. Híres példát is hoznak a szerzők: például Beatrice Webb és testvérei is különböző oldalon álltak. Ennél is jelentősebb, hogy az angol kabinet, a politikai vezető réteg is megosztott volt a háborúval kapcsolatban. Jó néhány dél-afrikai angol a búrok oldalán állt. S nem csak a gazdasági tényezők döntöttek, a háborút nem minden dél-afrikai tőkés támogatta. Nem volt problémamentes a brit és gyarmati csapatok – főleg a demokratikus ausztráliaiak és a brit hivatalos tiszték – közötti kapcsolat. A búr oldalon viszont a külföldi csoportok és egyének csatlakozását inkább tehernek, mint segítségnek értékelték. A búr köztársaságban sem mindenki volt híve a korlátolt vallásos fundamentalizmusnak, amely némely vezetőt jellemezett, és emiatt sok kívülállónak időnként úgy tűnt, hogy ez nem imperialista háború, hanem polgárháború. Abban mindkét oldal egyetértett, hogy feketék vagy színesek ne vegyenek részt a harcokban, bár ezt a britek nem tartották be – a rasszista búrok haragjára. A liberálisok elleneztek volna a háborút, ám a búrok nehezen feleltek meg a liberálisok eszméinek. Talán az igazi búrpartiak az ír nacionalisták voltak.

A helyzet összetettsége kitűnően, áttekinthetően jelenik meg a könyv lapjain; kevesebbet tudunk meg azonban a brutalitásokról. A háború okairól többet írnak a szerzők, mint lefolyásáról, hosszú távú jelentőségéről és eredményeiről. A könyv látásmódja és olvasmányossága azonban kárpótol a hiányosságokért.

H. Haraszti Éva

HONNAN JÖNNEK A BASZK NACIONALISTÁK? (L'Histoire 2003. március)

Természetesen a történelmükből. Ez azonban rendkívül bonyolult, kezdetei ősi korokra nyúlnak vissza (a római források említik őket először „vascones” néven), legendák ködébe vesző eredetüket máig nem volt képes megfejteni a tudomány. A Pireneusok „Csaba népe” olyan nyelvet (euszkara) beszél, amelyet a külföldi irodalom tökéletesen izoláltnak nevez, mégpedig nemcsak Európában, hanem az egész világon! Még fizikai tulajdonságaik is megkülönböztetik a baszkokat a környező népektől. Napjainkig nem alakult ki egységes irodalmi nyelv a körükben. Soha nem létezett egységes Baszkföld, sohasem volt önálló államuk. A Pireneusok északi és déli lejtőin élnek, s amióta meghúzták a spanyol–francia határt (1512), kisebb részük Franciaországban (Pyrénées-Atlantiques megyében), a többség pedig Északnyugat-Spanyolországban. Számuk kétmillió-kétszázézer. Szélszakítottóságuk ellenére hallatlanul él bennük az egység tudata. Nyilvánvalóan ez a szövevényes valóság az alapvető oka annak, hogy a baszkokra vonatkozó történeti irodalom meglehetősen szegényes.² A „baszk kérdést” mind a mai napig nem sikerült megoldani.

A L'Histoire szekesztsősége interjú készített Antonio Elorzával, a madridi egyetemen politikatudományt oktató professzorral, akinek egész életét végigkísérte ez a problematika. S aki 2002-ben könyvet jelentetett meg az ETA szeparatista szervezetről. Elorza a legutolsó száz esztendő baszk nacionalizmusát ismertette-elemezte ebben az interjúban, amelynek tanulságai nem csupán az adott térség számára fontosak.

A szabadságvágy ébren tartásában jelentős szerepük volt azoknak az előjogoknak, amelyeket „fueros” néven tart számon a szakirodalom. Az 1789-es francia forradalom előestéjén a Pireneusok mindkét oldalán a lakosság helyzete lényegében azonos volt: a parasztok szabadságban éltek abban az értelemben, hogy előljáráikat maguk választották, és ez utóbbiakat a rendszeresen összeülő népgyűlések ellenőrizték, tehát az írásban is rögzített jogok megvédték az egyént és a különböző társadalmi csoportokat a hatalom visszaéléseitől. Mai kifejezéssel „önkormányzatnak” nevezhető ez a rendszer. A francia forradalom híres éjszakáján, 1789. augusztus 4-én a baszk küldöttek többsége is megszavazta a történelmi eredetű privilégiumok és szabadságok eltörlését, továbbá beleegyezett abba, hogy az általuk lakott tartományok beolvasdjanak a francia nemzetbe (Labourd, Basse-Navarra és Soule, amelyek ma francia Baszkföld részei).

A francia és spanyol baszk tartományok politikai egyesítését követelő nemzeti mozgalom a 19. század végén bontakozott ki Sabino Arana Goiri tevékenységének köszönhetően. Ő dolgozta ki e mozgalom elméletét, amely – Elorza szerint – a szóban forgó tartományok elvesztett szuverenitásának mítoszára épült. Az egészet áthátotta a „baszk faj” tisztaságának eszméje, amely mindmáig él a terrorista szervezetekben, rasszizmussal és idegengyűlölettel párosulva.

A jelenlegi spanyolországi helyzet kulcskérdése az 1979-ben megadott autonómia a három tartományból – Biscaye, Guipuzkoa és Alava – álló Baszkföldnek, amely jelenleg az egész ország leggazdagabb régiója. Elorza szerint ennek az autonómiának nincs párja Európában, mert korábban egyszerűen elképzelhetetlen jogokat biztosít ennek a közösségnek. Önálló parlamentjük, kormányuk, zászlójuk van, ellenőrzik a pénzügyeket, a kultúrát, a televíziót és a közlekedést. Minden józan politikai számítás ellenére azonban nem következett be – a prosperáló gazdaság dacára sem – a nacionalista mozgalom mérséklődése, a radikális csoportok az ETA vezetésével tovább folytatták terrorista merényleteiket. Egységes baszk államot követelnek, amelynek területe felölelné a Pireneusok mindkét oldalát, így a már említett francia baszk régiókat, sőt még a spanyol Navarrát is elcsatolnák, annak ellenére, hogy itt kicsi (20%) a nacionalista mozgalom támogatottsága. Még kevésbé hajlanak szeparatizmusra a francia földön élők. Ez a követelés semmiképpen nem felel meg a történelmi realitásoknak, hiszen a középkorban is részekre szakadva éltek a kialakulóban lévő nagy politikai egységekben. Az „Euskal Herriának” elnevezett sohasem volt állam „azoknak az országa, akik baszk nyelven beszélnek”, és ez a tézis foglalja el a középponti helyet a nacionalista ideológiában. A baszk televízió például gyakorlatilag tagadja Spanyolország és Franciaország létezését. Az adásokban szereplő városokról: Bayonne-ról, Vitoriaról vagy Pamplonáról úgy beszélnek, mintha a szóban forgó politikai alakulathoz, tehát Euskal Herriához, a mítikus egységes baszk államhoz tartoznának. A meteorológiai jelentésekhez olyan térképet használnak fel, amelyik ezt a fantom-államot ábrázolja, ékes bizonyosságot nyújtva arra, hogy adott esetben az időjárás-jelentések is szolgálhatnak nacionalista célkitűzéseket.

Az iskolai történelemoktatás ugyanezt a képet mutatja. A tanárok Euskal Herria történetét tanítják, földrajzórakon pedig e terület folyóit, a franciaországi Adourtól a spanyol baszk autonóm tartomány és Navarra déli–délnyugati határáig képező Ebróig. A tanári magyarázatban nagy hangsúlyt kap az az állítás, hogy Párizs és Madrid elnyomja őket, ily módon akadályozva meg a baszkok teljes önrendelkezését.

A legfőbb összetartó erő, a nyelv használata változó képet mutat, erről tanúskodnak a jelenkori statisztikák. E rendkívül nehezen elsajátítható nyelvet 1968-ban a franciaországi baszkok 48%-a, a spanyolországiak 55%-a beszélte. A legutolsó, 1999-ben készített kimutatás szerint 58–63%-uk már csak egy nyelven beszél, vagy franciául, vagy spanyolul. Így állhatott elő az a furcsa helyzet, hogy a nacionalisták újságjait már nem baszk („euskará”) nyelven nyomják. A nyelvi kérdés bizonyultságát mi sem bizonyítja jobban, mint a „baszk nemzet atyja”, Goiri következő nyilatkozata: „Ha a spanyolok megtanulnák a mi nyelvünket, nekünk egy másikat kellene keresnünk.” (82. p.) Ezt a kijelentést nem lehet másként értelmezni, mint úgy, hogy számukra a nyelv csupán eszköz volt arra, hogy áthatolhatatlan falat emeljenek a baszk nép és Spanyolország közé. (Egy érdekes adalék: maga Goiri sem volt képes folyékonyan beszélni anyanyelvén.)

A L'Histoire riporterének arra a kérdésére, hogy rasszista-e a baszk nacionalizmus, Elorza igennel válaszolt, majd kifejtette, hogy a múlt eszmei örökségének ez az egyetlen olyan eleme, amelyik Spanyolországban vezérelve lehet egy radikális ellenzéknek. (A nyelv alkalmatlansága erre a fentebbi adatokból is kitűnik.) A rasszizmus nagyon mélyen gyökerezik a baszk mentalitásban, eredete a középkorba nyúlik vissza. A Pireneusok völgyeiben élő, az eretnekektől származtatott egyik kis népcsoportot „rövid fülek” elnevezéssel illették; ezt újították fel és alkalmazták a spanyolokra végig a 20. század folyamán.

Megtette a magát az inkvizíció, valamint a 15. század végén a tiszta vérűségről hozott szabályozás is, amellyel alátámasztották a konvertita zsidók és az erőszakkal áttértet moriszkok megkülönböztetését és üldözését. 1511 után három évszázadon keresztül a konvertiták, a moriszkok és más „rossz fajú emberek” nem telepedhettek le Biscaye-ban és Guipuzkoában. Ilyen módon – vagyis vérkeveredés nélkül – a baszkok megőrizhették fajuk tisztaságát és katolikus hitüket, amelyekre oly büszke, nemesi öntudatukat építették.

A 19. században, a liberálisok elleni harcokban született meg egy új minősítés, a „fekete csontúak”, vagyis azok, akik a csontjaikban hordozták a liberalizmust. Hasonlóképpen kizsájtották maguk közül az 1876 után érkezett bevándorlókat, akik a bányákban és az iparban dolgoztak, őket „maketos”-nak bélyegezték, ami jöttmentet, piszkost, buját és veszélyest jelent. Goiri azt hirdette, hogy a baszk függetlenség védelmében kerülni kell mindenfajta érintkezést a „maketos”-szal, a „Maketaniából”, azaz Spanyolországból érkezett betolakodókkal. Elorza professzor véleménye szerint ez a gyűlölet üzenete, s ezzel függ össze egy olyan mozgalom elindítása, amely szentesíti ezt a dühödt spanyolelenséget – ezek a tényezők alakították ki politikai vallásuk jellegét.

A baszkok szentje, Loyolai Szent Ignác ünnepén, 1895. július 31-én megalapították a Baszk Nationalsita Pártot. A volt jezsuita tanítvány, Goiri hitelt vallotta, hogy a Jézus Társaság szervezete és fegyelme szolgálhat modell gyanánt egy nacionalista mozgalom számára. Programjuk kimondta, hogy védeni kell a „baszk fajnak” azt a jogát, hogy „újra megtalálja” függetlenségét olyképpen, hogy létrehozza az állítólagos régi államok konföderációját a következő jelszóval: „Isten és a régi törvény”. A mozgósító erőt azzal a jelmonddal kívánták növelni, hogy „Mindent a hazáért és a haza Istenéért”.

A Goiri nevével jelzett nacionalizmusnak szükségképpen konfrontálódnia kellett a spanyol állammal. Mindazonáltal Goiri 1902-ben kidolgozott egy olyan tervet, amely törvényes eszközökkel is megvalósíthatónak látszott. A Spanyol Baszkok Ligájának koncepciója az autonómia kivívására irányult. Jellemző azonban, hogy ez utóbbit csak szükséges rossznak tekintette, végső célként a baszk függetlenséget jelölte meg, és elvetett bármiféle kompromisszumot a spanyol állammal. „Ez a stratégia ihleti a Baszk Nacionalista Párt tevékenységét egészen napjainkig!” (83. p.)

A pártnak ezt az irányvonalát az 1920–30-as években lázadó extremista fiatalok megkérdőjelezték, és meghirdették az „elméleti tisztasághoz” való visszatérést. Ír példa nyomán szakadást idéztek elő (1920–21-ben), és Jagi-Jagi néven új csoportot alakítottak. Populista, idegengyűlölő jelszavakat fogalmaztak meg, a „Keljetek fel!” a spanyol demokrácia ellen irányult. „Ezt a szervezetet tekinthetjük az ETA közvetlen elődjének.” (83. p.)

A beszélgetés folyamán óhatatlanul felmerült az a nagy fontosságú kérdés, hogy milyen magatartást tanúsítottak a baszk nacionalisták a második köztársaság kikiáltása (1931) és legfőképpen a spanyol polgárháború (1936–39) időszakában. A spanyol történelem egyik magyar szakértőjének összefoglaló művében az olvasható, hogy „a perifériák: Andalúzia, Valencia, Katalónia, Baszkföld, Asztúria, Galícia a köztársaság és a népfront mellé álltak”.³ Ez a megállapítás végső elemzésben igaz, s ebben az összefüggésben rá kell mutatni arra is, hogy a köztársaság melletti kiállásban jelentős szerepe volt egy lélektani-emocionális tényezőnek: az ősi főváros, Guernica németek általi lebombázásának, amit ez a nép mély tragédiaként élt meg. Mégis, Elorza fejtegetéseit alapul véve, nem elhanyagolható az a tény, hogy kezdetben a Baszk Nacionalista Párt az antirepublikánusok táborához csatlakozott, és csak később, 1933–34 folyamán következett be fordulat az állásfoglalásában, ami azzal magyarázható, hogy felismerte: a spanyol jobboldaltól nem várhatja az autonómia megadását. Ekkor fogott össze a baloldali köztársaságokkal és a szocialistákkal. De még ez az irányváltás sem tűnt véglegesnek, amit az a lagymatag fellépés bizonyít, amelyet a párt legfelső vezetése tanúsított Franco államcsínye (1936. július 18.) idején, sőt az Alava és

Navarra tartományokban tevékenykedő nacionalisták a lázadó tábornok mellé álltak. A döntő fordulópont akkor következett be, amikor a puccsisták elfoglalták Guipuzcoát, a másik oldalon pedig a madridi köztársasági kormány biztosítékot adott egy autonóm baszk kormány felállítására. Ennek elnökévé a párt legnépszerűbb politikusát, José Antonio Aguirre-t választották, így ő lett az első baszk kormányfő (1936. október 7.). Hangsúlyozandó, hogy a baszk kormány tiszteletben tartotta az emberi jogokat egy atrocitásokban bővelkedő polgárháborús időszakban.

A győztes ellenforradalom bosszúja nem maradt el, a tábornok, hogy példát statuáljon, számos nacionalistát agyonlővett. Mindamellett a megtorlás enyhébbnek mondható, mint a szocialisták és a kommunisták esetében, akiknek jóval több áldozatuk volt. A nacionalista foglyok – majdnem teljes számban – 1943 táján elhagyhatták a börtönt. Annál vadabb volt a kulturális elnyomás. A hatóságok megtiltották az „Euskadi” név használatát, a nemzeti érzelmű dalok éneklését és a népviseletet, nyilvános helyen nem lehetett baszk nyelven megszólalni, és az iskolákban az anyanyelvet oktatták.

A beszélgetés ezután a Baszk Nacionalista Pártra, illetve az ETA (Euskadi ta Askatasuna, Pays basque et libérté – Baszk Haza és Szabadság) megszületésére terelődött. Az előbbi az 1950-es években, amikor enyhült az elnyomás, nem fejtett ki erőteljes ellenzéki tevékenységet. „Ez a fő oka egy új párt, az ETA alapításának.” (84. p.) Fialatal nacionalisták egy csoportja szervezte meg 1959. július 31-én, ezáltal is Loyolai Szent Ignác napján, emlékeztetve az „anyapárt” 1895-ös megalapításának körülményeire.

Magától értődik, hogy az ETA nem folytathatta ott, ahol a Baszk Nacionalista Párt abbahagyta, új koncepciót kellett kialakítania és új jelszavakat meghirdetnie. A hitleri Németország szétzúzása után elképzelhetetlen volt a hagyományos rasszista érvelés kontinuitása, ezért a nyelv védelmét állították agitációjuk középpontjába. Egy bizonyos Federico Krutwig, aki német származású volt, 1963-ban publikált, Vasconia című könyvében a külföldiekkel szemben korábban alkalmazott diszkriminációt átvitte azokra, akik semmibe vették a baszk nyelvet, vagyis a spanyolokra, és ez alkalommal már a franciákra is. (Ennek okáról még lesz szó.) Láthatjuk tehát, hogy bár az okfejtés az új történelmi feltételek frányszerítő hatására megváltozott, a szélsőséges baszk nacionalizmus végcélja, valamint a spanyolokkal–franciákkal való merev szembenállás jottányit sem változott. A kialakult helyzetet az ETA úgy értékelte, hogy Baszkföld Spanyolország és Franciaország gyarmata, ennél fogva jogos a fegyveres harc, jelesül a terrorizmus eszközeihez nyúlni. Az ETA forradalmi arculatot öltött, s ebben befolyásolták az 1960-as évek szélsőbalos mozgalmi is. Ideológiájában keverednek a tradicionális idegengyűlölet elemei és a harmadik világ forradalmi eszméi. Elorza professzor két fontos bizonyítékot említett, amelyekből megismerszik ennek az új típusú nacionalizmusnak a lényege. Az ETA 1964 szeptemberében levelet intézett az értelmiségiekhez; ebben leszögezi, hogy nincs nemzeti felszabadulás a gazdaság társadalmasítása nélkül, és megfordítva: Euskadi emancipációja nélkül nem lehetséges a társadalom felszabadítása. Még többet mondó a „Felkelés Euskadiban” címet viselő pamflet jövőképe. „A mi igazságunk abszolút igazság, tehát minden mást kizáró igazság. Ez nem enged meg sem kételyt, sem ellenzéki séget, és igazolja a virtuális és éntelyes elenség megsemmisítését.” (85. p.) Ez a terror logikája, tette hozzá a professzor, s ezt fokozni már csak a jelzők halmozásával lehetne, úgymint „dermesztő”, „ijesztő”, „tasztító” vagy egyszerűen: „szörnyű”.

A halálos merényletek 1968-ban kezdődtek el, s a következő évben kétezer embert tartóztattak le, háromszázan pedig száműzetésbe kényszerültek. Különösen nagy port vert fel az ún. burgos-i per, amelyben a hadbíróság halálra ítélte egy rendőr meggyilkolásának felelőseit. Hatalmas hazai és nemzetközi tiltakozó mozgalom bontakozott ki, amely végül is kikényszerítette a halálbüntetések elengedését. Franco meghalt 1975-ben, visszatért a demokrácia, és a baszkok is visszakapták autonóm berendezésüket 1979-ben, azonban a terror minden várakozás ellenére sem csökkent, sőt a demokratikus átmenet, az új szabadság által felkínált lehetőségeket kihasználva nagymértékben nőtt az aktív harcosok száma, erőforrásaik nemkülönbön. A diktátor halálát követő évtizedben az ETA jól szervezett terror-hadsereggé nőtte ki magát, kommandóinak számát több tucatra becslük. Mik a jellemző megnyilvánulásai ennek a terrornak? Utcai zavargások, fenyegetések, „forradalminak” mondott adók kivetése, vagyonok jogtalan zár alá vétele és mindenképp bombamerényletek, továbbá gyilkosságok, amelyek több mint 800 halottat és sok ezer sebesültet követeltek. Jellemző, hogy Elorza professzor az 1933-as németországi helyzethez hasonlította a közepes nagyságú baszk városokban és falvakban uralkodó légkört. A baszk egyetemet gyakorlatilag megtisztították, a demokratikus meggyőződésű professorok szétszéledtek, és a lakosság egy része szívesen elhagyta Baszkföldet. A demokraták túlnyomó többsége egyszerűen nem mer politikáról beszélni, kétezer személy rendőri védelem alatt áll. Az ETA számára a demokrácia semmivel sem jobb, mint a francoizmus, az előbbit az utóbbi folytatásának tekinti, vagyis az ellenség változatlanul nem a diktatúra, hanem maga Spanyolország, államformájától teljesen függetlenül.

A fegyveres összecsapások és merényletek jobb megértése érdekében vissza kell nyúlni időben, lényegében a második világháborúig, amikor Baszkföld népe egészében véve az antifasiszta hatalmakat támogatta. (Tette ezt abban a reményben, hogy a győztes háború után az Egyesült Államok véget fog vetni Franco uralmának.) Elsősorban a francia ellenállási mozgalomtól megtanulták az illegális harc szabályait, a fegyverek, bombák alkalmazását, bár más forrásból is merítették ismereteiket. Ehhez járul egy olyan

tényező, amelynek jelentőségét aligha lehet túlbecsülni: hosszú évtizedekig a Pireneusok hágói valóságos átjáróháznak bizonyultak a terroristák számára. A hegység túlsó oldalán pedig már várták őket a francia baszkok, akiknek a földje ténylegesen menedék volt a számukra, ahol biztos számíthattak a családok diszkrét segítségére. Ez a több tekintetben is idillinek nevezhető állapot csak azért maradhatott fenn, mert a francia hatóságok elnézően kezelték ezt az egész ügyet. Az 1980-as évek közepén azonban a helyzet alapvetően megváltozott, azóta a francia és a spanyol rendőrség együttműködik a terroristák üldözésében.

Visszakanyarodva a politikatörténeti események kronologikus ismertetésére, a legfontosabb fejlemény az 1998 szeptemberében megkötött lizarrai paktum volt a Baszk Nacionalista Párt, az ETA és egy kisebb, szintén függetlenséget követő párt között. A Baszk Nacionalista Párt összeszövetkezett – az interjúalany kifejezése szerint az ördöggel – az ETA-val oly módon, hogy elfogadta annak legfontosabb követeléseit: önrendelkezés, szakítva az autonóm státusszal, avégből, hogy megvalósítsák a baszkok politikai egységét a Pireneusok mindkét oldalán. Cserében az ETA fegyverszünetet deklarált (titokban csak négy hónapra), azonban 2000-ben s a rá következő évben felrúgta ezt a megállapodást. A terror újabb hullámának csak a spanyol és francia állam együttes fellépése vetett véget.

Végezetül néhány szót Elorzáról. Baszk családból származik (szülőhelye Guipuzcoában van), 1964 és 1969 között a madridi egyetem baszk hallgatóinak csoportjához csatlakozott, tanulmányozta a nacionalizmust, a későbbi években pedig azért küzdött, hogy a maga eszközeivel a demokratikus baloldal felé mozdítsa el az ETA-t (1977–1982). Szembefordult mind az ETA, mind a spanyol állam terrorjával, valamint élesen bírálta a Baszk Nacionalista Pártnak az ETA-val egyre intenzívebbé váló kapcsolatait az utóbbi évtizedben. Befejezésképpen idézem az interjú lezárását jelentő, önvallomásnak is felfogható kijelentését, amely nemcsak az Ibériai-félsziget, hanem – mutatis mutandis – a mi térségünk számára is iránymutató lehet. „Én ma a baszk nemzet demokratikus berendezkedése mellett vagyok egy többnemzetiségű spanyol állam keretein belül.” (87. p.)

1.

Jegyzetek

1. *J. Allieres: Les Basques.* Paris, 1977. 51–52. Az „Etnikumok enciklopédiája” azt állítja, hogy nyelvük némi hasonlóságot mutat a magyarral és a finnrel, azonban ezt az állítást – tudomásom szerint – más művek nem támasztják alá. (Budapest, 1993. 81.)
2. A legújabb általam ismert feldolgozás *G. West: The Basque Region.* Oxford, 1998. Megemlíthető még *K. Bouda: Land, Kultur, Sprache und Literatur der Basken.* 1949. *D. P. Pricker: Nemzeti és regionális problémák a mai Spanyolországban.* In: A Politikai Főiskola Közleményei, 1981. 4. (37.) sz.
3. *Anderle Ádám: Spanyolország története.* Budapest, 1992. 129.

Vadász Sándor

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bíró László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Boér Hunor, PhD-hallgató, ELTE

H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London

Gazdag László, kandidátus, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Gilincsek Edgár, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem

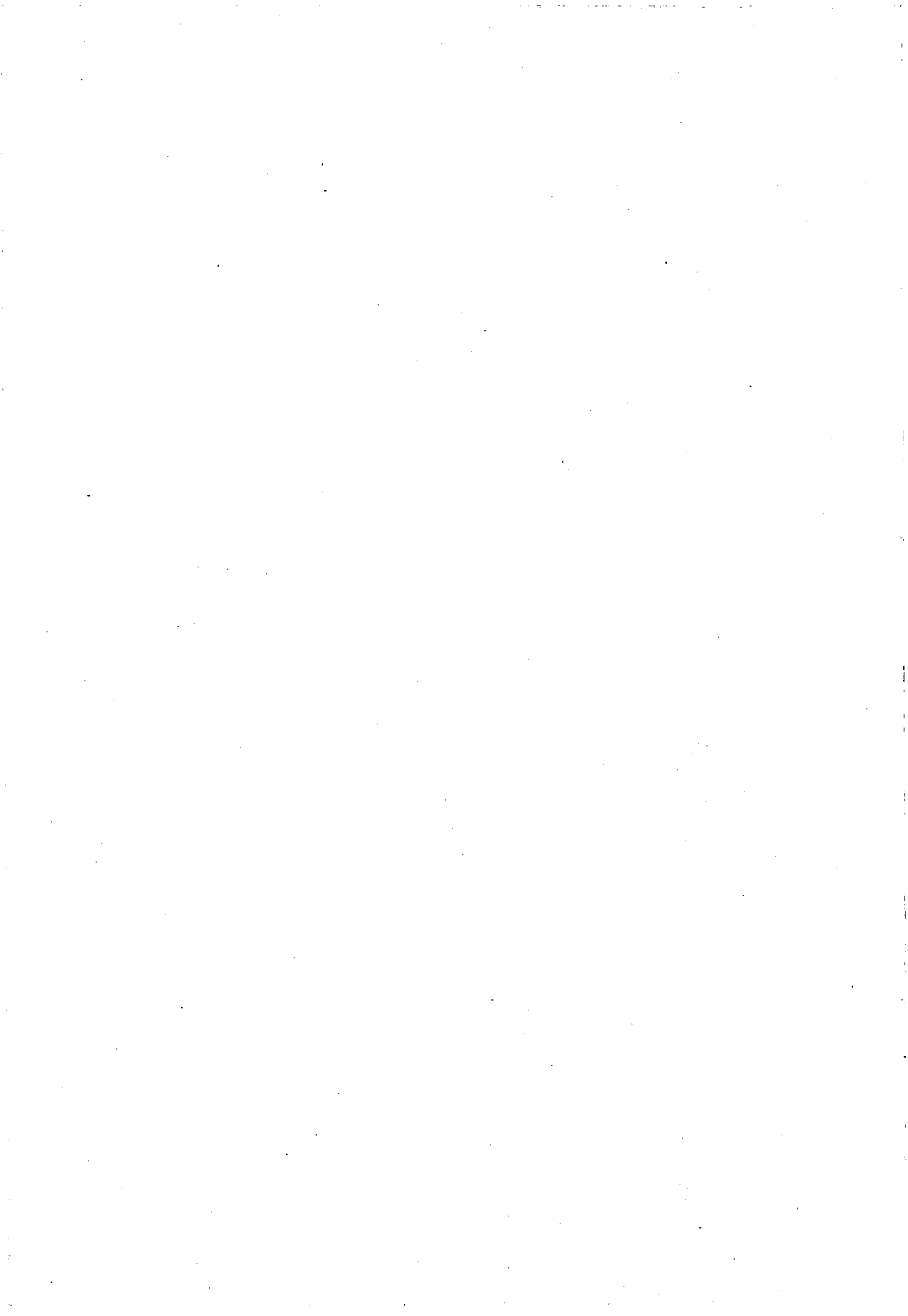
Pál István, PhD-hallgató, ELTE

Pusztai Gabriella, tudományos munkatárs, Helytörténeti Múzeum, Kunszentmárton

Szilágyi Ágnes Judit, PhD, egyetemi adjunktus, ELTE

Tihanyi János, a történettudomány kandidátusa

Vadász Sándor, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE

57779

2004 MARE 12

VILÁGTÖRTÉNET

2003 ősz-tél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2003. ősz–tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Ágoston Magdolna: Moszkva hatalmának titka – érvek, ellenérvek	3
Tapolcai László: A tenger és a hegyek a lengyel nemzeti mitológiában a 12–17. században	16
Szász Erzsébet: Kísérlet egy újjörög állam megteremtésére. A Jón-szigetek a napóleoni háborúk idején	33
H. Szabó Sára–Horváth Gyula: Habsburg Miksa és a Mexikói Császárság	50
Horváth Gyula: Perón bukása 1955-ben a magyar levéltári források tükrében	66
Kicsindi Edina: „Szegény kis feketém...” Czimmermann István és Menyhárh László missziós tevékenységének hatása a magyar Afrika-kép alakulása szempontjából	79
Baján Szilvia: Vidkun Quisling pályája új, monografikus életrajza tükrében	93

SZEMLE

Civilization, Sexuality and Social Life in Historical Context: The Hidden Face of Life. Szerk.: Forrai Judit (Ism.: Vértesi Lázár)	101
Ante Ciliga: The Russian Enigma. Completed Edition (Ism.: Konok Péter)	105

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,-Ft, példányonkénti eladási ára: 200,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

MOSZKVA HATALMÁNAK TITKA – ÉRVEK, ELLENÉRVEK

Historiográfiai áttekintés

Az embereket folyamatosan érdekli az a kérdés, miért éppen Moszkva egyesítette a történelmi Ruszt saját politikai hatalma alatt, s ennek következtében nagy történelmi irodalom alakult ki ezzel kapcsolatban. Moszkvát az Ipatyevszkij évkönyv említi először 1147-ben, amely Jurij Dolgorukij rosztov–szuzdali fejedelem politikai tevékenységével volt összefüggésben.

A folyamatosan fennálló orosz államiság „Ruriktól Putyinig” hivatalosan is támogatott koncepciója mélyen gyökerezik a modern orosz társadalmi tudatban, a folytonosság gondolata a 15. század második felében fogalmazódott meg. Ennek értelmében az államiság az óorosz állam kialakulásától kezdve töretlen, csak a fővárosok változtak meg: Kijev – Vlagyimir – Moszkva.¹ Voltak ugyan az orosz történelemnek erős központi hatalom nélküli periódusai is, ennek oka nem más, mint a nagyfejedelmek hibás politikája (így vélte V. N. Tatyiscsev és N. M. Karamzin is).² A történelemnek ez a láthatóan mesterkélten értelmezése a moszkvai nagyfejedelmek, később a cárok és imperátorok szükséglete szerint, politikai programjuk igazolása kedvéért született meg, és megfelelt a szovjet periódus szükségleteinek is.

Az Oroszország iránti érdeklődést mutatja, hogy a közelmúltban három összefoglaló munka jelent meg Magyarországon az orosz történelem klasszikus periódusáról. A sorban először Mihail Heller, Párizsban élt orosz nyelvű történész munkáját vehettük kézbe („*Orosz történelem*”), a másik R. G. Szkrinnyikovnak, a Szentpétervári Egyetem professzorának könyve, amely az „*Orosz Birodalom születése*” címet viseli, és végül megjelent magyar történészek tollából egy kollektív monográfia „*Oroszország története*” címmel, amelyben a Moszkva kialakulásával, felemelkedésével foglalkozó rész Font Márta munkája.

Heller figyelemre méltó publicisztikai tehetséggel megírt munkájában Moszkva felemelkedésével kapcsolatosan három verziót emelt ki: a történeti-földrajzi aspektust, a pszichológiai tényezőket és politikai-gazdasági tényezők komplexumát. A szerző a nyugat-európai történetírásban tradicionálisnak tekinthető következtetésre jutott munkájában, mely szerint Moszkva sikeresen használta ki az Arany Horda támogatását a versenytársakká vált knyázokkal szemben, akiket közeli rokoni-vérségi kapcsolat fűzött egymáshoz. A tudós történész következtetése szerint a moszkvai–tatár szimbiózis elégséges táptalajnak bizonyult ahhoz, hogy Moszkva államisága és befolyása megerősödjön.³

Szkrinnyikov professzor, aki közel ötven történeti monográfia szerzője – s nálunk magyarul részben megjelent munkáját szinte minden európai nyelvre lefordították már, sőt japánra is –, sokkal árnyaltabban foglalkozik Moszkva felemelkedésének kérdésével. Munkájában kifejezésre juttatja, hogy a hatalom megszerzése nem jelent egyben hódítást. Moszkva fennhatósága nem azonos az állam területével.⁴ A történész professzor Moszkva hatalmának megszületését demokratikus megközelítésben mutatja be, munkájában megjelenik a moszkvai politikával elégedetlen orosz közvélemény kritikája, amely az orosz nép szempontjából nézve az 1991-es katasztrófához és a Szovjetunió területi széteséséhez vezetett.

Font Márta professzor Moszkva felemelkedésének okait illetően megmaradt a Magyarországon ismert keretek között. Ez a historiográfiai hagyomány a 19. század második felében élt orosz történészek – Sz. M. Szolovjev, V. O. Kljucsevszkij, Sz. F. Platonov – munkásságán alapul, amikor kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak még Moszkva sikereit illetően földrajzi fekvésének. Font a népsűrűség növekedésében pozitív tényezőként a tatár betörések csökkenését, majd megszüntét hozza fel. A szerző logikája szerint a paraszti lakosság növekedése vált a termelés és a moszkvai knyázok területi és hatalmi növekedésének forrásává.⁵

Sz. M. Szolovjev munkásságának hatására az orosz historiográfiában hagyománnyá vált, hogy az orosz állam kialakulásának kérdését megkerülve Moszkva felemelkedésének okaira keressék a választ. A kérdéskörnek könyvtárnyi irodalma van ma már,⁶ Moszkva gyors felemelkedésének okait szaktörténész munkák sora kutatja, most megpróbáljuk csokorba gyűjteni az egyes verziókat és azok variánsait.

Földrajzi tényezők

Moszkva kedvező földrajzi fekvésének jelentőségére elsőként N. V. Sztankevics mutatott rá a 19. század első felében.⁷ Ezt erősítette Sz. M. Szolovjev, a moszkvai egyetem professzora is. Megállapítása szerint a Kelet-európai-síkságon a kommunikációban alapvető szerepet töltek be a vízi szállítási útvonalak. Ezért – véleménye szerint – a természet maga jelölte ki az orosz államiság kialakulásának helyét: a nagy folyók, a Dnyeper, a Volga és a Nyugat-Dvina tekintendők tehát meghatározóknak.⁸ Ebben a megközelítésben a politikai központ azonos a földrajzi központtal. A Szolovjev által lefektetett úton indult el V. O. Kljucsevszkij, aki Moszkva felemelkedésének magyarázatát kizárólag a Moszkvai Fejedelemség kedvező földrajzi fekvésében látta.⁹ Kljucsevszkij hosszú időre meghatározóan öntötte formába a Moszkva kedvező földrajzi fekvésének előnyeiről kialakult elméletet.

A „földrajzi determinizmus” hagyományát folytatták a szovjet korszak történészei is.¹⁰ M. N. Tyihomirov különösen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a város a Moszkva folyó partján fekszik, amely vízi úton biztosította az összeköttetést a fejedelemség fővárosa és a Volga, az Oka és a Don folyók menti települések között.¹¹

A Moszkva különlegesen kedvező földrajzi helyzetéről kialakított felfogást A. A. Zimin professzor cáfolta meg, sorra utasította vissza a földrajzi tényező előnyeire felhozott érveket. Rámutatott, hogy Moszkva körzetében nem lehet szó kedvező vízi utakról, mert „a kicsiny Moszkva folyó csak hamupipőke lehetett a hatalmas Volgához képest” – írta.¹² Sőt, a Moszkvai Fejedelemség keletkezésének időpontjában a Moszkva folyó felső és alsó folyását a Moszkva városával ellenséges knyázok, a Rjazanyi, a Tveri és a Szmolenszki Fejedelemségek ellenőrizték. El kell fogadnunk, és nem nehéz megállapítani azt sem, hogy a Volga menti városok (Tver, Ugljics, Jaroszlavl, Kosztroma, Gorogyec, Nyizsnij Novgorod) Moszkvához képest sokkal kedvezőbb földrajzi fekvésűek a kereskedelem szempontjából.¹³

Továbbá a modern orosz történészek arra is rámutattak, hogy Moszkva kevesebb veszély hordozója volt, nagyobb biztonságot adott lakóinak. A hagyományos központ, Szuzdal területéről elvándorolt a lakosság, ugyanis ezt a területet sújtották legjobban a tatár betörések. A vándorlás Északkelet-Rusz felé irányult, ami nem csupán Moszkvát, hanem Tvert, Rosztovot, Jaroszlavlt, Kosztromát és Gorogyecet

egyaránt érintette.¹⁴ Napjainkra a földrajzi fekvés előnyének cáfolata ismert, elismert és elfogadott a modern historiográfiában.

Termelési-gazdasági tényezők

A marxizmusnak a gazdasági alap és felépítmény egymást meghatározó kölcsönhatásáról vallott eszméi szolgáltak kiindulási alapul ahhoz, hogy Moszkva felemelkedését termelési-gazdasági tényezőkkel magyarázzák. P. P. Szmirnov kifejtette, hogy Moszkva sikereinek alapját a háromnyomásos földművelésre való áttérés és egy új, hatékonyabb eke elterjedése képezte. *„Az ekevas vagy vasalt faeke és a paraszti földek trágyázása”* tette – véleménye szerint – Iván Kalitát *„az orosz föld leggazdagabb fejedelmévé”*.¹⁵ Ezt a következtetést nem támasztják alá történelmi források. Már M. K. Ljubavszkij professzor kiemelte, hogy a Moszkvai Fejedelemség olyan földrajzi területen jött létre, *„amely viszonylag szegény természeti kincsekben. Itt viszonylag kevés volt a gabonatermesztésre alkalmas terület, nem volt sokkal több haszonforrása, mint más fejedelemségeknek – úgymint sólelőhelyek, halban gazdag folyók és tavak, erdei vadméh telepek”* és így tovább.¹⁶ Sz. B. Veszeloovszkij kihangsúlyozta, hogy a rabló erdőkitermelés következtében az építkezéshez felhasználható faanyag már a 16. században hiánycikk lett Moszkva vidékén, a drága, prémes állatokat pedig már régen le vadászták.¹⁷ Nem voltak Moszkva körzetében gazdagvasérc-lelőhelyek sem.¹⁸ A 13. századtól a klimatikus viszonyok megváltoztak, általános lehűlés ment végbe, amely akadályozta az eredményes mezőgazdasági tevékenységet a Kelet-európai-síkságon.

A felemelkedéssel kapcsolatos értékelések sorában Moszkva kereskedelmi politikáját is megtaláljuk mint okot. Az elmélet szélsőséges megfogalmazása M. N. Pokroovszkij munkáiban sűrűsödik össze, akinek a véleménye szerint két társadalmi erő játszott szerepet a moszkvai állam megszervezésében: *„a moszkvai bojárok és a moszkvai burzsoázia”*.¹⁹ M. N. Tyihomirov tovább finomítja a kereskedelem szerepét Moszkva felemelkedésében. Azon a véleményen volt, hogy Ruszban, a 14. században két azonos jelentőségű exportútvonallal funkcionált: Novgorod a Hansával kereskedett a Baltikumban, Moszkva pedig az itáliai városokkal a Földközi-tenger medencéjében.²⁰ Novgorod közvetítő kereskedelmet folytatott, ezért esett vissza fejlődésének dinamikája, a moszkvai kereskedőknek pedig sikerült pozíciókat szerezniük a Hansa és az itáliai városok közötti kereskedelemben, Kelet-Európa régiójában. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a tanulmányozott történelmi korban a kereskedelemnek periferiális jelentősége volt a gazdasági életben, elsősorban távoli országokból származó luxuscikkeket közvetített. Ezért aligha lehet a moszkvai állam felemelkedésének, a moszkvai knyázok sikerének titkát a kereskedelmi szférában megtalálni.²¹

Politikai tényezők

Az a hagyomány a történetírásban, amely Moszkva felemelkedését knyázjainak szándékával és ügyes politikájával hozza összefüggésbe, régi gyökerekre nyúlik vissza. N. M. Karamzin a részfejedelemségek felszámolását és a nagyfejedelmi hatalom konszolidálódását a knyáz szubjektív elhatározásával és a bojárok egyesítő politikát támogató magatartásával magyarázta.²² A moszkvai knyáznak olyan jelentős szerepe és

súlya volt a fejedelemségek összességéhez viszonyítva, ami minden nehézség nélkül lehetővé tette egyeduralmának kialakulását. „Az erős jellem határozott elhatározása elegendő volt” – fogalmazott Karamzin.

A Rusz-központok egyesítői valóban ilyen tehetséges szervezők voltak? E kérdés kapcsán V. Szergejevics felhívta a figyelmet arra, hogy Iván Danyilovics Kalita, Moszkva hatalmának megalapozója „nem rendelkezett az uralkodó és politikus tehetségével”.²³ Idősebb fivére, Jurij Danyilovics sem tüntette ki magát mással, mint intrikákkal és árulással, amely az Arany Horda vezetői körében gyümölcsözőt. V. O. Kljucsevszkij mint tisztulú ragadozókat állította be munkáiban az első moszkvai княzokat, meggyőzően érvelt középszerűségük mellett.

Elterjedt az a nézet is, hogy Moszkva azért emelkedhetett ki, mert élvezte a tatár kánok támogatását, sőt kezdettől fogva a tatár politika eszköze volt Északkelet-Ruszbán. Közismert N. M. Karamzin megfogalmazása: „Moszkva a hatalom kedvéért a kánok adója lett.” El kell ismerni, hogy a tatár kánság politikai intézményei, hagyományai és kultúrája hatással voltak a kialakuló moszkvai államra. Nem tagadható, hogy „tatárizálódott” a hadsereg felszerelése és harci stratégiája, valamint taktikája is. Rettegett Iván cár a 16. század végén magát részben az Arany Horda kánjai örökösének is tekintette. Az orosz cárok, később imperátorok titulúsbán a felsorolt birtokolt országok között a tatár államok (Kazany, Asztrahán, Szibéria, Krím) meglőzték az oroszok lakta területeket.

Az oroszellenes történetírói hagyományban a tatár hatást tették felelőssé a despotikus politikai intézmények kialakulásáért. Az oroszok „ázsiai sajátosságát” hangsúlyozta ki az első és második világháborús politikai propaganda is, amely széles körben elterjedt, és néha-néha napjainkban is felbukkan. A horda államának hatása Északkelet-Ruszra objektív tudományos elemzés hipotéziseként jelent meg Fennell angol történész munkájában, aki arra a következtetésre jutott, hogy éppen a tatár politika útvesztői segítettek elő Moszkva felemelkedését a 14. század első felében.²⁴

Ugyanakkor él a moszkvai állam kialakulására gyakorolt tatár befolyás ezzel éppen ellentétes magyarázata is. Eszerint Moszkva éppen azáltal vált az orosz földek központjává, mert határozott politikájának köszönhetően az Arany Horda-ellenes felszabadító harcok élére állt. Számos olyan tanulmány látott napvilágot, amelyet Moszkva és az Arany Horda politikai kölcsönhatásának szenteltek. A. A. Gorszkij moszkvai történész is erre a kérdésre kereste a választ a Voproszi isztoriji és az Otyecsesztvennaja isztorija című folyóiratok hasábjain. „Moszkva, Tver, és a Horda 1300–1339-ben” című munkájában meggyőzően cáfolta azt a historiográfiában széles körben elterjedt feltételezést, miszerint Moszkva és Tver княzjai a 14. század első évtizedeiben az Arany Hordával való kapcsolatukban elvileg két különböző politikát folytattak volna (Moszkva nyíltan a horda mellett, Tver pedig sokkal függetlenebbet).²⁵ Inkább azt emelte ki, hogy mind Tver, mind Moszkva nemetszését juttatta kifejezésre a kánok orosz területek feletti befolyását illetően. Ezenkívül Jurij Danyilovics Kalita, miután a Vlagyimiri Nagyfejedelemség élére került, többszörösen, nyíltan és burkoltan kifejezésre juttatta, hogy nem rendeli alá magát a kán akarataának.

A. A. Zimin viszont – éppen ellenkezőleg – azt emelte ki, hogy a kulikovói csata ellenére mégsem Moszkva lett a tatárokkal való nemzeti szembenállás központja. Dmitrij Donszkój utódai: fia, Vaszilij Dmitrijevics és unokája, Vaszilij Vasziljevics arra törekedett, hogy maradéktalanul teljesítse vazallusi kötelezettségét a kánnal szemben.²⁶

Tehát a mai orosz történetírás a történelmi tények alapján azt a megállapítást erősíti, hogy szembenállás politikáját az Arany Hordával szemben Moszkva részéről nem lehet folyamatában egyértelműnek tekinteni. A baráti vagy ellenséges magatartás alkalmanként, a mindenkori helyzet követelményeinek megfelelően változott. 1317-ig nem mutatható ki, hogy a tatár kánok támogatták volna a moszkvai knyázoknak azt az igényét, hogy befolyásukat kiterjesszék egész Északkelet–Ruszsra, a 14. század végétől pedig a támogatás messze nem volt folyamatos.²⁷

Társadalmi-politikai tényezők

A moszkvai állam létrejöttében meghatározó szerepet játszottak szociális nagycsoportok – ez a gondolat V. I. Szergejevics tollából származik. 1867-ben, amikor Szergejevics magiszteri disszertációját védte, azt a gondolatot fogalmazta meg, hogy a moszkvai állam a nagyfejedelemség bojárai és szolgáló emberei tevékenységének köszönhetően alakult ki. Véleménye szerint az egyesítő politikának voltak természetes hívei, ezekben a szociális csoportokban született meg és élt a szuzdáli föld egységének gondolata.²⁸ Bojároknak, bojári gyerekeknek és szolgálóknak jogukban állt elhagyni lakóhelyüket, ennek köszönhetően olyan knyáz köré csoportosultak, aki politikájában leginkább kifejezésre juttatta ezeknek a társadalmi csoportoknak az érdekeit és kívánságát.

E kérdésben A. A. Zimin alapvetően új érvrendszerrel jelentkezett. Moszkva felemelkedésének, a moszkvai állam kialakulásának okát az egyedülálló moszkvai katonai-politikai korporáció, a dvor létrejöttében látta, melynek segítségével a moszkvai knyáz egész Északkelet-Ruszt ellenőrzése alatt tudta tartani, és elkezdődhetett az expanzió Novgorod és a Litván Nagyfejedelemség irányába.²⁹ *„Moszkva katonai hatalmának alapjául az uralkodói udvar, a dvor szolgált, melynek három összetevője volt: a szolgáló knyázok, a bojárok és a bojári gyerekek”* – írta A. A. Zimin.³⁰ A katonai szolgáló szervezet expanzióját segítette elő a szerző véleménye szerint a monostorok és az egyház kolonizációja is. *„A szerzetesi csuha alatt gyakran olyan bojári vagy bojári gyerek származású személyek húzódtak meg, akiknek nem látszott más lehetőségük erejük megmérettetésére, mint őserdők kiirtása árán termőterületet nyerni.”*³¹

A. A. Zimin gondolataihoz közelálló következtetésre jutott tanulmányában A. A. Gorszkij is, amelyet az Otyecsesztvennaja isztorija folyóirat hasábjain tett közzé.³² Zimintól eltérően, Gorszkij Moszkva történetének korábbi periódusával foglalkozik, Danyii Alekszandrovics első moszkvai knyáz uralkodásának utolsó periódusával (13. század vége – 14. század eleje), azaz Gorszkij a moszkvai történelem olyan periódusát választotta, amikor még nem alakultak ki a katonai-szolgáló testületek, és még nem kezdődött el az új típusú iszihaszta monostorok alapításának mozgalma a pravoszláv egyházban. A. A. Gorszkij a régi moszkvai bojárok szerepének tanulmányozására összpontosította figyelmét, arra az időszakra, amikor ez a társadalmi réteg éppen kialakult. Véleménye szerint a 13. század végén Moszkva katonai erejének megszilárdulásához nagyon hozzájárultak a Rusz déli részéről áttelepülők.

A moszkvai állam társadalmi-politikai fejlődésének tanulmányozásában kiemelkedő szerepet vállalt V. A. Kucskin, aki a Vlagyimiri Nagyfejedelemség Északkelet-Rusz politikai rendszerében betöltött sajátos státuszára hívta fel a figyelmet.³³ Meggyőzően bizonyította, hogy a nagyfejedelmi szék birtoklása nem azt

jelentette, hogy az uralkodó a legidősebb, tehát nominálisan az első a nemzetségben, hanem az elsőség annyit jelentett, hogy ő gyakorolta az ellenőrzést az egész nagyfejedelemség területén. Tehát Moszkva „*felemelkedése*” azzal az egyszerű ténnyel hozható összefüggésbe, hogy knyázjainak nemcsak sikerült megszerezniük a vlagyimiri nagyfejedelmi címet, hanem generációkon keresztül megtartották azt, majd végül a hagyomány szellemében a területet örökletes jogú birtokukká változtatták. A nagy, fejlett kultúrával rendelkező és gazdag terület ellenőrzése a kezdetektől lehetővé tette, hogy Északkelet-Rusz nagyfejedelmek maguk mögé utasítsák a Rurikovics-dinasztia többi leszármazottját. Kucskin – véleményünk szerint – a Moszkva felemelkedését kutató elméletek sorában a legegyszerűbb és leglogikusabb indoklást fogalmazta meg. Elmélete ugyan kiegészítésre szorul, hiszen figyelmen kívül hagyta az emberi tényezőt és a társadalmi viszonyok hatását.³⁴

Jogi tényezők

A moszkvai állam születését elemző jogi elméletek valójában a társadalmi-politikai elméletek alváltozatait képviselik, az iskola gyökerei Sz. M. Szolovjev munkásságig nyúlnak vissza. A nagy tekintélyű történész véleménye szerint Ruszban az államhatalom és a monarchia egyidejűleg jelent meg. Az egyszemélyi uralom a 14. században alakult ki, tehát Szolovjev szerint ettől kezdve lehet beszélni államról is Ruszban. Az állam kialakulásáig a politikai életet a knyázok közötti „*nemzetségi viszonyok és kapcsolatok*” határozták meg. A 12. század második felétől kezdődően Északkelet-Ruszban elkezdődött a harc a nemzetségi viszonyokat képviselők és az állami kapcsolatokat építő csoportok között, s mivel „*különböző okok miatt Moszkva túlsúlyba került, és a moszkvai knyázok hozzáálltak Oroszország egyesítéséhez: fokozatosan függő viszonyba hozták, majd egyesítették saját birtokukkal a többi knyáz birtokát, fokozatosan az államiság lépett a családi és nemzetségi viszonyok helyébe, az ugyeleket birtokló knyázok egymás után veszítették el jogaikat, míg végül IV. Iván végrendeletének értelmében az ugyeleket knyázjai egyértelműen a nagyfejedelmek alattvalói lettek...*”³⁵

A nemzetségi viszonyok visszaszorultak, a nagyfejedelmi szék birtoklása már a horda „*cárjainak*” akaratától vált függővé. Vlagyimir mint székesfőváros elveszítette jelentőségét, a központ jogáért Tver, Kosztroma és Moszkva szállt versenybe. Moszkvában nem dúltak belső harcok, mert a knyáz családja kis létszámú volt, ezért lehetőség nyílt az egyenes ági leszármazotti rendszer kialakulására – kialakult a monarchia. Ebben a helyzetben mind az egyház, mind a bojárok a moszkvai knyáz szolgálatát választották, hiszen ő volt a leghatalmasabb.

Az elmélet kritikai felülbíráltát A. E. Presznyjakov vállalta, aki a moszkvai állam kialakulását a jogrendszer fejlődésével indokolta.³⁶ A knyázok szerepe és funkciója kiszélesedett, többféle hatalom összpontosult a kezükben. A hatalomkoncentráció tette lehetővé Moszkva felemelkedését.³⁷

Egyházi tényező

Az orosz historiográfiában széles körben elismert tény, hogy a pravoszláv egyház jelentős segítséget nyújtott a moszkvai knyázoknak Rusz egyesítéséhez. Kiemelik az egyházi vezetés szerepét: Petr metropolita (1308–1326) végrendeletében azt hagyta

meg, hogy Moszkvában temessék el, Feognoszt metropolita (1327–1353) Moszkvát választotta rezidenciájá székhelyeül, és különösen kiemelkedő szerepet játszott a régi moszkvai bojári családból származó Alekszej metropolita (1354–1378), aki gyakorlatilag a moszkvai kormányzat irányítója lett.

Még ennél is fontosabb szerepet tulajdonítanak az egyházi értelmiségnek, egyszerű papoknak és szerzeteseknek, akik a Ruszban újonnan elindult iszihaszta szerzetesi mozgalomban töltöttek be kiemelkedő szerepet. Ebben a mozgalomban különösen kiemelkedő Szergij Radonyezsszkij személyisége (†1392). Szergij egyéniségéből fakadóan a szellemi vezető szerepét töltötte be a szerveződő orosz társadalomban, olyan példakép volt, aki „*lélekben bátya, erkölcsében tiszta*”.³⁸

Az egyháznak a moszkvai centralizáció politikai folyamatában betöltött szerepét a modern historiográfia komplex módon közelíti meg. Nem kétséges, hogy az orosz főegyházmege, mint korporatív testület, a 14. század elején – egyéb jelentősége mellett – aktív szerepet vállalt magára az államszervezésben is. Különleges helyzete abból adódott, hogy szervezeti rendszere túlnyúlt Moszkva politikai határain, Rusz teljes térségére kiterjedt. A főegyházmege a konstantinápolyi pátriarkátusnak rendelődött alá, az Arany Horda kánjai pedig biztosították részére az immunitás jogát. A. Sz. Horosev moszkvai történész érvekkel valószínűsítette, hogy az egyházi vezetők önálló politikát folytattak, amely nem feltétlenül esett egybe a moszkvai nagyfejedelmek érdekeivel. A nagyfejedelmi hatalom és a főegyházmege egymáshoz való viszonyát a moszkvai állam megszervezésében úgy kell tekinteni, mint szövetségesek együttműködését.³⁹ Az egyházi értelmiség gyakorlati tevékenységét saját értékrendje határozta meg. Értékrendjéből fakadó céljai között megtalálható volt a keresztény ideálok életre hívása, tehát nem akart részt venni a moszkvai cárok despotikus hatalmának kiépítésében. Az egyházi vezetés abban volt érdekelt, hogy saját politikai pozíciói megerősödjének. Ezért nem tekinthető véletlennek tehát, hogy a főegyházmege és a püspökségek esetenként vállalták a konfliktust a nagyfejedelmi hatalommal. Az egyház megpróbált ellenállni az államnak, szembehelyezkedni az állami ellenőrzés egyházi intézményekre történő kiterjesztésével, megakadályozni, hogy a világi hatalom beavatkozzon az egyház belső ügyeibe. A. Sz. Horosev véleménye szerint „*a 14. század 70-es éveiben nyíltan felvetődött kérdésként, hogy az orosz nemzeti újjászületés folyamatában melyik irányzat lesz meghatározó: a nagyfejedelm vagy az egyház*”.⁴⁰

Arról, hogy az egyházi értelmiség miként viszonyult a tatárokkal szembeni „nemzeti-felszabadító háborúhoz”, a modern historiográfiában két, egymásnak ellentmondó vélemény alakult ki. Hagyományosnak számít az a felfogás, hogy az egyház személyiségei támogatták Dmitrij Donszkoj nagyfejedelem katonai erőfeszítéseit, amelyek végezetül a Kulikovo mezején aratott győzelemhez vezettek. L. V. Cserepnin, M. N. Tyihomirov, R. G. Szkrinnyikov, A. Sz. Horosev és mások forrásfeltáró kutatásai viszont ahhoz a megállapításhoz vezettek, hogy valójában az egyházi értelmiség ellenezte a háborút a tatárok ellen.⁴¹

Kivételt képez véleményével a modern historiográfiában G. M. Prohorov, aki arra a következtetésre jutott, hogy a moszkvai államszervezés nem egyéb az egyház megújulásánál, és igenis az egyházi értelmiség követelte a nagyfejedelmektől, hogy kezdjenek háborúba a tatárokkal.⁴² Logikai úton hasonló gondolatok megfogalmazója lett L. N. Gumilev is. Véleménye szerint a 14. században a moszkvai állam teokratikus jelleget öltött, amelyet később a nagyfejedelmek tevékenysége zúzott szét.⁴³

A historiográfiában él Moszkva felemelkedésének olyan magyarázata is, mely szerint a siker titka a véletlenek szükségtelen egybeesése, a körülmények szerencsés alakulásának következménye.⁴⁴ A véletlent be lehet helyettesíteni Isten akaratával is. A probléma ilyen megoldása esetén vagy a tudományos felkészültség teljes hiánya mutatkozik meg, vagy a vallásos elkötelezettség. Mindkettő mögött a hit húzódik meg, amivel nem lehet érveket szembeállítani.

Az etnogenezis mint tényező

Orosz történészek szívesen emlegetik úgy Moszkvát, mint a nagyorosz nép etnográfiai bölcsőjét, vagy mint az orosz népiség kialakulásának centrumát.⁴⁵ A valóságban azonban etnogenetikus folyamat aligha lokalizálható egy városra vagy egy területre. Az etnogenezis ugyan Északkelet-Rusz térségében, de sokkal nagyobb területen ment végbe. Ezt az ellentmondást próbálta feloldani L. N. Gumilev.⁴⁶ A tudós az etnoszok fejlődéséről és az etnogeneziszről megfogalmazott elméletét alkalmazta az orosz történelem kezdeti periódusára. Véleménye szerint Rusz (9–13. század) és Oroszország–Moszkóvia (13–15. század) között nincs etnikai folytonosság. A 12. században „*etnikai mutáció*” következtében Északkelet-Ruszban új etnosz született – a nagyorosz etnosz. Gumilev nem tagadja a nyelvi és kulturális folytonosságot. Véleménye szerint azonban „*etnogenetikai lökés*” játszódott le Északkelet-Rusz egészének területén, a Kelet-európai-síkság északi részén. Moszkva felemelkedése a térségben végbemenő új etnikai integrációval hozható kapcsolatba. Moszkva azért válhatott az integráció központjává, mert ide összpontosult a régió katonai ereje és szellemi elitje. A folyamathoz nagymértékben hozzájárult a középkori Moszkvára jellemző etnikai türelem és tűrőképesség, így tehát más népekből származó energikus egyéniségek minden nehézség nélkül Moszkva szolgálatába léphettek. L. N. Gumilev meggyőződése szerint az egyházi értelmiség szerepe azáltal nőtt meg, hogy közvetítette a születő új etnosz számára az értékrendet és a viselkedési sztereotípiákat. Bár L. N. Gumilev nézeteit nem fogadták el az akadémiai tudományok hivatalos körében, de érezhető elméletének hatása a modern historiográfiában, különösen a moszkvai állam kialakulásának kérdését illetően.

Összegzés

Tegyünk kísérletet arra, hogy komplex módon világítsuk meg a moszkvai állam kialakulásának kérdését. A szláv kolonizáció a Volga és az Oka folyó közén a 11. század végén indult meg. A bevándoroltak és az őslakosság között kialakult kapcsolatok eredményeként szubsztrátum jött létre, amely a későbbi nagyorosz nép etnikai alapját, bázisát képezte. Ekkor kezdődött el a területen az államszervezet kialakulása is, amely akkor még laza függési viszonyban állt a Kijevi Rusz államával, a térség adminisztratív központja pedig a 10. századtól Rosztov városa volt. A helyi közösségek alapját a területi elven szerveződött obscsinák alkották. Az állam apparátusa viszont olyan személyek köréből került ki, akik az obscsinákon kívül vagy azok felett álltak. A begyűjtött adók és a bíraskodásból származó jövedelem megoszlott az állam, a Rusz knyázzjai, az egyház és a begyűjtők között. A feladatkör öröklődött, a központ messze volt, ezért lehetőség nyílt arra, hogy ebből a körből

kialakuljon a befolyásos helyi bojárság. Gazdagodásuk forrásául a végtelennek tűnő földtartalék művelés alá vétele szolgált, ahol újabb és újabb votcsinák alakultak ki.

A Rosztovi föld élére először 1108-ban került knyáz, Vlagyimir Monomach hatodik fia, Jurij személyében, aki Szuzdal városát választotta központul. Jurij Vlagyimirovics 1125-ben, apja halála után nyert önállóságot. A terület politikai struktúrája áltál vált bonyolulttá, hogy kompromisszum született a helyi bojárság és az újonnan érkezett knyáz között, melynek alapját a korporatív földtulajdon ellenőrzésének joga képezte.

Jurij kísérletet tett arra, hogy az apai örökségből nagyobb darabot szakítson magának, ezért hadjáratok sorát vezette a birtokához képest délre eső területek ellen. Jurij Dolgorukij déli irányú külpolitikai vállalkozásai nem valósulhattak volna meg a rosztovi bojárság támogatása hiányában. Amíg a knyáz figyelmét egyéb dolgok kötötték le, a belpolitika irányítása a helyi elit kezébe ment át. Jurij számos alkalommal vereséget szenvedett, az ilyen alkalmak Rosztov területén erősítették a knyáz pozícióit. Jurij minden vereségét ugyanis híveinek, déli–helyi támogatóinak északi területre telepítése követte, illetve hadifoglyok kerültek nagy számban Rosztov területére.

A knyáz telepítései egy idő után éreztették hatásukat a terület belpolitikájában. A knyáz hatalmának erősödése elkerülhetetlenül konfliktus forrása lett, összeütközésbe került a hagyományos irányítási struktúrával. A knyáz és a helyi bojárság érdekeinek összeütközése „polgárháborúk sorozatát” idézte elő, amelyek Andrej Jurjevics knyáz megölése (1175), majd Vszevelod Jurjevics knyáz halála után (1212) Rosztovot egészében megrázták. A belső zavargások azonban nem likvidálták a helyi bojárságot, csupán csökkent a lehetőségük saját földterületük további szélesítésére. Novgorodtól eltérően, ahol az obscsinák földjét a helyi bojárság szerezte meg magának, Rosztov (Vlagyimir–Szuzdal) területén az állam (knyáz) gyakorolta az ellenőrzést a földterület egésze felett. A helyi bojárság státuszának átalakulása tette lehetővé, hogy Északkelet-Rusz területét Vszevelod „bolsoje gnyezdo” leszármazottai örököljék, viszont a terület felett megőrződött az állam szuverenitása.

A tatár hódítás (1237–1238) további súlyos csapást mért a helyi társadalom hagyományos elemeire, a helyi bojárságra és obscsinákra. A hódítók ugyanis Északkelet-Rusz területén nem alakítottak ki saját kormányzó apparátust, hanem a helyi hatalom birtokosaira, a knyázokra támaszkodtak. Az Arany Horda kánjainak (cárjainak) állt jogában kiválasztani a nagyfejedelmet a Rurikovics-dinasztia helyi képviselői közül. A horda uralkodójának döntése alapján Vlagyimir birtokosa kapta meg a nagyfejedelmi címet, a kiválasztott feladata volt, hogy összegyűjtse és átadja az adót a tatároknak.

Annak ellenére, hogy a Vlagyimiri Nagyfejedelemség területét időről időre tovább osztották a leszármazottak között, a nagyfejedelmi birtokkomplexum tekintélyes maradt. A 13. század végén, 14. század elején a terület ugyelök kihalása (Dmitrij Donszkój végrendelete) következtében tovább csökkent, de növekedett is azokkal a területekkel, amelyekben kihalt a birtokos család (Kosztroma, Gorogyec, Perejaszlavl). Az ugyel knyázja, amikor megkapta a járlikot a tatár kántól, névleg vlagyimiri nagyfejedelem lett, viszont kialakult az a gyakorlat, hogy nem költözött el ugyeljáról, örökségben kapott családi birtokáról a székesfővárosba, hanem saját udvartartása, katonai és politikai szervezete (dvor) segítségével kormányozta a „vlagyimiri korona” területét is. A nagyfejedelmi birtok irányításának joga bármelyik helyi knyázt automatikusan Északkelet-Rusz legerősebb uralkodójává tette.

A moszkvai knyázok a 14. század elején kapták meg először a járlíkot a Vlagyimiri Nagyfejedelemség birtoklására. Több mint 60 éven keresztül folyamatosan a moszkvaiak maradtak az irányítói Vlagyimir birtokainak, míg végül a folytonosságból hagyomány született. Dmitrij Donszkoj végrendelete változtatta a Vlagyimiri Nagyfejedelemség területét a moszkvai knyázok családi birtokává (V. A. Kucskin szerint). Ez a hatalmas tartalékföld elégtette ki a Moszkva szolgálatába lépők földszükségletét. A szolgáló emberek adminisztratív és katonai feladatokat láttak el, ennek fejében a kor színvonalán zsoldot, azaz eltartásukhoz földet kaptak.

A 13–14. században Északkelet-Ruszban tovább erősödött a magánföldbirtoklás (votcsina). A tulajdonosok bojárok voltak. A votcsina-rendszer sajátos fejlődéséhez hozzájárultak a természeti és klimatikus viszonyok, a hatalmas földtartalék és a termelőerők alacsony fejlettsége a helyi társadalmakban. Sz. B. Veszeloovszkij akadémikus aláhúzta, hogy a régi moszkvai bojárság nem gazdálkodott a földjén, tevékenysége a természet adta gazdagság kiaknázásában merült ki.⁴⁷ A bojári családok természetes növekedése az egyébként is szegényes földbirtok további aprózódásához vezetett. Ezt a tényt egy új szociális kategória – bojári gyerekek vagy bojárfiak – megjelenése támasztja alá.

Erősödött ugyan a nagyfejedelmi hatalom, mint intézmény, de ugyanúgy növekedett az ugyelok száma is. A moszkvai nagyfejedelmek az államot és intézményeit mint saját atyai örökségüket, személyes tulajdonukat kezdték tekinteni. Mivel megnőtt a természetes szaporodás következtében a Rurikovics-dinasztia leszármazottainak száma is, birtokvizsgálataikban közelítettek a bojárokhoz. Egy knyáz öröksége lehetett egy egész voloszty, de állhatott az csupán néhány faluból is, ami már nem volt elegendő a knyáz státuszának fenntartásához sem. Megjelentek tehát a moszkvai nagyfejedelmek szolgálatában knyázcsaládok leszármazottai ott, ahol az ugyel területének kicsinysége ezt szükségessé tette (obolenszki és sztarodubi knyázok).

A magánföldbirtoklási rendszer sajátos fejlettsége volt az alapvető oka annak, hogy bojárok és knyázok a nagyfejedelem szolgálatába kényszerültek. Az új politikai rendszer magját korlátozott számú személyből álló zárt kör alkotta. Ez a zárt testület kíméletlen harc árán őrizte meg Moszkva ellenőrzési jogát a Vlagyimiri Nagyfejedelemség területe felett. De természetesen a nagyfejedelem sem tudott mindenkit megfelelő katonai vagy adminisztratív szolgálatba állítani.

Az orosz államiság megszilárdításában kiemelkedő szerepet játszott a pravoszláv egyház. Az ugyelokra szétdarabolódott Rusz egyetlen integráló ereje az orosz főegyházmegye maradt. Ismeretes, hogy a pravoszláv egyházi ideológia elismeri a világi hatalom elsőségét az egyház viszonylatában. Tehát az egyház világfelfogása szempontjából természetes, hogy a metropolita a reális hatalommal bíró nagyfejedelmi központ irányába orientálódott. De a nagyfejedelem elsősége nem jelentette azt, hogy az egyház eltúrte volna a világi hatalom durva beavatkozását belső ügyeibe. A világi és egyházi hatalom kölcsönhatásának gondolata hatotta át az orosz társadalmi és politikai élet egészét a 14. században. Egyedi eset volt, hogy a vlagyimiri és tveri nagyfejedelem kísérletet tett Petr metropolita leváltására, mégis messze ható következményekkel járt. A metropolita megrágalmazása mind az egyházi, mind a világi társadalomban heves tiltakozást váltott ki. A metropolita pedig Mihail nagyfejedelem ellenségénél, a moszkvai nagyfejedelemtől keresett védelmet.

Régi moszkvai bojári család leszármazottja volt Alekszej metropolita, aki a kiskorú Dmitrij Donszkoj helyett gyakorlatilag irányította a moszkvai nagyfejedelmi kormányzatot. Ekkor a főegyházmegye interdiktumot gyakorolt Moszkva ellenfeleivel való harcban.

A 14. század közepétől orosz pravoszláv szerzetesi mozgalom indult el, és elkezdődött az új rendszerű monostorok alapításának sorozata. A mozgalom központjában a Szimonov- és Szergijev-monostorok álltak, amelyek a moszkvai ügyel területén voltak. Új monostorokat leginkább a nagyfejedelmi birtok határain kívül alapítottak. A szerzetesi mozgalom aligha lett volna sikeres az orosz főegyházmegye és a nagyfejedelmi hatalom támogatásának hiányában. Objektíve mindez tehát oda vezetett, hogy az új monostorok az éppen kolonizált területeken a központi hatalom támaszaivá váltak.

Társadalmi-pszichológiai értelemben és a lakosság sajátos viselkedési sztereotípiái alapján megállapíthatjuk, hogy „Szent Rusz” északkeleti végein egy új etno-kulturális közösség, új nemzet született meg Moszkva irányítása alatt.

Jegyzetek

- ¹ *Miljukov, P. N.*: Glavnie tecsnyija russzknoj isztoricseszkoj miszli. Moszkva (a továbbiakban M.), 1897. 158.
- ² „Novgorod arról híres, hogy itt ringott a monarchia böcsője, Kijevben állott az oroszok keresztelő medencéje, de Moszkva mentette meg a hazát és a hitet.” *Karamzin, Ny. M.*: Isztorija Goszudarsztva Rosszjizskogo. Kny. 1. T. IV. M., 1988. 134.
- ³ *Heller, M.*: Orosz történelem. I. kötet. Az Orosz Birodalom története. Bp., 1996. 76–82.
- ⁴ *Szkrinnyikov, R.*: Az Orosz Birodalom születése. Bp., 1997. 7–25.
- ⁵ *Font M., Krausz T., Niederhauser E., Szvák Gy.*: Oroszország története. Bp., 1997. 102–103.
- ⁶ Lásd például a legrégebbit: *Vesnyjakov, V. O.*: O pricsinah vozvisenyija Moszkovszkogo knyjazsesztva. Szentpétervár 1851.
- ⁷ *Sztankevics, Ny. V.*: O pricsinah vozvisenyija Moszkvi do szmertyi lonna III. In: Ucsenie zapiszki Moszkovszkogo unyiversziteta. 1834. cs. 5. 34–35.
- ⁸ *Szolovjev, Sz. M.*: Isztorija Rosszii sz drevnyesjih vremen. 1. T. 1–2. M., 1959. 70–73.
- ⁹ *Kljucsevskij, V. O.*: Szocsinyenyija. T. 2. M., 1957. 9–15.
- ¹⁰ Ezt a felfogást olvashatjuk a régi magyar egyetemi tankönyvben is: *Perényi J., Dolmányos I.*: A Szovjetunió története. I. köt. Bp., 1966. 45.
- ¹¹ *Tyhomirov, M. N.*: Szerdnyevokovaja Moszkva v XIV–XV vv. M., 1957. 122–124.
- ¹² *Zimin, A. A.*: Vityjaz na raszputyje. Feodalnaja vojna v Rosszii XV v. M., 1991. 191.
- ¹³ A. A. Zimin ismétli P. P. Szmirmov kétkedését: *Szmirmov, P. P.*: Obrazovanyije Russzkogo centralizovannogo goszudarsztva v XIV–XV vv. In: Voproszi isztorii. 1946. № 2–3. 69.
- ¹⁴ *Kargalov V. V.*: Vnyesnyepoliticseszkiye faktori razvityija feodalnoj Ruszi. M., 1967. 190–197., 201.; *Kucskin, V. A.*: Formirovanyije goszudarsztvennoj territorii Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv. M., 1984. 109., 121–123.
- ¹⁵ *Szmirmov, P. P.*: i. m. 78., 80.
- ¹⁶ *Ljubavszkij, M. K.*: Obrazovanyije goszudarsztvennoj territorii velikoruszknoj narodnosztyi. Leningrád, 1929. 38.
- ¹⁷ *Veszelojszkij, Sz. B.*: Podmoszkovje v drevnosztyi. In: Podmoszkovje. M., 1962. 21., 24.
- ¹⁸ *Bahrusin, Sz. V.*: Naucsnije trudi. T. 1. 56., 61–62., 72–74.
- ¹⁹ *Pokrovszkij, M. N.*: Russzkaja isztorija sz drevnyesjih vremen. In: Izbrannije proizvegyenyija v 4-h tomah. M., 1966. T. 1. 227.
- ²⁰ *Tyhomirov, M. N.*: Szerdnyevokovaja Moszkva. 136–137.
- ²¹ Ehhez kapcsolódik Font Márta megállapítása, mely szerint Iván Danyilovics Kalita fejedelemsége idején Moszkva Rusz pénzügyi központjává vált volna. A megállapítás azért sem értelmezhető, mivel a pénzverés Moszkvában csupán száz év múlva kezdődik el. Vö.: *Font M., Krausz T., Niederhauser E., Szvák Gy.*: i. m. 105.
- ²² *Karamzin, Ny. M.*: Isztorija Goszudarsztva Rosszjizskogo. Kny. 1. T. 1–4. M., 1988. T. 4. 141., 186.; Kny. 2. T. 5. 2–3.; 221.
- ²³ *Szergejevics, V. I.*: Drevnosztyi russzkogo prava. T. III. Szentpétervár, 1909. 65–72.
- ²⁴ *Fennell J. L.*: The Emergence of Moscow 1304–1359. London, 1968. 110., 158.
- ²⁵ *Gorszkij, A. A.*: Moszkva, Tver i Orda v 1300–1339 gg. In: Voproszi isztorii. 1995. № 4. 42.
- ²⁶ *Zimin, A. A.*: Vityjaz na raszputyje. 195.
- ²⁷ *Kucskin, V. A.*: Russzkije knyjazsesztva i zemli pered Kulikovszkoj bitvoj. In: Kulikovszkaja bitva. M., 1980.
- ²⁸ *Szergejevics, V. I.*: Drevnosztyi russzkogo prava. T. I. Szentpétervár. 1886. 20–70.
- ²⁹ *Zimin, A. A.*: Formirovanyije bojarszkoi arisztokratyii v Rosszii vo vtoroj polovine XV– pervaioj tretyi XVI. v. M., 1988. 20–21.
- ³⁰ *Uő*: Vityjaz na raszputyje. 203–204.
- ³¹ *Uo*. 203.
- ³² *Gorszkij, A. A.*: K voproszu o pricsinah „vozvisenyija” Moszkvi. In: Otyecsesztvennaja isztorija 1997. № 1. 3–12.
- ³³ *Kucskin, V. A.*: Formirovanyije goszudarsztvennoj territorii Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv. M., 1984.
- ³⁴ Lásd pl. *Kucskin, V. A.*: Pervij Moszkovszkij knyaz Danyii Alekszandrovics. In: Otyecsesztvennaja isztorija. 1995. № 1; *Uő*: Dmitrij Donszkoi. In: Voproszi isztorii. 1995. №5/6. 62–83.; *Uő*: Jurij Dolgorukij. In: *uo*. 1996. № 10. 35–56.
- ³⁵ *Szolovjev, Sz. M.*: i. m. Kny. 1. T. 1–2. 56–58.

- ³⁶ *Presznyjakov, A. E.*: Knyjazseszkoje pravo v drevnyej Ruszi. Ocserki po isztorii X–XII sztoletij. Szentpétervár, 1909.
- ³⁷ *Uő*: Obrazovanyije Velikorusszkoje goszudarsztva. Ocserki po isztorii X–XII sztoletij. Petrograd, 1918. 458.
- ³⁸ *Kljucsevskij, V. O.*: Znacsenyije prepodobnogo Szergija dlja russzkoje naroda i goszudarsztva. In: *Uő*: Isztorieszskije portreti. Gyejatyeli isztorieszskoj miszli. M., 1991. 63–76.
- ³⁹ *Horosev, A. Sz.*: Politicseszskaja isztorija russzkoje kanonizacii (XI–XVI vv.). M., 1986. 120–121.
- ⁴⁰ Uo. 113.
- ⁴¹ *Tyihomirov, M. N.*: Kulikovszkaja bitva 1380 g. In: *Povesztyi o Kulikovszkoje bitve*. M., 1959. 346.; *Cserepnin, L. V.*: Obrazovanyije Russzkoje centralizovannogo goszudarsztva v XIV–XV vv. Ocserki szocialno-ekonomiczeszkoje i politicseszkoje isztorii. M., 1960. 606.; *Szkrinyikov, R. G.*: Kulikovszkaja bitva. Problemi izucsenyija. In: *Kulikovszkaja bitva v isztorii i kulturi nasej Rogyini (Matyeriali jubilejnoje naucsnoje konferencii)*. M., 1983. 59–62.; *Horosev, A. Sz.*: i. m. 115.
- ⁴² *Prohorov, G. M.*: *Povesztyi o Mityjaje. Rusz i Vizantyija v epohu Kulikovszkoje bitvi*. Leningrád, 1978.
- ⁴³ *Gumilev, L. N.*: *Drevnyjaja Rusz i Velikaja Sztyep*. M., 1992. 379–389.
- ⁴⁴ Lásd pl.: *Szergejevics, V. I.*: *Drevnosztyi russzkoje prava*. T. III. Szentpétervár 1909. 65., 72.
- ⁴⁵ Lásd pl.: *Kljucsevskij, V. O.*: *Szocsinyenyija*. T. 2. 1–12.
- ⁴⁶ *Gumilev, L. N.*: *Drevnyjaja Rusz i Velikaja Sztyep*. M., 1992. *Uő*: *Ot Ruszi do Rosszii*. Ocserki etnicseszkoje isztorii. M., 1992.
- ⁴⁷ *Veszelojszkij, Sz. B.*: *Podmoszkovje v drevnosztyi*. 26.

A TENGER ÉS A HEGYEK A LENGYEL NEMZETI MITOLÓGIÁBAN A 12–17. SZÁZADBAN

A lengyel állam területe fokozatosan alakult ki a korai középkor folyamán. Az ország megerteremtésének útja természetszerűen megjelent a korai irodalomban és a mitológiában. Az első lengyel királynak, Vitéz Boleszlónak, a lengyel földdel kapcsolatos egyik legfontosabb érdeme az ország határainak kijelölése volt. Az első krónikás, Anonymus Gallus gesztája Boleszlóval foglalkozó részének legelején leírja a vitéz uralkodó területi hódításait: elfoglalta Morvaországot és Csehországot, saját hűbéresét ültetve a prágai trónra. Többször legyőzve a magyarokat, országukat a Dunáig elfoglalta, a legyőzhetetlennek tartott szászok országának közepén a Saale folyóba vasoszlopot állított, ezzel jelölve ki Lengyelország nyugati határát.¹

Boleszló később elfoglalta Kijevet is. Ez utóbbi cselekedetét azzal erősítette meg, hogy kardjával rácsapott a város Aranykapujára.² Cselekedeteit a későbbi krónikások, Wincenty Kadlubek,³ a Nagy-lengyelországi krónika névtelen szerzője,⁴ valamint Jan Długosz egyre inkább kiszínezték, azt sugallva, hogy I. Boleszló idején a keleti és nyugati szlávok egy hatalmas szláv királyságban élt, amelynek vezető ereje a lengyelség volt. Długosz azt is tudni vélte, hogy a nagy király nemcsak a Saaléba, hanem a Dnyeperbe is három (!) vasoszlopot állított.⁵

Vitéz Boleszló munkáját az ő nyomdokain utódai folytatták. Anonymus Gallus leírta, hogy II. (Merész) Boleszló kijevi hadjárata során megismételte elődje kardvágását az Aranykapun. A mitikus aktus ismétlése során annak résztvevői „a mitikus esemény kortársaivá válnak. Másként kifejezve: kilépnek történelmi idejükből, tehát abból az időből, amely a profán, személyes és személyek közötti események összességét veszi körül, és visszatalálnak abba az őseredeti időbe, amely »nem folyik«, mert nem része a profán időtartamnak, s lényege a végtelenül gyakran elérhető *örök jelen*.”⁶ Az Aranykapu ismételt megütése tehát azt jelentette, hogy az adott esetben II. Boleszló és katonái a jelenben éltek át I. Boleszló mitikus aktusát.

A lengyel határok kijelölésének munkáját III. Boleszló fejezte be. Anonymus Gallus gesztájában Ferdeszájú Boleszlót fiatalságától érett férfi koráig szinte végig mozgásban látjuk. A csehektől a pomeránokig száguld lovagjai élén, majd Könyves Kálmánnal köt szövetséget, és újra északnak fordul, máskor a poroszokat téríti, megint máskor harcol a német császárral. Anonymus Gallus gesztája a gnieznói vár perspektívájából indul, műve végére szemünk elé tárul egész Lengyelország, északon a Balti-tengerrel, délen pedig az égig érő hegyekkel. Mind a tenger, mind pedig a hegyek mai terminológiával élve az ország „természetes határai”, ugyanakkor éppen mitikus szerepüknel fogva egyúttal Lengyelországot a természetfelettől elválasztó és azzal összekötő határai is.

A tenger

Ahhoz hogy az országot teljes egészében, vagyis mindhárom dimenziójában: a föld alatti, a földi és az égi világ egységében, fejedelmüket pedig mindhárom régiót megjárt mitikus hősként láthassuk, Ferdeszájú Boleszlónak három dolgot kell megtennie. A pogány Pomerániát legyőzve, azt birodalmához kell csatolnia, el kell hárítania a Zbigniewet támogató csehek fenyegetését, valamint le kell győznie az

országára támadó német császárt. Az első célt I. Boleszlótól örökli. Nézzük, hogyan tárja elénk az eseményeket Anonymus Gallus: „Összehívta harcosai sokaságát, majd a néhány kiválasztottal bejárta a pogányok hazájának szívéét is. Mikor pedig a királyi városhoz, a kiváló Alba nevezetűhöz érkezett, már hadseregének egyharmada sem volt vele, leszállt lováról, semmi ostromeszközt vagy felszerelést nem használt fel, mégis erőszakkal és csodás módon a gazdag és népes várost aznap megostromolta, mikor odaérkezett.”⁷

Az első krónika második és harmadik könyvének nagy részét III. Boleszló Pomeránia felé irányuló hódításainak leírása teszi ki. A területszerző háborúknak mindig az ellenség központja felé kell irányulniuk. Így van ez ebben az esetben is. Boleszló serege ugyan nem éri el a pomeránok seregének egyharmadát, mégis pihenés és komolyabb előkészületek nélkül azonnal megtámadja Alba városát, és egy nap alatt azt elfoglalja, feldúlja és elpusztítja. Jól látható, hogy Boleszló, átlépve az ország határait, az ellenségre támadva erőszakossá válik, mivel csak az erőszak képes megtörni az ellenség ellenállását. Gallus szerint Boleszló a pomeránok megtérítésénél egyaránt használta a tanítás és a pusztítás fegyverét. Úgy véljük, hogy Boleszló esetében a tanítás fegyvere nem állhatott túl messze a pusztításától.

Az idézett tudósításban két érdekes közlés bújik meg. Az első az ellenfél háromszoros túlereje. Ezt a fordulatot Anonymus Gallus akkor használja, ha pogányok elleni küzdelemről van szó. Ez azt jelenti, hogy bármilyen kis létszámú sereggel támad Boleszló – mivel vele van a Gondviselés –, mindenképpen predesztinálva van a győzelemre. Mivel ez a csata III. Boleszló uralkodásának elején volt, és tudjuk, hogy élete nagy részét a pomeránok elleni küzdelemmel töltötte, a részlet előrevetíti Pomeránia meghódítását. A másik érdekesség Alba (Białogród) elpusztítása. Általában a központ pusztulása az ország pusztulását vonja maga után. Boleszló válogatott lovagjai élén legelőször is bejárja a pomeránok „hazájának szívéét”, vagyis az ország központját. Alba központi szerepét a szerző azzal is megerősíti, hogy a várost *regia Albának* nevezi, vagyis kissé megváltoztatva átveszi a magyar főváros (Alba Regia) nevét, annak ellenére, hogy Pomeránia nem volt királyság.⁸

Miután Boleszló legkiválóbb paripáin, legbátrabb lovagjai élén megostromolja Kolobrzeget, a pomeránok második központját, elővárosát kifosztja és felgyújtja, lovagjai hatalmas önérettel és magabiztosággal dalra fakadnak: „A szülők sózott, bűdös halat szállítottak./ Fiaik most csapkodó, friss [halakat] szállítanak./ Atyáink először városokat foglaltak el./ A mostaniak nem félnek a tengeri viharok zajától sem./ Atyáink szarvasokat, vadkanokat, őzeket üztek./ A mostaniak tengeri szörnyekre és tengeri kincsekre vadásznak.”⁹

III. Boleszló pomerániai hódításai ebben az énekben szimbolikus, mondhatni, mitikus értelmezést kapnak. Az atyák megszerezték maguknak a földet, annak javaival, a gazdag vadász- és hadizsákmánnyal együtt. Boleszló nemcsak egy új területet hódított meg, hanem egy új, alapvető fontosságú elem, a tenger, vagyis a víz fölötti hatalmat szerezte meg. A tengervíz nemcsak egyike a fő elemeknek, hanem egy új dimenzió is, amelyre Boleszló kiterjeszti hatalmát. A víz, különösen a mély tenger a teremtetlen világ, a káosz megtestesítője. Folytonos kavargása, hatalmas viharai és a bennük lakozó szörnyek a káosz képeit tárják elénk. A tengerben való elmerülés a halál, a teremtetlen káoszba való visszahullás szimbóluma. Ugyanezen gondolatmenetet tovább folytatva, a tengerből történő felbukkanás a halál legyőzését, az újjászületést jelképezi. Ez a gondolatmenet a kereszténység számára a víz általi megkeresztelésben, a kereszttségben történő újjászületésben fogalmazódik meg.

Látható a részletből, hogy Boleszló lovagjait nem Pomeránia földje, hanem a tenger foglalkoztatja: a tengei viharok, a tengeri szörnyek nem a földi hatalmak kompetenciájába tartoznak. Az ezekkel folytatandó küzdelem lehetősége azt jelenti, hogy a lengyel lovagok erősnek érzik magukat arra, hogy megszerezzék a tenger mint létfontosságú elem, egy másik dimenzió fölötti hatalmat, annak tudatában, hogy fejedelmük birtokolja az ehhez szükséges isteni jóváhagyást.

A lovagok énekében három fontos momentumra érdemes figyelmünket irányítani. A friss halak képe, amely az elmondottak alapján nem jelent mást, mint a meghódított Pomeránia népének megszerzését a kereszténység számára. A tengeri viharok képe azt jelenti, hogy a lovagok, bízva a megváltásban és az újjászületésben, nem félnek a haláltól. A harmadik kép a tengeri szörnyek és a tenger kincseinek képe. Eliade szerint „a mélység szörnyei sok hagyományban megtalálhatók. Ősök és beavatottak szállnak alá a mélység mélyébe, és dacolnak a tengeri szörnyekkel; jellegzetes beavatási próba ez. (...) A sárkányok néha valamilyen »kincset«, a szent, az abszolút valóság érzéki képeit őrzik; az örökös szörny feletti virtuális, vagyis beavatási győzelem a halhatatlanság leküzdésének felel meg.”¹⁰ Ahogy korábban is láttuk, a tenger maga a teremtetlen világ, a káosz, egyúttal a gonosz, illetve az azt megtestesítő szörny lakhelye is.

Ahogy János írja a Jelenések könyvében: „Ekkor láttam, hogy a tengerből egy vadállat bukkan fel. Tíz szarva volt és hét feje, szarvain tíz korona, fejain meg istenkáromló nevek. A vadállat, amelyet láttam, hasonlított a párdúchoz, lába mint a medvéé, szája pedig az oroszlán szája. A sárkány neki adta erejét és trónját, nagy hatalmával együtt. Az egyik feje mintha halálra lett volna sebezve, de halálos sebe meggyógyult. Az egész föld csodálta a vadállatot. Leborultak a sárkány előtt, hogy hatalmat adott a vadállatnak. Leborultak a vadállat előtt is, és így imádták: »Ki fogható a vadállathoz, ki tudja vele fölvenni a harcot?« (...) Káromlásra nyitotta száját az Isten ellen, káromolta a nevét, hajlékát és az ég lakóit. Hatalmat kapott, hogy megtámadja a szenteket és győzelmet arasson. Hatalma kiterjed minden törzsre, népre, nyelvre és nemzetre.” Majd magyarázatként hozzáfűzi: „Aki mást fogságba hurcol, fogságba kerül. Aki karddal öl, annak kard élén kell elhullania. Ez a szentek állhatatosságának és hitének az alapja.”¹¹

Ebben a jelképrendszerben a lengyel lovagok magabiztos – vagy magabiztosnak tűnő – kijelentése, hogy tengeri szörnyekre vadásznak, nem más, mint egy meggyőződés, hogy győzedelmeskedni fognak a gonosz felett. A feltett kérdésre, hogy „Ki fogható a vadállathoz, ki tudja vele felvenni a harcot?”, a válasz az, hogy „filií”, a fiúk, a keresztény Boleszló, a lengyel fejedelem lovagjai. Jól látható egyfajta kiválasztottság- és küldetésstudat. Cselekedetükkel, a pogány pomeránok legyőzésével és megtérítésével le tudják győzni a tengeri szörnyet, aminek hatalma „kiterjed minden törzsre, népre, nyelvre és nemzetre”, vagyis a körülöttük élő pogány törzsekre és népekre. Győzelmükkel pedig Boleszló lovagjai elnyerik a tenger kincseit, vagyis a haláltól való megváltást és az újjászületést. Természetesen ez esetben a „karddal támadó” szörny a pogány Pomeránia, amelynek a lengyel lovagok „kardja élén kell elhullania”.

Az általam leírtaktól különböző következtetésekre jutott Czesław Deptuła, aki az utóbbi években többször is foglalkozott a tengernek a középkori történetírásban betöltött mitikus funkcióival. Véleménye szerint az „apák” és „fiúk” egyes létfenntartási szféráit és tevékenységeiket érintő ellentéppárok sorozatában Anonymus Gallus meghatározott rétegeket, egyúttal hierarchikus rendben álló szinteket ábrázolt,

amelyeken keresztül megvalósul a Piastok műve. Az élelmiszer-fogyasztás jobbra fordulása (friss halak) a népesség széles tömegei számára alapvető, élő érték. Ez azonban fegyveres erőfeszítés eredménye, és a mű elsősorban a „harcosok lakomájának” – a lovagi szokások és a lovagi életmód egyik elemének – gazdagodásáról beszél. Az említett érték fölött áll magának a lovagi tettek az értéke, amely a korábban ismeretlen nehézségek leküzdésével, valamint a veszélyek új dimenziójával való szembeszálláshoz szükséges bátorsággal mérhető (városok elfoglalása – tengeri kalandozások). A harmadik ellentétpár, amely a vadászat motívumára épül, a lovagi kultúra felettebb jelentős alkotóelemére – az időtöltés szférájára – vonatkozik. Ez a szféra az énekekben nagyon szélesen vett értelemben jelenik meg. A versengés elemeivel átítatott játéktól-szórakozástól – a vadászat lényegének ilyen értelmezése természetesen nem zárja ki annak gazdasági és paramilitáris értelmezését – a mese határán leledző szokatlan jelenségekkel való győzelmes összecsapásokig terjed (tengeri szörnyek és a határtalan óceán kincsei). Felöleli tehát a „lovagi kaland” egész világát.

A mű eszmei alapja az a gondolat, hogy a „kijutás a tengerhez”, Ferdeszájú Boleszló harcosainak kultúrájához, melynek ideális képviselője maga a fejedelem, új és magasabb dimenziót adott, lehetővé téve a rá jellemző minták teljesebb és korábban előre nem látható megvalósítását. Pomerániának Lengyelországgal történő lovagi integrációja feltételezi a monarchia ügyével kapcsolatos „pomerán” nézőpontnak, egyúttal a kialakuló nemzet érdekeinek a hódítók általi valamiféle befogadását. Ez a Piast-államban különleges rangot adott a balti térségnek.”¹²

Deputa az énekekben a lovagi életmód kulturális lenyomatát látja. Számára a „friss hal” nem más, mint a lovagi lakoma jelképe, a tenger zaja a csatazajt juttatja eszébe, a tengeri szörnyekre való vadászat pedig a lovagok egyik legfontosabb szórakozását, testedzését és gazdasági tevékenységét, a hús és a prém megszerzését jeleníti meg. Deputa gondolatai és az általam leírtak természetesen nem állnak ellentmondásban, hanem egymást kiegészítve a középkori forrás különböző aspektusait feltárva minden bizonnyal hozzájárulnak a korabeli emberek gondolatvilágának, szellemi és lelki beállítódásának, kultúrájának jobb megismeréséhez. Véleményünk azonban megegyezik abban, hogy a tenger mindenképpen egy új dimenziót nyitott Ferdeszájú Boleszló és lovagjai számára, valamint hogy a tengeri halászattal, kereskedelemmel és – tegyük hozzá – kalózkodással foglalkozó pogány pomeránok integrálása a keresztény lengyel monarchiába a kialakuló lengyel nemzetet, és természetesen a nemzettudatot mindenképpen gazdagította.

Itt kell megjegyeznünk, hogy az államalapítás korában a többnyire „harmadik funkciós” földművelő népesség, valamint Ferdeszájú Boleszló „második funkciós” lovagjai mellett a pomeránok jelentik – Gallus szemében természetesen negatív előjellel – az „első funkciós” társadalmi csoportot. A pomeránok a nyugati szlávságon belül igen különös csoportot alkottak, amely a tengerrel való szoros kapcsolatán kívül abban különbözött az összes többi szláv csoporttól, hogy legtovább ragaszkodott ősi pogány vallásához, szokásaihoz, rítusaihoz, sikeresen megvédve ezeket a több mint egy évszázadon keresztül tartó folyamatos és intenzív térítési kísérletekkel szemben. Ilyen értelemben Pomeránia Ferdeszájú Boleszló általi integrációja valóban kiteljesítette a Piastok államalkotó tevékenységét.

Az idézett szövegben nagyon érdekes az a mondat, amelyben a szerző a tengeri szörnyeket „a mese határán leledző szokatlan jelenségeknek” nevezi. Jellemző

szemlélete ez számos korábbi történésziskolának, amelyek a mítoszok jelentőségét figyelmen kívül hagyva, leválasztva a középkori forrásokból kihámozható „történelmi valóságról”, egyszer s mindenkorra a mesék világába utalják azokat.

A lengyelek tudatában az általunk vizsgált korszakban, vagyis a 17. század végéig a tenger idegen elem marad. Részben igazat kell adnunk Deptulának abban, hogy „a tenger feletti uralom motívuma a mítoszok részévé vált, amelyek a lengyel állam és nemzet kezdeteiről, egyúttal természetéről beszélnek. Szerves részét alkotta a lengyel nép területi, politikai-történelmi és kulturális közösségéről alkotott elképzelések rendszerének.”¹³ Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy a tenger feletti uralom mítosza csak a legkorábbi őshöz és az első nagy királyokhoz, Vitéz és Ferdeszájú Boleszlóhoz kapcsolódik. Az idézett énekben a lovagok inkább saját magukat biztatják, mintsem egy már véghezvitt hőstettet énekelnek meg. A lengyelek számára a tenger, pontosabban a Balti-tenger feletti uralom végig csupán vágy, vagy cél maradt, amelynek eléréséhez olyan hősökre lett volna szükség, mint amilyenek Ferdeszájú Boleszló és lovagjai voltak.

Ugyanez a vágy fejeződik ki Wincenty Kadłubeknek *Az ország leírása* című művében, amely azt tartalmazza, hogy a lengyelek ősei tengeri csatában megverték a dánokat. Mind Anonymus Gallus, mind pedig Wincenty mester leírásából kiérződik egy alapvetően szárazföldi nép félelme a határait ostromló másik elemtől, amely ismeretlen, és amelyet ugyanakkor szeretnének hatalmuk alá vonni. Ezt az ismeretlentől, alaktalantól és gonosztól való félelmet használja fel egyik prédikációjában évszázadokkal később Skarga is, ellentétbe állítva a viszonylagosságot, veszélyeket és esetlegességeket jelentő tengert, az Isten által küldött, jó irányba vivő széllel: „Minden hajós állandóan a kikötőre gondol, hogy azt szerencsésen elérje, nem akar hosszú időt eltölteni a tengeren, mindenféle veszélyek és nyomorúság között, ahol egyetlen óra sem telik el anélkül, hogy ne rettegnél a viszontagságoktól, a szigorú viharoktól, a sziklának ütközéstől és a tengeri rablóktól. (...) Nincs oly ostoba tengerész, aki ne kérné az Úristent az áhított cél felé vivő jó szelekért, vagy ne örülne azoknak.”¹⁴

Hasonlóképpen láttatja a tengert a következő nemzedék kiemelkedő protestáns prédikátora, Krzysztof Kraiński is. A tenger azon kevés dolgok egyike, amelynek megítélésében katolikusok és protestánsok teljesen egyetértettek: „Itt említi Szent Máté a tengert, amelyen hatalmas viharok keletkeztek, amidőn Jézus Urunk tanítványaival a hajón volt. Mit jelent hát a viharos tenger? Eme rossz, háborgó, nyugtalan, féktelen világot, vagyis a gonosz, istentelen embereket, Isten ellenségeit, akik az Ő szent szavának nem engedelmessé válnak.”¹⁵

Az elmondottak alapján Boleszló és lovagjai mitikus szerepe arra irányul, hogy a kialakuló lengyelség önbizalmát, küldetésudatát és magabiztosságát erősítse. Ezért lesznek fontosak a későbbiek folyamán azok a hősök, akik valamilyen módon közeli kapcsolatba kerülnek a tengerrel és sikerül „legyőzniük”. Nem sok ilyen hős van a lengyel történelemben, mondhatjuk, hogy a mítoszokban csak a két Boleszlónak adatik meg ez a dicsőség. A későbbiek folyamán is csak néhány „hősnek” adatott meg a tenger legyőzése. Közülük talán a legjelentősebb Jan Tęczyński,¹⁶ akinek tengeri utazásait Jan Kochanowski, majd később Julian Ursyn Niemcewicz is megörökítette:

„Háromszor indult el a hajó a kikötőből a tengerre,
Háromszor fordult vissza a parthoz;
Majd elindult kellelten, a tenger hullámfalát vésve,
Kibontott vitorlákkal lendületet a szélről véve.

Még nem aludtak ki az alkonyi fények,
 Mikor a tengerre csillapíthatatlan vihar szakadt.
 Felülről féktelen komorság és zaj támadt,
 Megvadult víz kerget egyik után másik hullámot;
 Kiáltás a hajóban, az éjt felhők erősítik.
 Nem tudni, hol a világ, szelek egymást ellenzik:
 Erőlködik a nyugati: a keleti ellen,
 Erőlködik a déli az északi ellen.
 Dübörög a tenger, hajót zúzza az áradat.
 Egyszer úgy tűnik, mintha szakadékbba néznél a magasból:
 Mikor pedig a hullámok szétválnak,
 A nagyvárost sem látni a mély szakadékból.
 Homok és víz összekeveredik, az oldaldeszkákat
 Veszélyes vihar veri; a hajó semmilyen parancsot
 Nem hallgat, csak úszik a tenger dühöngése közt
 Egyedül, a tengeri halál pedig minden felől támad.
 Egész éjjel tartott a kegyetlen vihar.
 Másnap, mikor a hajnal felkelt a vízből,
 Szétmentek a felhők, elcsitultak a szelek,
 A habos hullámok hirtelen enyhültek.”¹⁷

Meg kell jegyeznünk, hogy az idézett részlet egy epikus műből származik, vagyis nem mítoszról van szó, mégis, Kochanowski igen jól használja a saját korában is élő mitikus elemeket a viharos tenger leírásánál. Először is a tengeri vihar az este beálltával támad, vagyis a kaotikus erők és a sötétség ebben a képben összefonódnak, ugyanígy a hajnali világosság beköszöntével a vihar is lecsendesül. A víz nagy hullámokban támad a hajóra, vagyis a káosz el akarja nyelni a teremtett mikrokozmoszt: a hajót és az embert. A káosz képei egymás után jelennek meg. Először a hullámok, amelyek egymással is harcolnak – mintegy megkeverve a világtájak rendjét –, majd a magasság és mélység követi egymást. Összekavarodik a víz és a homok, majd a kormányozhatatlanná vált hajót a „tengeri halál” igrékszik mindenholnan elragadni.

Tęczyńskinek sikerül legyőznie a tengeri vihart, de nem sikerül elmenekülnie az ellenséges hadihajók elől. Sikerül viszont megmenekülni mindenféle tengeri viszontagságból Jan Chryzostom Paseknek,¹⁸ aki 1659-ben éppen húsvét vasárnapján keveredett tengeri viharba, majd még a svéd őrhajók elől is menekülnie kellett. A mítosz szempontjából fontos megjegyezni, hogy a nagyszombatról húsvét vasárnapjára virradó éjszakát és a vasárnapot töltötte a tengeren, vagyis azt az időt, amikor Jézus feltámadt. „...akkor nekilődült a tenger, kezdenek a hullámok szorongatni bennünket; egyik az evezővel dolgozik, másik a vizet meri kifelé, már német kalpagjával is, kinek mi akad keze ügyébe, mert csak egyetlen vízmerő alkalmatosságunk volt. Ahogy jön egy hullám, ellep minket is, a bárkát is; alighogy ez visszahúzódik, az ember egy kicsit föllélegzik, odanéz, s máris ott a következő, mint újabb ellenség, akárha biztos vesztedbe rohannál; egyiktől megmenekülsz, máris ott a másik. A bárka csak úgy recseg a hullámok lökései alatt; a lutheránusok kiáltoznak: »Oh, Herr Jesu Christ!« Ők csak a Fiút hívják segedelműl, a katolikusok meg a Fiút és Anyját együtt. Itt aztán bebizonyosodik a mondás: »*Qui nescit orare, discedat in mare!*« Eszembe is jutott ez rögtön, s magam is kiáltoztam: »Istenem, ne hagyj minket elveszni, hisz magad is láthatod, a Te szolgálataodra és dicsőségedre indultunk útnak.« (...) Közben már

egészen a partot szegélyező fal alá értünk. Ahogy egy hullám a falhoz sodorna, máris visszaránt a víz ereje a tenger felé; egy másik hullám újra odasodor, majd megint vissza. Míg végül is elkaptunk egy kötelet, s amikor egy újabb hullám újfent a parthoz sodort, az történt, hogy a nagy ütődéstől a kormányos kiesett a partra, mi pedig eldőlünk a bárkában, mely színültig volt vízzel, hiába meregettük szüntelen. Kimásztunk hát a partra, mint ázott egerek, s ahelyett, hogy a orrát elértük volna, még a misét se hallottuk, mivelhogy vecsernye előtt érkezünk meg.”¹⁹

Pasek tehát megmenekült a tengeri vihartól, köszönhetően a maga és társai hangos imáinak. A tenger az ő leírásában is a káosz képét mutatja, ahogy a hullámok ide-oda taszítják a bárkát. A káoszhoz itt is az ellenség és a biztos halál fogalma kapcsolódik. Fontos, hogy miután megmenekült a tenger viharából, magabiztossága igencsak megnőtt. Másnap meglátogatta parancsnokát, Stefan Czarnieckit, aki tréfálkozva megjegyezte, hogy Pasek egyedül harcol a tengeren a svédekkel, míg az egész hadsereg a szárazföldön küzd. Erre válaszolva Pasek ezt mondta: „Ha a mai napon Krisztus Urunk elpusztította a lelki ellenség királyságát, úgy nekünk is igyekeznünk kell elpusztítani a testi ellenségek királyságait.”²⁰ Ez a kijelentés akár szerénytelennek is tűnhet, mivel magát Jézushoz hasonlította, ugyanakkor észre kell venni, hogy itt egészen másról van szó. Ahogy Jézus a halált legyőzve feltámadt, ugyanúgy Pasek is azt érezte, hogy a tenger – mint ellenség és biztos halál – legyőzésével ő is mintegy újjászületett. Barátai megjegyezték: „Most bizonyonnan inkább szárazföldön teszed meg a tíz mérföldet, nem pedig vízen.” Erre így válaszolt: „Eszembe sincs attól a bajtól ijedezni, amelyik tegnap már elkerült; aki tegnap megmentett, az holnap is életben tart.”²¹ Amikor azonban újra hajóra szállt, már ismét szárazföldi ember módjára, a tengertől tartva, óvatosan közlekedett: „Akkor már a parthoz közel tartottam magam, mert nincs abban semmi veszedelem, ha kis hajón szállsz tengerre, csak ne távolodj el a parttól, csak menekülj hamar, ahogy valami veszély közeledtét látod.”²²

Pasek példája jól szemlélteti a tengertől távolabb élő lengyelek nagy részének gondolatvilágát. A lengyelek többsége ugyan tudta, hogy a tenger is része a lengyel–litván államnak – különösen abból adódóan, mert a tengeren szállítják külföldre a gabonafölösleget –, talán azzal is tisztában volt, hogy az első királyok hódításai nyomán került a Balti-tenger a Lengyel Királysághoz, azonban erősebb volt a mitikus félelem a tenger gonosz erőtől, mint a mitikus ismeret a tenger meghódításáról.

Jól szemlélteti ezt az állítást Pasek leírása a tenger különböző állatairól. Egy halat, aminek húsát tudtán kívül feltálatták neki, például így ír le: „Feje és szeme olyan szörnyű, mint a sárkányé, pofája széles és lapított, mint a majomé, ezenfelül két görbe szarva is van, mint a vadkecskének, de olyan hegyes, hogy mint a tű, úgy szúr, nyakán egy kampós nyúlvány, mely majd olyan nagy, mint a fején meredező szarv, és a feje irányába hajlik, és így van egyik a másik mögött, végig a hátán, és egyre kisebbek, egészen a farkáig; a hal maga gömbölyű, mint egy farönk, bőre pedig hasonló a gyíkéhoz, amilyent a kardmarkolathoz használnak, a bőrén pedig ugyanolyan kampós nyúlványok vannak, mint a hátán, de már apróbbak, olyanok, mint a héja karmai, és fölöttébb élesek, akárhol érsz hozzá, mindjárt véred fakasztja.”²³ Máskor meg csendben ült a parton, „és akkor a sziklákra mindenütt szörnyűséges delfinek, hatalmas főkák és még másféle állatok másztak ki, és kövér nagy hasukat tetteék a nappal”.²⁴

A tenger mitológiájának részeként meg kell említenünk még egy 15. századi tengerész, Jan z Kolna nevét. A hagyomány szerint 1476-ban, vagyis Kolumbusz előtt tizenhat évvel járt Amerikában. A lengyel nemzeti mitológia számára azonban csak a

19. század elején, vagyis az általunk vizsgált korszaknál jóval később fedezte fel tevékenységét Joachim Lelewel, és mind a mai napig vita tárgya, hogy valóban lengyel volt-e.

A hegyek

Északon tehát a kaotikus tenger határolja Lengyelországot, délen pedig hegyek. Az ország a területét alkotó síkvidékről kapta nevét, mégis nagy szerephez jut az a néhány hegy, amely az ország belsejében van. A hegyek a világ tengelyét jelképezik, amely tengely összeköti a föld alatti világot, esetleg a lábainál húzóó vizeket a földfelszínnel és az éggel. Ezért kapcsolódik hozzájuk a képzet, hogy a hegyekben az égi hatalmak lakoznak. „Egyértelműen kimutatható, hogy a középkori szépirodalomban a hegy a mennybemenetelt, valamint a »világ közepének keresését« jelképezi.”²⁵ Így volt ez a cseheknél, ahol az ország legkorábbi központja a Řip-hegy, a későbbi központ pedig Prága, vagyis a mai prágai vár, a Hradzsín szintén hegyre épült, ugyanúgy, mint vele szemben, a Vltava túlsó partján emelkedő Vyšehrad, amely hosszú időn keresztül a cseh uralkodók temetkezési helye, sőt ma is nemzeti sírkertként funkcionál. Hasonlóképpen volt ez az oroszoknál, ahol Kijev három hegyre épült. Hasonló jelenség figyelhető meg a magyaroknál, ahol az első központ, az origo gentis Ungvárhoz, illetve Munkácshoz kötődik, majd a későbbi központok, Esztergom, Buda, Visegrád is hegyeken alakulnak ki.

A lengyeleknél a kevés hegy mindegyike komoly kultikus-szagrális jelentőségre tett szert. E hegyek közül jelentőségében kitűnik a Wawel, amely a 11. század közepétől kezdve az ország központja, mind világi, mind pedig szagrális értelemben is. A Wawelen kívül nagy jelentőségre tett szert az a néhány hegy is, amely az országot uraló sík vidékből kiemelkedik. A középkori krónikák közül legrészletesebben Długosz krónikáiban jelennek meg a hegyek, amelyeknek a szerző *Chorográfiájában* külön fejezetet szentel. „Jóllehet a lengyel királyságban kevesebb hegy van, mint más [országokban] és területeken, ugyanis síkságokon és mezőkön terül el, ahonnan első nevét és a többenél fontosabb elnevezését kapta, mégis számos sziklás és földes hegye van, amelyek közül a nevezetesebbeket leírjuk.”²⁶

Jól látszik a hegyek jelentősége abból, hogy külön fejezetben egyszerre tárja azokat az olvasó elé a szerző, ezenkívül Długosz a hegyek jelentőségét azzal is kiemeli, hogy ellentétbe állítja azokat a síksággal, amelyről az ország a legfontosabb nevét (sic!) kapta. Nézzük tehát, hogy melyek ezek a hegyek, és miért is olyan fontosak: „Hírneve és nevezetessége miatt a Kalwariát az összes fölé helyezzük és a többi [hegy] fejedelmének nevezzük. A magas Kalwaria-hegy dermedten áll az állandó fagyban, gyakori havazásban, ködben és esőben, számos helyen bugyogó források törnek fel. Valaha igen híres volt a Küklopszokról, ha szabad hinni az ősi népi mondáknak, amiről tanúskodnak az óriási kőrákások a romos várból, amely a hegyen állt, most azonban Szent Benedek regulája szerzeteseinek szolgál lakásul. (...) A vár helyén egy kolostor épült, amelyet Nagy [Vitéz – T. L.] Boleszló király emelt kőből, ahol az Úr keresztjének jelentős része található, amely nagy jótéteményeket hoz a halandók számára, és amelyet Szent Imre, Szent Istvánnak, a magyarok királyának fia hagyott itt egy angyal figyelmeztetése nyomán. (...) Amiben az isteni gondviselés és igazgatás csodálatos művét kell megcsodálnunk: mert aki az emberi nem üdvösségéért kegyeskedett szenvedni a Kálvária hegyén, úgy akarta, hogy a fát, amelyen szenvedett, a lengyelek üdvösségére és vigasztalására az azonos nevű hegyen helyezték el.”²⁷

A Kalwaria-hegy igen szemléletesen példázza a hegyek mitikus szimbolikáját. Az örökös fagy elrettentésül szolgál, a gyakori köd, hó és eső az éggel meglévő kapcsolat jelei, a párologó hőforrások mind a föld alatti erők intenzitásáról árulkodnak, a hatalmas kőtömbök mind azt sugallták az embereknek, hogy a hegy földöntúli lények otthona. Minden bizonnyal már a kereszténység előtt óriásokat sejtettek a hegyen, amelyeket Długosz az antik mitológia küklipszaival helyettesített be. A kereszténység felvételével sem léphetett ide akárki, csak azután, hogy az első keresztény király, Vitéz Boleszló a kövekből kolostort épített, amely a későbbiekben Benedek-rendi szerzetesek otthona lett. A hegy és az ég kapcsolatának legfontosabb jele a szent kereszt ittléte, különösen, mivel a hegyet Kalwariának nevezik. Az utókor talán úgy véli, hogy előbb volt itt a kereszt, a hegy csak azután lett Kálvária-hegy. A középkori krónikás számára azonban világos és egyértelmű a sorrend, miszerint az eredendően Kálvária-hegynek nevezett helyre az isteni gondviselés eredményeképpen került később a kereszt, amelyet a Lengyelországban népszerű magyar királyfi, Szent Imre hagyott a kolostorra, ráadásul angyali sugallatra. A magas hegy (mons excelsus) egyesíti a pogány mitológiát (óriások), a keresztény mitológiát (Krisztus keresztje, Kálvária, angyal és Szent Imre), valamint a lengyel nemzeti mitológiát (Vitéz Boleszló), ezenkívül alapot ad az egész országra kiterjedő kiválasztottsági érzésnek, mivel az egész emberiség Megváltója éppen itt látta jónak a szent kereszt elhelyezését. A hegy ebben az aspektusban az ország – és a világ – szakrális központja, mivel a kereszt innen sugározza szét üdvözítő és vigasztaló erejét. „A keresztények szemében... a Golgota hegye áll a világ közepén, mert az a kozmikus hegy csúcsa, és egyben Ádám teremtésének és eltemetésének helye. S majdan Krisztus vére pontosan a keresztfa tövében nyugvó Ádám koponyájára hull, s váltja meg őt is a kárhozattól.”²⁸

Lengyelország másik központja Krakkó, amelynek központi része a Wawel-hegy. Természetes, hogy Długosz ezt a hegyet is a legfontosabbak közé sorolja: „A Wawel, sziklás hegy, amelyet a Visztula folyó gyors rohanással ostromol, és amelyen a nevezetes vértanú, a nagyon híres Szent Szaniszló bazilikája, valamint a lengyelek első és legkiválóbb vára és királyi székhelye, Krakkó terül el. Ezen a hegyen még a mai napig is számos barlang látszik, melyekben egy csodálatosan nagy sárkány vagy fenevad lakott, és a helyi lakosságnak nagy kellemetlenségeket okozott, ami a könyvekből és a mondákból közismert.”²⁹

Krakkó tulajdonképpen nem más, mint az ország, vagy talán az egész világ kicsinyített képe. Alját a Visztula ostromolja, ahogy Lengyelországot a tenger, illetve ahogy a középkori világkép szerint az egész világot tenger veszi körül. A hegy barlangjaiban, vagyis a föld alatt félelmetes sárkány vagy fenevad lakott. A hegy lábánál van a város, Krakkó, és a hegy tetején, vagyis közepén, az égben a királyi vár és Szent Szaniszló bazilikája található. A Wawelhez fűződik a lengyelek közösséggé formálása Krak király törvényei és uralkodása idején, támogatásával fiai itt ölték meg a sárkányt. A hegy lábánál került sor a lengyelek első háborújára Wanda vezetésével, ide költöztette országa központját az ország újrateremtője, Megújító Kázmér, itt nyerte el vértanúságát Szent Szaniszló, és számos egyéb fontos esemény, személy mitikus emléke is a Wawelhez kötődik. Ezáltal a hegy a pogány időkől kezdődően kultikus-szakrális, etnikai, majd később, a 13. századtól fokozatosan nemzeti központtá vált.

Długosz számára a harmadik legfontosabb hegy Jasna Góra: „Częstochowa, amely a rajta lévő monostorról és a benne felépített Szent Szűz Mária templomáról kiérdemelte a Jasna Góra elnevezést, ahová az éves fogadalmak keretében gyakori zarándoklatokat tartanak ugyanezen Szűz Máriához, aki itt mutatkozik meg a képen,

amelyet vagy Szent Lukács evangélista festett, vagy az általa festett kép alapján készítettek.”³⁰

Częstochowa kultikus szerepe a 14. századtól nő meg, amikor is a pálos rendiek a hegyen megalapították a monostort, amelynek birtokába került az Opoli Ulászló által adományozott csodatévő ikon, a Fekete Madonna. Długosz idejére Lengyelországban Mária kultusza az egész országot átfogó méretűvé nőtt, Máriát addigra az ország királynőjeként tisztelték, Częstochowa pedig az ő fővárosa lett. Látható, hogy Jasna Góra esetében is egy olyan kiemelkedő helyről van szó, amely összeköti a földet és az eget, ezt hangsúlyozza maga a név is. És nemcsak a fehér csuhás pálos rendi szerzetesek által, hanem a csodatévő kép által is. Ebben az esetben meg kell jegyezni, hogy a hívők számára Mária nemcsak egy képen, hanem teljes valójában van jelen a hegytetőn emelt templomban, ilyen módon közvetlen az összeköttetés közte és a hozzá imádkozó ember között. A kép maga a kereszténység kezdetének idejébe viszi a hívőket, mivel a festmény modellje maga Mária volt, a festő pedig nem más, mint a négy evangélista egyike, Szent Lukács.

A következő hegy a Krakkó közelében a Visztula partján emelkedő hegy, tulajdonképpen egy nagy sziklatömb, Tyniec: „Tyniec, a Visztula folyó fölött emelkedik, rajta áll Szent Benedek szerzeteseinek vára és monostora, a Lengyel Királyság összes monostora között a legelső és legjelesebb.”³¹ Ez a hegy is – akár az előzőek mind – szakrális jellegével tűnik ki a hegyet körülvevő síkságból. Lábánál – ugyanúgy, mint a Wawel esetében – a Visztula folyik, az alaktalan víz, amelyből mintegy kiemelkedik a szent emberek által benépesített hegy. Fontos megemlíteni, hogy Długosz szerint a monostort nem más, mint a széthullott országot helyreállító Megújító Kázmér alapította, vagyis ez a hegy is a kezdet, helyesebben az újbóli kezdet mítoszának helyszíne.

„A Koniusza [Ló-hegy]... egy ritka és csodálatos eseményről kapta a nevét.” Az történt ugyanis, hogy a terület birtokosa, a Śreniawa nemzetségből származó Przybysław eladott egy hatalmas termetű csödört egy magyar nagyúrnak. Ez a csödör három évvel később egy éjszaka visszatért a gazdájához, magával hozva egy egész ménesre való kancát. Przybysław először a hangos dobogás hallatán azt hitte, hogy ellenség támadott birtokára, majd amikor meglátta kedves lovát, igen megörült. „Aki köszönetképpen a neki juttatott ajándékért téglából templomot emelt a hegyoldalban az ajándékozóznak, Istennek, és ellátta adománnyal.”³²

Długosz az említett hegyeket sorolja föl mint olyanokat, amelyeknek jelentősége egész Lengyelországra kiterjed. Mind az öt hegy egyben szakrális központ is, mivel mindegyiken templom, kolostor vagy monostor áll. Mindegyikük rendelkezik valamiféle olyan adottsággal, ami miatt csodás események helyszíneivé válhatnak. Közülük három, a Kalwaria, a Wawel, a Tyniec, valamilyen szempontból az első. A Kalwaria-hegy a „hegyek fejedelme”. A Wawelen van az „első és legkiemelkedőbb vár, és a királyok székhelye”. A Tyniec-hegyen van a „legelső és legjelesebb” monostor. Más szempontból a Kalwaria, a Jasna Góra és a Wawel az ország három fő patrónusának, Jézusnak, Máriának és Szent Szaniszlónak a védelme alatt áll. Częstochowa és a Koniusza az ott történt csodák miatt emelkedik ki környezetéből.

A lengyel hegyek többsége – az említettekkel egyetemben – meg sem közelíti azonban az ország déli részén elterülő, a szomszédos országoktól elválasztó hegységek, a Szudéták, a Kárpátok és a Tátra méreteit, sem kiterjedésben, sem magasságban. Ezek a hegyek valóban úgy tűnhettek, mint az égi hatalmak lakhelyei. Ezeket a hegyeket csak az arra valóban méltó hősök hódíthatják meg. Ilyen hős volt a

tengert uralma alá hajtó Ferdeszájú Boleszló fejedelem. „Ezért a harcias Boleszló összegyűjtven hadserege sokaságát, egy új utat tárt fel Csehország felé, amit csak Hannibál csodálatos tétével lehet összehasonlítani. Ugyanis mikor az meg akarta támadni Rómát, előbb Jupiter hegyén elsőként vágott utat magának; hasonlóképpen Boleszló, Csehországot megtámadni szándékozván, egy rettenetes, korábban járatlan helyen kelt át. Amaz azzal, hogy fáradságosan átkelt egy hegyen, hatalmas hírnevet szerzett és emléket állított magának, Boleszló viszont nemcsak egy, hanem több felhőtartó hegyre mászott fel mintegy a hátán fekvő. Amaz csak a hegy kivájásán, a sziklák kiegyengetésén fáradozott, emez pedig nem késlekedett fatörzsek és sziklák hengergetésével, hogy meredek hegyeket másszon meg, sötét erdőkben meglelje az utakat, és mély mocsarakon hidakat készítsen. Ilyen nagy munkával Boleszló három nap és három éjjel utat vágott magának, és bár kifáradt, olyan dolgot tett Csehországban, ami miatt dicső emlékét örökké idézni fogják.”³³

A föld, a víz és az ég egysége

A középkori krónikaírók mindegyike számára magától értetődő volt az isteni rendnek ama harmóniája, amelynek értelmében a föld, a víz és az ég egységet alkotnak. I. Boleszló megszerzi a föld feletti uralmat, kijelölve a határokat, amelyeket III. Boleszló kitágít a tengerek felé. A három elem közül az ég eleddig hiányzott, ennek meghódítása is III. Boleszló nevéhez fűződik. Ezt a vélekedést erősíti Anonymus Gallus, amikor összehasonlítja a hegyeket a Szent Bernát-heggyel, amelyet Jupiter hegyének nevez. Itt is fontos, hogy Hannibálhoz hasonlóan Ferdeszájú Boleszló *elsőként* hódította meg ezeket a félelmet ébresztő hegyeket, amelyeket még emberi láb nem taposott. Nagyon szemléletes a kép, amely szerint a felhőket hordozó hegycsúcsokra egyenest, szinte háton a levegőben fekvő ment föl. Ebben a képben a hegy nem más, mint az eget tartó oszlop, a világtengely, amely összeköti a föld alatti világot (a mocsarakat) a földdel és az éggel. Azzal, hogy Boleszló felment a hegyre, egyfajta beavatáson ment át. Fontos, hogy a krónikás szerint három nap és három éjjel volt a hegyek között, hasonlatosan ahhoz, ahogyan Jónás a hal gyomrában,³⁴ vagy Jézus a föld szívében.³⁵ Boleszlónak ez a beavatása tulajdonképpen a második, amikor is a beavatás tétje az, hogy a fejedelem felemelkedik-e az égi szférákba, vagy sem. Ezt a beavatást megelőzte egy másik, tényleges beavatás, amikor a harcias ifjút 1100. augusztus 15-én, vagyis Nagyboldogasszony napján lovaggá avatták.³⁶

Boleszló több tekintetben túlszárnyalta Hannibál hőstettét. Míg amaz csak egy hegyen ment keresztül, addig a lengyel uralkodó sok hegy csúcsát hódította meg. Hannibál átkelése során csak hegyet omlasztott és sziklákat tört, Boleszló viszont utakat és hidakat épített, ezzel Anonymus Gallus az alkotást és a teremtést állította szembe a romboló pogány hadvezér cselekedeteivel. Az út- és a hídépítés szimbolikája csak erősíti a hegyre feljutó fejedelem mitikus szerepét. Ahhoz, hogy keresztülmenjen a beavatáson, nehéz utat kell bejárnia. „Az idevezető út »nehéz út«, s ezt a valóság minden szintje igazolja: a templomok bonyolult tekervényei, kanyarulatai; a szent helyekhez történő zarándoklások; az aranygyapjú, az aranyalma és az élet fűvének keresése; az útvesztőkben, labirintusokban való barangolások; és mindazok a viszontagságok, amelyek a vándort érik az »énhez«, a létezés »közepéhez« vezető úton. S azért mind a vesztődés és vész, mert ez az út valójában rítus, amely átvezet a profánból a szentbe, a múlandó látszatból a valóságosba és az örökkévalóságba, a halálból az életbe, az emberiből az istenibe. A világ közepének elérése voltaképpen

felszentelés, beavatás, melynek során a tegnap még profán és látszólagos létezés átadja helyét az új, immáron valódi, tartós és hathatós létnek.”³⁷

Az út számos vallásban jelenik meg, jelentése szinte mindenhol azonos: ahhoz, hogy az ember elérje a célját, hosszú utat kell bejárnia. Minél rögzesebb, nehezebb, keskenyebb az út, minél több kísértés van a letérésre, minél több nehézséggel kell szembenézni az út során, annál biztosabb, hogy a végén az ember eléri a célját. Boleszló nemcsak elsőként ment végig az úton, amely ráadásul „sötét erdőkön” keresztül vezetett egészen a hegy csúcsáig, de utat is épített, hogy követhessék a példáját.

Ennek során azonban mocsarak állták útját, vagyis hidakat is kellett építenie. A híd két partot köt össze, alatta víz, szakadék, vagy jelen esetben mocsár, vagyis a mélység, a halál, a gonosz birodalma. A két part: két létállapot. Az egyikből a másikba csak a hídon lehet átkelni. A jók és az igazak a hajszálvékony hídon is biztonságosan átkelnek, míg az arra érdemtelenek a széles hídról is a mélybe zuhannak. Jó példa erre az ifjú Boleszló egyik vitézi cselekedete.

A pomeránok a Lengyelország kulcsát jelentő Santok erődjével szemben, a határfolyó túlsó partján egy ellenerődöt építettek, amely olyan magas volt, hogy az ellenség mindent látott, ami a lengyel erődben és környékén történt. Ezért az akkor uralkodó Władysław Herman ellenük küldte idősebb fiát, Zbigniewet, a fejedelmi hadsereg nagy részével. Zbigniew azonban, „aki idősebb volt, és aki a királyságnak a pomeránokhoz és apjához legközelebb fekvő részét birtokolta, apja és a saját katonáival a pomeránok ellen sietett öccse nélkül, de kevesebb dicsőséget szerzett az idősebb, aki sokakkal előrement, mint a fiatalabb fivér, aki néhány emberrel követte. Mert az idősebb odasietve, nem ostromolta meg bátran az új várat, oly nagy hadinépével nem hergelte harcra az ellenséget, hanem úgy mondják, hogy inkább félve, mint megijesztve, visszatért birtokára. A fiatal Boleszló, Mars fia, bátyja elmenetele után megérkezvén, ugyan karddal még nem lévén felővezve, többet ért el, mint karddal felővezett bátyja. Mert a hidat megrohanva a várbelieket elűzte, és követve [őket] kardjaival a kapura tört.”³⁸ A történet azzal végződik, hogy Boleszló, mivel maroknyi csapatával nem tudja bevenni a várat, ezért visszavonul. A pomeránok azonban látva elszántságát és félve, hogy egy nagyobb sereg élén visszatér, saját maguk felgyújtják a nemrég emelt várakat és elvonulnak.

A történetben a gyáva Zbigniew nagy seregével a háta mögött sem mer átkelni a hídon, a fiatal Boleszló pedig, kiválasztottságát és bátorságát már apród korában megmutatván, maroknyi csapata élén is átkel a hídon. Ezzel a történettel Gallus azt hangsúlyozta, hogy bár a primogenitúra alapján később Zbigniewnek kellett volna követnie apját a fejedelmi trónon, ehhez azonban nem volt elég ereje, szemben öccsével, Boleszlóval, aki ugyan a szokások szellemében trónbitorlónak számított, mégis ő volt a rátermettebb, a kiválasztott, aki elfoglalhatta Władysław Herman trónját. Ezt jelképezi a hídon való átkelése is. (Bár nem tartozik szorosan a tárgyhoz, meg kell említenünk, hogy Anonymus Gallus gesztájában itt fordul elő harmadszor az ellenséges kapunak karddal való megütése. Miután a kijeji Aranykaput megütötte kardjával mind I., mind II. Boleszló, ugyanezt a haditettet hajtotta végre Santoknál az ifjú Ferdeszájú Boleszló is.)

Boleszló tehát hatalmát kiterjesztette a tenger és az eget jelképező hegyek fölé. Ezt erősíti meg Gallus, amikor a hegyeket félelmetesnek és felhőhordozónak (horribilis, nubifer) ábrázolja. Érdekes, milyen jól használja Gallus a számmisztikát. I. (Vitéz) Boleszló, az *első* király, egy elem birtokosa: a földé, III. (Ferdeszájú) Boleszló

pedig, akiről többször is leírja a krónikás, hogy a pogányok háromszoros túlerejével szemben is győzelmet aratott, mindhárom alapvető elem: a föld, a víz és az ég meghódítója.

III. Boleszló hősi lovagi cselekedeteinek és jelentős győzelmeinek, nem kevésbé pedig hűséges krónikása munkájának következtében mitikus hőssé vált. A tenger és a hegyek meghódítása, végső soron az idegenekkel szembeni támadó és védekező háborúk során azonban mindvégig vele voltak lovagjai, akik a korabeli társadalmi hierarchia legjelesebb rétegét alkották, Boleszló idején némiképp háttérbe szorítva a papságot. Ily módon a fejedelem cselekedeteiből az ország egész területéről származó lovagság színe-java kivette a részét, illetve e mitikus cselekedetek aktív részesévé vált. A tenger és a hegyek meghódításának mítoszában tehát összefonódnak a dinasztikus és a kollektív elemek. Ennek jelentősége igazán a III. Boleszló halála utáni időszakban nőtt meg, mivel a részfejedelemségek korában is fenntartotta a Lengyel Királyság mint önálló, egységes terület mítoszáét, és különösen a Német Lovagrenddel folytatott háborúk során hozzájárult az egységes lengyel nemzethez való tartozás tudatának kialakulásához.

Boleszlónak a birodalmat azonban meg is kellett védenie, méghozzá a lehető legnagyobb evilági ellenféllel, V. Henrik királlyal, később német-római császárral szemben. Ez a próbatétel igazolta, hogy valóban méltó birodalmára. Itt derül ki, hogy Boleszló nem csupán egy kiváló erényekkel megáldott fejedelem, hanem az egész lengyelség megtettesítője volt. V. Henrik adót követelt a lengyelek barátságáért és a békéért cserében. Boleszló azt válaszolja, hogy a békét elfogadja, de pénzt nem ad, majd így folytatja: „Inkább akarom, hogy Lengyelország királysága szabadságát védve, a becsületért vesszen el, mintsem örökké békében, de meggyalázva korlátok közt tartsák.”³⁹

Ezután a császár még különböző hadmozdulatokkal próbálkozik, végül azonban szégyenszemre el kell hagynia Lengyelországot. „Látván tehát a császár, hogy ha sokáig vesztegel, akkor inkább veszteség és gyalázat, mintsem dicsőség és siker vár rá, ezért elrendelte a hazatérést, hadiadóként semmit sem vitt magával, csak holttesteket. Ahonnan korábban nagy összegű pénzt követelt gögösen, végül csak keveset kért, egy dénárt sem szerzett. Mivel úgy gondolta, hogy Lengyelország ősi szabadságát gögösen leigazza, tervét az Igazságos Bíró pusztulásra fordította.”⁴⁰

Ebből a részletből derül ki igazán, hogy a konfliktus nem a két uralkodó között zajlott. Bár a történet főhőse maga Boleszló, aki személyében nemcsak a mitikus hőst, hanem a lovagi és az uralkodói ideált is megtettesíti, a tét igazán az volt, hogy Isten meggyőződjön arról, vajon a lengyelek méltók-e a nekik juttatott ország birtoklására. Miután nem hagyták, hogy „ősi szabadságukat” bárki idegen megtépázza, s bizonyossá vált: valóban megérdemlik országukat, az „Igazságos Bíró” ítélete nyomán az ellenségnek mennie kellett.

Boleszló tehát nemcsak az uralkodói erények birtokosa, hanem ő maga a lovagi ideál megtettesítője, valamint a lengyel lovagság első számú képviselője is. Ezért is mondja Deptula: „Végeredményben a lengyel hagyományban éppen Ferdeszájú Boleszló lett a pairektől (a tizenkét pair legendájára utal Vitéz Boleszló tizenkét tanácsadójának motívuma) körülvelt Nagy Károly, vagy a »kerekasztal« lovagjaival körülvelt Artúr király legfőbb epikus megfelelője. III. Boleszló lovagi legendájának fejlődése hasonló, egyebek mellett bibliai mintákat követett. (...) A bibliai hősök helyét a művekben fokozatosan átvették a valamiképpen »archi-keresztény« uralkodók – Nagy Károly és Artúr. Mellettük, lovagi eszményként

megmaradt Izrael szabadságának nagy harcosa [Makkabeus – T. L.] is. A lovagi tettek az a terület, amelyben Ferdeszájú újrateremti, néha pedig beteljesíti Vitéz Boleszló programját. Így tesz, amikor a keresztes háborúk szellemében az igaz hit nevében küzd és győzedelmeskedik pogány szomszédai fölött. Így tesz, amikor megvédi Lengyelország függetlenségét a németek hódító hajlamával szemben, fegyveres cselekedetével újra meghatározva a császárság és Lengyelország között Vitéz Boleszló és III. Ottó által lefektetett viszony »helyes« örökségét. Az egész középkori lengyel történetírás számára mintaszerű képét adja annak, hogyan kell elhárítani a császárság jogtalan követeléseit. A »birodalom legyőzőjeként« szerepét idővel kiszélesítik Lengyelország más ellenségei felé is.”⁴¹

A Lengyelország határainak kijelölésével kapcsolatos mítoszok tulajdonképpen III. Boleszlóval véget érnek. A továbbiakban, a Jagellók és a Wazák uralkodása idején az éppen aktuális politikai szándékoknak megfelelően ezek némiképp módosulnak azzal, hogy a 15. század végétől, pontosabban Długosztól kezdve feltűnik a szarmata eredet mítosza, ami a keleti területek megszerzésének ideológiai alapjául is szolgál, a Wazák idején pedig megpróbálják a Piast-mondát úgy módosítani, hogy Piast Skandináviából származott, ami a Wazák svéd trónigényét támasztotta volna alá. Ezeknek a módosításoknak a jelentősége bár nagy volt az adott korban, szerepük az évszázadok távlatából mégis eltölpül a Boleszlók mitikus határkijelölő tevékenysége mellett.

Jegyzetek

¹ *Anonymus Gallus: Cronica et gesta ducum sive principum polonorum. Lib. I. 6. In: Monumenta Poloniae Historica (MPH) t. I. 399.*

² *Anonymus Gallus: Cronica et gesta ducum sive principum polonorum. Lib. I. 7. In: MPH t. I. 402.*

³ *Chronica Polonorum Vincentii Cracoviensis Episcopi. Lib. II. 12. In: MPH t. II. 279–280.*

⁴ *Cronica Poloniae Maioris. 11. In: MPH Seria Nowa t. 8. Warszawa, PWN, 1970. 17.*

⁵ *Długosius, Joannes: Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. II. Warszawa, PWN, 1964. 269.*

⁶ *Eliade, Mircea: A szent és a profán. A vallási lényegről. Budapest, Európa, 1987. 81.*

⁷ „Convocata itaque multitudo bellatorum, cum paucis electis penetravit mediterraneam patriam paganorum. Cumque ad urbem regiam et egregiam Albam nomine pervenisset, neque partem tertiam sui exercitus habuisset, equo descendens, nullum instrumentum expugnandi vel machinamentum adaptavit, sed violenter ac mirabiliter urbem opulentam et populosam die qua venerat expugnavit.” *Anonymus Gallus: Cronica et gesta ducum sive principum polonorum. Lib. II. 22. In: MPH t. I. 443.*

⁸ Vö: *Bagi Dániel: Remény a királyságra. A gnieźnói találkozó „koronázási jelenete” a lengyel ősgeszttában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori belpolitikával. In: Századok, 2003/ 2. 374.*

⁹ „Pisces salsos et fetentes apportabant alii, Palpitantes et recentes nunc apportant filii. Civitates invadebant patres nostri primitus, Hii procellas non verentur neque maris sonitus. Agitabant patres nostri cervos, apros, capreas, Hii venantur monstra maris et opes aequoreas.” *Anonymus Gallus: Cronica et gesta ducum sive principum polonorum. Lib. II. 28. In: MPH t. I. 447.*

¹⁰ *Eliade: A szent és a profán. 126–127.*

¹¹ *Jelenések 13, 1–4, 6–7, valamint 9–10.*

¹² *Deptuła, Czesław: Ideologia Polski jako państwa morskiego w dziejopisarstwie polskim XII–XIV wieku. In: Zeszyty Naukowe KUL. Lublin, 1975 (18), nr. 4 (72) 6.*

¹³ *Deptuła: i. m. 3.*

¹⁴ „Każdy żeglujący ustawicznie o porcie myśląc, aby tam szczęśliwie dojechał, nie ma wolej długo trwać na morzu, gdzie wszystkie niebezpieczeństwa i nędze, gdzie żadnej godziny nie masz, którejby się przygód i nawalności srogich i rozbicia na skalach i rozbójników morskich nie bał. (...) Nie masz tak głupiego

ześlazra, któryby o dobre wiatry do miejsca, gdzie myślił. Pana Boga nie prosił, abo im nie rad był.” *Skarga, Piotr*: Kazania na niedziele i święta całego roku. T. I. Kraków, wyd. Apostolstwa Modlitwy Księża Jezuci, 1938. 138.

¹⁵ „Iż tu wipomina Mátheusz święty Morze, ná ktorým ztály fię wielkie burze ná ten czas, gdy Pan Jezus z uczniami fwymi w łodzi był. To tedy morze burzliwe což znaczy? Znáczy świat ten zly, burzliwy, niełpokoyny y wichrowáty: to iest, ludzi zle, niepobożne, nieprzyačoły Boże, y niepołufzne slowa iego świętego.” *Kraiński, Krzysztof*: Postylla Kosciola Powszechnego Apostolskiego, Słowem Bożym vgruntowánego, y zbudowánego ná IEZVSIE CHRYSYVSIE. Spifana ku chwale BOGU W TROYCY S. IEDYNEMV. 1611. Kazanie na Niedzielę šiodmą po Bożym Národzeniu. 86. verso.

¹⁶ Tęczyński, Jan Chrzcziciel (–1563): befolyásos, régi nemesi család tagja, diplomata. Eljegyzte XIV. Erik svéd király Cecília nevű lányát. Amikor menyasszonyáért Svédországba indult, a tengeren hajóját megtámadták és elsüllyesztették a dánok, magát pedig fogságba vetették, ahol hamarosan meghalt.

¹⁷ „Trzykróć z portu na morze nawa wychodziła,
Trzykróć zasię do brzegu nazad się wróciła:
Poszła potem niechętnie ryjąc morskie wały,
I zagle roztoczone po chop z wiatru brały.
Jeszcze były wieczorne nie zgasły zorze,
Kiedy nieuśmierzony wicher wpadł na morze.
Szum powstał i gwałtowna z wierzchu niepogoda,
Wały za wałmi pędzi poruszona woda;
Krzyk w okręcie, a chmury do nocy przydają.
Świata nie znać, wiatry się sobie sprzeciwiają:
Usiłuje zachodny przeciwko wschodniemu,
Usiłuje połudny przeciw północnemu.
Morze huczy, a nawę micęą nawalności.
Raz się zda, jako w przepaść, pojrzyć z wysokości:
A kiedy się zaś wały rozstępują, ani
Miasta widać wielkiego z głębokiej otchłani.
Piasek z wodą się miesza: a w poboczne ławy
Bije szturm niebezpieczny; nawa żadnej sprawy
Nie słucha, ale w morskim rozgniewaniu pływa
Samopas, a morska śmierć zewsząd się dobywa.
Całą noc ta okrutna niepogoda trwała.
Nazajutrz, kiedy zorza z wody powstawała,
Rozchodziły się chmury, wiatry ucichały,
A pienne z nienagła wały upadały.”

Kochanowski, Jan: Pamiątka... Janowi Baptyście, hrabi na Tęczynie. In: *Niemcewicz, Julian Ursyn*: Jan z Tęczyna. BN. S. I. nr. 150. Wrocław, 1954. 405–406. (Tapolcai László fordítása.)

¹⁸ Pasek, Jan Chryzostom (kb. 1636–1701): lengyel nemes. 1655-től több mint egy évtizeden át katonáskodott. 1658-ban Stefan Czarniecki seregével Dániában állomásozott, ebből az időből származnak a tengerrel kapcsolatos élményei. 1667-ben leszerelt és megházasodott, ezután életét a gazdálkodásnak, a gabonakereskedelemnek, a helyi politizálásnak, valamint számtalan peres ügyének szentelte. Részt vett több királyválasztó szejmen.

¹⁹ *Pasek, Jan Chryzostom*: Emlékiratok. (Ford.: Szenyán Erzsébet.) Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1998. 33–34.

²⁰ *Pasek, Jan Chryzostom*: Pamiętniki. Warszawa, PIW, 1987. 27.

²¹ *Pasek*: Emlékiratok. 34.

²² Uo. 34.

²³ Uo. 30.

²⁴ Uo. 31.

²⁵ *Eliade, Mircea*: Az örök visszatérés mítosza. Budapest, Európa, 1998. 36.

²⁶ „Quamvis autem Polonicum Regnum pauciores quam cetera [regna] et climata montes habeat, utpote quod in planiciebus et campestribus situm primariam sui nominis et principalem ab illis accipit appellationem, habeat tamen quam plures montes tam saxeos quam terreos, quorum insigniores describemus.” *Dlugossius, Joannes*: Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Lib. I. Warszawa, PWN, 1964. 101.

²⁷ „Pro sui autem fama et celebritate Calvariam proponemus omnibus et principem, ut est, aliorum constituemus.

Calwaria, mons excelsus est assiduo pene rigens frigore et frequentes nives, nebulas et pulvias producens, scaturientes in plerisque locis habens fontes; famosissima quondam, si veteri et vulgate assertioni standum est, Ciclopum, quod et ingentes acervi testatur lapidum ex arce, quam monti imposuerant, ruinati, nunc vero virorum religiosorum sub regula sancti Benedicti militancium habitatio. (...) In arcis locum succedente monasterio a Magno olim Boleslao primo Polonorum rege ex petra superedificato, in quo ligni Dominici, magna mortalibus beneficia conferens, notabilis habetur porcio, a beato Emerico, filio beati Stephani Hungarie regis, monente per visum angelo, illic relicta... Qua in re altitudinem divine Providencie et eius dispensacionis mira opera libet admirari: nam qui pro salute humani generis pati dignatus est in monte Calvarie, is lignum, in quo paciebatur, pro salubritate et consolacione Polonorum in monte eiusdem appellacionis voluit consistere." *Dlugossius, Joannes: Annales seu cronice incliti Regni Poloniae*. Lib. I. Warszawa, PWN, 1964. 101.

²⁸ *Eliade: Az örök visszatérés mítosza*. 31.

²⁹ „Wąwiel, mons saxeus, qui a Wisla fluvio cursu precipiti illabitur, in quo et basilica insignis martiris famosissimi beati Stanislai et prima ac precipua Polonorum arx Cracouia atque regia sita est. Videntur autem eciam in diem hanc in monte ipso plura antra, in quibus draconem et beluam mire magnitudinis habitasse et incolas loci magnis incommodis affecisse literis et fama vulgatum est." *Dlugossius, Joannes: Annales seu cronice incliti Regni Poloniae*. Lib. I. Warszawa, PWN, 1964. 102.

³⁰ „Czanstochowa, qui et Clarus Mons propter monasterium in eo situm et ecclesiam beate Virginis Marie illic superedificatam meruit appellari, ad quam frequenti et annua devocione tenetur concursus propter eiusdem beate Marie Virginis, que illic ostenditur, imaginem, que vel a beato Luca Ewangelista vel ad instar saltem ymaginum, quas pingebat, estimatur formata." *Dlugossius, Joannes: Annales seu cronice incliti Regni Poloniae*. Lib. I. Warszawa, PWN, 1964. 102.

³¹ „Thyniecz, mons fluvio Visle superimpedens, arcem continens et monasterium cenobitarum sancti Benedicti, inter omnia monasteria Regni Polonie primarium et insigne." *Dlugossius, Joannes: Annales seu cronice incliti Regni Poloniae*. Lib. I. Warszawa, PWN, 1964. 103.

³² „Konyvsza... ab eventu raro et mirabili nomen sortius." „Qui muneris sibi prestiti gratum se suo auctori Deo ostendens, ecclesiam ex cocto latere monti imposuit dotemque prestitit." *Dlugossius, Joannes: Annales seu cronice incliti Regni Poloniae*. Lib. I. Warszawa, PWN, 1964. 102–103.

³³ „Inde belliger Bolezlavus, collecta multitudine militari, novam viam aperuit in Bohemiam, quo potest Hantibali facto mirabili comparari. Nam sicut ille Romam impugnaturus, per montem Iovis primus viam fecit, ita Bolezlavus per locum horribilem, intemptatum prius, Bohemiam invasurus penetravit. Ille montem unum laboriose transeundo tantam famam et memoriam acquisivit, Bolezlavus vero non unum sed plures nubiferos quasi suppinis ascendit. Ille solummodo cavando montem, coæquando scopulos laborabat, iste truncos et saxa volvendo, montes ascendendo arduos, per silvas tenebrosas iter aperiendo, in paludibus profundis pontes faciendo non cessabat. Tanto itaque labore Bolezlavus (...) tribus diebus et noctibus iter faciens, fatigatus, tale quid in Bohemia fecit, unde semper erit triumphali memoria recordatus." *Anonymus Gallus: Cronica et gesta ducum sive principum polonorum*. Lib. III. 21. MPH t. I. 474.

³⁴ Jónás 2, 1: „Az Úr odarendelt egy nagy halat, hogy nyelje el Jónást. Jónás három nap és három éjjel a hal gyomrában volt."

³⁵ Máté 12, 40: „Amint ugyanis Jónás próféta három nap és három éjjel volt a hal gyomrában, úgy lesz az Emberfia is három nap és három éjjel a föld szívében."

³⁶ *Anonymus Gallus: Cronica et gesta ducum sive principum polonorum*. Lib. II. 18. MPH t. I. 440.

³⁷ *Eliade: Az örök visszatérés mítosza*. 37.

³⁸ „quum ætate maior erat, partemque regni Pomoranis patrique proximam retinebat, cum exercitu patris atque suo contra Pomoranos sine fratre parvulo properavit, minusque tum laudis maior cum multis antecedens, quam frater iunior cum paucis subsequens acquisivit. Nam maior illuc properans, neque castrum illud novum viriliter assultavit, nec hostes cum tanta multitudine in prælium irritavit, sed timens inde magnis quam timendus, ut aiunt, ad propria remeavit. At puer Bolezlavus, Martis filius, fratre maiore discendente ut adventi, quamvis nondum cinctus gladio, plus præcipiens quam frater maior tenens gladium ibi fecit. Nam et pontem invadendo castellanis abstulit, et in portam prosequendo suos enses intulit." *Anonymus Gallus: Cronica et gesta ducum sive principum polonorum*. Lib. II. 17. MPH t. I. 440.

³⁹ „Malo enim ad honorem regnum Poloniae salva libertate perdere, quam semper pacifice cum infamia retinere." *Anonymus Gallus: Cronica et gesta ducum sive principum polonorum*. Lib. III. 14. MPH t. I. 471.

⁴⁰ „Videns ergo cæsar diu stando sibi potius dampnum et dedecus quam honorem vel proficuum imminere, disposuit pro tributo nichil portans nisi cadavera se redire. Unde quia prius superbe magnam pecuniam requisivit, ad extremum pauca quærens, neque denarium acquisivit. Et quoniam superbe libertatem

antiquam Poloniae subigere cogitavit, iustus iudex illud consilium fatuavit..." *Anonymus Gallus: Cronicae et gesta ducum sive principum polonorum*. Lib. III. 15. MPH t. I. 472.

⁴¹ *Deptuła, Czesław*: Galla Anonima mit genezy Polski. Lublin, Instytut Europy Środkowo Wschodniej, 2000. 346–347.

KÍSÉRLET EGY ÚJGÖRÖG ÁLLAM MEGTEREMTÉSÉRE. A JÓN-SZIGETEK A NAPÓLEONI HÁBORÚK IDEJÉN

A Jón-szigetek: Korfu (Kérkira), Páxi (Páxosz), Lefkáda (Lefkász, Santa Mavra, Ajía Mávra), Kefalónia (Kefalínia), Ithaka (Itháki), Zákynthosz (Zante) és Kithéra (Kíthira, Cerigo) geopolitikai helyzetükből adódóan sajátos szerepet tölthettek be az újjörög történelemben. A szigetek ütközőzónában helyezkedtek el: lakóik a középkorban négyszáz évig velencei uralom alatt álltak, és az Oszmán Birodalom nem tudta kiterjeszteni a fennhatóságát rájuk. Ezért gazdaságuk, társadalmuk, szellemi életük sajátos az újjörög nép történelmében, hiszen ezekben a vonatkozásokban inkább a nyugat-európai fejlődés perifériájához, mint a Balkán-félsziget népeiéhez hasonlíthatók.

A nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk korszakában, miközben Európa számos országában jelentős változások történtek, a szigetcsoport – a térségben egyedülálló módon – önálló államot alkotott. Az 1799 és 1807 között fennálló Hétsziget Egyesült Köztársaság az orosz cár és a török szultán védnöksége alá került, de alkotmányai és önálló intézményei biztosították a helyi lakosság beleszólását az állam irányításába. Az orosz–török védnökséget francia megszállás előzte meg, és az is követte.

Az 1797 és 1814 közötti időszakban alakult meg görög földön az első nemzeti nyomda, az első újjörög népiskola és a Jón Akadémia. A vizsgált korszakban az arisztokrácia mellett a polgárság is bekapcsolódott az állam irányításába. Számos olyan változás történt, amely lehetővé tette volna, hogy ez a régió képezze a független görög állam magját. Ennek ellenére a bécsi kongresszus tárgyalásai eredményeként kialakított jóniai egyezményben a hét sziget brit védnökség alá került. A szigetek csak 1864-ben csatlakozhattak az időközben megalakult és a nagyhatalmak által elismert független újjörög államhoz.

A Hétsziget Egyesült Köztársaság (1799–1807)

Bonaparte Napóleon itáliai hadjárata végén, 1797. október 17-én aláírta I. Ferenc Habsburg uralkodóval a campoformiói békét. A Velencei Köztársaság jón-tengeri szigetei és a hozzájuk tartozó szárazföldi városok (Vuthrotó, Párga, Préveza és Vónica) a Francia Köztársaság fennhatósága alá kerültek.¹ A görög történészek által „köztársasági franciák fennhatóságának” nevezett időszak 1799-ben véget ért. Napóleon egyiptomi expedíciójával párhuzamosan az egyesített orosz–török flotta elfoglalta a Jón-szigeteket. Usakov admirális csak négy hónapig tartó ostrom után tudta bevenni a korfui erődot.²

Az oroszokat a szigetlakók – ahogy korábban a velenceiek után a franciákat is – nagy lelkesedéssel fogadták. A görögök a szigeteken ideiglenes önkormányzati testületeket alakítottak ki, és az 1799 és 1807 közötti periódusban több alkotmányt fogadtattak el orosz és török védnökükkel. Usakov admirális már 1799 májusában ideiglenes igazgatási tervet, az ún. „usakovi alkotmányt” terjesztette elő a Korfun székelő, de a többi sziget képviselőjét is magában foglaló gerúsiának.³ Az ideiglenes alkotmány arisztokratikus jellegű volt, az egyes szigeteket a nagytanács vezette,

amelynek cenzusos választójog alapján a keresztény nemesek és a polgárok lehettek a tagjai. A nagytanácsok jelölték ki képviselőiket a gerúsziaába, amely a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat gyakorolta, sőt a katonaságot és a rendőrséget is ellenőrizte. A gerúszia elnöke volt az államfő. Minden szigeten helyi kormányzatot, bíróságot és közpénztárt szerveztek. Az igazgatási nyelv a görög lett. Korfun Usakov az ortodox papság kérésére újjászervezte az érsekséget.⁴

Hosszas viták eredményeként 1800. április 1-jén Oroszország és Törökország képviselője aláírta a konstantinápolyi konvenciót, amelyben rendelkeztek a szigetek státuszáról.⁵ A Jón-szigetek a Porta hűbéres területévé váltak, a Raguzai Köztársaság jogállásának mintájára. A Hétsziget Egyesült Köztársaságának integritását az orosz cár garantálta. Az alkotmányt el kellett fogadtatni a két nagyhatalommal. A Portának fizetendő adó összege háromévente 75 000 piaszter lett. A védnökök helyőrséget hagyhattak az erődökben, sőt – szükség esetén – újabb tengeri és szárazföldi seregekkel egészíthették ki. A szigetek kereskedői saját zászlójuk alatt hajózhattak a Fekete-tengeren. Vuthrotó, Párga, Préveza és Vónica városát a Porta annektálhatta, és lakóik a Moldvai és Havasalföldi Fejedelemségben kialakított szabadsággal élhettek. Mohamedán kormányzót (vajdát) állítottak az élükre, de a polgári és a büntetőjogot, az öröklés rendjét nem változtatták meg. Fenntartották a korábbi adók összegét, de a háborús károkokra való tekintettel két évre adómentességet biztosítottak. Megígérték, hogy a lakosok szabadon gyakorolhatják a vallásukat.

A konstantinápolyi konvenció alapján jött létre 1453 óta az első görög államalakulat. Az orosz és török védnök hatalom megegyezése eredményeként a görög politikusok évszázados vágya teljesült. Noha az újjörög állam belső szervezetéről és külpolitikai mozgásteréről később sokat vitatkoztak, akkor még benne rejtett az a lehetőség, hogy a visszaállandó Görögország magjává váljon.

Az új államot Nagy-Britannia is elismerte (a külügyminiszter 1801. január 13-án írt levelet erről a konstantinápolyi követnek), később pedig Spanyolország.⁶ A második koalíció háborúja folytatódott. Napóleon 1801. februárban Ausztriával aláírta a lunéville-i békét, amelyben megerősítették a campoformiói határozatokat. 1801. október 8-án létrejött az orosz–francia, október 9-én a francia–török béke.⁷ Franciaország elismerte a Hétsziget Egyesült Köztársaságot.

Az 1800-as és az 1801-es szerződések megeremeltették Hétsziget Köztársaság alkotmányos fejlődésének alapjait. Az állam nemzetközi elismertetése közepette a jón politikusok lázasan dolgoztak az alaptörvényeken. Konsztandákisz-Hiónisz görög történész szerint a Porta azért engedte ezt meg, hogy a lakosság ne kövesse az Ali pasa ellen lázadó szuliótát (Szúli lakói) példáját; a cár pedig biztos bázist akart teremteni magának az Adriai-tengeren.⁸

Az Usakov-féle ideiglenes szabályozás alapján kialakított 1800. évi, ún. konstantinápolyi alkotmány szövetségi államot körvonalazott. Az általános kormányzat központját Korfura helyezték, és a szigetek önkormányzatokat szerveztek. A szigetek nagytanácsai három-három tanácsost (gondnokot) választottak, akik négyhavonta prítanoszt (rektort) jelöltek ki a soraikból, s az adott időszakban az utóbbi irányította a végrehajtó hatalmat. A Korfun székelő gerúszia a szigetek képviselőiből állt. Vezetője az árhosz (uralkodó) nevet kapta, aki az egész köztársaság kormányzását irányította. A szigeteken a helyi bírósági, politikai és gazdasági vezetőket a nagytanácsok tagjai jelölték ki. A három gondnok által ellátott legfontosabb feladat a gazdaság, a kereskedelem és hajózás, valamint az egészségügy ellenőrzése lett. Megalkották a köztársaság jelképét: a zászlóra búzavirágkék alapon Szent Márk

szárnyas oroszlánja került, a jobb lábában zárt Evangéliumot tartott, amelyre az 1800-as évszámot írták és hét összekötött nyilat rajzoltak (a szigetek jelképeként). Az új államot szimbólumai révén a velenceivel kapcsolták össze, de az 1800-as évszámmal függetlenségét hangsúlyozták.⁹

Az 1800-as alkotmány a polgári, hajótulajdonosi réteggel szemben változatlanul a nemeseknek kedvezett.¹⁰ A törvényhozó, a bírói és a végrehajtó hatalmi ágot nem választották szét, a legfontosabb szerep az utóbbinak jutott. A törvényhozó testületnek jóformán nem volt befolyása a dolgok menetére.¹¹ Ez a rendszer nem volt igazán demokratikus, de a későbbi alaptörvények kiindulópontját képezte.

Az alsóbb néprétegek kirekesztése a politikai hatalomból, illetve a korábbi kiváltságok visszaállítása elégedetlenséget szült. Már nem lehetett figyelmen kívül hagyni a franciák által meghirdetett elveket. A népi mozgalmakon kívül az erősödő polgárság és a nemesség ellentétei is kiéleződtek. Főként Kefalónián, mert ez a sziget rendelkezett a legnagyobb flottával, itt több rivalizáló város és több erőd volt egymás közelében. A fővárossal, Argosztólivál szemben elhelyezkedő Lixúriban állomásozott a katonaság, és a kikötő révén erős volt a polgári, hajótulajdonos réteg, amely szembe fordult az arisztokratikus kormányzattal. 1800 nyarán a lixúriak felfegyverzett csapatai elfoglalták a fővárost, elűzték a korábbi vezetőket, és új tagokat jelöltek a korfui gerúsiába. Lehetséges, hogy az alkotmány miatti elégedetlenség váltotta ki a kefalóniai felkeléseket.

Lefkádán, Ithakán és Kithérán is zavargások voltak. Zákinthoszon 1801. február 20-án kitűzték az angol zászlót, a sziget kivált a szövetségből, és Nagy-Britannia védnökségét kérte. A konstantinápolyi brit követ, lord Elgin ellenezte a hatalom átvételét a szigeten, ezért Anglia korfui követét kérte meg a konfliktus rendezésére. 1801 szeptemberében öt török és egy brit hajó – amelyen Foresti is utazott, aki korábban konzul volt, később pedig ő fogta össze az angol ügynököket a térségben – indult Zákinthoszra. A partra szálló katonák előtt levonták a brit lobogót. Az angolbarát csoporttal később az ithakiaiak is kapcsolatot kerestek.¹²

A csatározások Kefalónián tartottak a legtovább, emiatt talán éppen ennek köszönhető, hogy az alkotmány nem az említett formában véglegesült. A szigeten a konstantinápolyi küldött, Nikólaosz Szigúrosz és Joánisz Kapodisztriasz¹³ teremtett rendet. Lixúri autonómia-törekvéseit (önálló hivatalszervezet létesítését kérték a korfui gerúsiától) azzal csökkentették, hogy a három városnak, Argosztólinak, Lixúrinak és a Szent György-erődnek egyenlő képviseletet biztosítottak a nagytanácsban és a gerúsiában. De az ellentétek nem simultak el, ezt követően is voltak még harcok.¹⁴

A széleskörű elégedetlenség miatt Szpiridon Theotókisz, a gerúzia elnöke felállított egy „Rendkívüli Bizottságot a Közrend Fenntartására”.¹⁵ Ebben a 64 tagú szervezetben, mely a „Korfú Szigeti Városok, Elővárosok, Falvak Tisztes Képviselőtestülete” nevet kapta – s melyet gyakran Onorandaként emlegettek – a parasztok és a városi polgárok is képviselthették magukat. Hitírisz szerint Theotókisz lépésével időt akart nyerni, ezért vonta be a kereskedőket, a hajótulajdonosokat, a mestereket, a földműveseket, akár még a zsidó vallásúakat is. A testület neve a népakaraton nyugvó, törvényes rend betartását célzó szándékot tükrözte.¹⁶ Az Onoranda bejelentette, hogy az 1800-as alkotmány ellentétes volt a szigetlakók érdekeivel, mert csak néhány nemest juttatott hatalomhoz, ezért új, demokratikus alkotmányt kell kidolgozni.

Az 1801-es alkotmányterv értelmében Korfun 240 tagú nagytanácsot állítottak fel, tagjai a különböző társadalmi rétegeket reprezentálták: 100 városi (40

nemes, 40 polgár, 14 kereskedő, 6 iparos) és 140 vidéki taggal. Képviselők a 20 évesnél idősebb jón állampolgárok lehettek, ezenkívül 6000 dukát (1000 tallér) vagyonnal kellett rendelkezniük. A nagytanács a végrehajtó hatalmat négy prokurátorra (gondnokra) ruházta. A törvények megszavazásán túl a gazdaságpolitika kialakítását, a főhivatalnokok kinevezését és a haderő mozgósítását jelölték meg a tanács legfőbb feladataként. A jón gerúziát, amelybe ez a tanács változatlanul három tagot delegált, az előző alkotmány által meghatározott módon tartották fenn. Az Onoranda a gerúzián kívüli egyéb hivatalokat, ideiglenes kormányzatokat megszüntette. Korfun 1801. november 29-én írták alá ezt az új – ha a terveket is beszámítjuk, immár harmadik – alkotmányt.¹⁷

A nagyhatalmak eltérően fogadták az újabb és újabb módosításokat. A Porta az 1801-es Onoranda alkotmányát nem ismerte el, és azt az utasítást adta Theotókisznak, hogy állítsa vissza az 1800-as konstantinápolyi alkotmányt. Módosítási tervek felmerülésének esetén tájékoztatni kellett az orosz és a török hatóságokat, amelyek majd észrevételeket fűznek hozzájuk. A britek – a bizonytalan helyzetre való tekintettel – 1802 márciusában csapatokat indítottak Korfura. A szultán a gerúzia védelme érdekében orosz katonák bevonását helyezte kilátásba. Sándor cár teljhatalmú megbízottat jelölt ki, a zákinthoszi G. Mocenigót, a korábbi toszkánai orosz követet, hogy helyreállítsa a törvényességet a jón államban. Utóbbi 1802. szeptember 1-jén ért Korfura. Decemberben feloszlatta a gerúziát, majd ideiglenes hivatalokat és polgárőrséget szervezett, megerősítette a rendőrséget. Az új, 40 fős tanácsba és a 17 fős gerúziába minden sziget küldött delegátust. Ekkor lett államtitkár Joánisz Kapodisztriasz.¹⁸

1803. október 26-án összeült az alkotmányozó gyűlés, hosszabb vita után december 5-én végül megszavazták az új alkotmányt. A szakirodalomban a kialakítás éve szerint említik. A 7 fejezetből és 212 cikkelyből álló alaptörvény kiszélesítette a választásra jogosultak körét. A választókat vagyoni vagy műveltségi cenzus alapján jelölte ki. Az új társadalmi réteg, az ún. alkotmányos nemesség a hagyományos arisztokrácián felül a polgárságot is magában foglalta. Elválasztotta egymástól a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmi ágat. A törvényeket a parlament (bulé, újjörögül: vüli) hozta. A végrehajtó hatalom, a gerúzia élén a „hegemón” (elnök, régens) állt, s kormányt (szigetenként pritánoszokat) is kinevezett. A kül-, a had-, a gazdasági és a belügyekért felelős személy kiemelten fontos feladatokat látott el. Az 1803-as alkotmány a végrehajtó hatalom alá rendelte a katonaságot. Független bírói testületet alakított ki: községi bíróságokat, semmítőszéket, négy fellebbviteli bíróságot, esküdtbíróságot, szigetenként elsőfokú és járásbíróságot szervezett. A perek és a bizonyítási eljárások során társadalmi hovatartozástól független jogegyenlőséget akart megvalósítani. Kiemelte a család és a tulajdon sérthetetlenségét, az elemi és a középfokú oktatás fontosságát. A külkereskedelem és a hírközlés megvalósítása érdekében kereskedelmi bíróságok, konzulátusok, követségek, révkapitányságok, posták felállítását írta elő. Az alkotmány a görögkeletit nyilvánította államvallásnak, de biztosította a többi egyház szabadságát is. Nagy jelentőségű rendelkezés volt, hogy a görögöt jelölte meg az állam egyetlen hivatalos nyelvének.¹⁹ Előírta, hogy a közhivatalok gyakorlásának 1810 után kötelező feltétele lesz a görög nyelvtudás, s 1820 után a hivatalos iratokat kizárólag az államnyelven adják majd ki. Az alkotmány betartását a gerúzia által kijelölt cenzoroknak és felügyelőknek kellett ellenőrizniük. 1803. december 27-én a korfui metropolita megszentelte az okiratot, és az alkotmányozó gyűlés elnöke és a gerúzia alelnöke – mert az elnök, Szpiridon

Theotókisz november 24-én meghalt – felesküdt az Evangéliumra, hogy megtartja az alaptörvényt, és hű lesz a köztársasághoz.²⁰

Az 1803-as alkotmány J. Hitírisz szerint a korábbi centralizált alaptörvénnyel szemben valóban szövetségi felépítésű volt, a politikai jogokat a nemességen kívül más társadalmi rétegekre is kiterjesztette.²¹ Konsz tandákisz-Hiónisz a hatalmi ágak világos elválasztása és a polgárok egyenlőségének megfogalmazása miatt demokratikusnak, polgári liberálisnak tartja ezt a törvényt.²² Az alkotmány nem említette a védnök hatalmait, ezért az oroszokat képviselő Mocenigo elégedetlen volt.²³ A közoktatás megteremtése céljával 1805-ben nyílt meg Korfun az első görög népiskola.

Az önállóság megszilárdítására törekvő gerúzia Joánisz Kapodísztriasz kezdeményezésére az orosz cárhoz fordult. Azt kérte, hogy ismerje el a Hétsziget Köztársaságot szabad és független államként, csatolja hozzá a négy szárazföldi várost, és szentesítse az 1803-as alkotmányt. A kérés nem talált meghallgatásra. A jóváhagyást mind az orosz, mind a török udvar megtagadta. Az új alkotmány kialakításába – a cár utasításának megfelelően – Mocenigo már személyesen is beavatkozott.²⁴ I. Sándor megbízottja hatályon kívül helyezte az 1803-as alaptörvényt, és 1806-ban új alkotmányozó gyűlést hívott össze. Ennek kapcsán a lefkádai prítánosz, Sztilianósz Vlaszópulosz²⁵ csalásról számolt be: Mocenigo küldötte előre átadta a megválasztandó személyek névsorát. A gyűlés október 27-én ült össze, a titkár Joánisz Kapodísztriasz maradt. Ő terjesztette elő az új alkotmányt, amelyet a gerúzia december 27-én megszavazott.²⁶

Az 1806-os alkotmánytervet Mocenigo 1807. január 14-én elküldte a cárnak jóváhagyásra, de a Budberg külügyminisztertől kapott, március 23-ra datált válaszban még csak az szerepelt, hogy tanulmányozzák, és hogy lépéseket tesznek Korfu védelmére. A cárnak már nem maradt ideje a szentesítésre a tilsiti béke megkötéséig, 1807 júliusáig.²⁷ A török hűberről a szövegben szó sem esett, de a szultán nem is foglalkozott vele, mert 1806 végén kitört az orosz–török háború. 1807. január 6-án a Porta meghirdette, hogy ezentúl egyedül gyakorolja a főhatalmat a szigetek felett. Megszakította Oroszországgal diplomáciai kapcsolatait. 1807. június 17-én a jón gerúzia a háború elkerülése érdekében semlegességi nyilatkozatot tett. Mocenigo ugyanezt próbálta hangsúlyozni a szigetek nevében a térségre aspiráló franciáknak is.

Az 1806-os alkotmánytervben ugyan újra elválasztották a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmi ágat, de – újdonságként – az előbbi kettő fölött szigorú ellenőrzést gyakorolt az orosz megbízott. A 17 tagú gerúziát a hét sziget képviselőiből állították össze, kilenc tagja három, a többi négy évig töltötte be a tisztségét. A végrehajtó hatalmat öt miniszter kezébe adták. A princeps vezette őket, s kiemelt feladatként kezelték a külügyet, a had- és flottaügyet, a bel- és gazdasági ügyeket, valamint az igazságügyet. Külön rendelkeztek a közpénztár felállításáról, az irattárról, a cenzusos választójog alapján kialakított tanácsokról. Az egyes szigeteken a kormányzat elnöke a prítánosz lett, és helyi szinten is megosztották az említett feladatokat.²⁸

Az 1806-os terv sokat megőrzött az 1803-as alkotmány liberális vívmányaiából, és fenntartotta a szigetek autonómiáját. Igaz, elismerte az orosz beavatkozás lehetőségét a köztársaság bel- és külügyeibe. A szakirodalomban eltérő nézetekkel találkozunk. Így J. Hitírisz szerint az alkotmány kizárólag az orosz érdekeket szolgálta, és a magukat reformernek vallók elárulták benne a függetlenség ügyét. A szigetekre – írja – a cári abszolutizmust ültették át, a választásokat az orosz

udvar ellenőrizte.²⁹ Hitírisz vádjai, melyek szerint néhány nemes politikai pozícióért cserébe eladta volna a hazáját az oroszoknak, nem igazolhatók. Noha a franciák 1807-es visszatérése után, 1808-ban Joánisz Kapodisztriasz orosz szolgálatba állt, de mindvégig a görög függetlenségért dolgozott.

Egy másik szerző, Konsztandákisz-Hiónisz azt emeli ki, hogy az 1806-os terv változatlanul fontosnak tartotta az oktatás szerepét és a vallási türelmet, de az eltelt három év alatt nem valósultak meg az előbbi alkotmány nyelvhasználatra vonatkozó szabályozásai. Az orosz védnök más országok blokádja esetén – ez ekkor már francia és brit, illetve török oldalról is reális veszélyként fenyegetett – teljes felhatalmazással rendelkezett a köztársaság ügyeiben. Ebben a tekintetben az alkotmány az 1800-as, konstantinápolyihoz hasonlítható, de csak egy védnök maradt. Konsztandákisz-Hiónisz összességében szakszerűtlennek és hiányosnak minősíti az 1806-os tervezetet.³⁰

Az alkotmányok jellegének összevetése során a francia forradalom hasonló okmányainál tapasztalható tendenciát figyelhetjük meg. Az 1791-es polgári liberális alkotmányt a lényegesen demokratikusabb, 1793-as jakobinus alkotmány követte. Így történt a Jón-szigeteken is: az 1799–1801 közötti alkotmányok után az 1803-as jóval szélesebb társadalmi rétegeket vont be a döntéshozásba (az ún. alkotmányos nemességet, azaz a polgárságot). A jakobinus és az 1803-as alkotmányban is fontos szerepet kapott a népoktatás és az egészségügy kérdése. Ezekhez képest a francia forradalom 1795-ös és a Hétsziget Köztársaság 1806-os változata már bizonyos fokú visszarendeződés eredményeként született.

A „császári franciák” uralma (1807–1814)

Mialatt a jónok az újabb és újabb alkotmányok kialakításán és elfogadtatásán dolgoztak, Napóleon seregei elérték Oroszországot.³¹ 1807. július 7-én Sándor cár és a francia császár aláírták a tiltsi béke-, barátsági és szövetségi szerződést.³² Július 9-én újabb megegyezést írtak alá Cattaró és a Jón-szigetek franciáknak történő átadásáról, illetve utasításokat küldtek Talleyrand francia külügyminiszternek, az Adriai-tengeren állomásozó Szenyavin orosz altengernagynak és Ali janinai pasának, aki jelentős területeket foglalt el a görög szárazföldön, és függetlenítette magát a török szultántól.³³

A második francia fennhatóság csak Korfu és Páxi szigetén tartott hét évig, hiszen a britek már 1809–1810 folyamán elfoglalták az öt délebbi szigetet. Az első francia fennhatóság inkább az eszmék és a politikai jogok tekintetében befolyásolta a szigetlakók életét. Az orosz–török, majd a második francia védnökség a gazdaság, az intézményrendszer, az infrastruktúra, az oktatás és művelődés terén hozott – a britek által is folytatott – fontos reformokat. 1797–1798-ban, Bonaparte hódításainak kezdetén még nem alakult ki a vazallus államok igazgatási módja, 1807-ben viszont, a napóleoni birodalom fénykora idején a franciák már új államokat hoztak létre, amelyek mintaként szolgálhattak Jónia előtt. Az oroszok bevonták a szigetek lakóit, előkelőit a helyi kormányzatba, ezt a módszert követték a franciák is. Ennek révén a görögök már a megszállókkal szemben is megfogalmazták érdekeiket, egyértelműbbé vált politikai állásfoglalásuk.

A Jón-szigetek és Párga megszállása után, szeptember 1-jén César Berthier, az új kormányzó kiáltványban tudatta a lakossággal, hogy ezentúl a francia császár alattvalóiként kezeli őket. Az első francia fennhatósághoz képest 1807 után lényeges változások történtek az igazgatás terén. Ennek oka lehetett a megszállók kormányzati

tapasztalatának bővülése, a birodalom intézményrendszerének átalakulása (pl. a Code Napoléon kiadása). A franciák megpróbálták egyszerűsíteni a rendszert, és törekedtek rá, hogy fokozott mértékben vonják be a helyi lakosságot az ügyintézésbe.

Az új igazgatási rend alapját a Césár Berthier általános kormányzó által 1807. szeptember 1-jén kiadott proklamáció és a november 10-én Fontainebleau-ban közzétett császári rendelet biztosította.³⁴ A szeptember 1-jei proklamációban kinyilvánították, hogy a Hétsziget Köztársaság ezentúl a Francia Birodalom részét képezi, a szigetek lakói a francia császár és az itáliai király alattvalói, címerük és zászlajuk megegyezik a franciákéval. Hatályon kívül helyezték az 1803-as és 1806-os alkotmányt, a gerúszia pedig szeptember 4-i nyilatkozatában tájékoztatta a szigetek lakóit, hogy ideiglenes hatalmat alakítanak, címerük és zászlójuk révén elismerik a francia fennhatóságot, de maguk gyakorolják a görögkeleti vallási irányítást.³⁵

Berthier a gerúszia létszámát tizenhétről öt főre csökkentette, és tagjai között szerepelt Emanuël Theotókisz. A korábbi fennhatóságok során is kiemelten kezelt gazdasági, igazságügyi és belügyi feladatkör ellátására államtitkárokat neveztek ki. A belügyi államtitkár, Anasztásziosz Flamburiárisz franciabarát érzelmeivel vált ki. A szenátus tagjait és az államtitkárokat Berthier nevezte ki, és jogkörük meglehetősen korlátozott volt. A határozatokat – az államtitkári jelentések alapján – az általános kormányzó hozta, tájékoztatta róluk a gerúziát, amely így kifejezetten reprezentatív testületté vált.³⁶ Émil Rodocanachi szerint Berthier „a Francia Császárság tipikus tartományává szervezte a szigeteket”, beavatkozott az egyház működésébe, eltörölte a régi naptárt, új ünnepeket vezetett be, az iskolákban kötelezővé tette a francia nyelv tanítását, és megtiltotta a falvakból a városokba vándorlást.³⁷ A „tipikus francia tartománnyá szervezés” nem járt sikerrel, mert Napóleon sem értett egyet az általános kormányzó intézkedéseivel, ha azok a lakosságot a franciák ellen hangolták.

A november 10-i császári rendeletben már nagyobb önállóságot biztosítottak a szigetlakóknak. Nem erősítették meg Jónia Francia Birodalomhoz csatolását sem. Taktikusan kívárták, amíg a franciabarát politikusok – például Flamburiárisz – maguk indítványozták ezt. Napóleon meg akarta őrizni a lakosság jóindulatát, újra növelte a gerúszia jogkörét.³⁸ November 10-én az általános kormányzó mellé császári megbízottat is kineveztek. A francia udvarban úgy tervezték, hogy szigorúan szétválasztják a két jogkört, a gyakorlatban viszont ez a kettős vezetés számos konfliktust eredményezett, a két méltóság gyakran lépte át egymás hatáskörét. Ellentéteiket a helyi nemesség és a polgárság ki tudta használni, gyakran előfordult, hogy a császári megbízott intézkedése miatt a lakosok panasszal fordultak az általános kormányzóhoz.

A rendelet értelmében a katonai felügyeletet az általános kormányzó gyakorolta, míg a császári megbízott a szigetek politikai életével, többek között a gerúszia és az államtitkárok ellenőrzésével foglalkozott. Az általános kormányzó sem közvetlenül, sem közvetve nem vehette át a császári megbízott feladatkörét. A katonai igazgatás vezetői jóval toleránsabbak voltak a nemesség követeléseivel kapcsolatban, emiatt jobb viszonyban voltak a lakossággal. A polgári adminisztráció alkalmazottai kevésbé tartották tiszteletben a nemesi kiváltságokat, s nem riadtak vissza az arisztokrácia elleni vizsgálatoktól, sőt még bebörtönzésüktől sem. A császári megbízott hatalmát gyengítette, hogy szembefordult azokkal a nemesekkel, akiket a francia hatalom politikai ellenfeleinek tartott. Az általános kormányzó tisztában volt vele, hogy az arisztokrácia nem fog mindenben egyetérteni a megszállókkal, és mivel nem kívánta befolyásolni, megváltoztatni politikai állásfoglalását, jó kapcsolatokat

tudott vele kiépíteni. Alapvetően különbözött a két tisztségviselő megközelítési módja: a császári megbízott a francia érdekek érvényesítéséhez akart kedvező feltételeket teremteni a szigeteken, míg az általános kormányzó úgy tekintett a helyi politikai vezetőkre, mint a tényleges hatalom gyakorlóira, akik fontos szerepkört töltek be az újonnan kialakított hierarchikus rendben, de csak a katonai kormányzatot követően.³⁹ (Az általános kormányzói méltóságot 1807 szeptemberétől 1808 márciusáig César Berthier, utána François Donzelot, a császári megbízottit 1807 novemberétől 1810 májusáig Julien Bessières, utána Mathias Lesseps töltötte be.)

J. Baeyens szerint a november 10-i császári dekrétum eléggé liberális volt, és tiszteletben tartotta a meglévő intézményeket.⁴⁰ A görög vezetők egy darabig abban reménykedtek, hogy fenntartható lesz a Hétsziget Köztársaság igazgatási rendszere. Sziorókasz szerint Mocenigo és Kapodisztriasz azt gondolta, hogy a tilsiti békében csak a védnök személye változott meg, de csalódnuk kellett. A lakosság egy része a franciákkal volt elégedetlen, mások Mocenigót és a korábbi vezetést vádolták önzéssel és a közpénzek elherdálásával.⁴¹

1808 során a görög vezetők ellenőrzése és a lakosság jóindulatának megnyerése érdekében újabb igazgatási változásokat hajtottak végre. Julien Bessières császári megbízott az április 1-jei rendeletben azt a feladatot kapta, hogy vegyen részt a gerúszia ülésein, és figyelje meg, mennyire hajlandók együttműködni a görög vezetők a francia hatóságokkal. Szeptember 1-jén visszaállították a gerúszia 1805-ös belső szabályozását a belügyi, a gazdasági és az igazságügyi kamarával.⁴² Ezek révén 1807 és 1809 között a gerúszia viszonylag harmonikusan együttműködött a francia adminisztrációval. A gerúszia tagjai, a fenyegető angol veszély miatt, végül maguk döntöttek úgy, hogy csatolják a Jón-szigeteket a Francia Birodalomhoz. A. Flamburiárisz előterjesztését a testület 1809. augusztus 26-i, november 25-i és december 6-i ülésén tárgyalták. (Közben, november végére Zákinthosz, Kefalónia, Ithaka és Kithéra brit kézre került.) A csatlakozás mellett a következő érvek szóltak: az angol ügynökök tevékenysége, a hivatalok működési hibái, a személyes érdekek és az önkényes intézkedések jelentős száma az igazságszolgáltatásban, a szigetek földrajzi helyzetéből származó veszélyek – mint a Török Birodalom szomszédsága, és főként Ali pasa expanziós tervei –, valamint pénzügyi szempontok. A jön kereskedőket – remélték – francia alattvalóként kevésbé háborgatják majd a Török Birodalom területén.⁴³ Az érvek meggyőzték a gerúszia tagjait, így teljesült Berthier korábbi terve, amelyet az 1807. szeptember 1-jei proklamációban fogalmazott meg.

A velencei időkben és a Hétsziget Köztársaság idején is működött a politikai rendőrség, utóbbiban főként a francia propaganda semlegesítése szándékával. A rendőrség a közbiztonság mellett – a járványok kivételével – a közegészségügyi feladatokat is ellátta. A császári franciáknak is szükségük volt erre a testületre, az 1808. május 1-jén kiadott rendeletben körvonalazott jogköre szerint a rendőr megállíthatta a külföldi utazókat, ellenőrizhette a fogadókat és a kávéházakat az összeesküvések és a kémek lefűlése érdekében. Figyelték az ellenséggel folytatott levelezést is. A déli szigetek angol elfoglalása miatt Korfu kerületeibe újabb felügyelőket neveztek ki, polgárőrséget szerveztek. A felügyelők kinevezése a politikai hatalom megosztását jelentette: a háborús helyzetben megnehezült hírközlés révén a helyi kormányzat nagyobb önállóságot szerzett a korfui központi vezetőkkel szemben.

Az általános kormányzó és a császári megbízott ellentétei a rendőrség irányításában is megnyilvánultak. Az 1807. november 10-i császári rendelet alapján a

rendőrség a császári megbízott alá tartozott, de 1809-ben a felügyelői tisztséget az általános kormányzó kezdeményezésére a helyi előljárók közül nevezték ki. Így a vádlottak – adott esetben – kihasználhatták az anarchikus állapotokat.⁴⁴

Az oroszok, majd a franciák – terveik szerint – támogatták a gazdaság fejlesztését, az infrastruktúra javítását⁴⁵, de erejük jelentős részét e téren elvonta a brit blokád által nehezített élelmiszer-ellátás és az utánpótlás biztosítása, az erődök védelme. Ez az oka, hogy maradandó, korszakalkotó változásokat inkább az egyház, az oktatás, művelődés terén értek el.

Vallás, egyházak

Az időben elkülönülő két francia adminisztráció egyházi kérdésekben számos eltérést mutat. 1797-ben Korfu lakói hiába kérték a nagy protopapász (a püspök alatti hierarchiai szint) helyett a püspöki méltóság visszaállítását. Ezt csak az oroszok valósították meg. 1797–1799 között éppen az egyház befolyása révén nőtt meg az oroszbarátok száma a szigeteken. Az oroszok érkezésekor az ortodox papság ünnepi szertartásokat tartott Szent Szipridon, Korfu sziget védőszentjének ereklyéjénél.⁴⁶ Usakov első dolga volt, hogy visszahelyezze jogaiba a görögkeleti egyházat, és 500 év elteltével visszaállította a korfui metropolita tisztségét.

1803-ban Korfun részletes egyházi szabályozást készítettek: megsabták a szertartások rendjét, a hittantanítás alapelveit, az egyházi bírászkodás módját.⁴⁷ Az 1803-as alkotmányban a görögkeleti egyház elsőbbségét hangsúlyozták a római katolikussal szemben, de az utóbbi hívei számára is biztosították a szabad vallásgyakorlatot. (A későbbi alaptörvényekben is ezt a mintát követték.) További előrelépést jelentett, hogy 1804-ben visszaállították a korfui és pászosi érseki méltóságot. Összeírták az egyházi vagyont, pontosították az egyházi felügyelők feladatait. A második francia és a brit fennhatóság idején is nagyra becsülték az ekkor készült okmányokat, sokat megőriztek a rendelkezések közül.⁴⁸

A császári franciák állásfoglalása kettősséget mutatott. Egyrészt a felvilágosodás szellemében toleranciát hirdettek, a felekezetek egyenjogúságát, az egyház és az állam szétválasztását, másrészt viszont az egyházra is ki akarták terjeszteni a világi hatóságok ellenőrzését.

Bessières császári megbízott a velencei igazgatási módot tekintette példának, mert úgy vélte, a városállam a saját érdekeinek megfelelően tudta kihasználni az egyes felekezeteket. Bessières csökkenteni szerette volna a konstantinápolyi pátriarkátus befolyását a lakosság körében, s javítani szerette volna a papok képzését. Erre jó oka volt, hiszen előfordult, hogy az alsópapok nem tudtak írni és olvasni. Bessières azt tekintette fő feladatának, hogy a szigeteket a Francia Birodalomhoz csatolja. Ez a törekvés vezérelte egyházi intézkedései során is. Ugyanakkor a császári megbízott tisztában volt az első francia fennhatóság valláspolitikájának sikertelenségével, így folytatni, sőt javítani szerette volna a Hétsziget Köztársaság időszakában kialakított gyakorlatot. A püspököknek felelősséget kellett vállalniuk az alsópapságért, de a törvénysértésekért a polgári bíróságok szabták ki a büntetést. A Code Napoléon szellemében a franciák a polgári anyakönyvezés bevezetését tervezték, a válásokat is a világi hivatalnokok mondták volna ki, de az intézkedések következetes végrehajtásához kevésnek bizonyult a rendelkezésükre álló idő.

Bessières „ésszerűsítő” cselekedetei a papság elégedetlenségét váltották ki. Csökkenteni akarta az egyházi ünnepek és a böjti időszakok számát, takarékosági

okokból néhány kolostor és templom bezárását tervezte. Javaslati nem valósultak meg. A konstantinápolyi pátriarkátus befolyását azáltal igyekezett csökkenteni a császári megbízott, hogy támogatta a hétszigeti autonóm egyház szervezését. Tisztában volt vele, mennyire veszélyes, ha az egyházi hierarchia csúcsán egy olyan személy áll, aki idegen nagyhatalom területén él. Ezért azt tervezte, hogy a korfui érsek irányításával szinódus jöjjön létre (négy püspökből és minden egyes szigetet képviselő papból).

A Jón-szigetek egyházi vezetése megtanult taktikázni, saját érdekeinek megfelelően pártolta vagy ellenezte a franciák által kezdeményezett reformokat. A konstantinápolyi pátriarkátustól való függetlenség megfelelt neki, amennyiben az eljövendő egyházi autonómiát segítette elő, viszont ugyanezt a szabadságot és vallási függetlenséget akarta fenntartani a franciákkal szemben is. Kevésbé tartotta fontosnak a világi anyakönyvezés megvalósítását, valamint a papok képzettségi szintjének emelését. Hiába tervezte tehát Bessières – a velencei időszak mintájára – állami ellenőrzés alá vonni az egyházat, a helyi papságot nem sikerült megnyernie, az ortodox egyházi intézmények olyanok maradtak, amilyenek a Hétsziget Köztársaság idején voltak. Kizárólag a pátriarkátustól való függetlenség és az alsópapok cselekedetei iránti püspöki felelősség erősödött.

Bessières és utódja, Lesseps el akarta kerülni, hogy a latin vallás kedvezőbb megítélésével provokálja a görögkeletieket: amikor Bessières a latin érseknek a „birodalom grófja” címet adományozta, ugyanezt a méltóságot biztosította az ortodox főpapnak. A franciák szorgalmazták a latin papok képzésére szolgáló szeminárium alapítását. A felvilágosodás szellemének megfelelt, hogy a politikai vezetők az egyházi autonómiát a szertartások tekintetében érvényesítették, de az egyházi bevételek kezelésébe az állam be akart avatkozni. Lesseps a latin papság kiadásainak csökkentését terjesztette elő, részben a gazdasági problémák, részben a görögkeleti népesség elégedetlenségének ellensúlyozására.⁴⁹

Az egyházi igazgatás alapját egészen 1811-ig egy velencei törvény alkotta, amelyen lényegében nem változtatott az első francia és az orosz–török uralom sem. 1811. szeptember 18-án azonban a Jón-szigetek parlamentje elfogadta az új belső egyházi szabályozást, összesen 11 fejezetben és 114 cikkelyben. Rendelkezéseket hoztak templomok építésére, a főpapok feladatkörére és a felszenteléshez szükséges képzettségre vonatkozóan. A városi előljáróság engedélye nélkül tilos volt egyházi tulajdont, birtokot értékesíteni. A templomokat csoportokra osztották (kolostorok és különféle tulajdonban lévő templomok), és ennek megfelelően szabályozták az ügyintézés körét. Májig ez maradt a helyi egyházi igazgatás alapja.⁵⁰ Vannak olyan szerzők, akik annyira meghatározónak tartják az 1811-es szabályozást, hogy szerintük ezzel kezdődik meg az egyház legális politikai részvétele. Érzékelhetővé vált a politikai rend kialakítása.⁵¹

A zsidókkal a szigeteken nemcsak mint vallási közösséggel, hanem mint jelentékeny kereskedelmi csoporttal is számolni kellett.⁵² A Jón-szigetek zsidó kereskedői már szoros kapcsolatban álltak a helyi lakossággal, így – a kontinentális zárlat egyre nehezebb betartása idején, távoli területekre nyúló összeköttetések révén – konkurenciát jelentettek a franciáknak. A korfui zsidó közösséget már korábban is hátrányos megkülönböztetéssel, tiltásokkal korlátozták. A velencei időszakban külön dekrétumot adtak ki rájuk vonatkozóan, életmódjuk és az – Európában számos helyen jelentkező – előítéletek miatt elzárták őket a társadalom más részétől.⁵³ A zsidók zárt városrészei a Francia Birodalom területén több helyen is adminisztratív problémákat

vetettek fel. A felvilágosodás szellemében csökkentették a különbségeket, lépéseket tettek az emancipáció felé. De miközben társadalmi egyenjogúsításukat kezdeményezték, a zsidóknak visszafizetendő adósságokat eltörölték, és igyekeztek korlátozni kereskedelmi tevékenységüket. A franciák meghirdetett célja az volt, hogy egy évtized alatt minden különbséget megszüntessenek a zsidók és más francia alattvalók között. Napóleon és a francia tisztek azon törekvései, amelyek a zsidók társadalmi integrációját segítették volna elő, nem jártak sikerrel: az egyik oldalról az antiszemita megmozdulások, a másik oldalról az asszimilációval szembeni fokozott ellenállás hiúsította meg azokat.

Lesseps a korfui zsidó egyházszervezet átalakítását javasolta: a korábbi görög és itáliai zsidó egyházközösség összevonását tervezte „konzisztórium zsinagóga” néven. A konzisztórium tagjait, a gyülekezet képviselőit a zsidók választanák, s a konzisztórium lenne felelős a zsidók pénzügyeinek intézéséért, a tagok felügyelnék a pénzforrások felhasználását, s összekötő feladatot is ellátnának a polgári igazgatás és a vallási közösség között. Azonban ezek a tervek sem valósultak meg, idő sem volt rájuk, s a hagyományok erősebbnek bizonyultak a császári megbízottak befolyásánál.⁵⁴

Oktatás, művelődés, a görög nyelv ügye

A görög függetlenség kivívásának egyik sarkpontja volt nyelvtük használata, oktatása, a széles társadalmi rétegek tanítása, képzése. A magyarországi görög diaszpóra is példaként szolgált arra, hogy az emigránsok pénzzel, könyvekkel támogatták balkáni honfitársaikat. A Jón-szigeteken a köztársasági franciák időszakában olvasást, írást, számtant és francia nyelvet tanítottak. A velencei uralom után ez fontos lépés volt a népoktatás megteremtéséhez.

A Hétsziget Köztársaság idején, Mocenigo és a gerúzia tárgyalásai eredményeként megteremtették az anyagi alapot az 1803-as alkotmányban tervezett iskolák felállításához. 1805. november 3-án Korfun megnyitották az első újjörög népiskolát. Az ún. Tenedoszi Iskola az új erőd tenedoszi latin kolostorában kezdte meg működését (a szerzetesek 1456-ban, Tenedosz szigetének török elfoglalása után menekültek Korfura).⁵⁵ Az iskola tanulmányi szabályzatát a Korfui Megyei Levéltárban kézbe lehet venni.⁵⁶ A négy osztályba végül körülbelül 150 tanulót írtak be. Külön osztályba jártak a nemesek és a tisztek gyermekei, és külön a görögkeleti és a római katolikus vallásúak.⁵⁷ A Tenedoszi Iskola nemcsak alap-, hanem középfokú képzést is biztosított.

A császári francia korszakban gyökeresen szakítottak az első francia fennhatóság oktatáspolitikájával, mert míg akkor a nyugati (elsősorban a francia) egyetemeken való továbbtanulást kívánták elősegíteni, addig a Hétsziget Köztársaság a nemzeti jelleget hangsúlyozta.⁵⁸ A többi szigeten is megszervezték az alapszintű, görög nyelvű képzést. Kithérán a hároméves alapfokú iskola mellé négyéves gimnáziumot is felállítottak. A térségben egyedülálló módon pártolták a lányok oktatását is, ők az írás mellett kézimunkát és szövést tanultak.⁵⁹ A császári franciák kezdetben nem változtattak az oktatási rendszeren, Bessières császári megbízott siralmasnak találta a helyzetet: a ritkán látogatott órák és a nem feltétlenül alkalmas tanárok miatt csak kevés korfui tudott olvasni. Javasolta, hogy a falusi iskolákban legalább írni és olvasni, valamint az elemi nyelvtani ismeretekre tanítsák meg a gyerekeket. A tanítók lehetőleg a papok legyenek, akik a tanulók családjától kapják fizetségüket.⁶⁰

A franciák természetesen saját nyelvük oktatását is fontosnak tartották. Ezen a téren az első fennhatóságukhoz képest változás történt, már nem törekedtek kizárólagosságra: a francia nyelv egy lett a görög és az olasz mellett. Úgy ítélték meg, hogy túl drága lenne a francia és az olasz tanárok Jóniába hívása, ezért a Francia Birodalom gimnáziumai vállalták, hogy – a kormányzat költségén – fogadják a szigetek legtehetségesebb diákjait.⁶¹ Francia tiszték is tanítottak a Császári Gimnáziumnak átnevezett Ténédoszi Iskolában, köztük Charles Dupin.

A görögök növelni akarták az iskolák számát, és szorgalmazták a gyakorlati ismeretek tanítását, pl. a földművelést, a hajóépítést és a jogi kérdéseket.⁶² A Ténédoszi Iskola tovább működött a brit védnökség alatt is, részben a tanárok is megmaradtak, többek között Andréasz és Panajótisz Idroménosz, Andréasz Musztoxídisz.⁶³

A művelődés, az oktatás fejlesztése, a görög nyelv megerősítése érdekében fontos feladatot töltöttek be a nyomdák. 1797 előtt a görög nyomdászat az anyanyelvi területek hagyományos határain kívül működött: Velencében, Bécsben, Pesten, a dunai fejedelemségekben. A köztársasági franciák idején alapított korfui nyomda állami irányítás alatt tovább dolgozott a Hétsziget Köztársaság idején. 1803. június 10-én jelent meg, és 1807-ig adták ki a szigetek első hivatalos lapját, a *Monitore Settinsularét*. A franciák 1807-es visszatérése után César Berthier, majd 1809-ben Donzelot főként Itáliából behozott gépekkel átalakította a berendezést. A nyomdászokat itáliai területeken képezték, a munka szervezettebbé vált. 1813-ban Lesseps császári megbízott – a megnövekedett igényeknek megfelelően – emelni kívánta a nyomda kapacitását. A helyzet csak fokozatosan javult, a munkafeltételek, a bérek nem érték el a nyugat-európai szintet. A külföldi munkásoknak le kellett mondaniuk a könnyű boldogulás reményéről.

A nyomdászati hivatás a korszakban a Jón-szigeteken bizonyos tekintetben pedagógiai és missziós jellegű volt. Chabot tábornok úgy fogalmazott, hogy a nyomdák működtetése minden polgártárs érdeke, fontos szolgáltatás. A *Monitore Settinsulare* című lap helyett 1808 januárjától a *Monitore Corcirese*, majd 1809-től megváltozott címmel, a *Monitore Jonio* (*Moniteur Jonien*) lett a hivatalos lap.⁶⁴ A lap nagy terjedelemben foglalkozott a franciák sikeres előretörésével, s propagandát fejtett ki az angol térnyeréssel szemben. A Korfui Levéltárban tanulmányozható az 1814. június 17-i szám, amely már a francia visszaszorulásról tudósít.⁶⁵

A lapok kapcsolatot teremtettek az adminisztráció és a nép között. Az angolok elleni harc miatt, az emberek tájékoztatása érdekében gyakorivá váltak a francia–görög nyelvű nyomtatványok, s ennek érdekében szükséges volt fordítók alkalmazása. A nyomda tervezett bővítését ugyan – a körülmények miatt – a franciák nem tudták megvalósítani, de a brit protektorátus idején is az adminisztráció fontos eszközének tartották, és folytatták üzemeltetését.⁶⁶

1808-ban Julien Bessiéres kezdeményezésére megalapították az első újkori görög akadémiát, a Jón Akadémiát. Hasonló intézmény nem létezett Délkelet-Európában. Az akadémia első ülését július 17-én tartotta, alapszabályát Napóleon október 3-án hagyta jóvá. A szervezet által kitűzött célok között – a tudományok és az irodalom ápolása mellett – a földművelési, ipari, kereskedelmi fejlesztés és az ezzel kapcsolatos oktatás szerepelt. Az első alapszabályban nem szerepelt külön feladatként a görög nyelv és a kultúra fejlesztése, csak röviden utalnak az irodalomra, a bölcsészetre mint a természettudományokkal együtt fejlesztendő tárgyra. A szigetek statisztikai felmérését is tervbe vették, Korfuét Vlaszópulosz készítette el.⁶⁷

Az akadémia állandó és levelező tagjait nemcsak a görög területekről, hanem a Francia Birodalomból vagy Európa más részeiről választották.⁶⁸ A katonai és a polgári adminisztráció vetélkedése a Jón Akadémia esetében különösen élénken jelentkezett. Bessières az akadémiát fontosabbnak tartotta, mint általában egy közintézményt, hiszen szerinte ennek révén lehetséges a szigetek statisztikai felmérése, az erőforrások feltárása, a Francia Császársághoz történő integrálás. Hosszú távú francia fennhatóságra készült, így az intézmény állami ellenőrzését tervezte. A császári megbízott és az általános kormányzó eltérő állásfoglalása az akadémia arculatának kialakításában is megmutatkozott.

Egy francia tiszti csoport nem értett egyet az akadémia arculatával, s új szabályzat kidolgozását támogatta: az Institut de France mintájára három szekcióra bontotta volna (természettudományok és matematika, politikai tudományok és etika, irodalom és művészetek). A császári megbízott titkára egy 12 szekcióból álló változatot terjesztett elő, hogy megkönnyítse a statisztikai felmérést (történelem, antikvitások, topográfia, fizika, földművelés, ipar, kereskedelem, természettudományok, irodalom, művészetek, erkölcsök, oktatás, politika, orvostudomány). Bessières fölöslegesnek tartotta, hogy a hármás felosztás ilyen súllyal foglalkozik a humán tudományokkal, szerinte a falvakban nem nagyon lehetett művészetről és szépirodalomról beszélni.⁶⁹

Az akadémia tagjai megpróbálták elősegíteni a közoktatást, közművelődést. 1811. november 26-án elfogadták a módosított alapszabályt.⁷⁰ A rendes tagokat három szekcióba sorolták – azaz megvalósult a francia tisztek által is támogatott korábbi tervezet –: természettudományi és matematikaiba, etika- és politikatudományiba, irodalmi és szépművészetibe. Összeírások készültek az oktatási, művelődési intézményekről – iskolákról, könyvtárakról –, nemcsak a Jón-szigetekre, hanem az egész görög nyelvterületre vonatkozóan, majd 1812 után a görögök által külföldről alapítottakról.⁷¹

Az új szabályozás tükrözte a gazdasági érdekeket és a kulturális értékeket hangoztatók közötti vitát, de egyfajta kompromisszumot is jelentett. Mindkét tárgykörben számos tanulmány látott napvilágot. A görög nyelv és a kultúra terjesztése bekerült az akadémia második szabályzatába, de már nem nagyon valósulhatott meg. Főként emiatt bírálta a testületet Adamándiosz Koraísz.⁷² Leveleiben az ókori görögökre hivatkozott, s nehezményezte, hogy az akadémia idegen kifejezéseket és szokásokat vett át. Zavarta, hogy a használt nyelvek között a görög a harmadik helyre szorult, mert szerinte a nemzeti nyelvnek elsőbbséget kellene élveznie. A kérdést összekapcsolta az oktatással is, azt javasolta: tanítsák az iskolákban az ógörögöt, és pártolják az idegen szavaktól megtisztított köznyelv terjesztését.⁷³

Az első és az 1824-ben újjáalakított, második Jón Akadémiának vitathatatlan érdemei vannak a 19. századi görög kultúra terjesztése terén. Noha Bessières meglehetősen ironikusan nyilatkozott a hétszigeti szépművészet fejlődéséről, ekkor született meg az újjörög szobrászat, grafika és érmeművéség, 80 tanulóval megnyílt az első görög művészeti iskola. Felcsendültek az első újjörög zeneszerzők akkordjai, s alapítványok jöttek létre a nép felvilágosítása érdekében. A második Jón Akadémia a szigetek görög államhoz csatlakozásáig működött.⁷⁴

Már elérték a Francia Császárságot a hatodik koalíció seregei, amikor Korfu – utolsóként a külbirtokok közül – még tartotta magát. Napóleon az európai hadszíntereken elszenvedett vereségek hatására hivatalosan 1814. április 23-án mondott le a szigetről. Május 1-jén vette át Donzelot általános kormányzó Gore brit ellentengernagy levelét, amelyben tájékoztatta a franciaországi változásokról, és a sziget átadását kérte. Az általános kormányzó május 18-ra összehívta a gerúziát, tájékoztatta a terület tagjait az eseményekről, majd az angolok fennhatóságát megkérdőjelezve, a „Franciák Császára” helyett a „Franciák Királya” nevében átadta az erődöt.⁷⁵ A térségnek különös, jelképes szerepe volt a francia külpolitikában, hiszen az elsők közt megszerzett (1797) és az utolsóként elvesztett (1814) szigetcsoportról van szó. Napóleon maga is nagy jelentőséget tulajdonított Korfu szigetének és erődjeinek.

A bécsi kongresszuson – majd az követően is – az orosz szolgálatban álló Joánisz Kapodisztriasz jelentős erőfeszítéseket tett a szigetek önállóságának, a lakosság jogainak biztosítása érdekében. Ennek ellenére az 1815. november 5-én aláírt jóniai egyezményben a szigetcsoport brit protektorátus alá került, és csak 1864-ben csatlakozhatott az időközben létrejött független Görögországhoz.⁷⁶

A francia uralom azonban nem múlt el nyomtalanul. A köztársasági franciák a polgári szabadságjogok kihirdetésével, a gazdasági fejlesztéssel, az első görög nemzeti nyomda létesítésével igényt és lehetőséget teremtettek a szigetlakóknak a függetlenség követelésére. A francia forradalom eszméi Rígasz Velesztinlisz, majd követője, Hrisztolórosz Perevosz révén sokáig hatottak a Jón-szigetek és a szárazföld görögségére.

A második koalíció háborúja során a terület a szultán vazallusává vált, miközben a cár is védnökséget gyakorolt fölötte. A Hétsziget Egyesült Köztársaság volt az első újkori görög államalakulat. Az orosz flotta érkezése után Usakov admirális rögtön alkotmányt adott a Jón-szigeteknek. Az első alaptörvényt 1800-ban, 1803-ban és 1806-ban újabbak követték, mivel hol a görögök, hol a védnök hatalmak voltak elégedetlenek az újonnan kialakított politikai rendszerrel. Az alkotmányokban jelentős helyet foglalt el a három hatalmi ág – a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom – gyakorlásának módja, az ortodox egyház kiemelt szerepe és az oktatás fontossága. A Hétsziget Köztársaságban lett először az újjörög a hivatalos nyelv.

Az 1797-ben kezdett gazdasági, katonai, oktatási, egészségügyi modernizációt a különböző védnökök tovább folytatták. A görögök is megtanultak alkalmazkodni a változó viszonyokhoz, így a császári franciák hatalmának időszakára már különböző orientációjú csoportok jöttek létre: a francia, az orosz és az angol „párt”. Az orosz irányzat legjelentősebb képviselője, a korfui születésű Joánisz Kapodisztriasz a cár szolgálatába állt, és posztját kihasználva sokat tett a független görög állam kialakításáért.

A gazdasági nehézségek nagyrészt abból adódtak, hogy a szigetek lakói az alapvető élelmiszerekből nem tudták kielégíteni szükségletüket. A helyzetet súlyosbították a háborús viszonyok, a kontinentális zárlat és a brit ellenbloká. Ennek ellenére a vizsgált két évtized alatt mélyreható változások zajlottak. Meghonosították a burgonyát, a kukoricát és a paradicsomot. Az infrastruktúra területén alapvető modernizációs lépéseket tettek a védnökök és a döntési helyzetbe kerülő görög politikusok. Tovább épült a szárazföldi úthálózat, és a szabad kereskedelem biztosításával nőtt a hajók száma és ürtartalma. Látványos építkezések zajlottak.

A velencei időszakban egyenrangúként kezelt római katolikus és a görögkeleti egyház helyzete megváltozott. Utóbbi politikai befolyása megnőtt a korfui ortodox püspökség visszaállításával. Ez az erőeltolódás jobban tükrözte a lakosság vallási arányait, mint a velencei időkben fenntartott egyenlőség. A papság szerepet vállalt az újjörög nyelv oktatásában és a tudományos életben.

Korszakalkotó fejlődés történt az oktatás, művelődés terén. 1805-ben Korfun nyílt meg az első újkori görög népiskola. 1808-ban ugyanitt alapították az első újjörög akadémiát, a Jón Akadémiát. Utóbbi feladatai közé tartozott a görög nyelv és kultúra ápolása mellett – a korszakban nem, de a térségben egyedülálló módon – a gazdaság fejlesztése is. Európa keleti felének összehasonlító vizsgálatához az újjörög történelemnek ez a nagyon sajátos fejezete gazdagon kiaknázható anyagot kínál.

Jegyzetek

- ¹ *Hahner Péter* (összeállította, fordította, a jegyzeteket készítette): A nagy francia forradalom dokumentumai. Osiris K., Bp., 1999. 474–477.
- ² *Moszónasz, N.*: Isztorfa tu elinikú éthnusz. O elíniszmosz ipó xéni kiriarhfa (periódosz 1669–1821). Turkokratía–latinokratía. Athén, 1975. 390–392.
- ³ *Sztanyiszlavszkaja, A. M.*: Rosszija i Grecija v konce XVIII – nacsala XIX veka. Polityika Rosszii v Jonicseszkoj reszpublike 1798–1807 gg. Moszkva, 1976. 63.
- ⁴ *Moszónasz*: i. m. 392.
- ⁵ A konstantinápolyi konvenció szövegét közli franciául: *Martens, F. G.*: Supplément au recueil des principaux traités d' Alliance... I–VIII. kötet. Göttingen, 1802–1819. II. kötet 276–282., oroszul: *Narocsnyickij, A. L.* (főszerk.): Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszizskovo Minisztjersztva inosztrannih gycl. I. sorozat. I–VIII. kötet (1801–1815). Moszkva, 1960–1972. I. kötet 704–706.
- ⁶ *Moszónasz*: i. m. 394., 397.
- ⁷ *Martens*: i. m. II. kötet 551–552., 556–557.
- ⁸ *Konsztandákisz-Hiónisz, N.*: Szigkritiká paruszászi ton trón szindágmaton tisz Eptániszu Politász 1800, 1803, 1806. In: Praktiká tu Pémttu Diethnúsz Panjóniu Szinédriu. Argosztóli–Lixúri, 1986. május 17–21. Argosztóli, 1989. 341.
- ⁹ *Moszónasz*: i. m. 394. és *Konsztandákisz-Hiónisz*: i. m. 344.
- ¹⁰ *Hitrisz, J.*: Eftanisziótki Dimokratía. To krátosz ton eptá éton me ta tría szindágmata. Korfu, 1996. 99.
- ¹¹ *Konsztandákisz-Hiónisz*: i. m. 343., 345.
- ¹² *Moszónasz*: i. m. 394–395., *Hitrisz*: i. m. 78–81.
- ¹³ Joánisz Kapodisztriasz (1776. Korfu – 1831. Náplion) Andóniosz Marfa Kapodisztriasz fia. 1794-től Velencében, majd Padovában tanult. 1797 végen tért vissza Korfura, az orosz–török fennhatóság idején a korfui katonai kórház igazgatója volt, 1803-tól államtitkár. 1808–1822-ig orosz diplomáciai szolgálatban állt, külügyi államtitkárként sokat tett a független görög állam elismertetéséért, amelynek aztán ő lett az első elnöke. Életről ld.: *Ars, G. L.*: J. Kapodisztria i greeceszkoje nacionalno-oszvodogyityelnoje dvizsenyije 1809–1822 gg. Moszkva, 1976.
- ¹⁴ *Moszónasz*: i. m. 395., *Hitrisz*: i. m. 86–87. A későbbi zákinthoszi, kefalóniai zavargásokról Mocenigo teljhatalmú cári megbízott is beszámolt Sándor cárhoz intézett levelében 1802. május 7-én. *Narocsnyickij*: i. m. I. kötet 199–202.
- ¹⁵ A bizottság előzménye a nagy francia forradalom során 1792 és 1795 között működő Közbiztonsági Bizottság, illetve magyar analógiája az 1848–1849-es Közbátorsági Bizottság.
- ¹⁶ *Hitrisz*: i. m. 82–83.
- ¹⁷ *Moszónasz*: i. m. 396., *Hitrisz*: i. m. 83–85.
- ¹⁸ *Moszónasz*: i. m. 397.
- ¹⁹ *Konsztandákisz-Hiónisz*: i. m. 343–346.
- ²⁰ *Moszónasz*: i. m. 397.
- ²¹ *Hitrisz*: i. m. 99.
- ²² *Konsztandákisz-Hiónisz*: i. m. 343., 345.
- ²³ Uo. 346.
- ²⁴ *Hitrisz*: i. m. 90.

- ²⁵ Sztilianosz Vlaszópulosz (Korfu, 1748–1822) Nikifórosz Theotókisz iskolájába járt Korfun, aztán a padovai egyetemen szerzett jogi doktorátust. Már a velencei időszakban is tanácsos volt. 1801-től a jón gerúzia tagja. 1804-től vezetői bírói pozíciókat töltött be, 1806-ban lett Leikáda prítánosza. A második francia fennhatóság idején segített a Jón Akadémia alapításában, lapkiadásban működött közre. Írt Korfu történetéről. 1807–1814-ig korfui prítános volt, ekkor részletes statisztikai művet írt Korfuról. *Candariász, J.*: Isztoria tisz Kérkirasz mésza apó tusz drómusz ke ta kandúnia tisz. Athén, 1992. 32–33.
- ²⁶ *Moszhónasz*: i. m. 397.
- ²⁷ *Narocsnyickij*: i. m. III. kötet 527–529. 737–738.
- ²⁸ *Moszhónasz*: i. m. 397–398., *Konsztandákisz-Hiónisz*: i. m. 343–344.
- ²⁹ *Hitríz*: i. m. 97–99.
- ³⁰ *Konsztandákisz-Hiónisz*: i. m. 342., 344., 346. Mavrojánisz, J. 1889-es kétkötetes műve az eddigi legteljesebb monográfia a szigetek történetéről a napóleoni háborúk idején. Ld. a 35. jegyzetet.
- ³¹ A görög történeszek a franciák 1807–1814-ig tartó, második uralmát a szigeteken a „császári franciák” időszakának nevezik, hogy elkülönítsék az 1797 és 1799 közötti periódustól, amikor Franciaország államformája még a köztársaság volt.
- ³² Az orosz–francia békeszerződés szövege: *Szász Erzsébet* (fordította, bevezetőt írta): A tiltsi béke (1807. július 7.). *Documenta Historica* 2. Szeged, 1992. A béke- és barátsági, valamint a szövetségi szerződés szövege: *Narocsnyickij*: i. m. III. kötet 631–646.
- ³³ *Narocsnyickij*: i. m. III. kötet 646–649., *Correspondance de Napoléon I-er*. Publié par ordre de l'Empereur Napoléon III. I–XXIV. kötet. Paris, 1858–1868. XV. kötet 502–506.
- ³⁴ *Moschopoulos, D.*: Administration publique et idées politiques dans les îles ioniennes pendant la seconde domination française (1807–1814). Thèse de doctorat. Párizs, 1990. 22.. Organisation Provisoire du Gouvernement Septinsulaire. Empire Français au nom de sa majesté l'Empereur des Français et Roi d'Italie, Napoléon I-er. In: Korfui Megyei Levéltár: Arhía Nómu Kerkírasz, Korfu Történeti Levéltár: Isztorikón Arhíon Kerkírasz (a továbbiakban: IAK), Arhíon Thiszkíasz (a továbbiakban: Arh. Thr.) 144/3.
- ³⁵ *Moszhónasz*: i. m. 400., *Mavrojánisz, J.*: Isztoria ton Jónion nízson arhoméni to 1797 ke lúgsza to 1815. I–II. kötet. Athén, 1889. II. kötet 185–187.
- ³⁶ *Moschopoulos*: i. m. 71–72., 76.
- ³⁷ *Rodocanachi, É.*: Bonaparte et les îles Ioniennes: Un épisode des conquêtes de la République et du Premier Empire (1797–1816). Paris, 1899. 212., *Sziorórasz, J. A.*: O Áli paszász ke o avtokratorikí Gáli tisz Eptániszu (Néa sztíhía apó to anékdoto arhío tu C. Berthier). In: Dodóni 3. Joánina, 1974. 284.
- ³⁸ *Moschopoulos*: i. m. 76., 93., *Mavrojánisz*: i. m. II. kötet 194., *Sziorórasz*: i. m. 285.
- ³⁹ *Moschopoulos*: i. m. 12–13., 51., 189.
- ⁴⁰ *Baeyens, J.*: Les Français à Corfou (1797–1799 et 1807–1814). Athén, 1973. 68.
- ⁴¹ *Sziorórasz*: i. m. 285., *Rodocanachi*: i. m. 210–211.
- ⁴² *Moszhónasz*: i. m. 400.
- ⁴³ *Moschopoulos*: i. m. 76., 93.
- ⁴⁴ Uo. 157–166.
- ⁴⁵ A gazdasági fejlesztésekről ld. *Anoyatis-Pelé, D.*: Six rapports français concernant les îles Ioniennes et le continent voisin (1798–1809). Korfu, 1993. és *Uő*: To odikó diktío tisz Zákinthu katá ta téli tu 18-u ke tisz árhesz tu 19-u eóna. In: A Szinédriu i ikiszmi tisz Zákinthu apó tin arheoíta méhri to 1953. Zákinthosz, 1989. október 20–22. Athén, 1993.
- ⁴⁶ Szent Szpirídon ereklyéjét 1456-ban Konstantinápolyból szállították Korfura.
- ⁴⁷ *Metálinosz, J. D.*: I ekliszia tisz Kérkirasz. Diahronikí episzkopísi. Korfu, 1999. 31.
- ⁴⁸ *Papajeorjós, Sz. K.*: Isztoria tisz eklisziász tisz Kérkirasz. Apó tisz szisztászeosz avtísz méhri tu nin. Korfu, 1920. 128.
- ⁴⁹ *Moschopoulos*: i. m. 194–208.
- ⁵⁰ *Cicíliaz, P.*: Isztoria ton Kithíron. I–II. kötet. Athén, 1993–1994. II. kötet 220–221. A 2. cikkelyben meghagyták, hogy a szabályozást görög nyelven kell közzétenni a szigeteken. A 3. cikkely értelmében az elnöknek kell végrehajtania a határozatokat.
- ⁵¹ *Metálinosz*: i. m. 32.
- ⁵² Ez nem egyedi jelenség, Magyarországon és Kelet-Európában sok helyütt jelentősek voltak a zsidó – és a korszakban már a görög – kereskedők és a pénzügyekkel foglalkozó személyek.
- ⁵³ A korfui zsidók – az 1524–1622-ig tartó időszak kivételével – elkülönített városrészben laktak. *Moschopoulos*: i. m. 210.
- ⁵⁴ Uo. 210–214. A szerző megemlíti, hogy a korfui rendőrfőnök 1808. október 2-án kelt parancsában megtiltotta a zsidó vallású személyek nyugalmának és biztonságának háborgatását. Ha ilyen rendeletre volt szükség, bizonyára nem lehetett olyan egyértelmű a társadalmi integráció lehetősége. (Uo. 404.)

- ⁵⁵ *Moschopoulos*: i. m. 121–122., *Idroménosz, A. M.*: I próti en Kérkira Dimószia Szholí 1805–1824. Athén, 1890. 3–5.
- ⁵⁶ IAK, Ijionomfa 198. A kiadás dátuma 1805. október 23., október 25-én Joánisz Kapodisztriasz felügyelő egészítette ki és hagyta jóvá.
- ⁵⁷ *Idroménosz*: i. m. 9.
- ⁵⁸ *Moschopoulos*: i. m. 124–125.
- ⁵⁹ Kithérán a második francia fennhatóság idején is csak a sziget fővárosában működött iskola, a falusi iskolák létesítésére nem maradt idő. Az angolok 1814-ben alapítottak népiskolát a szigeten. *Cicéllasz*: i. m. II. kötet 210.
- ⁶⁰ *Moschopoulos*: i. m. 126.
- ⁶¹ 1813-ban Párizsba, a Művészetek és Mesterségek Akadémiájára utazott 30 fiatal Korfuról. *Baeyens*: i. m. 103.
- ⁶² *Moschopoulos*: i. m. 127–134.
- ⁶³ Musztoxídisz Hérodotoszt fordított, A. Idroménosz nyelvtankönyvet írt, az egész görög lakosság körében ismert volt a nevük.
- ⁶⁴ *Bókosz, G. D.*: Les Français et la typographie heptanésienne. In: La Révolution Française et l'hellénisme moderne. Actes du III-e colloque d'histoire, Athén, 1987. október 14–17. Athén, 1989. 194–197.
- ⁶⁵ IAK, Arh. Thr. 144/3.
- ⁶⁶ *Bókosz*: i. m. 203.
- ⁶⁷ *Vlaszópulosz, Sz.*: Sztatiszlike-isztórike perí Kérkirasz ídiszisz (szerk.: Cícasz, A.). In: Kerkiraíka Hroniká. XXI. kötet. Korfu, 1977.
- ⁶⁸ *Frankiszkósz, E. N.*: O Koráisz ke i Jonikí Akadímía (1808–1814). In: O Eranisztsz. Athén, 1965.) 39.
- ⁶⁹ *Moschopoulos*: i. m. 141–143.
- ⁷⁰ *Frankiszkósz*: i. m. 193.
- ⁷¹ *Vlaszópulosz, Sz.*: i. m. 10.
- ⁷² A Jón Akadémiához fűződő viszonyát – számos forrással készült cikkében – részletesen elemzi *E. N. Frankiszkósz*: i. m. 177–198. Koráisz 1810-ben a párizsi Collège de France-ban a görög nyelv professzora volt, jelentős szerepet játszott az újjörög nyelvújító mozgalomban.
- ⁷³ *Frankiszkósz*: i. m. 183–184.
- ⁷⁴ *Likízsasz, M. G.*: I isztória tisz Ióniu Akadímiasz. Athén, 1993. 7–10. A Jón Akadémia tanárai szervezték meg 1837-ben az athéni egyetemet. A második akadémia munkáját segítette többek között Dionisziosz Szolomósz és köre. Szolomósz Zákinthoszon született, de élete jelentős részét Korfun töltötte. Ő írta a görög himnusz szövegét, s korfui lakásában ma a Szolomósz Múzeum látható.
- ⁷⁵ *Rodocanachi*: i. m. 229.
- ⁷⁶ *Szász Erzsébet* (fordította és sajtó alá rendezte): A Hét Sziget Köztársaság és Kapodisztriasz. Documenta Historica 20. Szeged, 1995. 6–9., *Martens*: Supplément VI. kötet 663–667. Területéről: *Pándi Lajos* (összeállította): Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény. Osiris–Századvég, Bp., 1995. 124. 2 300 km²-en kb. 200 000 lakosa volt.

HABSBURG MIKSA ÉS A MEXIKÓI CSÁSZÁRSÁG

A mexikói belpolitikai viszonyok és a casus belli

A mexikói belpolitika permanensen kaotikus volt a liberálisok és a konzervatívok küzdelmeire vezethető vissza. A liberális–konzervatív ellentét meghatározó tényezője volt a 19. század első kétharmadának. Ezek az ellentétek nem maradtak meg a politika síkján, mint például Brazíliában, hanem véres polgárháborúba torkollottak. Brazíliában a konzervatívok és a liberálisok között a küzdelem politikai síkon folyt; a parlamentben, az újságok hasábjain, politikai klubokban.¹ Szóba sem jöhetett egy nyílt fegyveres ellentét, hiszen az a rabszolgaságra alapozott társadalomban beláthatatlan következményekkel járt volna. A brazil konzervatívok és liberálisok közös érdeke fűződött a rabszolgaság, illetve az ezt (is) biztosító császárság fenntartásához. A császárság egyben a belső békét és a területi integrációt is jelentette Brazíliában a 19. század folyamán. (Érdekes – éppen témánk, Habsburg Miksa császársága kapcsán – kitérni arra a tényre, hogy Brazíliában és Mexikóban is a függetlenség elnyerése után császárság jött létre. Alapvető különbség volt azonban a császárság létrejöttének körülményeiben.)

Egy európai királyi családból – a portugál Bragança-dinasztiából – származott Brazília császára. VI. João portugál király fia lett a császár 1822-ben Dom Pedro néven.² Ezzel egy legitim uralkodó került a brazil trónra. Ily módon sikerült elkerülni a belső hatalmi harcokat, és nem tudtak megerősödni a helyi hatalmasságok. Végül soron a császárság biztosította a belső békét, az ország területi integritását, amelynek a császárság egyben szimbólumává is lett. Ezzel ellentétben Mexikóban tulajdonképpen egy helybeli hadúr került a mexikói császári trónra.

Mexikó Brazíliával szemben nem békés úton, hanem egy évtizedig tartó véres háborúban vívta ki függetlenségét.³ A harcok folyamán megerősödtek a helyi politikai és katonai hatalmasságok, amelyek bármikor kihívást jelenthettek a központi hatalomnak. A spanyol gyarmati hadsereg kimerültségét, a rivális hadurak viszályát kihasználva Agustín de Iturbide tábornok – átállva a felkelők oldalára – 1821-ben kiadta az Iqualai Tervezetet (Plan de Iguala), amelyben a hadsereg nevében kinyilvánítja Mexikó függetlenségét.⁴

A függetlenségi „nyilatkozat” egyértelműen a mexikói császárság felállítása mellett foglalt állást. Császárnak a spanyol királyt, VII. Ferdinándot javasolta. Ebben már a kortársak is Iturbide hatalomvágyának kifejeződését látták, hiszen kizárt, hogy egy spanyol király elfoglalja a mexikói trónt, lemondva ezzel a spanyol trónról. Amennyiben Ferdinánd nem vállalja a császárságot, és a spanyol királyi családból sem találnak alkalmas személyt, úgy a császár személyéről a mexikói parlament dönt.

Az utolsó spanyol alkirály, Juan O'Donojú és Iturbide írta alá a függetlenséget elismerő okmányt, a córdobai egyezményt, 1821-ben. A córdobai egyezmény kimondja, hogy Mexikó független és szuverén állam, amelyet Mexikói Császárságnak hívnak, és alkotmányos monarchia.⁵

Iturbide számítása bevált. A spanyol uralkodóházból senki sem fogadta el a trónt, annál is inkább, mivel Spanyolország bejelentette, hogy nem ismeri el az alkirály által megkötött egyezményt. Az idő sürgetett, el kellett döntenie a hogyan tovább kérdését. Összeült az Alkotmányozó Nemzetgyűlés, hogy döntsön a független ország

további sorsáról. Iturbide jól tudta, hogy az adott helyzetben csak helybeli személyt választhatnak császárrá, azt, akinek kezében pillanatnyilag a legerősebb fegyveres erő volt. Azaz ő maga.

1822. május 19-én csapatai élén bevonult Mexikóvárosba és július 21-én I. Agustín néven Mexikó császára lett.⁶ Mivel Iturbide a status quót képviselte, a gazdag földbirtokosok és az egyház elfogadta hatalmát, de hangsúlyozni kell, hogy számukra a császárság léte nem volt létkérdés, mint Brazíliában. Az 1820-as években gyakorlatilag nem volt olyan társadalmi réteg Mexikóban, amely a császársághoz kívánta kötni jövőjét. Szinte teljesen mindegy volt, hogy császárság vagy köztársaság szavatolja a status quót. A legnagyobb probléma Iturbide császárságával az volt, hogy nem válhatott nemzeti szimbólummá, mint Brazíliában. Ellenkezőleg, arra nyújtott példát, hogy bárki, nem arisztokrata léte is, elérheti a legfelső hatalmi rangot. Ez pedig arra ösztönözte a helyi hatalmasságokat, hogy „egyenrangúnak” érezvén magukat a császárral, szembe helyezkedjenek a központi hatalommal, és maguk is törekedjenek annak megszerzésére. Amikor Iturbide megpróbált hatalma védelmére diktatórikus eszközökhöz nyúlni (például feloszlatta a Kongresszust), fellázadt ellene az egyik hadúr (Santa Anna), és több lázadó tábornokkal közösen megdöntötte a császárságot. Ekkor derült ki, hogy a császárság Mexikóban mennyire légüres térben mozgott. Iturbide 1823-ban lemondott és külföldre távozott. (Amikor egy év múlva visszatért, kivégezték.)

Míg a legfelső hatalom Brazíliában hosszú időre megerősödött, Mexikóban éppen a függetlenség kivívása, a stabilitásra tett rövid életű kísérlet, a császárság kudarca után indult meg az ádáz harc a hatalomért, amelyet évtizedeken át a liberálisok és konzervatívok élethalálharca jellemezett. Már itt meg kell jegyezni, hogy a rövid életű mexikói császárságból a császárság hívei is azt a következtetést vonták le, hogy követni kellett volna a brazil példát, mindenképpen egy európai királyi házból származó herceget kellett volna a trónra ültetni, hogy elkerüljék a torzsalkodást és biztosítsák a belső békét. Ez a tanulság jön majd elő Habsburg Miksa kapcsán az 1860-as évek derekán. Témánk szempontjából tehát igen fontos, hogy Miksa előtt is volt már császárság Mexikóban, és a császárság hívei megpróbálták az első császárság tanulságait levonni.

Az 1824-es alkotmány visszaállította Mexikóban a köztársaságot. Az első köztársaság alatt, amelynek kormánya konzervatívokat és liberálisokat egyaránt felsorakoztatott, úgy látszott, hogy béke és prosperitás köszöntött Mexikóra. Egy liberális politikus így írt 1824-ben: „Úgy tűnik, hogy konszolidálódott egy tartós kormány, a pártok hallgatnak.”⁷ A politikus azonban nagyot tévedett. A liberális–konzervatív ellentétek hamar kiújultak.

A liberálisok föderális köztársaságot akartak, szemben a konzervatívok centralizált állameszményével. Meg kívánták szüntetni az egyház és a hadsereg kiváltságait. Az egyház a konzervatívok mellé állt. A hadsereg megosztott volt. A tábornokok és a helyi politikusok pillanatnyi érdekeinek megfelelően hol a liberálisokat, hol a konzervatívokat támogatta a hadsereg. Az egyház konzervatívok iránti szimpátiáját növelték a liberálisok gazdasági intézkedései. A liberálisok abból kiindulva, hogy Mexikóban növelni kell a tulajdonosok létszámát, elrendelték az egyházi földek elkobzását és felosztását a parasztok között. A liberálisok álma a „kisbirtokos Mexikó” volt. A konzervatívok felkelésbe törtek ki. A konzervatív kormányt viszont később a liberálisok döntötték meg. „1824 és 1848 között

Mexikóban mintegy 250 lázadás és 31 elnök tette változatossá a politikai élet színeképet, a 31 elnök közül 21 az 1841–1848 közötti években került hatalomra.”⁸

Az 1833–1855-ig terjedő időszakban Santa Anna kihasználva a liberálisok és a konzervatívok küzdelmét – hol az előbbieknél, hol az utóbbiaknál mutatkozva híveként – hét alkalommal volt Mexikó elnöke, elnök-diktátora.⁹ A belviszályokkal küzdő Mexikó és partikuláris érdekeket képviselő, gyengén felszerelt hadserege képtelen volt hatáson védelmet kifejteni az USA expanzív törekvéseivel szemben. Először elvesztette Texast (1836), majd az 1846–1848-as háborúban az Egyesült Államoké lett 2,3 millió km² terület.¹⁰

A mexikói konzervatívok alapértékei is a történelem, az abból levonható bölcsesség, a tradíciók, a nemzet voltak. Amíg a liberálisok az új polgári Mexikó radikális megteremtését tekintették feladatnak, új intézményrendszerrel, az európai liberális értékek (sajtószabadság, vallásszabadság stb.) adaptálásával, a konzervatívok a szerves fejlődés hívei voltak. Szerintük a nemzet vezetője az állam, amely az egyének felett áll és erős. A legfőbb orientáló erő számukra a tradicionalizmus. Ez a társadalom megtartó ereje. A mexikói konzervatívok legjelesebb képviselőjénél, Lucas Alamánnál is kimutatható a politikai szkepticizmus, a pártoktól, a politizálástól, az „elméleti spekulációktól” való elfordulás. Témánk szempontjából fontos megemlíteni, hogy Lucas Alamán már 1846-ban felvetette az *El Tiempo* című újságban, hogy a vég nélküli pártharcokkal legyengített Mexikóban csak egy monarchia segítené. De tanulva Iturbide császárságából és figyelembe véve a brazil politikai példát úgy vélte, hogy a császárság csak akkor lenne sikeres, ha egy külföldi (európai) uralkodóházból kerülne ki a mexikói császár. Tapasztalva az USA felől érkező expanziós törekvéseket, úgy vélte, hogy a monarchia akkor lenne sikeres, ha azt egy európai nagyhatalom támogatná, amely szükség esetén segíthetne Mexikó területi épségének megtartásában. Ezt előkészítendő a konzervatívok egy átmeneti időszakban gondolkodtak. Az átmeneti időszakban egy erős ember, akit a hadsereg jelentős része támogat, venné át diktátorként a hatalmat és előkészítené a politikai „terepet” a császársághoz. A konzervatívok Santa Annát nevezték ki „örökös diktátornak”, miután ő elfogadta öt pontos feltételüket. Ezek: 1. a katolikus vallás megőrzése, 2. a föderáció megszüntetése és a nép részvételével történő választások kiírása, 3. új területi beosztás bevezetése, amely eltörli a jelenlegi államokat, 4. a haderő megfékezése a banditizmust, 5. a Kongresszus megszüntetése és kis létszámú tanácsok létrehozása.

Santa Anna diktátorságának – egyelőre a császárság visszaállításának – a liberálisok 1855-ös győzelme vetett véget. Az 1855-től kezdődő időszakot nevezi a mexikói történetírás reformkornak. Ennek fő tartalma a liberális törvények meghozatala és az 1857-es alkotmányba iktatása (az állam és az egyház szétválasztása, polgári szabadságjogok stb.). A konzervatívok az egyház támogatását élvezve – hiszen a liberális törvények főként az egyházat sújtották – 1858-ban forradalmat robbantottak ki. Megkezdődött a hároméves, véres, az ország gazdasági életére nézve katasztrofális polgárháború a liberálisok és konzervatívok között, amely 1861-ben a liberálisok győzelmével végződött. Az 1860-es elnökválasztáson Benito Juárez döntő fölényrel nyert az egyébként szintén liberális vetélytársával szemben.¹¹

A Juárez-kormány, látva Mexikó fizetésképtelenségét, 1861. július 17-i rendeletével felfüggesztette az ország adósságának visszafizetését. Juárez egy levelében, amelyet Párizsba küldött tájékoztatásul a mexikói követhoz, Fuentéhez, 1861. július 27-én erről így ír: „Harcok még mindig folynak, az államkassza üres... erőszakkal nem lehet pénzt előteremteni, nem lehet abbahagyni a háborút [a

konzervatív gerillák és az elszabadult banditizmus ellen – H. Sz. S.–H. Gy.], mert akkor a társadalmat kitesszük a rablásnak, fosztogatásnak... Ebben a helyzetben nem találtunk mást, mint a szomorú, de elkerülhetetlen intézkedést, hogy felfüggesztjük kiadásainkat, beleértve... a Londonban felvett hiteleket is... Megmentjük a társadalmat, helyreállítjuk gazdaságunkat, hogy később teljesíthessük kötelezettségeinket a megfelelő módon. Ez vezetett bennünket, amikor felfüggesztettük az adósság visszafizetését.”¹² Juárez arra a vádra, hogy a hitelező országok követői is csak a sajtóból értesültek az adósság visszafizetésének elhalasztásáról, azt válaszolta, hogy „az ügy sürgős volt”.¹³ Tény, hogy ügyetlenül, minden diplomáciai szokást mellőzve cselekedett a Juárez-kormány, bár kétségtelen: szükséghelyzetben volt. Juárez abban bízott, hogy a hitelező országok megértik Mexikó helyzetét: „Remélem, hogy Napóleon császár és Viktória királynő minket másként ítélik meg és másként kezel, ha megismerik helyzetünket.”¹⁴ Nem így történt.

Az adósság visszafizetésének felfüggesztése azonnali katonai reakciót váltott ki az érdekelt nagyhatalmak részéről. Londonban Anglia, Franciaország és Spanyolország közös katonai lépésre szánta el magát, hogy kikényszerítse a mexikói kormánytól a júliusi rendelet visszavonását.¹⁵ Spanyol, francia és angol csapatok szálltak partra Veracruzban, a legfontosabb mexikói kikötőben.¹⁶ Bár a mexikói kormány november 23-i titkos ülésén úgy határozott, hogy visszavonja az adósság-visszafizetés felfüggesztéséről szóló rendeletet, amelyet november 26-án publikáltak is, már nem tudta leállítani a katonai inváziót. Azt azonban sikerült elérnie, hogy a mexikói földre lépett csapatok nem lépték túl a mexikói és az inváziós erők által kijelölt demarkációs vonalat (Veracruz és közvetlen környéke).¹⁷ Miután a kormány garantálta az adósság visszafizetését, Anglia és Spanyolország úgy vélte, az erődemonstráció elérte célját, és kivonták csapataikat. Franciaország azonban elérkezettnek látta az időt Mexikóval kapcsolatos terveinek végrehajtására, és az adósságfizetést felfüggesztő törvényt ürügyként felhasználva, azt casus bellinek tekintve, katonai erővel kívánta megdönteni a liberális köztársasági kormányt és Mexikóban egy francia „felügyelet” alatt működő császárságot kívánt létrehozni.

Francia intervenció

III. Napóleon francia császárnak a francia intervenció s hadsereg első vezetőjéhez, Elías Federico Forey tábornokhoz 1862. július 3-án írott instrukciójából kirajzolódik a franciák latin-amerikai terve. Ezek szerint Franciaország „egy erős és virágzó Észak-Amerikai Egyesült Államok létezésében érdekelt [amely képes ellenállni az angol befolyásnak a kontinensen – H. Sz. S.–H. Gy.], de azt nem szeretné, hogy az USA esetleg megszerezze a Mexikói-öblöt, az Antillákat, majd innen kiindulva Dél-Amerikát egyedül lássa el ipari termékekkel”. Ha Mexikóban egy olyan kormány lesz uralmon, „amelyet francia fegyverek segítettek hatalomra, jótékony befolyásukat ki tudják terjeszteni Közép-Amerikára, és az a befolyás terjedne északra és délre, hatalmas lehetőséget teremtve kereskedelmünk számára, iparunknak nélkülözhetetlen nyersanyagot szolgáltatva... Így hát ... politikai érdekünk, iparunk és kereskedelmünk érdeke az, hogy Mexikóba vonuljunk, hogy ott kitérjük zászlónkat és egy császárságot hozzunk létre.” Megnevezi Franciaország jelöltjét is Habsburg Miksa személyében.¹⁸

III. Napóleon tervei szerint Franciaország Mexikó „birtokában” elvágná az USA-t Latin-Amerikától. Az időpont is megfelelőnek látszott az invázióra. Az USA

saját polgárháborújával volt elfoglalva, és semlegességi, valamint az inváziót elítélő nyilatkozatokon kívül mást nem tehetett 1862–1863-ban, a harcok tényleges kibontakozásakor. Angliát gyarmatbirodalma kötötte le, és nem volt számára ajánlatos egy, az USA-val szomszédos állam belügyeibe katonailag komolyan beavatkozni, hiszen ezt a polgárháborús felek az USA-ban részrehajlással magyarázhatták volna. Spanyolországnek szintén nem lett volna szerencsés beleavatkozni volt gyarmata megszállásába, hiszen az egész Latin-Amerikában ellenséges reakciót váltott volna ki. Mindez Franciaország számára így szabad utat jelentett.

III. Napóleon a mexikói császárság ügyében nem csak a konzervatívok politikai és katonai erejére és az egyházra számíthatott. (Ez utóbbi a liberális reformok visszavonását, a katolikus egyház háttérbe szorításának megakadályozását várta a császárságtól.) A lakosság egy része is rokonszenvezett a császárság gondolatával. A császárságtól azt várták, hogy véget vet az évtizedes pártharcoknak, polgárháborúknak, megteremtve a belső békét elindítja az igencsak megkészt gazdasági fejlődést. A mexikóiak nem kis keserűséggel látták, hogy az a Mexikó, amely 1800-ban még fele annyit termelt, mint az USA, az 1860-as évekre az USA termelésének már csak 2%-át érte el.¹⁹ A liberálisok a fejlődés felgyorsításának lehetőségét a tőkés fejlődés előtti (félfeudális) akadályok lebontásában és a köztársasági föderális államformában látták. (Ezt szolgálta a gyorsított ütemű törvényhozási láz a liberálisok alatt.) Lucas Alamán konzervatív politikus pedig – mint láttuk – úgy vélte, hogy Mexikón csak egy monarchia segíthet, mégpedig olyan, amelyet erős európai hatalom támogat, mert csak így állhatnak ellen az USA területszerző háborúinak. Az USA-tól való félelmet ébren tartották egyes amerikai politikusok kijelentései, amelyek szerint Mexikó területéből még az amerikai–mexikói háború területi nyereségein felül is el kellene csatolni az USA javára.²⁰ A konzervatívok császárságképébe tehát nem illett bele egy helybéli caudillo császári trónra emelése, mert egyfelől ez nem biztosította volna az erős külföldi, pontosabban európai hátteret, másfelől rossz tapasztalataik voltak az első császársággal. Iturbide császársága, vagy Santa Anna diktátorsága is azt bizonyította, hogy egy helyi caudillo kiemelése csak növeli a többi nagy hatalmú caudillo, vagy ellenpárt étvágyát a hatalomra, és ennek megszerzésére a nagy területű, decentralizált adminisztrációjú országban nagy esélyek is voltak. Juáreznek nem lett igaza akkor, amikor a soledadi megállapodás után azt hitte, hogy Mexikó függetlenségének és területi épségének kérdése megoldódott.²¹ A franciák, akik tehát ürügyként használták az invázióra az adósságügyet, 1862 áprilisában nyílt támadásba mentek át a mexikói csapatokkal szemben.

Juárez április 12-én adta ki kiáltványát, amelyben kifejti, hogy Mexikó még mindig hajlandó a tárgyalásokra a franciákkal, de felveszi a rákényszerített harcot is. Felszólítja a lakosságot, hogy támogassa a nép által megválasztott törvényes kormányt. Végezetül kifejti, hogy Mexikó függetlenségéért harcolni, annyit jelent, mint a latin-amerikai nemzetek függetlenségének, szuverenitásának az eszméjéért harcolni („Mexikó ügye kontinentális ügy”).²² Juárez tehát a mexikói függetlenség ügyét összekapcsolta Latin-Amerika függetlenségével. De nem csak azzal. A franciákkal szövetséges konzervatívok is ellenségek voltak. Juáreznek sikerült a liberálisok ügyét a nemzeti függetlenség, a haza védelme rangjára emelni. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az intervenció és Miksa császársága alatt a háttérben valójában tovább folytatódott a liberális–konzervatív ellentét által fémjelzet polgárháború. A polgárháború – a liberálisok számára – egyúttal szabadságharcá szélesedett.

Forey tábornok, a franciák parancsnoka (1862 szeptemberétől 1863 szeptemberéig) kifejti, „hogy nem a mexikói nép ellen jött harcolni, hanem az emberek egy kis csoportja ellen”, akik félrevezették a népet, eltiporták jogait. Az ő fegyvereivel elnyert szabadságát a mexikói nép arra használhatja, hogy megválassza a neki megfelelő kormányt.²³ Juárez azzal válaszolt, hogy „hazaárulónak kell tekinteni bárkit, aki egyenes vagy közvetett módon segíti a betolakodókat.” Az inváziót magában Franciaországban sem fogadták lelkesedéssel: egyfajta kalandnak tekintette a közvélemény. Voltak, akik élesen elítélték. Victor Hugo például ezt írta a mexikói kormánynak: „Mexikóiak... nem Franciaország az, aki háborút visel veletek, hanem a császárság... Harcoljatok, és ha úgy véltetek, hogy nevem hasznos lehet, használjátok fel.”²⁴

A franciák gyámkodásával Orizabában konzervatív ellenkormány alakult Juan N. Almonte vezetésével, amely harcot hirdet az „úgynevezett alkotmányos kormány barbár és diktatórikus törvényei ellen”. Az ellenkormány új pénzt nyomott ki, amelynek elfogadását a franciák által megszállt területeken kötelezővé tették.²⁵ A francia és a mexikói csapatok első nagy csatájára 1862 májusában került sor, amikor a mexikóiak Pueblánál megverték a franciákat (május 5.). Ez III. Napóleont arra készítette, hogy a kezdetben 6000 fős expedíciós csapatot egy 30 000 fős hadsereggé fejlessze. 1863 októberére az új francia főparancsnok, Achille Bazaine alatt már egy 30 978 fős expedíciós hadsereg szolgált. Ehhez jött még a 4–5 ezer főre tehető mexikói sereg a konzervatív tábornokok vezetése alatt.²⁶ A francia hadvezetésnek még arra is volt gondolja, hogy a trópusi klímát jobban elviselő csapatok is érkezzenek Mexikóba Algériából, Martinique-ről. Külön kitűnt bátorságával az egyiptomi szultán segítségével Szudánban, Núbiában toborzott néger zászlóalj. A császárság alatt ehhez a haderőhöz csatlakozott az osztrák légió (amely három zászlóalja gyalogságból és egy huszár ezredből állt) és a belga király ajándéka: 1500 katona. (Miksa felesége, Charlotte a belga király lánya volt.) 1863–1864 folyamán a császáriak győzelmeit látva nem kevés liberális tiszt is átpártolt a franciák oldalára.²⁷

A már mexikói földön harcoló franciák 1863 májusában elfoglalták Pueblát, a Mexikóvárosba vezető út kapuját. Itt harcoltak a mexikói köztársasági csapatok főerői (kb. 20 ezer ember). Fogságba esett több mint ezer tiszt, köztük González Ortega, a köztársasági főparancsnoka. A franciák felajánlották a tiszteknek, ha aláírnak egy nyilatkozatot, hogy nem fognak fegyvert a franciák ellen, szabadon elmehetnek, ha nem, száműzetésben lesz részük.²⁸ A Juárez-kormány kilátástalannak látva Mexikóváros védelmét, székhelyét San Luis Potosiba tette át. A franciák június 10-én bevonultak az ország fővárosába.

A főváros elfoglalása után Forey tábornok kiáltványában tudatta, hogy a franciák Pueblánál megsemmisítették a köztársasági főerőket, fogságba ejtették a vezető tábornokokat, így döntő győzelmet arattak. Megismételte: azért jöttek, hogy a mexikóiaknak lehetővé tegyék egy olyan kormány megalakítását, amely szabad választásokból születik. Felajánlotta az amnesztiát korábbi ellenfeleiknek, és azt ajánlotta, hogy „felejtsek el a múltat”.²⁹ Forey egy ún. Legfelső Kormányzó Juntát (Junta Superior de Gobierno) nevezett ki, amely feladatául szabta, hogy hozza létre a 215 tagú Tiszteletreméltók Gyűlését (Asamblea de Notables), amelynek a császárság ügyében kellett döntenie. 1863. július 10-én az Asamblea de Notables a következőkről határozott: 1. A föderatív típusú köztársasági rendszer nem felel meg Mexikónak. 2. Egyedül a monarchia „adaptálható” Mexikóban. 3. A császár nem lehet mexikói

születésű és állampolgárságú egyén. 4. Habsburg Miksa osztrák főherceget jelöli a trónra.

E négyes elvet alapul véve az Asamblea kijelenti, hogy „1. A mexikói nemzet államformának az örökletes, mérsékelt monarchiát választja katolikus herceggel. 2. Az uralkodó címe: Mexikó császára. 3. A mexikói császári címet... Ausztria főhercegének, Ferdinánd Miksának ajánlja fel, számára és leszármazottai számára. 4. Előre nem látható esetben, ha Ferdinánd Miksa főherceg nem tudja elfogadni a neki felajánlott trónt, a mexikói nemzet III. Napóleon francia császári felségre bízta, hogy jelöljön ki másik katolikus herceget.”³⁰

Az Asamblea de Notables tehát teljesítette a konzervatívok, az egyház, valamint a középrétegek egy részének óhaját, hogy a köztársaságot császársággá változtassák, ne mexikói (születésű) császárral, akit ráadásul egy erős európai hatalom támogató. A császárságot eldöntő Asamblea brazil mintára alkotmányos monarchiára és nem abszolút monarchiára gondolt. A gond csak az volt, hogy a köztársasági kormány önmagát nevezte alkotmányosnak, mivel az 1857-es köztársasági alkotmányt tekintette alaptörvénynek. Ezért került a szövegbe a moderada (mérsékelt) megnevezés a constitucional (alkotmányos) szó helyett. A császár Mexikóba érkezéséig a végrehajtó hatalmat a régensség jelentette, amely egy tízfős bizottságot nevezett ki Gutiérrez de Estrada vezetésével. Ők ismertették az Asamblea határozatait Miksával és III. Napóleonnal.

Mindeközben a francia és konzervatív csapatok folytatták előrenyomulásukat az igen nagy ország belső területei felé. A főerők veresége után Juárez rendelkezésére csak kisebb-nagyobb gerilla csapatok álltak. A gerilla harcmodor nem volt idegen a liberális csapatoknak, hiszen volt idejük és lehetőségük hozzászokni a konzervatívokkal folytatott hosszú polgárháború alatt. A gerilla harcmodor hatása azonban tompult, mivel a franciákat segítő konzervatív csapatok is rendelkeztek helyismerettel. A franciák Luis Du Pin ezredest bízták meg a gerillaellenes harccal az általuk ellenőrzött területen. Du Pin a felperzselt föld taktikáját alkalmazva próbálta a gerillák háttérterületét megsemmisíteni. De a franciák ennek ellenére képtelenek voltak felszámolni a gerilla csapatokat. Ha egy várost kiürítettek, oda bevonultak a köztársaságiak.

1863 novemberében Bazaine tábornoknak, az új francia fővezérnek már 47 667 katonája volt. Bazaine döntést akart kicsikarni a fronton. A főerőkkel északra vonult Juárez megmaradt serege ellen. Egymás után foglalta el Guadalajarát, Moreliát, San Luis Potosít. Ezzel a bányavárosok a császáriak kezébe kerültek. Juárez Saltillóba menekült. 1864-ben saját tábornokai kérték, mondjon le,³¹ de ő azt megtagadta, mondván, hogy a harc nem ellene, hanem a köztársasági államforma ellen folyik. Sokan elhagyták akkor a köztársasági kormányt (Nuevo León nagy hatalmú caudillója, Vidaurri is ekkor pártolt át a császáriakhoz). 1864 elejére a 25 tagállamból már 18-ban a monarchisták voltak az urak. De csak papíron, mert az igen nagy távolságok miatt az erőket nehéz volt koncentrálni, és a franciák hátában új és új köztársaságpartí csapatok szerveződtek, sokszor csak pár száz fővel. De ezek találkozásakor új hadseregek jöttek létre, amelyek vagy elkerülték a nyílt összeütközést a technikai és létszámbeli fölényben lévő franciákkal, vagy vereségük után szétszóródva egyes egységeik más liberális csapatrészekhez csapódtak. Ezen elszórt, változó létszámú csapatok „elméleti egysége” volt a köztársasági hadsereg.

1864 elejére a stratégiai pontokon azonban a császáriak voltak az urak, amikor május 28-án a Novara osztrák hajó fedélzetén megérkezett a mexikói Veracruzba Miksa és felesége, Sarolta.

Habsburg Miksa

Habsburg Miksa, Ferenc Károly és Zsófia bajor hercegnő másodszülött fia 1832. július 6-án látta meg a napvilágot. (Bátyja, Ferenc József, a későbbi császár 1830-ban született.) Míg Ferenc József komoly volt, és már fiatal korában főleg a katonai tudományok érdekelték, Miksa herceg „szeszélyes volt, és annyira csodált jó kedve sokszor egyik pillanatról a másikra mélabúba csapott át. Ellentétben fivérével, neki volt tehetsége a művészetekhez, és fantáziája is ide-oda csapongott. Szerette az állatokat és a különleges virágokat, szívesen olvasott, különösen olyan könyveket, amelyek távoli országokról szóltak. A fiatal főherceg nem csupán álmodozó volt. Érzelmes ember volt, de érzelmei felületesnek bizonyultak...”³² Hajlamos volt a depresszióra és a végtelen lelkesedésre egyaránt.

Életében fontos állomás volt 1856. Két esemény is történt ekkor, amely meghatározta későbbi sorsát. Bátyja diplomáciai útra küldte Párizsba, ahova előítéletekkel érkezett, hiszen III. Napóleon nem ősi dinasztiából származott, mint a Habsburgok, és az udvar viselkedése is negatív hatást tett rá. Idővel azonban igen jó, mondhatni, baráti viszony alakult ki III. Napóleon és Eugénia császárnő, valamint Miksa herceg között. Megfigyelhető, hogy amint távolodott bátyjától, főleg annak módszereitől, annál inkább hajlott az európai liberális eszmék felé. Franciaországban szinte lenyűgözte, hogy a császárt a nép választotta uralkodónak. (Később ő is ragaszkodik ahhoz, hogy a mexikói „nép” hívja meg őt császárnak és ne csak a konzervatívok egy csoportja.)

A másik fontos esemény 1856-ban az volt, hogy Brüsszelben megismerkedett I. Lipót lányával, az okos és nagyon szép Saroltával, akit 1857. szeptember 27-én feleségül vett.³³ A fiatal pár Milánóba költözött, mivel Ferenc József kinevezte Miksát a Lombard-velencei Királyság kormányzójának. Az osztrákok azonban hamarosan elvesztették az itáliai tartományokat.

A liberális beállítottságú herceg végleg elvesztette bátyja uralkodási módszereibe vetett hitét, sőt igen sötéten látta Ausztria jövőjét is. Erről tanúskodik apósának írt levele 1861-ből: „Szegény országunk helyzetét, mint ahogy vártam is, zavarosnak és sötétnek találtam. Egyrészt a rothadás, másrészt a forrongás jelei ütköznek majd ki mind nyugtalanítóbban. Minden kísértetiesen hasonlít XVI. Lajos korához. Tanácstalanság és tehetetlenség, nem értik a helyzetet és nem is akarják megérteni... Lehet, hogy túl sötéten látok, de a magánéletemben megteszek minden előkészületet arra, ha bekövetkezne a válsághelyzet.”³⁴

A mexikói konzervatív lobbival a párizsi udvarban először Eugénia császárnőt győzte meg, hogy férje Miksát válassza a mexikói trónra. Azzal érvelt, hogy ha osztrák főherceget segítenek a trónra, Ferenc Józseftől cserébe követelhetik, hogy „szívesebben” mondjon le Velencéről. Ami Ferenc Józsefet illeti, ő örült, hogy „a számára kellemetlen és az osztrákok körében kedvelt öccsétől végre megszabadulhat, és egyúttal növelheti a Habsburg-ház tekintélyét”.³⁵ 1863. október 3-án az Asamblea által kinevezett mexikói bizottság a Trieszt melletti Miramare-kastélyban felkereste Miksát, és hivatalosan is felkínálta számára a mexikói trónt, aki ezt elfogadta. (Azért

kell hangsúlyozni, hogy hivatalosan is, mert természetesen diplomácia csatornákon III. Napóleon, a mexikóiak és Miksa előzetesen egyeztették álláspontjaikat.)

Maga Miksa egy feljegyzésében 1863. november 30-án így ír: „Szabad szellemem, fiatalos, nyílt lényem zavarja, liberális nézeteim pedig nyugtalanítják Ferenc Józsefet, éles nyelvemtől fél, pezsgő temperamentumom megrémíti, utazásokon gyűjtött tapasztalataim a világról féltékenységet ébresztenek benne. Ő az úr, övé a hatalom, és ezt szigorú igazságérzetem el is fogadja. Számomra tehát nem marad más hátra, mint hogy a bölcsesség és a vallásosság álláspontjára helyezkedve, ilyen körülmények között kitérjek, és sértődöttség nélkül visszavonuljak... És ekkor hirtelen felajánlották nekem a mexikói koronát és velem a lehetőséget, hogy becsületesen és törvényesen örökre megszabaduljak a tétlenség, a feledésbe merülő vegetálás súlyos kötelékétől. Ki ne kapott volna két kézzel ez után a lehetőség után?”³⁶ Miksában volt egy nagy adag elhivatottság. Egyetértett Napóleonnal, hogy az ő küldetése Mexikóban, hogy „egy földrészt szabadítunk meg az anarchiától és a nyomortól.”³⁷

Miksa számára a döntés mégsem volt egyszerű. Sok töprengés és vívódás előzte meg a végső elhatározást. Mexikó trónjának elfoglalása ugyanis azt jelentette, hogy végleg le kellett mondani a Habsburg Birodalomról. Miksa eleinte ebbe nem egyezett bele. Megtagadta a családi egyezség nevében nevezett dokumentum aláírását, amelyben bátyja, Ferenc József arra kérte, hogy feltétel nélkül mondjon le minden öröklési jogáról a Habsburg Birodalommal illetően. Miksa csak úgy írta volna alá a lemondást, ha beleszövegezik azt a mondatot, hogy a lemondás „arra az időre szól, amíg az ő dinasztiaja uralkodik Mexikóban”.³⁸ A közte és a bátyja közötti többszöri levélváltás sem vezetett eredményre, végül Ferenc József személyesen felkereste Miramaréban, és 1864. április 9-én meggyőzte őt, hogy írja alá a lemondást.³⁹

1864. április 10-én Miksát Miramaréban Mexikó császárává proklamálták. Thomas a jelenetet így írja le: „1864. április 10-én Miramare dísztermében Miksa fogadja a napok óta várakozó mexikói küldöttséget. A főherceg tengerügyi díszegyenruhájában sápadtan és kissé zavartan hallgatta Gutierrez lelkes szónoklatát, aki a mexikói nép nevében felajánlotta neki a császári koronát. Ezután Miksa megrendülten és reszkető hangon olvasta fel spanyolul az alábbiakat: »A mexikói előkelőségek kijelentésének következtében mostantól joggal tekinthetem magam a mexikói nép választottjának. Így hát teljesült az első feltételem. A francia császár nagylelkűségének köszönhetően azok a kezességek is megvannak, amelyekről a küldöttség első látogatása alkalmával beszéltem.« Miksa lemondott Anglia és Spanyolország támogatásáról. Ez a két ország kételkedve figyelte az eseményeket, és így egyedül Franciaországtól tette függővé a sorsát, annak ellenére, hogy fivére nyomatékosan óvta ettől. Ebben az ünnepélyes pillanatban eszébe sem jutott, micsoda végzetes következménye lehet ennek ránézve. Majd így folytatta a beszédét: »A Mindenható segítségével átveszem a mexikói nép kezéből a koronát, amelyet felajánlott. A nép megvalósította azt a jogát, hogy saját kívánsága és igénye szerint válasszon magának megfelelő kormányt, és bizalmát a Habsburg-ház egyik sarjába fektette, a Habsburgokéba, akik három évszázaddal ezelőtt területeiken megalapították a keresztényi monarchiát.« A beszéd befejezte után a küldöttek hangos éljenzésben törtek ki: »Éljen Miksa császár! Éljen Sarolta császárné!« – kiáltották. Kint 21 ágyúlövés dördült el, és Miramare ormára felhúzták a mexikói zászlót.”⁴⁰

Ugyanezen a napon Miksa aláírta a miramarei szerződést,⁴¹ amelyben elfogadja a francia segítséget. Ezt a szerződést érdemes alaposabban tanulmányozni,

hiszen Miksa sorsát később jelentősen befolyásolta. A szerződés két részből áll, egy nyilvános és egy titkos részből. A nyilvános rész magába foglalja a francia csapatok létszámát, és csak az van benne, hogy akkor hagyják el Mexikót, ha a mexikói császár már meg tudja szervezni saját seregét, hogy helyettesítsék a franciákat. Az idegenlégió (8000 ember) viszont marad összesen hét évig. A francia parancsnokok nem avatkozhatnak a mexikói adminisztráció ügyeibe. A francia expedíciós hadsereg költségeit a mexikói kormánynak kell majd visszafizetni (270 millió frank plusz 3%-os évi kamat). A szerződés titkos részében pontosan, évre lebontva meghatározták a francia csapatok kivonásának időpontjait. Szakaszonkénti kivonást határoztak meg. Úgy vélték, 1865-re 28 ezer, 1866-ban 25 ezer, 1867-ben 20 ezer katona marad Mexikóban. A szerződés aláírása napján Mexikó 200 000 frank hitelt kapott Franciaországtól.

A mexikói trónon

Veracruzban, a hagyományosan liberális érzelmű kikötővárosban hideg fogadtatásban részesült a mexikói földre lépő 32 éves császár és 24 éves felesége. Pueblában, de különösen Mexikóvárosban viszont már pompás fogadtatásban és ünneplésben volt része a császári párnak. Az utcákon tolongott az ünneplő és éljenző tömeg. A város, a konzervatív párt, az egyház vezetői pazar hivatalos külsőségek közepette éreztették a császárral őszinte reményeiket. A katedrálisban felhangzott a Te Deum.

Miksa legfontosabb feladatának a pacifikációt tekintette. A politikai megbékélést azzal akarta elérni, hogy megszünteti a liberális–konzervatív ellentétet. Kormányába mérsékelt liberális politikusokat is bevett (pl. a külügyminiszter a liberális nézeteiről ismert José F. Ramírez lett). Amnesztiában részesítette a politikai elítélteket. Eltörölte a cenzúrát, kihirdette a sajtószabadságot. (A konzervatívok nem kis meglepetésére kiderült, hogy Miksa inkább liberális, mint konzervatív uralkodónak bizonyult, amit későbbi törvényei is bizonyítottak.)

A katonai pacifikációt gyors győzelmekkel kívánta biztosítani. Júliusban a császáriak bevonultak Durangóba. Szeptemberben a republikánusok még egy tömbben lévő hadserege is megsemmisült Majomában. A franciák 1865 februárjában megverték Oaxacában Porfirio Díazt. Szinte Mexikó egésze a császáriaké volt. A császár olyan biztonságban érezte magát, hogy utazgatásokra indult a külső területek felé. Természetesen ezek az utazások azt is demonstrálták a külvilág, főleg a hitelezők felé, hogy a császár ura a helyzetnek. Hatalma stabilizálódott, az országban béke van. 1865-ben nagyon optimista levelet küldött rokonának, II. Pedro brazil császárnak: „Itt a dolgok jól mennek. A bizalom nő. Most olyan anyagi kérdésekkel foglalkozom, mint vasútvonalak, betelepítés stb...”⁴² Egy másik – Bécsbe írt – levélében ezt írja: „Így hát itt szabad országban élek, szabad nép között, ahol olyan alapelvek uralkodnak, amelyekről otthon. Ausztriában még csak álmodni sem szabad. Nincsenek már korlátaim, és itt őszintén elmondhatom, hogy jót akarok. Mexikó sok mindenben elmaradott, anyagi javakban szegény és fejletlen, de a szociális kérdésekben... messze megelőzzük Európát és különösképpen Ausztriát. Itt nálunk egészséges, a beteges európai képzelgések nélküli demokrácia uralkodik, olyan erőteljes és olyan meggyőző, amilyen Önöknél legfeljebb csak ötvenesztendő keserves harc után fog kialakulni.”⁴³

Habsburg Miksa valóban „otthon” érezte magát Mexikóban. Nem arról volt szó, hogy megváltozott és alkalmazkodott a körülményekhez, elfogadta azokat. Miksa mindig is egy „Mexikóra” vágyott. Imádta a trópusi növényeket, a természetet, amely

olyan más volt, mint szülőhazájában. Miksa nem megváltozott, hanem végre „kifejezhette” önmagát. Egyfajta misszionáriusnak érezte magát, aki országot teremt a „semmitől”, egy polgárháború által politikai káoszba süllyesztett országból alkotmányos monarchiát hoz létre, fejlesztve iparát, kereskedelmét.

Mexikót kísérleti terepnek tekintette, de jó értelemben. Olyan országnak, ahol tág tere van az európai fejlődés megismétlésének, hiszen a semmitől kell új országot építeni. Miksa szerint az építkezést segíti, hogy Mexikóban nincsenek az Európában meglévő kötöttségek, és egy alkotmányos monarchia garancia arra, hogy Mexikóban felépül egy a liberális eszmékre épülő „új Európa”. Ez az „új Európa” jó viszonyt ápol az USA-val, de egyben beemelődik az USA és Latin-Amerika közé, így megakadályozza annak terjeszkedését dél felé. Ugyanakkor egy gazdaságilag erős Mexikó kisugárzó ereje idővel materializálódik, és vezető szerepet tehet szert Közép-Amerikában. Sőt távolabb is tekinthetett. Argentína és Brazília egymással rivalizált a hatalomért a déli féltekén, így egy erős Mexikó vezető szerepet tölthetett volna be Latin-Amerikában. Erre elméletileg földrajzi helyzete, gazdasági kincsei, népességének száma is predestinálta.

Miksa mindenekelőtt a politikai békét kívánta biztosítani, hiszen a francia seregek mexikói tartózkodásának időbeli korlátai voltak. Addig kellett a hatalmát politikailag megerősíteni, amíg a francia csapatok mexikói földön voltak. Akik Miksát azzal vádolták, hogy túlzottan is liberális volt, nem értették meg valódi szándékát. Ő azért volt a vártnál – és talán saját belső meggyőződése ellenére is – sokkal liberálisabb, mert meg akarta győzni és meg akarta nyerni ellenfeleit, a liberálisokat. Ahhoz, hogy kibékítse a liberálisokat, bizonyítani kellett liberális meggyőződését. A konzervatívok úgy is a hívei voltak, így – vélte Miksa – türelmesek és megértők lesznek békítő politikáját illetően. Nem így történt; a liberálisok döntő többsége nem bízott Miksában, hiszen a konzervatívok ültették trónra, ezért Juárezék tovább harcoltak ellene. A konzervatívok viszont nem engedményeket vártak az uralkodótól, hanem egy konzervatív Mexikói Császárság alapjainak lefektetését.

Miksának kevés idő adatott arra, hogy álmait megvalósítsa. A rendelkezésre álló néhány év alatt a liberálisoknak nem tudta bizonyítani, hogy intézkedéseit komolyan gondolja, a konzervatívok (főként az egyház) pedig egyre gyanakvóbbá váltak a császárral szemben. Az állandósult polgárháborús viszonyok között pedig képtelenség volt gazdaságfejlesztő álmait megvalósítani. Legfőbb tragédiája abban rejlik, hogy egyedül maradt. A liberálisok nem bíztak benne, a konzervatívok nem értették, vagy gyanúsak találták törekvéseit. A polgárháborús körülmények miatt kevés emberben bízhatott. Idővel egyedül álmai maradtak vele. Egyre inkább tudta, hogy álmai csak álmok maradnak. Talán ez a tudat törte össze legjobban, és ezzel magyarázhatjuk a többször előtörő depresszióját. Örlődött álmai és a valóság (az egyre ellenségesebb valóság) között. A tehetetlenség érzését még keserűbbé tehetette az a tény, hogy Miksa őszintén megszerette új hazáját, Mexikót és mexikóinak tekintette magát. Méltó akart lenni mexikói elődeihez, Montezumához, Iturbide császárhoz.

A Juárez-kormány Chihuahuaába szorult vissza. Amikor a francia csapatok elfoglalták Chihuahuaát, Juárez Paso del Norte-be menekült. Macska-egér harc volt ez már abban az időben, de Juárez sohasem volt hajlandó elhagyni a mexikói földet, és átmenni a néhány mérföldre lévő USA-ba. Szerinte a köztársasági gerillákban a harci szellemet csak az tarthatja még életben, ha a kormány hazai földön van. Új sereget igyekezett szervezni a Mexikó középső részén tevékenykedő gerillákból.

1864 és 1865 között a katonai sikerek a császárság megerősödését szolgálták. Ugyanebben az időben azonban Miksa elvesztette egyik legfőbb támaszát, az egyházat. IX. Pius pápa és a mexikói egyház úgy vélte, hogy Miksa trónra lépésével gyorsan megoldódnak a mexikói egyház problémái. A reformidőszak liberális törvényeinek visszavonását várták a császártól. Ennek az elvárásnak a nyomatékosítására érkezett Mexikóvárosba 1864. december 7-én a pápai nuncius a pápa levelével.⁴⁴ A pápa az adott „sajnálatos helyzet” megváltoztatását kérte a császártól. Kérte, hogy vonja vissza a reformtörvényeket, azaz adja vissza az egyháznak a már elvett földeket, adjon lehetőséget a szerzetesrendek működésére, állítsa vissza az egyházi esküvő és a vallásos oktatás kötelezettségét. Figyelmezteti a császárt, ne felejtse, hogy az egyház milyen mértékben képes a trón megszilárdulásához hozzájárulni.

A császár 25 ezer pesót adományozott a pápának, és megígérte, hogy néhány napon belül összeállítja a megbékélés alapjául szolgáló elveket. December 26-án át is nyújtotta kilenc pontból álló tervezetét, amelynek az volt a lényege, hogy ugyanolyan jogokat követel az egyházi ügyekben, mint a spanyol királyok annak idején. Minden vallást szabadon gyakorolhatnak, nem ismerte el az egyháznak azt a jogát, hogy bármi címen pénzt kérjen szolgáltatásaiért. Az állam ellenőrizni kívánta az egyházi vagyon esetleges áruba bocsátását stb. Mindezek mellett a császári kormányzat 1865 februárjában kiadott rendeletében nem vonta vissza az egyházi földekről hozott liberális rendeletet, csak azt ígérte, hogy kivizsgálják azokat az eseteket, ahol „törvényellenesség” történt. Egy másik rendeletében pedig a vallásszabadságról rendelkezett.⁴⁵ Amikor az egyházi vezetők tiltakoztak, Miksa azt felelte nekik, az a baj, „hogy a mexikói egyház túlságosan belekeveredett a politikába, a mulandó dolgokba, teljesen elfelejtkezve az evangélium igazi lényegéről. Ha a mexikói nép kegyes és jó, de nem katolikus a szó evangéliumi értelmében, az biztos, hogy az az egyház bűne.”⁴⁶

Miksa egyházzal kapcsolatos politikájában – túl bizonyos Európából hozott liberális felfogáson – ugyanazok a mélyebb okok mutathatók ki, mint Juárez és a liberális kormányok esetén. Először is pénz kellett, de azonnal. 1865 közepére elfogyott a francia kölcsön. Az új, 250 millió frankos kölcsön jelentős része elment a korábbi kölcsön és kamatai visszafizetésére. Az egyházi javak kiárusítása pedig a kincstárat is gyarapította. Másrészt a császár, vagy tanácsadói felmérték, hogy a reformkor egyházi vagyonnal foglalkozó törvényeit illetően óvatosan kell eljárni, hiszen a kialakult helyzetet már senki sem akarja valójában megváltoztatni (kivéve természetesen az egyházat). Az egyháztól elvett földek jelentős részét éppen a császárságot támogató konzervatív birtokosok szerezték meg. A Császárság Ideiglenes Alapszabálya (Estatuto Provisional del Imperio), amely az alkotmányt volt hivatva helyettesíteni, meglepő módon igen sok, az 1857-es liberális alkotmányban szereplő jogot ismer el és erősít meg (például: törvény előtti egyenlőség, személyes szabadság, vallásszabadság, emberi jogok stb.).⁴⁷ Rendelet jelent meg az indiánok jogairól, helyzetük javításáról, a bevándorlás ösztönzéséről. Megalapították a Tudományok és az Irodalom Császári Akadémiáját.

1866 azonban már rossz esztendeje volt a császárnak. A porosz–osztrák háború kitörése miatt III. Napóleon elhatározta, hogy nem fokozatosan, hanem egyszerre vonja ki csapatait, mégpedig 1867 elején. Miksa császár – részben pénzhiány miatt – még nem tudott ütőképes hadsereget felállítani, ezért elküldte Almontét Párizsba azzal a kéréssel, hogy III. Napóleon még három évig hosszabbítsa

meg az expedíciós hadsereg mexikói jelenlétét, mégpedig francia pénzen. A francia császár elutasította a kérést. Miksa felesége 1866 júliusában Európába utazott, hogy kiengesztelje a pápát és megpróbálja rábeszélni III. Napóleont a segítségadásra. Ő sem járt sikerrel.

Amikor a császárt a kudarcok láttán elfogta a depresszió, és visszavonult nyári rezidenciájára, az ügyeket gyakorlatilag a császárnő intézte.⁴⁸ A császárnő aktivitása – Thomas szerint – akkor tört meg, amikor Miksa 1865 szeptemberében Agustín Iturbidét, az egykori I. Agustín császár kétéves unokáját nevezte meg trónörökösnek. (Nekik nem lehetett gyermekük.) Sarolta ettől kezdve visszavonultabban élt. Az európai utat mégis szívesen vállalta, mert reménykedett benne, hogy férjének segítséget (pénzt, katonákat) szerez III. Napóleontól, a pápától, illetve apjától. Párizsban alig akarták fogadni. Nagy nehezen mégis kieszközölte, hogy fogadja a császár. III. Napóleon azonban kijelentette, hogy nem tud segíteni. Férjének igen lakonikusan táviratozta meg a rossz hírt: „Minden haszontalan” (Todo es inútil).⁴⁹ Utolsó kétségbeesésében a pápához utazott Rómába. De IX. Pius is elutasította kérését. Ekkor hisztériás könyörgésbe tört ki. Talán ez már nem is volt tudatos nála. Az orvosok azt állapították meg, hogy elméje elborult és ez visszafordíthatatlan; Sarolta császárné megőrült. Családtagjai visszavitték Belgiumba. Soha nem találkozott már Miksával. 86 éves korában, 1927. január 16-án halt meg Belgiumban Bouchout kastélyában.

III. Napóleon nem csak az európai események miatt aggódott. Túlságosan elhúzódott a kaland. Megváltoztak közben a nemzetközi feltételek. Befejeződött a polgárháború az USA-ban. Andrew Johnson elnök kijelentette, hogy érvényesíteni akarja a Monroe-elvet: Amerika az amerikaiaké. Az USA-nak most egy tapasztalt, a polgárháborúban győztes, erős hadserege volt. Juárez leveleiből látszik, mennyire nagy reményeket fűz a porosz–osztrák háborúhoz és az északiak győzelméhez az USA-ban.⁵⁰ Az USA diplomáciája megélnéülését jelzik a diplomáciai levélváltások az USA és Franciaország között. William Seward amerikai külügyminiszter már 1865. december 6-án azt írta a francia követnek, hogy „a francia hadsereg egy köztársasági kormányt támadott meg, amely mélyen szimpatikus az USA-nak, és amelyet a nép választott meg felcserélve azt egy monarchiával, amely – amíg létezik – a mi saját köztársasági intézményeinkre leselkedő veszélynek is tekinthető.”⁵¹ A franciák megígérték, hogy nem fokozatosan, hanem egyszerre fogják kivonni a csapatokat. Arra számítottak, hogy Ausztria majd pótolja a hiányzó francia egységeket. Az USA azonban jegyzékeket intézett Bécsbe, követelve, hogy Bécs ne avatkozzon be a mexikói eseményekbe. Ha mégis megtenné, az USA nem maradhatna semleges. Ausztria azt válaszolta, hogy kevés önkéntes elküldéséről lett volna szó, de azok elszállítását is leállítja.⁵²

1867 elejére a francia csapatokat Veracruzba összpontosították, és megkezdték a behajózást Franciaország felé. Március 12-én hajóra szállt az utolsó francia katona: Bazaine tábornok. A franciák kivonásának hírére felélénkültek a már 1866 második felében megvertnek hitt köztársasági erők. Most derült ki igazán, hogy az ország területén szétszórva harcoló gerillákból milyen komoly erőket lehet létrehozni. Megfordultak az erőviszonyok: a császáriak 15 ezer katonával rendelkeztek, míg a köztársaságiak 27 ezerrel. Most a konzervatívok közül álltak át sokan a köztársasági oldalra. A köztársaságiaknak volt még egy előnyük: nem kellett az egyes elfoglalt településeken jelentős erőket állomásoztatniuk, mert a franciák kivonásával a konzervatív fegyveres erők már képtelenek voltak visszafoglalni a

liberálisok által elfoglalt településeket. Juárez figyelmeztette tábornokait, hogy nem szabad agyonlőni a foglyokat.⁵³

A császár, aki a gazdasági nehézségek láttán korábban kétszer is le akart mondani, most nem fogadta el Bazaine ajánlatát, hogy utazzon el a franciákkal Európába. Úgy vélte, személyes jelenléte új erőt ad a császárhű erőknél, és talán még megfordítható a sors szekeré. 1867 májusában Querétaróban vonták össze a császáriak főerőit, mintegy tízezer katonát, Miguel Miramón és Tomás Mejía tábornokok vezetésével. Escobendo köztársasági tábornok 25 ezer emberrel vette ostrom alá a várost. Querétaro elesett, a császár és tábornokai fogságba estek. Államfők, politikusok sokasága kért kegyelmet Juáreztól Miksa számára (Victor Hugo, Garibaldi, az USA).⁵⁴ Amikor Agnes Salm, Salm herceg felesége személyesen könyörgött Juáreznek, hogy kegyelmezzon Miksának, Juárez ezt felelte: „Sajnálom, Madame, hogy itt térdel előttem, de ha Európa valamennyi királya és királynéja térdelne itt, akkor sem kegyelmezhetnék meg neki. Nem én ítélkezem fölötte, hanem a népem és a törvény, és ha nem az ő akaratuk szerint cselekednék, akkor a nép nemcsak őt fosztaná meg az életétől, hanem engem is.”⁵⁵

Miksa az alábbiakat írta Juáreznek: „Szívesen áldozom életemet, ha ez az áldozat hozzájárul új hazám békéjéhez és boldogulásához.”⁵⁶ Egy másik levelében azt írta, hogy felesége mellé temessék.⁵⁷ Június 19-én végezték ki Miksát, Mejiát és Miramónt. Miksa utolsó szavai ezek voltak: „Igaz ügyért fogok meghalni, Mexikó függetlenségéért és szabadságáért. Vérem szüntesse meg új hazám balsorsát. Éljen Mexikó!”⁵⁸

Miksa tragikus hőse volt a történelemnek. Császárként kívánt egy döntően republikánus érzelmű országot szolgálni. Mondhatjuk bátran, hogy szolgálni, mert Miksa megszerette Mexikót, azonosult Mexikóval, őszintén törekedett „új hazája” prosperitására. De a sok ellentmondás keresztüzében el kellett buknia. A konzervatívok hívták a trónra, de liberális politikát folytatott. Az egyház támogatta, de ő nem vonta vissza az egyházellenes törvényeket. Idegen szuronyok biztosították hatalmát, amelyet a szomszédos hatalom, az USA nem ismert el. Furcsa fintora a történelemnek az is, hogy holttestét ugyanaz a Novara hajó szállította haza, amely Mexikóba vitte a császári párt.

Juárez győzelme után csak az áruló Vidaurrit ítélték halálra. A foglyokat hazaengedték hazájukba. Juárez 1867. július 15-én vonult be Mexikóvárosba. 16-án kiadott kiáltványában olvasható: „Az egyes személyek, éppúgy, mint a nemzetek esetében a mások jogainak tisztelete maga a béke.”⁵⁹

Jegyzetek

¹ Vö: *Emilia Viotti da Costa: The Brazilian Empire. Myths and Histories.* Chicago. The University Press, 1985., *Leôncio Basbaum: História Sincera da República. Das origens a 1889.* São Paulo. Editora Alfa-Omega, 1976., *Sára H. Szabó-Gyula Horváth: Le Libéralisme, le Conservatisme et le Positivisme au Brésil et au Mexique.* Szeged, Hispánia Kiadó, 1998.

² Vö: *Luís Norton: A corte de Portugal no Brasil.* São Paulo. Nacional (INL-MEC), 1979.

³ *Luis Villoro: La revolución de Independencia.* In: *Historia General de México, El Colegio de México, México Tomo 2.* 1976. 303–357.

⁴ *Plan de Iguala.* In: *Historia Documental de México. Tomo 2.* (E. T. Villar, M. G. Navarro, S. Ross ed.) México, UNAM, 1974. 145–148.

⁵ *Tratados celebrados en la villa de Córdoba.* In: *Historia Documental,* 151–154.

⁶ *William Spence Robertson: Iturbide of Mexico.,* Greenwood Press, New York 1968. 174.

- ⁷ *Michael P. Costeloe*: La Primera República Federal de México. Fondos de Cultura Económica, México 1975. 32–33. D. A. Brading szerint a liberálisok gyengeségeit az okozta, hogy a tulajdonviszonyok megváltoztatására tett törekvéseiket nem kísérte egy intézményrendszer kiépítése, amely azt végrehajtotta volna. Nem készültek fel az ellenállásra sem, amely az intézkedéseket kísérte. D. A. Brading: Liberal Patriotism and the Mexican Reforms. In: Journal of Latin American Studies. 1988 May. Vol. 20. Part 1.
- ⁸ *Wittman Tibor*: Latin-Amerika története. Budapest, Gondolat, 1971. 265.
- ⁹ *Agustin Yañez*: Santa Anna. Espectro de una sociedad. Océano, México 1982.
- ¹⁰ Guadalupe Hidalgo-i békeszerződés. In: Historia Documental, 230–236.
- ¹¹ Az 1861-es elnökválasztás során Juárez 5289, Lerdo de Tejada 1989, González Ortega 1846 szavazatot kapott. *Walter V. Scholes*: Política mexicana durante el régimen de Juárez. 1855–1872. México, 1957. 91. Jellemző, hogy a több mint nyocmillió Mexikóban milyen kevesen járulhattak az urnák elé.
- ¹² Epistolario de Benito Juárez. Fondo de Cultura Económica. México 1957. 259–260.
- ¹³ Uo. 260.
- ¹⁴ Uo. 260.
- ¹⁵ A londoni konferencián a három európai hatalom „megegyezett abban, hogy a jelen konferencia aláírása után elküldhesse Mexikó partjaihoz tengeri és szárazföldi egyesített erőit...” Historia de la Guerra de México desde 1861 a 1867. Con todos los documentos diplomaticos justificativos. (Pedro Pruneda ed.) Elizade y compañía. Madrid, 1867. 116. A mexikói tartozás országokénti megoszlása: Angliának 69 994 544 peso, Franciaországnak 2 084 605 peso, Spanyolorzágnak 9 460 986 peso. Az angol követ jegyezte meg: „a francia követ a londoni konferencián sokkal erősebb nyelvezetet használt, mint én” – holott Mexikó tartozása Angliának nagyságrendekkel nagyobb volt, mint Franciaországnak. *Luis M. Garfias*: La intervención francesa en México. Panorama, México 1980. 8.
- ¹⁶ Először a spanyolok érkeztek 6234 katonával december 17-én. Őket követték az angolok 1862. január 6-án 700, majd a franciák január 8-án 3000 katonával. Historia de Guerra, 20.
- ¹⁷ Ez volt a soledadi előzetes megállapodások (Preliminares de la Soledad), amelyben az inváziós erők elismerték a Juárez-kormányt és deklarálták Mexikó függetlenségének tiszteletben tartását is. Historia de Guerra, 21.
- ¹⁸ *Garfias*: i. m. 62.
- ¹⁹ *Enrique Florescano*: Ensayos sobre el desarrollo económico de México y América Latina. 1500–1975. Fondo de Cultura Económica, México 1979. 172.
- ²⁰ *Scholes*: i. m. 111., illetve *José C Valadés*: Breve historia de la guerra con los Estados Unidos. Diana, México 1980.
- ²¹ Juárez levele 1862. február 23. In: Epistolario, 288.
- ²² Antología de Benito Juárez. UNAM, México, 1972. 129–132.
- ²³ Idézi: *Garfias*: i. m. 64.
- ²⁴ *Garfias*: i. m. 90.
- ²⁵ Decretos de Almonte (1862. június 4., július 19.) In: Historia de la Guerra, 182–183. Almonte a Konzervatív Párt vezetőjeként korábban Európában sokat tett azért, hogy Mexikóban monarchia legyen. Az USA-ban tanult, katoná, majd diplomata volt a korábbi konzervatív kormányok alatt.
- ²⁶ *Garfias*: i. m. 66.
- ²⁷ *Lilia Díaz*: El liberalismo militante. In: Historia General de México. Tomo 3. El Colegio de México, México 1981. 150–151. Itt szeretném megjegyezni, hogy a mexikói közvélemény egy részében a magyar egyenlő a cigánnyal. Egyesek szerint ez arra vezethető vissza, hogy az osztrák légió egy részét a huszáregiment (regimento de húsares) alkotta, amelyben sok volt a magyar cigány, akiket „önkéntes” katonának soroztak be. Bár erre vonatkozóan e tanulmány szerzői semmi bizonyítékot (sem levéltárban, sem visszaemlékezésekben) nem találtak, az elképzelhető, hogy az itáliai háború után, a porosz-osztrák feszültség idején Ferenc József császár, aki egyébként sem volt túl jó viszonyban testvérével, nem akart jelentősebb katonai értéket képviselő csapatot Mexikóba küldeni, így kerülhetett sorra – ha valóban megtörtént –, hogy kóbor cigányokat toboroztak „önkéntesként” bizonyos létszámban.
- ²⁸ A fejtelenség és szervezetlenség következtében 868-an megszöktek (köztük Ortega főparancsnok is). Végül a franciák 532 tisztet hajóztak be Franciaország felé. Historia General de México, 134.
- ²⁹ Historia Documental, 318–320.
- ³⁰ Historia Documental, 320–321.
- ³¹ Carta de Juárez a Manuel Dobladohoz, 1864. január 20. In: Antología, 146–148.
- ³² *Helga Thomas*: A tróntól a vérpadig. Koronás fők a vesztőhelyen. GABO, Budapest 1999. 168–169.
- ³³ Miksa egy testvéréhez írt levélben ezt írja Saroltáról: „Ő kicsi, én magas vagyok, ennek így is kell lenni. Ő barna, én szőke vagyok, ami szintén jó. Ő nagyon okos, ami egy kicsit nyugtalanító, de nincs kétség,

- hogy túteszem magam rajta”. Idézi: *Belinda Naney*: Carlota, Empress of Mexico. Don Mabry's Historical Text Archive. <http://historicaltextarchive.com/sections.php?op=viewarticle&artid=232>. 2003. 03. 10.
- ³⁴ *Thomas*: i. m. 182.
- ³⁵ *Thomas*: i. m. 189.
- ³⁶ *Thomas*: i. m. 190.
- ³⁷ *Thomas*: i. m. 192.
- ³⁸ *Historia General*, 139.
- ³⁹ „Ha ugyanis Miksa nem mond le, akkor bekövetkezett volna az a lehetetlen helyzet, hogy egy mexikói császár kormányozza Ausztriát” – írja Thomas arra utalva, hogy Miksa trónörökös lévén Ferenc József halála után joggal tarthatott volna igényt az osztrák császári trónra. *Thomas*: i. m. 194.
- ⁴⁰ *Thomas*: i. m. 196–197. Sokan: diplomaták, barátok, rokonok óvták Miksát a kalandtól, mondván, félretájékoztatták a herceget a mexikói konzervatív királypártiak és III. Napóleon. Anyja is ellene volt a mexikói útnak. Sarolta nagyanyja sem rejtette véka alá véleményét: „Meg fogják ölni őket!” – mondta. *Thomas*: i. m. 198.
- ⁴¹ *Historia Documental*, 322–325. Miksa még nem hitte (vagy kételyei ellenére sem akarta hinni), hogy III. Napóleon „impériumépítő ambíciói miatt került tragikusan a mexikói politikába”, és még hitte, hogy „a mexikói nép támogatja”. Fernando Maximiliano de Habsburg. Emperor of Mexico (1832–1867). <http://elbalero.gob.mx/kids/history/html/sxix/biomaximiliano.html>. 2003. január 7.
- ⁴² *Luis Weckermann*: México–Brasil; una correspondencia imperial. In: *Historia Mexicana*, 1989. Vol: XXXIX. Num. 1. 241.
- ⁴³ *Thomas*: i. m. 203.
- ⁴⁴ *José Gutiérrez Casillas*: *Historia de la Iglesia en México*. Ed. Porrúa, México, 1974. 212–213.
- ⁴⁵ *Historia Documental*, 325–326. A vallásszabadságról szóló rendeletet az egyházi vezetők csapásként élték meg, hiszen az 1824-es alkotmány még szinte mint államvallást védte a római katolikus vallást, amelyet a liberálisok élesen támadtak a reformháború után. Az egyházi vezetők egyúttal attól is féltek, hogy egyre több protestáns vallású szivárog be északról. (A vallási vezetők USA-ellenességét is főleg az motiválta, hogy megőrizték a római katolikus vallás primátusát.)
- ⁴⁶ *Historia de la Guerra*, 320–321.
- ⁴⁷ *Historia Documental*, 327–328.
- ⁴⁸ Miksa szeretett „visszavonulni” a La Borda Quintas nevű haciendára (Cuernavaca város mellett). A La Borda Quintas egykoron Cortez nyári rezidenciája volt. *Thomas*: i. m. 207.
- ⁴⁹ *Naney*: i. m. 4.
- ⁵⁰ *Antología*, 210–211., *Epistolario*, 567–569.
- ⁵¹ *Correspondencia diplomática de los EU*. In: *Historia de la Guerra*, 377–384.
- ⁵² *Historia General*, 158.
- ⁵³ *Epistolario*, 674.
- ⁵⁴ *Documentos para la historia contemporánea de México*. Liechtenstein, Kraus Reprint, Nendeln, 1970. 115–123.
- ⁵⁵ *Thomas*: i. m. 231.
- ⁵⁶ *Documentos para la historia*, 110.
- ⁵⁷ Miksa úgy tudta, hogy felesége meghalt. *Documentos para la historia* 108–110.
- ⁵⁸ *Historia General*, 161.
- ⁵⁹ *Historia Documental*, 349–350.

PERÓN BUKÁSA 1955-BEN A MAGYAR LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Juan Domingo Perón a 20. századi Argentína talán legismertebb és legtöbbet vitatott politikai személyisége. Háromszor volt Argentína elnöke (1946–1952, 1952–1955, 1973–1974). Alapítója volt a nevével fémjelzett peronista populizmusnak, a juszocialista (harmadik utas) politikai ideológiának. A peronizmus a populizmus egyik legtipikusabb megnyilvánulási formája Latin-Amerikában.¹

Perón ezredes – bár politikai felemelkedésében jelentős szerepet játszott a katonai puccs (1943) – választások útján került hatalomra 1946-ban. 1943-ban részt vett az Egyesült Tisztek Csoportja (Grupo de Oficiales Unidos = G. O. U.) néven ismert titkos szervezkedésben, amely végrehajtotta az államcsínyet.² Az új kormányban Juan Domingo Perón ezredes a látszatra jelentéktelen Munkaügyi és Népjóléti Államtitkárság vezetői posztját kapta. Perón azonban felismerte a kor munkásmozgalmának gyengéit, és azokat kihasználva igyekezett a maga oldalára állítani a munkások tömegeit, hogy így segítse elő saját karrierjét. Erről igen őszintén így ír: „Egy doktrínában gondolkodtam, de ahhoz, hogy ezt mozgásba lendítsük, tömeges támogatásra volt szükségem. Ezt a tömeges támogatást csak a néptől tudtam megkapni, ezért politikailag aktívvá kellett tennem őket.”³ Perón előtt a legnagyobb szakszervezeti szövetség, a CGT (Általános Munkásszövetség – Confederación General del Trabajo) két részre szakadt, és frakcióharcok gyengítették erejét. A belső harcok főként a „reformista” és a kommunista vezetésű szervezetek között dúltak. Az állandó viták kihatottak a szervezetség csökkenésére, az összejövetelek, megmozdulások látogatottságára. Perón felismerte, hogy az 1940-es évek derekára megváltozott Argentína, és főleg Buenos Aires munkássága. Az „új” munkásság számára apáik régi eszményei, az anarchizmus, kommunizmus, szindikalizmus stb. már nem voltak vonzó hatással. Amíg apáik – a bevándorlók – hozták magukkal az Európában megismert eszméket és az új hazában is keresték az azt hirdető pártokat, csoportokat, addig az „új” munkásság ahhoz vonzódott, aki ígért és adott valamit, mégpedig azonnal és kézzelfoghatóan. Hozzá kell tennünk, hogy az „új” munkásság jelentős részét faluról nem régen, az 1929–33 gazdasági világválság során városba költözött dolgozók alkották, akik megszokták, hogy engedelmessé váltak a mindenható földesúrnak. A városba költözésükkel hamar kerültek az új politikai „patron”(ok) befolyása alá. Ezt Perón karizmatikus személyisége is elősegítette.

Perón saját ellenőrzése alá vonta a szakszervezeteket. A CGT-t ismét egyesítette és a kormányhoz, pontosabban személyéhez kötötte. Az egyes szakszervezetek élére peronista vezetőket nevezett ki. A peronista szakszervezetek munkaügyi vitáiban személyesen járt el, és majdnem mindig a peronisták kerültek ki győztesen – Perón nem kevés nyomására. Perón egy egész sor kézzelfogható joghoz juttatta a munkásokat (sztrájkjog, fizetett szabadság, kollektív szerződések stb.). 1943-tól 1945-ig 29 dekrétumot adott ki, 319 kollektív szerződést „szentesítettek”, és 174 munkaügyi vitában volt döntőbíró.⁴

Perón tehát felismerte, hogy a háború utáni demokratizálódó légkörben nem tartható fenn a katonai diktatúra. A demokratikus választásokon pedig csak az nyer, aki nagyobb szavazóbázisra támaszkodhat. Ezért is szervezte meg 1945 októberében

az immár egységesített és hozzá hű szakszervezetek bázisán saját pártját, amely a Munkáspárt nevet kapta.

Perón a Munkáspártra (nevét 1946-ban Peronista Pártra változtatták) támaszkodva 1946-ban a szavazatok 56%-át kapta, így Argentína elnöke lett. A Peronista Párt vezetője, tehát Perón a párt legfőbb tekintélye, a párt összes szervei felett érvényes ellenőrzési jogkörrel rendelkezik. Döntési jogköre volt minden kérdésben. Óriási hatalmat összpontosított a kezében. Amikor ellenfelei szemére vetették, hogy ő is egy tipikus latin-amerikai caudillo, tiltakozott, mondván, hogy ő nem caudillo, hanem vezér, azaz conductor. A különbséget azzal magyarázta, hogy „a caudillo improvizál, a conductor új dolgokat tervez és végrehajt; a caudillo a mások által létrehozott dolgok között él, míg a conductor új dolgokat hoz létre... a caudillo megsemmisíti a dolgokat, amikor meghal, a conductor tettei azonban az általa létrehozott és mozgásba indított szervezetekben tovább élnek. Azaz a caudillo szervezetlen közegben mozog, a conductor szervez... A caudillismo szakma, a condición művészet... Vezetni (conducir) művészet, művésznek pedig születni kell.”⁵ A Peronista Párt párhuzamos szervezeteként tevékenykedett az Eva Duarte de Perón által vezetett Peronista Feminista Párt, amely a Peronista Párt női „hasonmása” volt. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a nők peronista szervezetbe tömörítésével Perón jelentős szavazóbázishoz jutott.

Annak ellenére, hogy Perón nemegyszer hangsúlyozta, pártja nyitott mozgalom, amely a nemzet egészének érdekeit képviseli, létrehozta az erősen centralizált állampártot. „A peronista mozgalom nem egy politikai párt... alapkoncepciója szerint nemzeti mozgalom. Ismétlem: nem vagyunk politikai párt, mozgalom vagyunk, és ezért nem képviselünk szektás vagy külön érdekeket, mi egyedül a nemzeti érdekeket képviseljük.”⁶

A peróni életműn végigvonul egyfajta ideológiai megalapozottságra való törekvés. Ennek a törekvésnek a gyümölcse lett a juszticialista társadalomfilozófia; a harmadik pozíció. Perón fő filozófiai tételét először Mendozában az országos filozófiai kongresszuson fejtette ki 1949-ben.⁷ Majd ezt többször is finomította, míg megszületett a „társadalmi igazságosság” argentin doktrínája. Ennek lényege, hogy a peronizmus nem híve sem a kapitalizmusnak (amely „elnyomó társadalom, hideg nemzetközi erő, amelynek nincs se hazája, se szíve... a pénz fattyúja, a gazdaság kisajátítója”)⁸, sem a kommunizmusnak („amely megalkotja a mindenható államot, amely az állampolgárok felett mint abszolút uralom jelenik meg... az állam elpusztítja az individuumot, börtönben tartja”).⁹ A sem nem kapitalizmus, sem nem kommunizmus, azaz a harmadik utas, igazságos juszticialista társadalom az új társadalomfilozófiai doktrínán alapul. „A juszticializmus az a doktrína, amelynek a célja az egyéni boldogság megtalálása az emberi társadalomban azáltal, hogy megteremti a harmóniát az anyagi, a szellemi, az individuális és a kollektív erők között, magáévá téve a keresztény álláspontot... megad az anyagnak mindent, amely elősegíti a szellemi tökéletesedést, és megad a szellemnek mindent, ami tökéletesedését elősegíti.”¹⁰ Perón tehát egy harmonikus társadalomképet festett kortársai elé, amely nem hasonlított a kapitalizmusra, különösen nem az USA kapitalizmusára.¹¹

A peronizmus, a peronista „szociálpolitika” anyagi bázisát a háború alatt felhalmozott tartalékok biztosították. Ezen az anyagi bázison a peronizmus könnyen biztosítani tudta széles tömegek számára a gazdasági fellendülést, azaz ígéretei betartását. Az 1949-ben megszületett új alkotmányba bekerültek a dolgozók jogai. A

híres 10 pont a kor egyik legátfogóbb „szociális hálóját” biztosította. Időről időre jelentős béremelésekre került sor. Nem meglepő, hogy a következő, 1952-es választásokon Perónt ismét elnökké választották, még pedig 62,4%-os eredménnyel. (Legjelentősebb ellenfele 32%-ot kapott.) A képviselőházban a 149 mandátum közül 135-öt a Peronista Párt szerzett meg.¹²

Ebben a helyzetben minden elemző úgy vélte, hogy Perón elnök kitölti mandátumát, és nincs olyan erő, amely megakadályozza esetleges harmadik ciklusát. Annál is inkább, mert a szavazóbázis biztosnak tűnt, sőt nőtt. A CGT taglétszáma az 1943-as 200 ezerről 600 ezerre nőtt.¹³ Az ipari munkások átlagjövedelme 1943–1950 között ötszörösére emelkedtek, a megélhetési költségek viszont csak 3,5–4-szeresükre.

A szavazáson az ellenzéknek (pl. Radikális Párt, Kommunista Párt) nem volt esélye Perónnal szemben. Eltávolítására csak katonai megoldás jöhetett szóba. Perónt 1955-ben a hadsereg lázadása buktatta meg. Civil erőként a hadsereg mellett állt a középosztály jelentős része és az egyház. E tanulmányban arra keresem a választ, hogyan sikerült Perónt megbuktatni. Az argentin és a nemzetközi szakirodalomban két alapvető okot említenek mint olyat, amely döntő szerepet játszik Perón bukásában. Ezeket kívánom a továbbiakban elemezni, felhasználva a Magyar Országos Levéltárban található – eddig még nem publikált – anyagokat.

Perón és az egyház

A latin-amerikai hatalomra került populista pártok, mozgalmak előbb-utóbb összeütközésbe kerültek az egyházzal (a kivételt Vargas Estado Novoja képezi Brazíliában). Ez az összeütközés általában akkor következik be, amikor a populizmus már politikailag győzött és megpróbálja hatalmát kiterjeszteni a „lelkekre” is. Legtöbbször az ifjúság megnyeréséért folyik a harc az egyház és a populisták között. Látszatra kis ügyek miatt hirtelen robban ki az ellenségeskedés. Így történt Argentínában is.

Perón kijelentette: „Az egyház hú fia vagyok. Katolikus, születésemtől és meggyőződésemtől fogva. Szerintem csak a katolikus hit tud minket felvértezni az erkölcsi és lelki értékkel, hogy szembenézzünk létezésünk kritikus pillanataival és legyőzzük azokat.”¹⁴ „Én katolikus vagyok, de nem vagyok klerikális. Hiszek a doktrínában, Krisztus szavában. De nem hiszek a rítusokban, mert a rítusokat az emberek hozzák létre. Eva [Evita – H. Gy.] is így gondolkodott... Nem gyónt senkinek. Azt mondta, közvetlenül Istennek gyón. Mi, akik harcolunk minden köztes tényező ellen (legyen az gazdasági, politikai, szakszervezeti), a vallásban sem akarunk közvetítőt. Eva mindennap imádkozott, de közvetlenül az Istenhez. Isten és köztem – mondta – nem akarok közvetítőt.”¹⁵ „Nem vagyok az egyház ellen. Egyáltalán nem. De igenis ellene vagyok azoknak, akik azt olyan célokra használják, amely nem az egyházé”¹⁶ – mondta Perón. Perón büszkén jelentette ki, hogy „többet tettem az egyházért, mint bárki. Gondoskodtam az adományozásról. Mielőtt hatalomra kerültem, a püspökök ötszáz pesót kaptak, én felemeltem ötezerre... Építettünk szemináriumokat, templomokat. Nem jött létre egyetlen új település templom nélkül. A vallásoktatás nem szerepelt a hivatalos tantervekben; mi hoztuk a törvényt a vallásoktatásról.”¹⁷

A peronista doktrína szerint az ideális jusztcionalista állam „klerikális állam”, egy „igazi keresztény politikus közösség”, ahol a keresztény értékeket valóban gyakorolják. Az argentin állam „elnökének kereszténynek kell lennie”. A

juszticionalista húszparancsolatban olvasható, hogy a „juszticionalismus új életfilozófia, amely egyszerű, gyakorlati, népi, mélységesen keresztény és emberi”.¹⁸

A fentiek ellenére 1954–1955-ben nyílt és éles ellenségeskedésre kerül sor Perón (a peronisták) és az egyház között. Egyes kutatók ezt azzal magyarázzák, hogy Perón már mindent ellenőrzött Argentínában, a hadsereget, a munkásságot, a szakszervezeteket, az oktatást, a politikát, a gazdaságot, már csak az egyház hiányzott.¹⁹ Abból a „tételéből” kiindulva, hogy nem kell „közvetítő” az isten és a hívő között, megpendítette, hogy az állam is beleszólhat a papok kinevezésébe. A Kongresszus 1954-ben törvényt fogadott el a válásról, a házasságon kívüli gyermek jogállásáról stb. Az egyház sajtóhadjárattal válaszolt. Perón ezt ürügyként használva katolikus papokat száműztetett, üldözött, tanárokat zártak be. Visszavonták az oktatási törvényt, amely megengedte a vallásoktatást.

Egy magyar követi jelentés szerint: „Perón igen fél attól, hogy a klérus előbb vagy utóbb létre fogja hozni az új kereszténydemokrata pártot, s ezen félelmének van is alapja. Gyakorlatilag ezen pártnak az ország minden részén meg lehet találni a magját, azaz meg van szervezve. Egységes vezetősége van és egy-egy kormányellenes akciót a klérussal karöltve az ország területén ugyanegy időben hajt végre.”²⁰ Egy másik jelentésben ez olvasható: „Perón klérus elleni propagandájának lényege: elterelni a figyelmet a belső gazdasági gondoktól és az olajügyről, 150 papot és apácát vetettek börtönbe.”²¹

Érdekes, hogy az olyan fontos eseményről, mint az egyházzal való szakítás a követi jelentések csak 1955-ben írnak, amikor az egyház és Perón közötti „szakítás” véglegessé vált. Az 1954-es esztendő elemző összefoglaló jelentés (1955. február 28-án) nem tesz érdemi jelentést a viszony megromlásáról, pedig az igényesebb politikai elemzőknek már fel kellett figyelnie azokra a jelekre, amelyek a peronisták és az egyház közötti viszony megromlásáról árulkodtak.

Amikor a magyar külügyminisztérium megküldte irányelveit 1955 első negyedévére a magyar külképviseletek számára, figyelmezteti is az argentin magyar követséget, hogy „az elkövetkezendő időszakban a követség behatóan tanulmányozza az argentin belpolitikai helyzet alakulását, mérje fel az erőviszonyokat, mert... az a tény, hogy a genfi értekezleten uralkodó volt a kölcsönös megértésre irányuló törekvés, nem jelenti azt, hogy a hidegháború felszámolása megtörtént volna, vagy a nemzetközi kérdésekben fennálló legfontosabb ellentétek már megszűntek”. Egyben engedélyt adtak a követségnek arra, hogy „a jugoszláv követet a szovjet követtel való megbeszélés nélkül is meghívhatja”. Ez a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásán túl burkoltan arra is utal, hogy a külügy biztatja a követséget, hogy diverzifikálja információs bázisát, mivel az – mint a későbbiekben is kitűnik – döntően a „baráti” forrásokra, a baloldali szervezetekre, pártokra, politikai személyiségekre támaszkodott.

Az 1954-ről szóló jelentés főbb tételei: „Ez év elején a kormány a peronista párttal karöltve minden erejét az áprilisi parlamenti és tartományi választásra fordította, illetve az ellenzéki pártokkal való megegyezésre. Ellenkező esetben azok felbomlására törekedett. Ezzel a mesterkedésével sikerült egyes pártokat [nem tesz név szerinti említést – H. Gy.] behódolásra kényszeríteni, a radikális és szociális pártokon belül erős frakcióharcot kirobbantania... A peronista párt csak addig tud kormányozni, míg Perón vezeti.” Ekkor tesz először futó megjegyzést a szervezkedő kereszténydemokrata pártra, amelyben megemlíti, hogy az ellenzék egy részének és a klérusnak az összefogása veszélyt jelentene Perón számára. Az 1954-es év peronista külpolitikáját így foglalja össze a jelentés: „Argentína ENSZ-beli álláspontját is a

»tercera posición«-nak megfelelően alakította... Politikai téren romlott az USA–argentín kapcsolat, mert az USA aktív szerepet töltött be az új kereszténydemokrata párt szervezésében... Az USA nagykövetség ideiglenes ügyvivőjének és kultúrattasójának visszahívását kérte az argentin kormány, amely meg is történt... Argentína külpolitikai irányvonalának fő törekvése volt, hogy külföldi kölcsönt szerezzen, illetve elérje, hogy idegen tőke jöjjön az országba az egyre súlyosbodó gazdasági élet fellendítésére.”²²

Ugyancsak a 3. számú levéltári doboz tartalmaz egy érdekes levélváltást a követség és a budapesti külügyminisztérium között a Perónnak szánt ajándék kutyákról. A követség felvetette, hogy Perónt – aki nagy kutyabarát volt – ajándékozzák meg valamilyen különleges kutyafajtával. A külügyminisztérium azt írta: „Elvileg egyetértünk azzal, hogy Perónt megajándékozzuk. Jelenleg vizsgálat tárgyát képezi, hogy milyen kutyákkal ajándékozzuk meg, és hogyan lehet azokat kiszállítani.” A követség 1955. április 21-én azt válaszolta, hogy „egyelőre helyes, ha nem forszírozzuk a kutya-ajándék kérdést, ugyanis amióta a kérdés felvetődött, már voltam együtt vacsorán dr. Beckmannal, de egy szóval sem említette a fenti kérdést. Ami a kutyafajtát illeti, úgy gondolom, olyan különleges fajtáról van szó, amelyből Magyarországon is csak csupán néhány darab van.” (Mire döntöttek volna Perón megajándékozása tárgyában, Perónt a hadsereg megbuktatta.)

Az 1954-ről szóló jelentések többségén végigvonul annak ismertetése, hogy Perón és a peronisták (Peronista Párt, kormány, szakszervezetek) bizonytalanok a követendő belpolitikát illetően. Hol letartóztatási hullán söpört végig az országon, hol szabadon bocsátották a bebörtönzött ellenzéki aktivistákat. Ez többször is megisméltódott. A már említett 3. doboz, 1. sz. csomag egyik jelentésében például ez olvasható: „A politikai foglyok szabadon bocsátásáért folyó harc eredménye, hogy február első felében kiengedtek a börtönből 91 egyetemi hallgatót, akiket 1954 októberében, novemberében a peronista ellenes akciókért, tüntetésekért tartóztattak le... A letartóztatások azonban továbbra sem szüntek meg. A szabadon bocsátással párhuzamosan nap mint nap újabb és újabb letartóztatások történnek... A legutóbbi hónapok eseményei arra vallanak azonban, hogy a letartóztatásokkal szemben megnyilvánuló tiltakozás sokkal erősebb, mint amilyen az általuk kiváltott megfélemlítés.”

Ami az egyházat illeti, Perón bizonyára úgy gondolta, hogy korábbi jó viszonyuk biztosíték lesz arra, hogy az egyház egésze – vagy legalábbis döntő része – nem fordul a rendszer ellen. Úgy vélte, hogy intézkedéseivel le tudja választani az egyházon belül a radikális ellenzéket, míg az egyház zöme hű lesz a peronizmushoz. Nem így történt. Ellenkező hatást ért el. Az egyház saját érdekében összefogott az ellenzékkel, sőt éppen az egyház vált az ellenzék egyfajta kohéziós erejévé. Az egyház ezt azért tehette meg, mert legalísan működhetett, országosan kiépített „hálózata” volt.

Az egyház tulajdonképpen nem akart „rendszerátalakítást”. Az egyház bizonyára megelégedett volna azzal, ha Perón visszatér az 1953 előtti „peronizmushoz”, és nem avatkozik az egyház belügyeibe. A radikalizálódó peronizmus viszont az egyházi vezetők számára is felvetette annak a veszélyét, hogy Perón esetleg már nem tudja útját állni egy baloldali fordulatnak, és a Perón által létrehozott erők (pl. CGT) magát Perónt is el fogják söpörni. Ez a nézet találkozott a vallásos középrétegek és a hadsereg több vezetőjének véleményével. A vallásos középrétegek civil szervezeteiken keresztül támogatták az egyházat. Tüntetések, nagygyűlések szerveztek az egyház védelmében, Perón és egyre inkább maga a peronizmus ellen. A különböző civil

keresztény szervezetek összefogását a politikai életben az egyház nem vállalhatta fel. Ezért merült fel a Kereszténydemokrata Párt megalakításának gondolata.

A Kereszténydemokrata Párt megalakulása valóban azzal a veszéllyel járt Perón számára, hogy megjelenik egy szervezett civil erő, amely képes összefogni az antiperonista polgári erőket. Ez a veszély be is következett. A Perón-ellenes polgári erők összefogásának leglátványosabb megnyilvánulása volt az 1955. június 11-i Corpus Cristi menetelés, amely rendszerellenes tüntetéssé változott. A tüntetők jelszavai: Elég a diktatúrából! A hadsereg is katolikus! Mi vagyunk a nép! A 200–250 ezres tüntetésen azonban történt egy súlyos provokáció. Valaki elégette az argentin zászlót. Azóta sem derült ki pontosan, ki tette, de a peronistáknak jó alkalom nyílt arra, hogy „hazaárulónak” minősítsék az egyházat. A peronista újságok (La Epoca, La Prensa) arról írtak, hogy „vandál akciókat hajtottak végre a nemzet ellen”. Újra egyházi személyeket tartóztattak le. Manuel Tato és Ramón Novoa püspököket kiutasították az országból. A Vatikán kiközösítéssel válaszolt. Bár név szerint Perónt nem említették, de a közvélemény egyértelműen őt értette a kiközösített személy alatt.²³

A magyar követi jelentés – „egy rendőrtisztől származó információra” hivatkozva – arról ír, hogy a június 11-i Corpus Cristi menet ellen provokációt készítettek elő. Úgy értesült, hogy Pascual Pérez argentin bokszbajnok érkezésére mozgósított tömegből belelőnek a provokátorok a sportolót kísérő tömegbe, mintha a katolikus felvonulók tették volna. (Ez azonban meghiúsult a sportolót hozó repülőgép késése miatt.)²⁴ Egy másik értesülés szerint: „Az Alianza nevű szélsőjobboldali párt – valószínűleg a rendőrség által megfizetett provokációs csoportjai – közvetlenül a katolikus tömeg után haladva különböző provokációkat hajtottak végre... követségek ellen, elégették a nemzeti zászlót a parlament épülete előtt... Ezzel az volt a céljuk, hogy a hazafias tömegeket szembeállítsák a klérussal...”²⁵

Perón és a hadsereg

Perón bukásában döntő szerephez jutott a hadsereg. Az 1943-as puccsot a hadsereg hajtotta végre. A „civil” kabinet fele katona volt. A providenciák kormányzóinak 45%-a szintén.²⁶ Perón nagy gondot fordított a hadsereg technikai fejlesztésére, a tisztek fizetésére. (Az argentin tisztek fizetése jóval nagyobb volt, mint a hasonló rangú USA tiszteké!) Egy elemzés szerint 1946-ban 44 tábornok közül 13 peronista, 15 Perón-ellenes, 16 „semleges” volt.²⁷ Perón legközvetlenebb munkatársai (Teisaire, Pistarini, Colina, Solari) a hadsereg tábornokai voltak.

Az 1951-es katonai puccs²⁸ leverése után Perón elérkezettnek látta az időt a vele szemben álló tábornokokkal való leszámolásra. Megkezdődött a „tisztagatás” a hadseregben. Kilenc új tábornokot nevezett ki, sok főtitizet más pozícióba helyezett. Mindezek éles ellenzést váltottak ki a hadseregben. A főtitiztek jelentős része egyre nagyobb ellenérzéssel nézte a peronisták – szerintük – balratolódását. Az egyházellenes fellépés csak olaj volt a tűzre a tisztikar szemében. A haditengerészet nyíltan angolbarát volt Perón és a kormány németbarátságával szemben. A hadsereg megérezte az importhelyettesítő iparosítás kifulladásának következményeit. Egyre kevesebb pénz jutott a hadseregbe. (A devizataralék a háború után 1,2 milliárd dollár volt, 1955-ben az eladósodás már elérte az 1,5 milliárd pesót.)

1955. június 16-án S. Toranzo Calderón ellentengernagy tisztársaival Perón fizikai megsemmisítését határozta el. A tengerészet és a légiő egyes egységei

bombázták az elnöki palotát, abban a hitben, hogy Perón ott tartózkodik. Perón előzőleg átment a hadügyminisztériumba, így a bombázásnak főként civil áldozatai voltak (355 civil halott és 600 sebesült).²⁹ A lakosság körében megdöbbenést és méltatlankodást keltő eseményt kihasználva feldühödött peronista fiatalok randalíroztak az éjszaka, és templomokat gyújtottak fel. Perón előbb a kommunistákra fogta a rendzavarást, majd azt mondta, hogy „a templomokat belülről gyújtották fel”, provokációra utalva.³⁰

Érdekesek a korabeli magyar követségi jelentések erről az időszakról. Egyfajta kettősség jellemzi a jelentéseket. Egyfelől informátoraik és saját tapasztalataik alapján a jelentésírók jelentenek a konkrét politikai, hatalmi mozgásokról, másfelől nem tudnak elszakadni bizonyos sztereotípiáktól, mint például: az imperializmus háborúra készül, így Perón is a háborúra spekulál. A hadgyakorlatokat is elsősorban nem az államcsínyveszéllyel, hanem a háborúra való készüléssel hozzák kapcsolatba. „Hogy Argentína mindinkább belesodródik a háborús politikába [nem tudni, konkrétan mit is ért alatta – H. Gy.], azt bizonyítják a legújabb hónapok nagyszabású, a normálisnál jóval nagyobb méretű katonai hadgyakorlatai, amelyek mellest náci katonatisztek által vannak irányítva. Mendoza városában és az ország északi részében elsőtétítések és légi gyakorlatokat rendeztek. Ezek a gyakorlatok fő célja a lakosság idegeinek az előkészítése a háborúban való részvételre, tehát a háborús hangulatnak a lakosság közötti propagálását célozza.”³¹ Egy másik jelentésben Ernesto Guidici³² véleményét közvetítik: „Az argentin kormány ugyanis a feszültségek növelésekor egy közeli háborúra spekulált, amely esetben termékeinek eladása könnyebbé válna és nagy haszonnal járna. Az osztrák szerződés aláírása és a négy nagyhatalom kormányfőinek találkozása ügyében létrejött megállapodás ezeket a peronista reményeket szétfoszlatta... A hatalom mind jobban az elnök kezében összpontosul. Azok a javaslatok, amelyek a parlament elé kerülnek, kivétel nélkül az elnökségtől, döntő többségük magától Peróntól indult ki. Perón részletkérdésekben is magának tartja fenn a döntést.”³³

Érdekes elemzést nyújt a fenti jelentés a hadseregről. Négy csoportot különböztet meg a hadseregben. A csoportok közötti különbséget a kiképzés helyére vezeti vissza: „Politikai körökben a puccstervekről szóló hírek állandósulnak. A katonai puccsista csoport vezetőjeként Lucero hadseregügyi minisztert emlegetik. Nem régen Perón utasítást adott az elnökség nyomozási csoportja vezetőjének Lucero tábornok megfigyelésére. Amikor Lucero tudomást szerzett róla, a másik három katonaminiszterrel beszélt, akik megjelentek Perónnál és követelték a megfigyelés beszüntetését... A hadsereg tisztikarának nincs egységes állásfoglalása. A hadseregben négy csoportot különböztetünk meg, aszerint, hogy melyik külföldi országban nyertek katonai kiképzést a hadsereg vezető tisztjei. A második világháború előtt a tengerésztisztek Angliában tanultak. Ennek következtében döntő befolyása van az angol érdekeket szem előtt tartó Radikális Pártnak. A légierő tisztjeit Észak-Amerikában képezték ki. Ez a csoport az észak-amerikai álláspontot támogatja. A gyalogság tisztjeit Németországban, a hegyivadász alakulatok tisztjeit Olaszországban képezték ki. Ezek a tisztok az említett két országgal való szorosabb kapcsolat hívei. Közülük kerülnek ki a függetlenebb nacionalista politikát követelő tisztok. Perón helyzete jelenleg elég szilárdnak mondható.”³⁴

A követségi információi szerint a következő puccsot Lucero hadügyminiszter robbantja ki. Ez téves információ volt, de továbbküldték Budapestre. A jelentésben ez olvasható: „Barátainktól szerzett információ szerint katonai puccs előkészítése van

folyamatban, amelynek élén Franklin Lucero hadügyminiszter áll, de vele egyetértésben van a másik két katonai miniszter is. Ezen irányzatot támogatja a radikális párt jobbszárnya, a belső reakciós USA erők, valamint a klérus... Lucero quintáján [birtokán – H. Gy.] jöttek össze és elhatározták, hogy Peróntól követelni fogják több miniszter menesztését, de főként a munkásminisztereket.” Indokképpen a sok „panamázást” hozzák fel. A jelentés hozzát teszi, hogy Perón a CGT ellenállásától félve elutasította a kérést, ezért a tisztek „most úgy hírlik, felkelést készítenek elő, de a tömegek kikapcsolásával, azaz belső palotaforradalmon keresztül szeretnék elérni céljaikat”.³⁵ E jelentés egy fejezetében kitér a következőkre: „Argentínában az utóbbi hetek folyamán valóban érezhető egy elég erős feszültség, s barátaink azt mondják, hogy az összeesküvés szálait még nem sikerült pontosan felfedni. Romanenko szovjet katonai attasé a fenti híreket megerősítette, azon megjegyzéssel, hogy neki olyan információja van, hogy az említett felkelést május végére, illetve június elejére tervezik.”³⁶ (A felkelés június 16-án tört ki.)

Egy másik jelentésben Marischit³⁷ idézik a június 16-i felkelésről, aki eddig ismeretlen mozzanatra hívja fel a figyelmet: „Perón napokkal előre tudott a felkelésről, és a felkelés előtti napon, tehát június 15-én rendkívüli ülésre hívta össze a kormány tagjait és a CGT legfőbb vezetőit, kivéve a katonai minisztereket... Perón ezen az ülésen parancsot adott a munkásság felfegyverzésére. Tudvalevő dolog, hogy a CGT kezében nagy mennyiségű fegyver van. Ezen az értekezleten ekkor felállt a CGT egyik vezetője [nevet nem említ a jelentés – H. Gy.] és megkérdezte: a kommunistáknak is adjunk fegyvert? Amire Perón igennel válaszolt. Perón maga nem gondolta komolyan keresztülvinni a munkásság felfegyverzését. Tettét taktikai lépésnek szánta, illetve megfélemlítésnek a felkelők és a jenki ellen, gondolván, ezek után könnyebben ki tud egyezni az ellenféllel. A valóságban ő legalább úgy félt a munkásság felfegyverzésétől, mint ellenségei.” A jelentés szerint másnap Lucero hadügyminiszter felkereste Perónt és kérte, hogy ne fegyverezzék fel a munkásságot. Ugyanezt tette az amerikai nagykövét is, aki „figyelmeztette Perónt a következményekre”.³⁸

A magyar követség információi alapján úgy tudta, hogy Lucero hadügyminiszter is összejátszott a felkelőkkel, bár nem vett részt benne. Felhasználta az alkalmat, hogy Perónt rávegye: 1. a klérus elleni kampány beszüntetésére, a kommunisták elleni terrorra, 2. Perón csökkentse demagógiáját, és a CGT-nek csökkenjen a befolyása a kormányra, 3. a kormány mondjon le, és az új kormányban erősödjön meg a „katonai vonal”. A jelentés szerint Perón valóban lecsendesítette a revansra váró CGT-t, elengedte a lecsukott 150 papot és apácát, a templomok elleni támadásokat a kommunistákra fogta. A jelentés azzal végződik: „Egy szenátortól szerzett információ szerint 3–4 hónapon belül nagy változások várhatóak, és szó van Perón ezen idő alatt való lemondásáról, amely körülmény az amúgy is feszült belpolitikai helyzetet még tovább élezné.”³⁹

Perón helyzete a június 16-i merénylet után ideiglenesen megszilárdulni látszott. Ezt arra használta fel, hogy lépéseket tegyen a „nemzeti megbékélésre”. Műsoridőt adtak a rádióban a radikális ellenzék vezérének, Arturo Frondizinak, aki a szabadságjogokért szállt síkra. Más ellenzéki pártok is szabadon mozoghattak. Egy követi jelentés megemlíti, hogy szabadon működhetett még a Kommunista Párt is, amely Perón egyik legkitartóbb ellenfele volt. „Perón, hogy meggyengült helyzetét ismét megerősítse... szabad működést engedélyezett az Argentin Kommunista Pártnak és a békemozgalmaknak is. A politikai foglyokat, köztük a kommunistákat és a békeharcosokat is szabadon engedték.”⁴⁰ Perón július 15-én kijelentette, hogy „a

peronista forradalom befejeződött; most egy új szakasz kezdődik, az alkotmányos szakasz, forradalmak nélkül, mivel egy ország tartósan nem lehet a forradalom állapotában... én pedig megszűnök a forradalom vezetője lenni, azért, hogy az összes argentin elnöke legyenek, barátoké, ellenfeleké egyaránt”.⁴¹

Augusztus 30-án újabb bejelentést tett: felajánlotta lemondását. Perón taktikázott. Lemondási szándékát ugyanis nem a Kongresszus előtt, hanem a Peronista Párt és a CGT vezetői előtt jelentette be. Ez tehát nem hivatalos lemondás volt, de kiváló eszköz arra, hogy Perón felszítsa hívei lelkesedését. A magyar követség a Club Americantól nyert információira hivatkozva már július 14-i levelében ír Perón lemondási szándékáról. Ezek szerint Perón már júliusban benyújtotta lemondási szándékát a kormánynak, de az nem fogadta el. „Perón jól tudta, hogy a jelenlegi szakaszban nélküle, illetve az általa befolyásolt tömegek megnyerése nélkül a katonai klikk nem tudja a hatalmat teljes egészében átvenni, megtartani... Perón benyújtotta lemondását, jól tudva, hogy ezt nem fogják elfogadni, s azért, hogy ő tovább maradjon, további engedményeket akar kicsikarni a katonai klikktől. Számításaiban nem tévedett; a katonai klikk nem fogadta el lemondását, azzal indokolva, hogy neki a helyén kell maradni, és együtt kell velük dolgozni, neki segíteni kell leszerelni a szakszervezeteket és egyéb tömegmozgalmakat. Gyakorlatilag azt akarják, hogy Perón amit eddig főzött, most egye is meg.”⁴² A követi jelentésből kitűnik, hogy valóban tesztelhette a hatalmi elit legszűkebb köreinek reagálását egy esetleges lemondással. Ez is nóvum, erről más forrásokból nem tudunk.

Új helyzet állt elő 1955. augusztus 31-én. Az előző napi lemondási bejelentés hírére mozgósított a CGT és a Peronista Párt. A Plaza de Mayorra összegyűlt tömeg kérte Perónt, vonja vissza lemondási szándékát. Perón ezen a nagygyűlésen nem a hezitáló, taktikázó Perón volt, hanem egy harcias „peronista”. Most nem a megbékélésről beszélt, hanem arról, hogy meg kell torolni a sérelmeket és a peronisták elleni támadásokat: „A jelszó most minden peronista számára az, hogy az erőszakra még nagyobb erőszakkal válaszoljon. Amikor egy közülünk elesik, őt fog közülük elesni.”⁴³ Ez a híres „ötöt egyért” beszéde azt sugallta, hogy Perón hajlandó kemény kézzel rendet tenni. Ez gyors cselekvésre ösztönözte ellenfeleit, főként a hadsereget. Olaj volt a tűzre, hogy a CGT vezetői felajánlották Perónnak fegyveres munkásmilíciák szervezését. Perón ezt nem fogadta el. Mint később mondta: „Könnyű átadni a fegyvereket a szakszervezeteknek. Ami nehéz: visszavenni tőlük.”⁴⁴

1955. szeptember 16-án fellázadt a córdobai helyőrség. Csatlakozott a lázadáshoz a hadiflotta és a szárazföldi hadsereg egy része. A Perónhoz hű katonai erők azonban még így is többen voltak. Perón azonban nem mozdult. Kivárt. De nem harcolt. (Később erről azt írta, hogy nem akart polgárháborút.) Ezúttal azonban elszámította magát. Lemondását most komolyan vették, és egy háromtagú katonai junta alakult Eduardo Lonardi tábornokkal az élen, aki egyben az elnöki teendőket is ellátta. A tábornokok lázadásukat Felszabadító Forradalomnak (Revolución Libertadora) nevezték. Perón Paraguayba emigrált. Későbbi nyilatkozataiban a népet és a peronizmus haszonélvezőit kárhoztatja a bukásáért: „A népnek, amely többet kapott, mint egy évszázad alatt, nagyobb lelkesedést kellett volna mutatni, megvédve azt, aki adta... E hálátlanság miatt arra kell gondolnom, hogy vívmányokat és hódításokat adni egy népnek, amely nem tudja azt megvédeni, nem más, mint időpocsékolás.”⁴⁵ Egy levelében így ír: „A dolgozók és a szegények mostantól fogják megtudni, ki is volt Perón.”⁴⁶

Érdekes, hogyan elemzi a Perón-rendszer bukását az 1955-ös évet értékelő követi jelentés. „Argentína belpolitikája 1955-ben igen mozgalmas volt. A különböző érdekek ellentétei puccsokban tükröződtek vissza... E kormány [a peronista kormány – H. Gy.] egy fasiszta típusú kormány volt, amely csak majmolta a parlamentet. Minden döntést Perón hozott, mielőtt a parlament döntött volna... Az ellenzék nem engedte szóhoz jutni, bár kifelé igyekezett a demokrácia köntöskében tetszelegni, s ezért a parlamentbe beengedtek ellenzéki képviselőket... A baloldali erőket kegyetlenül elnyomták. A közigazgatást rendkívül felduzzasztották, elbürokratizálták, és a korrupció rendkívül elburjánzott... A rendőrség, katonaság a német és egyéb fasiszta tisztek segítségével lett kiképezve. Mindezen szervek rendkívül felerősítve Perón elnyomó szervei voltak. Uralmuk alatt egyre inkább eladósodtak, a mezőgazdaság válságba került... A gazdaságilag és politikailag csődbe jutott peronista kormány 1955. évi politikáját az egyik napról a másik napra való élés jellemezte. Minden elnyomás ellenére a tömegek nyomása érezhető volt, és Perón korábbi hívei is szembefordultak vele. Ebből a szorító helyzetből Perónék úgy próbáltak menekülni, hogy a megbékélés politikáját hirdették, de a hitelét veszített peronistákkal nem engedték ki az ellenzék...”

A szeptember 16-i puccsról a következőket írta a jelentés: „A lázadás sikerrel járt, most az ellenállás helyett Perón kapitulált. Nem volt megfelelő ember, aki a kormányhű csapatok, a rendőrség élére állt volna. Nem is beszélve arról, hogy ha Perón nemcsak beszél, de felfegyverzi a munkásokat, amelyek többsége ténylegesen Perón mellett volt. Ezt Perón nem tehette meg, mert a burzsoázia képviselője volt. A Perón-kormány megbukását különösen a középrétegek fogadták nagy ovációval... Az új ideiglenes kormány diadalmenetben vonult be, de tiszavirág-életű volt, mert egy újabb puccs a Lonardi-kormányt elsöpörte... A Lonardi-kormány nagy kiábrándulást okozott, mert a »felszabadító forradalom« a konzervatívok kormányát hozta. Népellenes fasiszta elemekkel ülteti magát körül. Intézkedéseiben is népellenes volt. Prebitschet bízta meg a gazdasági terv kidolgozásával és hozzájárult a peso leértékeléséhez. Felemelte a mezőgazdasági termények árait, amit követett a többi termény árának emelése. A belső és külső bizalmatlanság nőtt a Lonardi-kormánnyal szemben. S hogy megmentsék a »felszabadító forradalmat«, félretették egy újabb katonai puccsal Lonardi kormányát...”

Az 1955-ös évet értékelő jelentés kitér a sajtószabadság kérdésére a peronizmus mellett: „A peronista rendszer alatt a sajtót egységesítették olyan formán, hogy teljes mértékben a kormány mellett működő sajtótitkárságot vezető Raul A. Apold által volt irányítva... a sajtószabadság és a független újságírás kérdése teljesen ellaposodott. Információk szerint a peronista rendszer alatt kb. 200 újságot tiltottak be... Általában a papír elosztásán keresztül szabályozták az egyes lapok megjelenési példányszámát és terjedelmét...”

A követség úgy értékelte, hogy a Perónt megdöntő puccs után kedvező és kedvezőtlen jelek egyszerre mutatkoztak a sajtószabadság terén. Kedvezőtlennek ítélte meg a „jobbrtolódást”, de ugyanakkor, mivel az új kormány a demokratikus elveket hangsúlyozta, megjelenhettek a baloldali lapok, több hírügynökségtől vehettek át anyagot, sőt magyar vonatkozású anyag is elhelyezhetővé vált az újságokban. 1956 februárjától azonban újra szigorításokkal kellett számolni (betiltottak egyes lapokat).⁴⁷

A követi jelentések Perón elmozdítása után gyakran jelezték, hogy a hadsereg és a peronista szakszervezetek között „feszült” a viszony, és emiatt a konszolidáció lassan halad: „A hadsereg és a munkások között nagyon feszült a helyzet. A katonák

megszállták a munkások érdekvédelmi szervezeteit, a szakszervezeteket. Mindenütt interventorok⁴⁸ vannak, és ez felháborítja a munkásokat”.⁴⁹ A követi jelentésekben olvasható, hogy több peronista munkás átlépett a Kommunisták Pártjába (amely egy ideig „legálisan” működhetett) azzal, ha visszajön Perón, visszalép a Peronista Pártba.⁵⁰

A Perón bukását hozó 1955-ös év külpolitikáját értékelő követi jelentés így ír: „Jellemző volt a peronista kormány külpolitikájára a latin-amerikai országokkal való kapcsolat kiépítésére való törekvés... azzal a céllal, hogy ellensúlyozza az USA nyomást. De ugyanakkor nem kötötte le magát ezen államokhoz sem. Jellemző erre, hogy az amerikai szövetségbe ugyan beléptek, de a parlament nem ratifikálta őket az alapszabályt...”⁵¹ A külpolitikában ismét megmutatkozott a tercerszeres pozíció elve, amelyet a követség úgy értékel, hogy azt a gazdasági érdekek motiválták. Különösen ezt vélték felfedezni Perón közeledésében a Szovjetunióhoz és a szocialista országokhoz. „Természetesen látnunk kell, hogy a változás nem a Szovjetunó és a népi demokráciák felé forduló szimpátia miatt volt, hanem a peronista kormányt nehéz gazdasági helyzete kényszerítette az előnyös kereskedelem kihasználására.”⁵²

Egy 1956. január 3-i jelentésben azt olvashatjuk, hogy „a katonai diktatúra egyre erősödik... az ideiglenes kormány helyzete továbbra is bizonytalan, nem tud megszilárdulni”.⁵³ Pedig a kormány mindent megtett a száműzetésben lévő Perón lejáratására. Nyilvánosságra hozták a peronista kormány költségvetését, közszemlére állították Perón és Evita Perón „kincseit”. De a kormány nem érte el a várt hatást. A jelentés erről így írt: „A kiállításról több diplomatának, köztük dél-amerikai diplomatáknak (ecuadori, perui, bolíviai kulturálisak) az volt a véleménye, hogy bár a kiállított tárgyak nagy értéket képviseltek, mégsem rendkívüliek, ha tekintetbe vesszük, hogy egy 10 éven keresztül hatalmon lévő elnök tulajdonát képezték.” Ráadásul – teszi hozzá a jelentés – sok közülük ajándék volt. A személyes dolgok kiállítása, „mint például a használt cipők, ingek, kesztyűk, valamint a pár évvel ezelőtt elhalt Eva Perón személyi ruhadarabjai sok nem peronista argentinban is visszatetszést szült”.⁵⁴

Az Aramburu-kormány fő tevékenységét az egyik jelentés az alábbiakban összegzi: „Ez a kormány első intézkedésével feloszlatta a peronista pártot és női szervezetét. Letartóztatta a peronista vezetőket... Mindkét kormányt a katonai diktatúra jellemezi. Hogy tömegbázist szervezzen, létrehozták a politikai tanácshozó testületet, politikai pártok megbízottaiból, amelyek egyformán szolgálták Lonardit és Aramburut is.” Az 1958. évi választások miatt „a pártok szeretnék megszerezni a peronista tömegeket, nyilatkozataikban ezért bírálják a kormányt, valójában támogatják... Aramburu kormánya is elég ingatag talajon áll. Belső harcok emésztik, a különböző gazdasági érdekek ütköznek össze. Ezek az érdekcsoportok a hadsereg egyik vagy másik egységénél keresnek védelmet... Erős a peronisták mozgolódása, amely főként szabotázsakciókban mutatkozik... Ezek az akciók nem nyerik meg a tömegeket, de a kormánynak alapot ad a terror alkalmazására.”⁵⁵

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a magyar követi jelentések Perón bukását illetően több érdekes mozzanatra hívják fel a figyelmet, olyanokra is, amelyeket eddig kevésbé ismertünk, sőt novum értékűek (pl. Perón „titkos” lemondási kísérlete még 1955. augusztus 30-a előtt). A követi jelentések azonban sokszor meglehetősen felszínesek, nem tartalmaznak mélyebb politikai elemzéseket. Szóhasználatukban, következtetéseikben természetesen magukon viselik a kor stílusát, követelményeit: a peronista kormányt például fasisztának nevezik. A történész számára a problémát főként azonban az okozza, hogy a követség információs bázisa –

az esetek többségében – túlzottan egyoldalú volt. Elsősorban baloldali forrásokra: kommunista párttagokra, szakszervezeti vezetőkre, baloldali peronistákra támaszkodtak, így sokszor nagyon egyoldalú, néha kimondottan sematikus képet továbbítottak Budapestre a különben igen szövevényes, élénk argentin politikai mozgásokról. A jelentések ismerete ennek ellenére hasznos, mert az ott közölt információk birtokában – más információkkal egybevetve, kiegészítve – árnyaltabb képet kapunk Argentína e változásokban gazdag és a magyar történeti szakirodalomban még nem kellően feldolgozott időszakáról.

Jegyzetek

- ¹ *Horváth Gyula*: A populizmus Latin-Amerikában (Brazília, Argentína, Mexikó). In: Múltunk. 2002. 1. szám 3–51. Perónról és a peronizmusról ír: *Horváth Gyula*: Perón. In: *Horváth Gyula, Anderle Ádám*: Perón, Che Guevara. Pannonica, Budapest, 2000. Perón életéről a legátfogóbb írás: *Joseph Page*: Perón, una bibliografía I–II. Javier Vergara, Buenos Aires, México, Santiago de Chile, 1984.
- ² A G. O. U. rövidítésnek más feloldása is ismert. 1. Az Egyesítés Műve (Grupo Obra Unificación), 2. Kormány! Rend! Egység! (Gobierno! Orden! Unidad!) Lásd: *Alberto Ciria*: Parties and Powers in Modern Argentina. 1930–1946. State University of New York, Albany, 1974. 76., *George I. Blankstein*: Perón's Argentina. University of Chicago Press. Chicago, 1953. 313.
- ³ *Juan Domingo Perón*: Yo Juan Domingo Perón. Relato autobiográfico. Editorial Planeta, Barcelona, 1976. 44.
- ⁴ *Alejandro Magnet*: Nuestros Vecinos Justicialistas. Editorial del Pacifico, Santiago de Chile, 1953. 38.
- ⁵ Doctrina Peronista. Buenos Aires, 1948. 98.
- ⁶ *Alberto Ciria*: Peronismo. Mythology or Ideology. University of California, 1967. 9.
- ⁷ *Juan D. Perón*: Conferencia, pronunciada en el acto de la clausura del Primer Congreso Nacional de la Filosofía. Mendoza. Subsecretaria de Informaciones, Buenos Aires, 1949.
- ⁸ Doctrina Peronista, 13.
- ⁹ Doctrina Peronista, 376.
- ¹⁰ *Raul A. Mende*: Justicialism. The Peronist Doctrine and Reality. Impr. López, Buenos Aires, 1950. 68.
- ¹¹ A justicializmus ideológiájáról részletesen ír: *Horváth Gyula*: Perón. 73–84.
- ¹² *Geraldo López Alonso*: 1930–1980. Cincuenta Años de Historia Argentina. Edit. De Belgrano, Buenos Aires, 1982. 125.
- ¹³ *Rubén Bortnik*: Historia elemental de los Argentinos. Corregidor, Buenos Aires, 1973. 308.
- ¹⁴ *Enrique Pavón Pereyra*: Coloquios Reunidos. Madrid, 1973. 194.
- ¹⁵ *Juan Domingo Perón*: Yo J. D. Perón. 175.
- ¹⁶ Uo. 175.
- ¹⁷ *Pereyra*: i. m. 78.
- ¹⁸ *Juan Domingo Perón*: La Tercera Posición. Buenos Aires, 1973. 119.
- ¹⁹ *Félix Luna*: Breve historia de los argentinos. Planeta Ed., Buenos Aires, 1993. 250.
- ²⁰ Magyar Országos Levéltár (MOL). XIX-J-8-a (a Buenos Aires-i nagykövetség iratai) 3. doboz. 1. sz. csomag. 1955. május 30.
- ²¹ A peronista alkotmány az olajat nemzeti kincsnek tekintette. Perón a gazdasági gondok miatt lehetőséget adott egy amerikai cégnek az olajkitermelésre. Ez nagy nacionalista hullámot indított el Perón ellen.
- ²² MOL XIX-J-8-a, 4. doboz, 1955. július 4-i, 3. doboz, 1. sz. csomag. 1955. szeptember 23., 1955. február 19. levél, illetve 4. doboz, 100. cs. 1955. február 28-i jelentés.
- ²³ Perón nem foglalkozott a kiközösítéssel, de az 1960-as években harmadik házassága előtt madridi száműzetésében mindent megtett, hogy tisztázza magát. *Page*: i. m. II. t. 143.
- ²⁴ MOL XIX-J-8-a, 4. doboz, 1955. július 4-i jelentés.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ *George I. Blankstein*: Perón's Argentina. University of Chicago Press, Chicago, 1953. 356.
- ²⁷ *Robert Potash*: El ejército y la política en la Argentina. 1945–62 (De Perón a Frondizi) Sudamérica. Buenos Aires, 1981. 23.
- ²⁸ 1951. szeptember 28-án Benjamin Menéndez tábornok puccsot hajtott végre, amelyet gyorsan levertek.
- ²⁹ *Page*: i. m. II. t. 62–63.
- ³⁰ *Perón*: Yo Juan Domingo Perón. 217.

-
- ³¹ MOL XIX-J-8-a 4. doboz, 148. cs. 1955. április 22.
- ³² Ernesto Guidici az argentin békemozgalom főtitkára volt. Megfigyelhető, hogy a követség diplomatái értesüléseiket főként baloldali személyektől kapták, így sokszor a kép is, amelyet az argentin politikai életéről megrajzoltak, egysíkú volt, és bizonyos fejleményeket nem (vagy nem eléggé mélyen) tudtak elemezni.
- ³³ MOL XIX-J-8-a 3. doboz, 52. cs. 1955. május 30.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ MOL XIX-J-8-a 4. doboz, 160. cs. 1955. április 23.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Marischí az Argentin Kommunista Párt Központi Bizottságának volt tagja. A szakszervezeti ügyekkel foglalkozott.
- ³⁸ MOL XIX-J-8-a 4. doboz, 160. cs. 1955. július 28.
- ³⁹ MOL XIX-J-8-a 4. doboz, 160. cs. 1955. július 4.
- ⁴⁰ MOL XIX-J-8-a 4. doboz, 52. cs. 1955. augusztus 11.
- ⁴¹ Page: i. m. 66.
- ⁴² MOL XIX-J-8-a 4. doboz, 160. cs. 1955. július 14.
- ⁴³ Alonso: i. m. 141.
- ⁴⁴ Page: i. m. 72.
- ⁴⁵ Perón: Yo Juan Domingo Perón, 230.
- ⁴⁶ Page: i. m. 84.
- ⁴⁷ MOL XIX-J-8-a 5. doboz, 2. cs. 1956. március 21. „Belpolitikai helyzetjelentés az 1955-ös évről”.
- ⁴⁸ Az interventor a kormány által az egyes szakszervezetek, vállalatok, intézmények élére kinevezett, főként politikai szerepet játszó, teljhatalmú vezető volt.
- ⁴⁹ XIX-J-8-a 5. doboz, 4. cs. 1956. május 3.
- ⁵⁰ XIX-J-8-a 5. doboz, 12. cs. 1956. január 3. illetve 5. doboz, 4. cs. 1956. május 3.
- ⁵¹ XIX-J-8-a 5. doboz, 2. cs. 1956. március 21.
- ⁵² Uo.
- ⁵³ XIX-J-8-a 5. doboz, 12. cs. 1956. január 3.
- ⁵⁴ XIX-J-8-a 4. doboz, 282. cs. 1955. november 18.
- ⁵⁵ XIX-J-8-a 5. doboz, 2. cs. 1956. március 21.

„SZEGÉNY KIS FEKETÉIM...”
CZIMMERMANN ISTVÁN ÉS MENYHÁRTH LÁSZLÓ MISSZIÓS
TEVÉKENYSÉGÉNEK HATÁSA A MAGYAR AFRIKA-KÉP ALAKULÁSA
SZEMPONTJÁBÓL

1872-ben a missziós mozgalmat újraindító pápai enciklika hatása az Osztrák–Magyar Monarchiát is elérte, az enciklikában a pápa Ausztriát a missziók támogatására szólította fel.¹ A felhívás eredményes volt, mert Menyhárháth László 1898-ban már így értékeli a Monarchiából származó támogatásokat: „...wiederholt erhielt die untere Sambesimission sehr liebreiche Unterstützungen aus Oesterreich; ja, um die Wahrheit zu gestehen, wir armen Sambesimissionäre leben sogar größtentheils nur von den Almosen der lieben Katholiken Oesterreich-Ungarns...”² A Monarchia tehát jelentősen támogatta az új katolikus missziókat, bár ő maga nem volt érdekelt az afrikai kontinens gyarmatosításában. Az, hogy 1884–1885-ben a berlini konferencia meghívott államai között szerepelt, más irányú diplomáciai érdeklődésének volt inkább köszönhető, illetve akkor még európai szempontból meghatározó politikai súlyának, mely feljogosította, hogy nemzetközi diplomáciai találkozón a saját érdekeit nem érintő kérdésekben semleges jóindulatot tanúsítson. A kor szellemét követve viszont magánúton, polgárai révén már korábban is bekapcsolódott a 18–19. századi felfedező munkálatokba.

Nicholls Livingstone-életrajzában meg is jegyzi, hogy Livingstone első expedíciójával közel egy időben Lisszabon egy osztrák botanikust küldött ki a Zambézi vidékére, ami miatt a felfedező-misszionáriusnak sietnie kellett munkájával. Magyar részről is számos egyéni vállalkozásról tudunk, és csak példaként említeném meg Magyar László és Teleki Sámuel útjait, hangsúlyozva, hogy ezek esetében egyéni kezdeményezésről volt szó. A Monarchiának ezen egyéni kezdeményezéseket sem állt érdekében és módjában a livingstone-i expedíciók példájára Nagy-Britanniához hasonlóan gazdasági és politikai célokra felhasználni. A lisszaboni eset számomra pontosan ezt támasztja alá: Portugáliának sok szakértőre volt szüksége, amit saját értelmiségi elitje valószínűleg nem tudott kellő számban biztosítani. Az osztrák botanikus alkalmazásával azonban nemcsak a szükséges szaktudást láthatták biztosítottnak, hanem a Monarchia Portugáliával nem ütköző politikai érdekeltiségei következtében megnyugtathatták magukat, hogy az idegen nemzetiségű kutató valószínűleg nem lép fel semmilyen igénnyel saját országának nevében, hanem portugál szolgálatban az azért őt megfizető Portugália érdekeit tartja elsősorban szem előtt. Vannak azonban olyan 20. századi történészek, akik megpróbálták a magyar, illetve osztrák afrikai expedíciós részvétellel alátámasztani, hogy a Monarchiának a 19. század végén mégiscsak voltak Afrika gyarmatosítására vonatkozó elképzelései. Ezeket az elméleteket Borsos Balázs a Teleki-expedíció értékelése kapcsán vette éles kritika alá, ennek megismétlésétől tehát most eltekintek.³

Magyar misszionáriusok portugál területen

Czimmermann István és Menyhárháth László jezsuita misszionáriusokként jutottak el Afrikába, a portugál fennhatóság alá tartozó Mozambikba. Esetükben tehát nem domboríthatjuk ki a honfitársaiknál mérvadó „egyéni jelleget”, mert szervezett keretek

között, egyházi kötelekben, meghatározott feladat teljesítésére vállalkozva indultak el. Gyarmatosítási tervek szövésével ezért egyáltalán nem érdemes őket megvédeni. Ehhez sem otthoni támogatottságuk, sem anyagi forrásaik, sem pedig a mozambiki helyzet ismeretében nem volt lehetőségük. Heidegger általánosságban azzal vádolta meg a katolikus misszionáriusokat, hogy „...nekik nem a nemzet érdeke a legfőbb szempont, hanem a pápa uralma s a nemzetközi egyház érdeke”.⁴ Ezt cáfolva Bangha Béla úgy vélte: „...lelkiekben az egyházat, világi ügyekben a hazát tekintik legfőbb mérvadónak...”⁵ Bangha Béla állítását azonban bizonyos szempontból mégiscsak helytállóknak kell mondanunk, hisz ha nem is politikai vagy hatalmi, de ideológiai szempontból a hivatalos egyházi álláspont és az otthonról hozott szemléletmód és információmennyiség erősen meghatározta az adott misszionárius munkáját és a helyiekhez való viszonyát is.

Mi is kell tehát ahhoz, hogy egy magyar páter missziót teljesíthessen Afrikában? Először is elhivatottságra van szükség: „...*iparkodom odajutni – írja Czimmermann –, ahol a legnagyobb a tevékenység, vagy kétségkívül a legnagyobb szenvedés vár minden hithirdetőre.*”⁶ Másodsorban fontosak a személyes adottságok⁷ és az alapos felkészültség.

Czimmermann István későn kezdett tanulni, s csupán 1872-ben, 23 éves korában érettségizett le. Tehetsége azonban hamar megmutatkozott, így, miközben Vácott teológiát hallgatott, a püspök, képességeit felismerve, Rómába küldte, hogy filozófiát és teológiát tanuljon a jezsuitáktól. A felkészülés lehetősége tehát adva volt számára, Czimmermannra pedig nagy hatást gyakorolt a tudós és missziós munkát végző rend. Miután 1877-ben hazatért, rövid káplánkodás után, 1879. szeptember 24-én magára öltötte Szent Ignác ruháját, és belépett a rendbe. 1882-ben már Kalocsán van, amely akkor nemcsak az ország második érseki központja, hanem a jezsuita rend egyik székhelye is. Czimmermann érdeklődése igazából itt fordult a külmissziók és ezen belül főleg Afrika felé. Ebben szerepet játszhatott a kalocsai érseknek és a főgimnázium rektorának, Menyhárház Lászlónak hasonló lelkesedése, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kor nagy erejű egyházi propagandájának hatását sem, amely még a magyar jezsuita rendtagokkal is megismertette az afrikai misszió lehetőségét, és részletes tájékoztatást nyújtott a misszióban folyó munkáról.

Czimmermann a lehetőséget megragadva tudatosan készült misszionáriusi munkájára, és 1882-től igyekezett itthon szert tenni a missziós gyakorlat elsajátítására. De a külmissziós munkához szerencse is kell, ami Czimmermannhoz Gabriel jezsuita atya személyében jött el. A portugál misszionárius európai toborzótja kapcsán felkereste a magyarországi jezsuita központokat is, hogy új embereket nyerjen meg az afrikai misszió ügyének, Czimmermann pedig vele tartott. 1885-ben már Portugáliában, majd az angol missziós központban készült fel, és 1886 februárjában érkezett meg Afrikába,⁸ pontosabban Quelimane-ba, amely egyben a portugál területre kiterjedő misszió egyik tengerparti központja is volt. Rendelteségi helye azonban Boroma, mintegy 450 km távolságra a tengerparttól.

A boromai missziós állomás alapításáról eltérőek a vélemények. Mind Miklósi, mind pedig Lévy azon az állásponton van, hogy a boromai állomást Czimmermann alapította 1886-ban.⁹ Egy 1930-ban megjelent könyv arról számol be, hogy a misszió már 1884 óta fennáll, és P. Gabriel tulajdonképpen azért utazott vissza Európába, hogy embereket keressen az új misszió számára.¹⁰ A Czimmermanntól származó levélközlések is az utóbbit igazolják, azt azonban nem vitathatjuk el tőle, hogy a misszió legszélse telepét, a parttól mintegy 900 km távolságra fekvő zumbói

állomást ő szervezte újjá 1892–1893-ban, miután a boromai állomás vezetését átadta rendtársának, Menyhárh Lászlónak.

Menyhárh László 1866. augusztus 13-án lépett a jezsuita rendbe, s annak ellenére, hogy korábban bölcsészetet és teológiát tanult, érdeklődése a természettudományok felé hajtotta. 1882-től a kalocsai főgimnázium tanára, majd igazgatója. Afrika felé nemcsak a hittérítés vágya, de természettudományos, főleg botanikai érdeklődése vitte. 1884-ben azonban mégsem ő, hanem Czimmermann István utazhatott a kontinensre. Amikor Czimmermann 1889-ben alamizsnagyűjtés céljából hazlátogatott, Menyhárh engedélyért fordult Anderledy Antal rendfőnökhöz, hogy rendtársával tarthasson. Így 1889 májusában Czimmermann, valamint további négy pap és négy laikus testvér társaságában hajóra szállhatott Lisszabonban, s elindulhatott Afrika partjai felé.¹¹

1889. július 9-én érkeztek meg Quelimane-ba, s rövid tartózkodás után folytatták útjukat Boromába. Erről már maga Menyhárh tudósít naplójában, mely 1889. július 9-től augusztus 14-ig, a folyami út egy szakaszáról készült. A napló magyar nyelven, Menyhárh betoldásaiból ítélve az utazás után készült el. Az eredeti kézirat nem ismert, évekket ezelőtt egy svájci levéltárból egy 1901-ben, Dégen Antal egyetemi tanár által készített kézzel írt másolat fénymásolt példányát küldték meg a Kalocsai Érseki Levéltárnak. Jelenleg ez használható forrásként. A másolat valószínűleg hüen követi az eredeti kéziratot, és a betoldások Menyhárh-tól származhatnak. A napló olvasása során többször is olyan utalásra akadunk, mely azt valószínűsíti, hogy a napló valóban közvetlenül az utazás után íródott. Az út a Zambézin vezetett. 1889. július 18-án indultak el Quelimane-ból, előbb a Zambézi mellékágán haladva, majd Mopeánál áttérve a folyamra, Senát érintve haladtak tovább. A napló augusztus 14-i bejegyzéssel, mielőtt elérték volna Tete városát, amely mögött nem sokkal a missziós állomás, Boroma fekszik, megszakad.

A megvizsgált források alapján észrevehető, hogy Czimmermann inkább társadalomtudományos érdeklődésű, és inkább a népelet foglalkoztatja, azonban igazából minden körülménye lévő dolog érdekli, és mindenre rácsodálkozik, hosszú tudósításokat küldve haza a nagyközönségnek.¹² Menyhárh ezzel szemben természettudományos érdeklődést hoz magával, és botanikai munkásságának eredményeképpen több afrikai növény is a nevét viseli, emellett meteorológiai megfigyeléseket is végzett. A különböző missziós lapokban közölt cikkei nem olyan terjedelmes leírások, mint Czimmermann írásai, hisz szabadideje nagy részét kitevő természettudományos megfigyelései nem voltak alkalmasak a nagyközönség szórakoztatására, amely a számára oly távoli és egzotikus világrészről a mindennapi élet területeit érintő érdekességeként vette meg az újságot, és ezen fellelkessedve támogatta a missziókat is. Menyhárh feljegyzéseit hazaküldte, és azok Haynald Lajos kalocsai érsek közreműködésével kerültek publikálásra. Menyhárh megjelent levelei és a szerkesztőségeknek küldött tudósításai inkább személyes hangvételűek, egyéni élményekről és tapasztalatokról szólnak, és írásaiban igazából nem lehet találkozni természettudományos érdeklődését alátámasztó bizonyítékkal. Írásai a misszionáriusok mindennapi küzdelmeinek jegyében fogant. Munkájuk nehézségét emeli ki általában, és rossz életkörülményeikről panaszkodik, sokszor említve az éhséget. Valószínűleg ez inkább halvány nyoma lehet leveleiben rendkívül gyakorlatias gondolkodásmódjának, illetve ebből fakadó azon törekvésének, hogy életkörülményeiket az európai ismeretek segítségével minél jobbá tegesse. Ő mélyen hitt ebben.

Milyen információkkal rendelkezettek tanulmányaikon kívül misszionáriusaink? Menyhárt folyami naplójában többször is hivatkozott Livingstone-ra, vagyis utazása előtt gondosan áttanulmányozhatta németül is megjelent útleírásait.¹³ Ez természetes, hiszen ez számított a területről legfrissebben készült, legszélesebb körben hozzáférhető információ-gyűjteménynek. Mind Czimmermann, mind pedig Menyhárth ügyelt rá, hogy a Magyarországon hozzáférhető valamennyi információt felhasználhassák felkészülésükhöz. A könyvtárban ehhez rendelkezésükre állt a Zambézi-misszió 1881-es jezsuita katalógusa is, amelyben két helyen is kézírásos bejegyzés található, jelezve, hogy Kalocsán figyelemmel követték a misszió eseményeinek alakulását – ezt támasztja alá a szemináriumi könyvtár anyagából származó sok magyar és német nyelvű korabeli missziós újság is. A katalógusban található bejegyzések két misszionárius halálára vonatkoznak, akik a kiegészítés alapján a „Febri mortens”,¹⁴ vagyis a Czimmermannék által emlegetett „Zambézi-láz”-nak estek áldozatul. Az nem biztos, hogy a bejegyzés Czimmermannától vagy Menyhárthtól származik, az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a misszió legnagyobb veszélyéről, a gyilkos éghajlatról ők is rendelkeztek kellő ismeretekkel.

A népcsoportokkal, az életkörülményekkel, vagy akár a portugál kormányzat helyi működésével kapcsolatban azonban nem állhatott rendelkezésükre megfelelő információ. Ami tudással tehát rendelkeztek, azt az egyház kötelékében és a rövid ideig tartó angliai, illetve portugáliai felkészítésük során szerezhették meg. Ezért írásaik hangvételének általános jellegzetessége a személyes érdeklődés, a mindenre való rácsodálkozás, ami nemcsak Afrikára vonatkozott, de megnyilvánult a más nemzetek misszionáriusainak valószínűleg kevésbé egzotikusnak számító tengeri utazáson, illetve Portugáliában is. A gyarmaton eltöltött évek írásai azonban nem tanúskodnak semmiféle határozott politikai állásfoglalásról. Czimmermannék egyházi szolgálatban álltak, és bármivel kapcsolatban alkottak is véleményét, az egyházi ideológia többször megmutatkozott. Ez azonban természetes, mind előképzettségük, mind pedig afrikai működésük körülményeit ismerve.

Benyomások a gyarmatról és lakóiról

Hogyan vélekedett a két magyar misszionárius a helyi lakosságról, és milyen információkat közvetítettek ennek megfelelően a hazai olvasóközönség felé, formálva így a 19. század végi magyar Afrika-képet? A lakosság nagy részét vegyes népesség tette ki, amelyet misszionáriusaink többféle elnevezéssel is illettek, de valójában az európai keresztény – még ha vallását nem is gyakorló – közösségekkel szembeállítva külön nagy csoportként határoztak meg. A csoport összetétele változatos volt: „négerék”, „félvérek”, „mórok” alkották.¹⁵ A korai időkben nem játszott nagy szerepet, ki melyik kategóriába volt sorolható. A közös az volt bennük, hogy sem európaiak, sem keresztények nem voltak, hanem olyan emberek, akiknek civilizálása a misszionárius feladata. Hauer szerint ebben a munkájában a misszionáriust éppen a közelben élő európaiak hitközönye hátráltatta legjobban.¹⁶ Azt pedig, hogy a munka nehéz, de szükséges volt Afrika számára, Menyhárth egyik imájának idézetével támasztotta alá: „...tekints le kegyesen Afrikának oly nagy nyomorba süllyedt népeire, kik a vétek nyomasztó szolgátságában epednek (...) bocsánatot kérünk az ő hitetlenségökért, elvakultságukért, melyekkel ezen népek és elődjeik a szerencsétlen Kámtól kezdve napjainkig isteni Fölségedet megbántották.”¹⁷ De hozhatnék még más

példákat is ennek a hozzáállásnak a bemutatására, mely mindenképpen az egyházi szemléletet tükrözi.

A csoport tagjai közül elsősorban itt a feketék nyomorúságos helyzetére utalnak, a 18. századi „nemes vadember”-elképzelésekkel rokon álláspont alapján, amelyet most a 19. század végén azzal egészítettek ki, hogy a „szegény vadak” gyermeki lelkét – amely saját hibájukon kívül nem részesülhetett a kereszténység világhosszából az elmúlt évszázadok alatt – a keresztény erkölcsi tanokat megtagadó európai jelenlét és a rabszolgaság emberhez nem méltó körülményei rontották meg. Az utóbbi bűnt azonban már nem a fehérekre, hanem a jelen lévő természetes gonosz ellenfélre, az iszlámra hárították.

Ezzel az állásponttal máskor szöges ellentétben Czimmermannék a civilizálatlan viszonyok és a munka nehézségeinek magyarázataként a „négerék”¹⁸ természetéből fakadó erkölcstelenségét emelik ki: „*Mondhatom, hogy síró szívvvel néztem ezeket a szegény négereket. Mily másfélék volnának ezek, ha a szent hit megneemesítené fogékony sziveiket! Most azonban valóságos igavonó állatok (...) igaz, hogy itt a tengerparton s a kormány szemei előtt nincs rabszolgaság,– az is igaz, hogy jól fizetik őket: de mit használ mindez, ha tüzes szenvedélyeik fölött nem tudnak uralkodni...*”¹⁹ „...a szerencsétlen pogány négerék között a főnöki zsarnokság és a legdurvább babonáság a legkegyetlenebb módon uralkodik.”²⁰ Czimmermann ezt nevezi meg a környékükön uralkodó zavaros állapotok és az éhínség okaként, amit a portugálok tehetetlenségük miatt nem tudnak megfékezni, csak eltűrni fennmaradását.

A portugál hatalom gyengeségének bizonyítékait látják a gyarmati uralom ellen lázadó „fejedelmek” tevékenységében is: „*Als vor einigen Monaten die portugiesische Regierung den tyrannischen Negerhäuptling Bonga in ihre Gewalt bekam und die ihr vor Jahrzehnten mit List und Gewalt entrissenen Ländereien am Untern Sambesi wieder zurückeroberte, wodurch der Verkehr erleichtert und gesichert wurde, da jubelte Tete und dessen Umgebung und glaubte nun Ruhe zu genießen. Doch die Freude währte nicht lange. Bonga, der Hauptrebell, war zwar gefangen und nach Timor geführt, aber seine zahlreichen Nachkommen und Mithelfer blieben am Leben und wohlerhalten.*”²¹

Czimmermann mozambiki tartózkodásának elején, a gyarmati rendszer sajátosságait és az ebből fakadó problémákat nem ismerve azzal magyarázza a kialakult helyzetet, hogy a helyi törzsi elöljárók a portugálok kellő oda nem figyelése mellett olyan hatalomra tettek szert, hogy most a kormányzat már nem tudja megfékezni az ellene lázadókat, és jóindulatukat különféle címek adományozásával igyekszik biztosítani: „...*makanga törzsnek kiskirálya 1886 január elején szólított föl, látogassam meg. Portugál neve Péreira Ciprian, Kajetán, a négerék nyelvén pedig Kankuni Szakasaka. Azt feleltem, mielőbb elmegyek megkeresztelni gyermekeit. De várnom kellett, míg Ő Nagyméltósága Braga Lajos tétei kormányzó nem indult a vérszomjas nép hírében álló Makanga törzs földjére. Szükséges volt az elővigyázatosság, mert Kankuni Szakasaka embereitől kitelik, hogy egy rőf kardonért fölnyársalják a védtelen utast.*”²²

A rabszolgaság és a rabszolga-kereskedelem méltatlan körülményeiért csak részben teszik felelőssé a portugálokat, akik mivel nem tudnak hatásosan fellépni ellene, kénytelenek megtűrni. Kialakulásáért azonban egyrészt a muszlim ügynököket, másrészt pedig a velük együttműködő helyi vezetőket okolják. A rabszolgaság tehát ismét erkölcsi kérdéssé válik szemünkben, amit az erkölcsi nevelés, a civilizálás eszközeivel szándékoznak felszámolni: a keresztény erkölcsök hatásosabb fegyvert

jelenthetnek a rabszolgáság ellen, mint egy elvilágiasodott állami hatalom erőszakos katonai fellépése – ahogy az nem is sikerült Portugáliának sem. Valamit azonban Czimmermannék sem vettek kellőképpen figyelembe. Ha ugyanis nem létezett volna rabszolgáság és rabszolga-kereskedelem, a misszionáriusoknak is több idejükbe tellett volna a pápa által kitűzött missziós feladatnak megfelelni, miszerint minél gyorsabban ki kell nevelni a helyi bennszülött papságot. Az első tanítványokat ugyanis éppen az általuk sokat bírált erkölcstelen módszerek segítségével, rabszolga-gyerekek vásárlásával szerezték be: *„A jelenleg itt uralkodó mostoha körülményekben könnyű szerrel számtalan négert lehetne megmenteni a haláltól, vagy pedig annál is keservesebb rabszolgáságtól és őket az egyház és az Istennek megszerezni. Egy 8-10 éves néger gyermek csak 3-4 forintot érő portékába kerül, csakhogy azok eltartása az élelemhiány miatt igen bajos és költséges. Mi eddig már 20 gyermeket vettünk, kiket most itt Bromában oktatok és jó keresztényeknek nevelek.”*²³ Nézetük szerint ők kiváltották a gyermekeket a rabszolgáságból, és emberhez méltó körülmények között nevelést biztosítottak nekik. A gyermekeket azonban sokszor nem idegen rabszolga-kereskedőktől vagy rabszolgatartóktól vásárolták, hanem a gyerekek szüleitől vagy rokonaitól – esetenként az őket ellátni nem képes, vagy rájuk többé igényt nem tartó úrtól –, azok felajánlásai révén. Azt pedig, hogy maguk a szülők és a gyerekek még a jobb bánásmód ellenére is ezt szintén rabszolgáságként élték meg, mi sem támasztja jobban alá, hogy sokan szökést kíséreltek meg, akárcsak egy helyi rabszolgatartó előkelőség szolgálatából. Czimmermann maga is panaszkodik ezekről a szökési kísérletekről: *„Néger gyermekeink száma, kiket Boromában nevelek és tanítok, most már 25-re rug és ha egy-kettő közülök el nem szökik, akkor azzal is több volna”*,²⁴ de ezt elsősorban a feketék természetéből származó nyugtalansággal magyarázza, amire a későbbiekben még utalni fogok.

A misszió munkája igazából csak az 1890-es évektől válik eredményessé, amikor a helyi elit közeledni kezd a misszionáriusokhoz, köreikben a tekintély mércéjévé válik, ha gyermekeik a misszió iskolájában európai nevelésben részesülnek. Egész Afrikában általános és természetes jelenség volt, hogy a helyiek lassan hozzászoktak a misszió jelenlétéhez, vezető rétegük számára pedig a kapcsolat az európai jelenlét ezen formájával mindenképpen tekintélynövelő volt. A misszionáriusokat pedig már csak annak alapján is elfogadhatták, hogy a rabszolga-vételekbe bekapcsolódva és a missziók anyagi körülményeinek fejlődése kapcsán gazdag és hatalmas emberek benyomását keltették szemükben.

Jól mutatja ezt a folyamatot a gyarmat lakosai – misszionálandók – és a misszionáriusok kapcsolatának változása is, amely szintén nem volt konfliktusmentes. Egyes szakértők szerint a hittérítőkkal szemben megnyilvánuló ellenszenvet a bennszülöttek korai ellenállási és függetlenségi törekvéseként kellene értelmeznünk, amely a misszionáriusok ellen, mint a gyarmati uralom segítői és képviselői ellen is irányult. Szerintem itt inkább csak általános fehérekkel szembeni ellenszenv tapasztalható, és ez a 19. század utolsó harmadában, a gyarmati protektorátusi rendszer kiépülésének korában még egyáltalán nem szolgált semmiféle, a 20. század antikolonialista mozgalmaira jellemző ideológiai vagy politikai célokat. Menyhárhó egyik levelében említ egy esetet, ami egy portugál hittérítővel történt meg: *„P. Moura novemberben Tetéből távozott, hogy Quelimane-be menjen. Akkor minden nyugodt volt. Midőn azonban Sena közelébe ért, ismét kitört a lázadás. Egy szigeten 40 fölkelő várta a dereglyét, melynek evezői semmit sem sejtettek. Mikor a szigetre értek, a fölkelők kijelentették, hogy a fehér embernek meg kell halnia, – egy fehéret sem*

engednek élve elhaladni a Zambezin. Hosszú tanakodás követte a kimondott ítéletet. Ezalatt Ferencz, egyik kis tanítványunk, ki a dereglye legmélyebb részébe bujt el, most előmászott, a fölkelők előtt térdre borult és kérte őket, hogy kegyelmezzenek meg a páternek, hisz ő nem harcos, hanem pap. – Hosszú ide-oda beszéd után végre kijelentették az ellenséges harcosok, hogy ezt a fehéret nem ölik meg, mert pap, a ki nem visel háborút.”²⁵ Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a korábbi „együttélés” kapcsán a misszionáriusokat erősen üldözték, gondoljunk csak Silveira atya esetére a 16. században, ám a fenti fejezetekben bemutatott változások hatására a 19. század végi missziós munka már más keretek között folyhatott.

Czimmermann és Menyhárh tevékenységének korabeli megítélése

A híres Afrika-kutatók és utazók mellett, akik saját erejükből időzhetek hosszabban a kontinensen, egyedül a misszionáriusoknak adatott meg Magyarországon, hogy Afrikát és népeit jobban megismerhessék és az otthoniakkal is megismertessék. Segítségükre volt ebben, hogy hosszabb időt tölthettek el állomáshelyeiken, környékük lakóit közvetlen közszőlől, az egymás szomszédóságában eltöltött hosszú évek alatt jobban is megismerhették. Véleményük az Európában széles körű olvasóközönséggel rendelkező missziós lapok jóvoltából publicisztikai nyilvánosságot is kapott – így alakítva az otthon maradtak Afrikáról kialakult elképzeléseit is.

Menyhárh utazásai előtt, még mielőtt személyesen is Afrika földjére léphetett volna, így vélekedett a kontinensen uralkodó viszonyokról: *„Mit vigyünk arra a távol vad vidékre, a hol semmi sincs a művelt világból (...) Bizonyos ugyanis, hogy sok és igen nagy bűn terheli a szegény feketéket, azért ezeknek a bűnöknek a hatását kellene mindenekelőtt elvenni, meg kellene engesztelni az isteni igazságot Jézus szentséges Szíve által.”²⁶ Menyhárh vélekedésében az általános európai szemlélet olvasható ki, az egyházi kötelékben szolgálatot teljesítő atya gondolkodásmódjával vegyítve, de semmi jelét nem találjuk annak, a nagy távolság felemlegetésén kívül, hogy származási helye valamilyen formában saját Afrikáról kialakult nézettel bocsátotta volna útjára.*

A hajóúton Menyhárh és Czimmermann munkamegosztásban dolgozott, Menyhárh az otthoniaknak tudósított, beszámolva a számukra érdekes hajóút körülményeiről, míg Czimmermann a német nyelvű, közös osztrák–német kiadású katolikus missziós újságnak, a Die Katholischen Missionen szerkesztőjének írt. A két tudósítást figyelemmel követve kitűnik, hogy Menyhárh írásai során nagyobb részletességgel számol be az utazás módjáról, mondván: *„Magyar ember ritkán hagyja el hazáját... jól teszi. Ha magasabb indító okok nem vezérlik, maradjon otthon, művelje az édes haza földjét, a melynek emberekre van szüksége. Még ritkábban jut valamelyik hazánkfia ilyen messzire, mint most engemet az isteni Gondviselés vezetett. Nem csoda tehát, ha az ilyenféle utazás részletei kevésbé ismeretesek még a magyar nagy közönség előtt. Ez bírt rá, hogy a tengeren némely jegyzeteket tegyek s azokat most úgy, a mint vannak, hazaküldjem. Hiszem, hogy honfitársaim ezt a kis figyelmet szívesen veszik.”²⁷ Ezzel szemben Czimmermann az osztrák–német közönségnek sokkal kisebb részletességgel számol be például a hajó méreteit, az utazás költségeit illetően, amelyben nyilván közrejátszik, hogy másoknak, nem a vidéki kalocsai közösségnek szól, de az is, hogy neki már nem ez az első hajóútja, így legalább az utazás körülményei megszokottak már valamennyire számára, nem annyira „érdekesek”.*

Az afrikai viszonyokat illetően hazaküldött levelek az otthoniak számára könnyebben elképzelhetővé teszik a helyzetet, de kiolvasható belőlük, hogy az afrikai életkörülményeket az európai, otthoni feltételekkel összehasonlítva értelmezik. Így ír például Menyhárh a Kalocsai Néplapnak: „*Midőn néha a messze távolból az édes otthonra gondolok s az ellentéteket új afrikai hazám s az otthon között egymás mellé állítom: forró hálaérzet az isteni gondviselés iránt fogja el lelkemet, a ki bennünket otthon annyi jóval áraszt el.*”²⁸ Ez a levél nem sokkal Menyhárh Afrikába érkezése után íródott, érthető tehát a megdöbbenése a különbségek érzékelése kapcsán. Misszionáriusként a későbbiek folyamán is a feketék nyomorúságos helyzetére vonatkozóan ad tudósításokat, nemcsak a missziós lapoknak, de a világi Kalocsai Néplapnak is.²⁹

Czimmermannék tudósításai, illetve annak ténye, hogy Magyarországról is voltak misszionáriusok Afrikában, nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az otthoni közönség is élénkebb érdeklődést mutatott a missziók irányában, és azt anyagilag is jobban támogatta. Ezt kétféle módon tehetette meg: a pápa 1890-es körleveles felhívásának hatására a plébániákon keresztül, remélve, hogy Róma a missziós adomány elosztásának kapcsán „magyar érdekeltségűnek” veszi figyelembe a boromai államást, és Czimmermannéknak juttatja az összegyűlt alamizsnát,³⁰ illetve közvetlenül Czimmermannék segítségére is siethetett, mégpedig a missziós lapok közreműködése által. A misszióknak pedig a korábbi, 18. századi támogatások megvonása miatt szükségük is volt erre a forrásra, s a közönség érdeklődésének ébren tartására minden lehetőséget elkövettek: tartották a kapcsolatot az otthoni közönséggel.

A felhasznált források három lapból származnak. A Die Katholischen Missionen, mint említettem, az osztrák és délnémet tartományok katolikus olvasóközönségének készült. Ennek volt magyar nyelvű megfelelője a nagyváradi kiadású A Katholikus Hitterjesztés Lapjai. Ezek a lapok gyakran egymástól vették át a misszionáriusok leveleit és tudósításait, bár Czimmermann és Menyhárh mindkettőhöz külön is írt. A Kalocsai Néplap az előző kettőtől eltérően nem missziós lap volt, hanem helyi kiadású vidéki hetilap, amelyben a misszionáriusok személyes ismeretség és Kalocsához fűződő kötődésük nyomán jutottak nyilvánossághoz.

A Die Katholischen Missionen a Zambézi-misszió német ajkú misszionáriusainak működését kísérte elsősorban figyelemmel, és Czimmermannékat inkább osztrák, mint magyar származásúaknak tüntette fel. Ez érthető a lap részéről, hiszen nem magyar olvasóközönségnek szólt, hanem németnek. Czimmermann írásait láthatólag mindig szívélyesebb kommentárral vezette fel, amiben lehet, hogy német hangzású neve is halványan közrejátszhatott, de itt is inkább arról lehetett szó, hogy Czimmermann írásai Menyhárhéval ellentétben tárgyilagosabbak, hosszabbak és az afrikai egzotikum kiemelését megcélozva eladhatóbbak voltak, mint Menyhárh személyes problémákat felsoroló levelei.³¹ A másik közrejátszó körülmény valószínűleg az lehetett, hogy Czimmermann érkezett elsőként kettejük közül az afrikai kontinensre, így az osztrák–német olvasóközönség valószínűleg jobban ismerhette már, mint az újonnan bekapcsolódó Menyhárthot.

A Katholikus Hitterjesztés Lapjai – német nyelvű testvérlapjával összehasonlítva – már kicsit közelebbi kapcsolatot tartott fenn a magyar misszionáriusokkal. Természetesen nemzetiségükre vonatkozóan magyar voltukat emeli ki, hisz magyar olvasóközönségnek szólt a lap. Czimmermann leveleit az 1880-as években általában mindig teljes terjedelemben, a címlapon tette közzé. A lap szerkesztője Czimmermann szerepét mintegy kihelyezett tudósítóként értékelte, és

Czimmermann egyik levelében tett, a helyi éhínség körülményeinek részletesebb feltárására vonatkozó ígéretét így méltányolta: „*Hálás köszönet ft. Urnak abbéli szivességeért, hogy a messze távolban is megemlékezett szerény lapomról és becses dolgozatai által annak értékét emeli. Lapom tulajdonképpen nem irodalmi vállalat, előkészítője annak az időnek, melyben Magyarország is tevékeny részt fog venni a hitterjesztés áldásos munkájában.*”³² A Katolikus Hitterjesztés Lapjai közölte Czimmermann dolgozatait is, nemcsak leveleit és tudósításait.

A Kalocsai Néplap mentes volt a missziós lapoknál tapasztalt, alamizsna gyűjtésére vonatkozó célkitűzéstől, amely meghatározta a közlésre kerülő anyag jellegét. A Kalocsai Néplap Czimmermann és Menyhárhth minden levelét közölte, amelyek általában az érseki rezidencián dolgozó Lichtensteiger püspöknek szóltak, és az ő jóvoltából kerültek közlésre. A lapban – nyilván a helyi közönség érdeklődésének megfelelően – nem szerepeltek Czimmermann tudományos jellegű dolgozatai, a kalocsai közösség inkább mint körükből messzire elszármazott emberre és életének további alakulására volt kíváncsi. A helyi lap szerkesztője a levelekhez mellékelte hozzáfűzéseiben, valamint a hallomás alapján szerzett információk közlésekor – amilyenl a másik két lap esetében nem találkozunk – figyelemre méltó képet tár elénk a kalocsaiak állásfoglalásáról a misszionáriusok tevékenységével és rendeltetési helyével kapcsolatban.

Arra vonatkozóan, hogy a helyi közvélemény miként értékelte Czimmermann Afrikába távozását, a szerkesztő megjegyzi, hogy nagyon sokan nem értik, miért tette, és „hazafiatlan” cselekedetnek tartották.³³ Afrika ugyanis kívül esett a magyar nemzeti törekvések érdekkörén, és nem győzöm hangsúlyozni, hogy nagyon távolinak tűnt az ország közvéleménye számára, így a kontinens iránt való nemzetközi érdeklődés Magyarországot alig érintette. Afrika csupán érdekes színfoltként jelent meg a magyar sajtó hasábjain. A magyar misszionáriusok helyzetét ismét összehasonlíthatjuk a Livingstone-t kísérő publicisztikai nyilvánossággal. Nagy-Britannia „nemzeti” érdekeltségekkel rendelkezett a Livingstone által bejárt területeken. Mind magánleveleiben, mind pedig hivatalos jelentéseiben Livingstone igyekezett az érdeklődést fokozni, és a portugál gyarmat életét nemcsak európaiként és keresztény misszionáriusként – még ha éppen protestáns is volt –, hanem saját hazája nemzeti érdekeltségeit tekintetbe véve ítélte meg.

Czimmermann kalocsai látogatása 1889–1890 fordulóján anyagi szempontból is sikeres volt, előadásai számos érdeklődőt és adományozót vonzottak. A látogatás után a lap keretei között továbbra is igyekeztek fokozni a munkájuk iránti érdeklődést. A kalocsai közönséghez szóló leveleik hangvétele végig melegebb és őszintébb marad, mint Livingstone magánleveleinek hangvétele. Vele ellentétben a magyar misszionáriusok mentesek voltak attól, hogy az afrikai eseményeket nemzeti szemléletmódhoz kössék. Sem lehetőségük nem volt rá, sem érdekük nem fűződött hozzá. Az afrikai viszonyokat, így a bennszülöttek viselkedését, az életkörülményeket, valamint a rabszolgaságot az Európában általánosan elterjedt szemlélet szerint, illetve misszionáriusként keresztény egyházi elvek szempontjából ítélték meg. A portugálokkal kapcsolatos véleményük azonban inkább a rendet ért atrocitások jegyében alakult ki, mivel magyar emberként semmiféle ellentétük nem lehetett az Európa másik felén elterülő országgal.

Az utókor értékelése

Afrika 19. századi magyar megítélése még Czimmermann és Menyhárh tevékenysége ellenére is maradt egyfajta „álom a trópusokról”. Ahogyan azt Hobsbawm olyan találóan megfogalmazta az Osztrák–Magyar Monarchia polgárainak a gyarmatosítás kérdéséhez való hozzáállásával kapcsolatban: „Még a Habsburg Bécsben is, érdektelenül a tengerentúli gyarmatok iránt, egy ashanti falu elbűvölte a turistákat. Nem a vámos Rousseau volt az egyetlen ember, aki a trópusokról álmodott.”³⁴

Mint Dorothy Helly 1987-ben megjelent, Livingstone afrikai munkásságát értékelő könyvében is tapasztalhattuk, a brit misszionárius tevékenysége nemcsak hogy még több mint száz évvel halála után is szakmai vita tárgyát képezte, de a személyét körüllegő nimbusz sem látszik megkopni a brit szakirodalom oldalain sem. „Livingstone-t, a nagy misszionárius felfedezőt egy nemes, jámbor ember képében őrizte meg a közemlékezet, aki az afrikaiakkal való kapcsolatában az emberi viselkedés legmagasabb ideáljait testesítette meg.”³⁵ Nézzük meg ezután, hogy Magyarországon az elmúlt több mint száz év leforgása alatt foglalkoztak-e, és ha igen, milyen mértékben és hozzáállással Czimmermann és Menyhárh hagyatékával; tapasztalható-e esetükben a livingstone-ihoz hasonló mitologizálás?

A vizsgálatot a magyar történelmi eseményeket és az ideológiai háttér változását figyelembe véve három korszakra lehet bontani. Az első Menyhárh 1897 végén bekövetkező halálától 1918-ig, a Monarchia felbomlásáig számítom. Az első velük kapcsolatos összefoglaló mű 1897-ben íródott, Cziráky Gyula jóvoltából, és egy hiteles kiadványokkal foglalkozó kiadó jelentette meg. Cziráky munkájának a hangzatos *A mi apostolaink* címet adva, inkább Czimmermannék missziós munkáját és egyházi kötelekét emelte ki, szűkebb életrajzi adatokra támaszkodva, de idevágóan elsőként felvetve Czimmermann megmérgezésére vonatkozó elméletet. Ezzel a szerző inkább a hittérítő nemes jellemét akarta szembeállítani a vad afrikai bennszülöttek kegyetlenkedésével – hiszen Menyhárh korabeli beszámolójából is kitűnik, hogy Czimmermann 1894-es halálát betegség, nem pedig erőszak okozta. Ezt az elméletet azonban Czirákytól többen is átvették, így Velics László jezsuita életrajzíró is, aki Kalocsán eltöltött korai évei alatt személyesen is megismerte a két atyát. Erre az ismeretségre is alapozva 1902-ben megjelent könyve nagyon részletes adatokkal szolgál mind Czimmermann és Menyhárh életére vonatkozóan, mind pedig az általa is ismert kalocsai működésükkel kapcsolatban. Afrikai tevékenységükre vonatkozóan a missziós lapokból nyerte információit. Könyvében természetesen a misszionáriusok jezsuita voltát emeli ki inkább, és nem magyar nemzetiségüket hangsúlyozza. A portugál kormány „szerencsétlen rendelkezéseit” a jezsuitákkal való ellentétük alapján ítéli el.³⁶

Az 1919–1945-ig terjedő korszakot a misszióelméleti munkák megsokszorozódása miatt a missziótörténet-írás korának nevezhetjük. Kool szerint a „missziótörténet-írásnak erőteljesen teológiai vonásai vannak”,³⁷ ami a két világháború közötti időszak magyar katolikus missziótörténet-írását is jellemzi. A vizsgált könyvek alapján azonban azt is kiemelném, hogy ezeket a szintén főleg életrajzi és munkásságuk értékelésére vonatkozó könyveket erőteljes nemzeti jelleg is áthatja, amely párhuzamba állítható a korszak keresztény-nemzeti ideológiai hátterével. A Czimmermannék tevékenységéről szóló munkák láthatóan valamennyien az előző művek, főként Velics könyve alapján készültek, de immár népszerűsítő céllal, a nagyközönség számára. A misszionáriusok magyar voltának hangsúlyozására elég

csupán a címeket figyelembe venni: 1930-ban *Magyarok Zambézi őserdeiben* címmel, egy egyházi kiadó jóvoltából, 1936-ban pedig magánkiadás keretében *Magyar hősök öt világrészen* címmel jelent meg Czimmermann és Menyhárth életével is foglalkozó mű. Az érdeklődés ébren tartásában szerepet játszhatott az is, hogy a két világháború közötti korszak a missziós mozgalom virágzásának a kora volt, amelyből a magyarok is kivették a részüket, mind a katolikusok, mind a protestánsok jóvoltából. Czimmermannék tevékenységének bemutatása pedig valószínűleg ezen széles körű tevékenység kezdeteit hivatott igazolni.

A második világháború után sokáig nem foglalkoztak a két misszionáriussal. Ennek egyik oka a politikai átalakulások hatására a katolikus egyház és vele a katolikus küldetés mozgalom erejének hanyatlása volt, de az új politikai ideológiának valóban nem is volt többé szüksége a katolikus misszionáriusok hőssé emelésére – más jellegű hősöket igyekezett az ország elé állítani. A 19. századi magyar utazók iránti érdeklődés is csupán az új rendszer konszolidálását követően élénkült meg újra, párhuzamosan az egykori gyarmatok függetlenségi mozgalmainak kiteljesedésével, ami a kelet-közép-európai marxista kutatók számára is bőséges témával szolgálhatott. Magyarországon a korábbi évtizedek Afrikára vonatkozó forrásait elsősorban a földrajz kutatói sajtóították ki, és Czimmermannék anyagát is ebből a szempontból értékelték. Egy 1973-as jubileumi könyvben, a Magyar Földrajzi Társaság megalakulásának századik évfordulója kapcsán például – bár nagyon röviden utaltak rá, hogy jezsuita „tanárok” voltak eredetileg – afrikai tartózkodásuknak lényegeként egész mást emelnek ki: „...eredményes földrajzi előtanulmányok és kutatások után vállalták egy missziós állomás vezetését a portugál Mozambik területén. A Zambézi-vidéken a bennszülöttek igazi jótévőjeként tevékenykedtek halálukig, közben nagy jelentőségű etnográfiai, növényi és tájföldrajzi megfigyelésekkel, gyűjteménnyel gazdagították a Zambézi vidékére vonatkozó ismereteinket.”³⁸

Mind Czimmermannról, mind pedig Menyhárthról tudjuk, hogy semmiféle komolyabb földrajzi előtanulmányokat nem folytattak, Czimmermann kifejezetten bölcsészettudományi képzésben részesült, Menyhárth ugyan a teológia mellett valóban végzett természettudományi tanulmányokat, de botanikai érdeklődésű lévén, ebben az irányban haladt tovább. Az „afrikaiak jótévőjeként” való bemutatásuk a marxista ideológiának a tudományos életben is megjelenő hatása. Az említett munkában ugyanis azt emeli ki a szerző, hogy lám, magyarok is voltak Afrikában, akik azonban nem vettek részt a gyarmatosításban, mert portugál területen szolgáltak, ahol mindenben a helyi bennszülöttek segítségére voltak. Ami pedig Czimmermann és Menyhárth a magyar tudományos ismeretek bővítésében játszott szerepét illeti, nos Menyhárth növényteni érdemei valóban vitathatatlanok, de ami a néprajzi gyűjtéseiket illeti, Budapest igazából nem volt vevő ezekre az ismeretekre, és a Czimmermann által felajánlott tárgyakra sem. Csupán kevés anyag maradt tehát fenn utánuk, aminek nagy része a második világháború alatt el is tűnt.

Az 1980-as években hasonló szemlélet alapján a szintén földrajzi végzettségű, magát Afrika-kutatónak valló Krizsán László foglalkozott behatóbban Czimmermann István és Menyhárth László afrikai munkásságával. Krizsán levéltári kutatásokat folytatott a két misszionárius magyarországi előéletének minél részletesebb feltárása érdekében, afrikai tevékenységüket azonban a 19. századi mozambiki háttér megértésére tett kísérlet leghalványabb jele nélkül elemzi. Munkájának általános ismereti háttereként megelégszik a Magyarországon is

hozzáférhető Afrikára vonatkozó, a marxista történetírás szellemében fogant információkkal, amelyek legalább az adatokat tekintve segítségére szolgálhatnának. Mivel tanulmányaiban a szakirodalmi utalásokban nyomát sem látjuk bármiféle történeti, néprajzi vagy akár még földrajzi jellegű munka felhasználásának – kivéve az 1964-ben megjelent Sík Endre-könyv általa írt recenzióját, amelynek adatait szintén nem építi be későbbi munkáiba –, írásai azt a benyomást keltik, hogy tulajdonképpen fogalma sincs a korról, és így a misszionáriusok tevékenységének körülményeiről. Ezen előzmények után nem csoda, ha tanulmányaiban Czimmermann és Menyhárhó életrajzára és a korábbi cikkek alapján kizárólag afrikai munkásságukra – azt mindenféle kontextusától megfosztva – koncentrálnak, de ugyanakkor ezek kapcsán is történeti-néprajzi jellegű elemzésbe próbál bocsátkozni. Egyik ilyen általa kiemelt aspektus Czimmermann gyakorlati oktatási módszere, amelynek során – jezsuita missziós gyakorlat szerint – a helyiek nyelvét igyekezett kis missziós iskolájában meghonosítani, és oktatásához különböző segédanyagot szerkeszteni. Krizsán ezt a tevékenységét „a nyungve írásbeliség megalkotásának” nevezte, „hatalmas kultúrtörténeti jelentőséget”³⁹ tulajdonítva ennek az egész külmisziói mozgalom számára mindennapi módszernek. Ez a szerinte „hatalmas, és túlzás nélkül állíthatjuk, hogy egész Afrika művelődése szempontjából igen jelentős teljesítmény”⁴⁰ ilyen jellegű értékelésénél azért azt sem ártott volna figyelembe venni, hogy az említett nyelv Afrika lakosságának csupán igen kicsiny hányadát érintette, és korábban Mozambik más területeire és más népcsoportjaira vonatkozóan voltak már hasonló, szép eredményt produkáló kísérletek. Ilyen volt például Courtois francia jezsuita atyának a bembák között végzett munkája, de Livingstone naplóbejegyzésére gondolva egészen a korai időkben is készülhettek bibliafordítások a helyiek nyelvén.

Krizsán az oktatás kapcsán megjegyzi: „a szülők a világ e térségében nem iskolába küldték gyermekeiket, hanem eladták rabszolgának”.⁴¹ Arra vonatkozóan most inkább nem tennék megjegyzéseket, hogy ha a szerző esetleg rendelkezett volna a 19. század utolsó harmadára jellemző, akár csak Európa egyes részein a gyerekek helyzetére és az oktatás körülményeire vonatkozó ismeretekkel, és nem feltétlenül saját korával hasonlított volna össze a források alapján kialakuló képet, akkor milyen más gondolatokat vehetett volna papírra. Sokkal érdekesebbnek tartom itt a rabszolgaságra vonatkozó megjegyzését, amit szintén a kellő történeti és antropológiai ismeretek hiányában kritika nélkül vesz át Menyhárhóktól, lényegében száz évvel később is ugyanazt az akkorra már meghaladottnak számító konzervatív-keresztény európai felsőbbrendűségi tudaton alapuló és a 20. század végén máshol már faji megkülönböztetésnek számító vélekedést, és adja tovább publikációjában 1986 februárjában a magyar közvéleménynek.

Eszem ágában sincs most, tizenöt év távolából mindenkit megkövezni, hiszen bírálatom megírásakor igyekeztem azért a kor általános ideológiai áramlatát szemmel tartani. Ennek jegyében nem is hozok fel több példát Krizsán munkásságát értékelve. A fenti néhány gondolat elég bizonyítékul szolgálhat arra vonatkozóan, hogy Magyarországon a közvélemény még az 1980-as évek közepén is hajlandó volt befogadni és kritika nélkül elfogadni olyan kijelentéseket, amelyek létjogosultságát akkor már egy emberöltő óta megkérdőjelezték a világ más tájain. És ezért szerintem nemcsak a korban uralkodó, a politikai ideológiát követő tudományos eszmerendszert kell felelőssé tenni, hiszen a rendszerváltás után is jelentek meg olyan írások a két misszionáriussal kapcsolatban – mind Krizsán, mind pedig az ő irányvonalát követve

még 2001-ben is Bödök Zsigmond jóvoltából –, amelyek hangvétele mit sem változott az eltelt évek és változások hatására.⁴²

Jegyzetek

- ¹ Missio Centralis Africae. In: Pécsi Püspöki Levéltár, Circulares 1869–1872. 2160/1872.
- ² „...az alsó Zambézi-misszió ismétetlen szeretetteljes támogatásban részesült Ausztriától. Igen, az igazat megvallva mi, szegény Zambézi-misszionáriusok inkább csak Ausztria–Magyarország szeretett katolikusainak alamizsnáiból élünk...” Nachrichten aus den Missionen. Südafrika. Jesuitenmission am untern Sambesi. In: Die Katholischen Missionen, 26. Jhg. 1897–1898/10. 233.
- ³ Borsos Balázs: Szafari a pále, pále. A gróf Teleki Samu vezette expedíció (1887–1888) szerepe és jelentősége Kelet-Afrika néprajzi felkérésében. „Magyar Etnológia” 3. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1998. 46–49.
- ⁴ Idézi Bangha Béla: A Jezsuita-Rend és ellenségei. „Katholikus Könyvtár” X. kötet, a „Magyar Kultúra” kiadása, Budapest, 1928. 123.
- ⁵ Uo. 134.
- ⁶ Idézi Miklósi László: Magyar hősök öt világrészen. Korda RT. Nyomda, Budapest, 1936. 100.
- ⁷ Krizsán László nagy hangsúlyt fektet erre a szempontra a misszionáriusok munkáját értékelve, és külön levéltári kutatásokat folytatott Czimmermann és Menyhárh elölétének minél részletesebb megismerésére. Véleményem szerint az itthon töltött fiatal évek dokumentumai nem adhatnak lényegi, meghatározó információt arra vonatkozóan, hogy harminc évvel később mit miért tettek egy másik földrészén. A személyes érdeklődést, képességeket valóban lényegesnek tartom, de számomra ezek is csupán az elemzés szempontjának egyik komponensét jelentik, és sokkal fontosabb, hogy a hazai képzés, illetve más információforrás jóvoltából milyen elképzeléssel rendelkeztek Afrikáról általában és konkrétan rendeltetési helyükről, illetve ez a kép változott-e, és ha igen, milyen módon az eltöltött évek során. Ezt szem előtt tartva nem kívánok részletesebb életrajzi leírást adni a misszionáriusokról, erre vonatkozóan bőseges információt találhat az érdeklődő Krizsán László munkáiban. Ld. *Krizsán László: Magyar utazók Afrikában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994.
- ⁸ Itt szeretném megjegyezni, hogy Czimmermann első rendeltetési helye is először Grahamstown, az egységes Zambézi-misszió központjának számító jezsuita központi misszió. Innen utazik majd csak tovább portugái területre, először Quelimane-ba, majd rendeltetési helyére, Boromába. (Kalocsai Néplap, IX. évf. 5. szám, 1886. február 4. 33.)
- ⁹ Miklósi László: Magyar hősök öt világrészen. Korda Rt. Nyomda. Budapest, 1936. 100. és Lévay Mihály (szerk.): A katolikus hittérítés története. II. kötet, Franklin Társulat, Budapest, é. n. 501.
- ¹⁰ Magyarok Zambézi őserdeiben. A zambézi magyar misszió története. In: „Katolikus Missziók” Lapja, Europa Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1930. 24–25.
- ¹¹ Menyhárh László tengeri naplója 1891-ben jelent meg a Jézus Szentséges Szívének Himőke mellékleteként. Az utazást illetően a Magyarok Zambézi őserdeiben. A zambézi magyar misszió története című könyv 1890. május végére teszi az indulást Lisszabonból, de Menyhárh naplója szerint 1889. július 9-én érkeztek meg Quelimane-ba.
- ¹² Például Kelet-afrikai néptörzsek. Irta ft. P. Czimmermann István afrikai hithirdető. In: A Katolikus Hittérjesztés Lapjai, VII. évf. 3. füzet, 1888. március. 41–45. Die Moraves am Sambesi. Mitgetheilt von P. Stephan Czimmermann S. J., Missionär am Sambesi. In: Die Katholischen Missionen, 15. Jhg. 1887/3. 49–51., Az afrikai növények eredetéről. Irta: ft. P. Czimmermann István afrikai hithirdető. In: A Katolikus Hittérjesztés Lapjai, VIII. évf. 10. füzet, 1889. december. 183–186.
- ¹³ Menyhárh László S. J. Afrikában a Zambezi folyamon. Napló (Másolat). Kalocsai Érseki Levéltár, KÉL 1. a. Diversa – 1166/1981. sz. ad.
- ¹⁴ Weld, Alfredo R. P. D. C. D. G.: Catalogus „Missionis Zambesensis” Societatis Jesu. In: La nuova missione dello Zambese. Presso Luigi Manuelli Libraio, Firenze, 1881. 8.
- ¹⁵ Itt jegyezném meg, hogy a két hittérítő vélekedéséről a nem európai, arab és indiai származású lakossággal kapcsolatban már csak azért sem térek ki részletesebben, mert a források nagy része a fekete és félvér („néger”, „szerecsen”, „mór”) lakossággal való kapcsolattartás körülményeiről szolgáltatnak inkább információt. Ennek legfőbb oka, hogy az említett csoportok inkább a tengerparti települések lakosságát gyarapították, míg Czimmermann és Menyhárh a belső vidékeken tartózkodott általában, ahol csak elenyésző számban fordultak elő.
- ¹⁶ Hauer Ferenc S. J.: P. Menyhárh László megfigyelései Afrika belsejében. 1890. május 22.–1897. november 16. In: A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Katolikus Főgimnázium Értesítője az 1912–1913. iskolai évről. Jurcsó Antal Könyvnyomdája, Kalocsa, 1913. 27.

- ¹⁷ Uo. 15.
- ¹⁸ Czimmermann és Menyhárth a helyiek – gyakran mind a feketék, mind a félvérek, ezen utóbbiakat néha „mórokként” is besorolva, talán a „mórok kapitánya” félhivatalos cím miatt – elnevezésére alkalmazott „néger” megjelöléssel kapcsolatban megjegyezném, napjainkra használata – éppen a 19. századi ideológiai töltete miatt – elvesztette létjogosultságát, azonban az 1880–1890-es években még általánosan használt és elfogadott fogalom volt.
- ¹⁹ Napló. Irta Menyhárth László S. J. tengeri utazásában Afrika felé. A „Hirnök” melléklete. 1891. In: Jézus Szentséges Szívének Hirnöke, XXV. évf. 1–2–3. szám, 1891. január–február–március. 30.
- ²⁰ Ft. Czimmermann István Zambézi-i hithirdető urnak levele „A kath. hitlejtes lapjai” szerkesztőjéhez. In: A Katholikus Hitlejtes Lapjai, V. évf. 9. füzet, 1886. november. 163.
- ²¹ „Mint hogy néhány hónapja a portugál kormány a zsamok néger törzsfőt, Bongát hatalmába kerítette, visszahódítva az ármánnyal és erőszakkal kisajátított földeket, a közlekedés ismét könnyebbé és biztonságosabbá vált, ünnepezt Tete és környéke, és hitte, élvezheti a békét. Azonban örömük nem tartott sokáig. Noha Bongát, a fő lázadót elfogták, és Timorba szállították, de számos követője és segítője életben maradt és jó egészségnek örvendett.” Nachrichten aus den Missionen. Südafrika. In: Die Katholischen Missionen, 17. Jhg. 1889/4. 89–90.
- ²² Afrikai missió-élet a Zambézi alvidéken. In: A Katholikus Hitlejtes Lapjai, VIII. évf. 5. füzet, 1889. május. 83.
- ²³ Ft. Czimmermann István Zambézi-i hithirdető urnak levele „A kath. hitlejtes lapjai” szerkesztőjéhez. In: A Katholikus Hitlejtes Lapjai, VI. évf. 9. füzet, 1887. november. 163.
- ²⁴ Hírek P. Czimmermannról a Zambézi missióból. In: Kalocsai Néplap, XI. évf. 11. szám, 1888. március 17. 82.
- ²⁵ Afrikából. In: Jézus Szentséges Szívének Hirnöke, XXVI. évf. 9. szám, 1893. szeptember. 264.
- ²⁶ Loanda földelzeten, Madeira felé, 1890. május 23. In: Jézus Szentséges Szívének Hirnöke, XXIV. évf. 8. szám, 1890. augusztus. 239–240.
- ²⁷ Napló. Irta Menyhárth László S. J. tengeri utazásában Afrika felé. A „Hirnök” melléklete. 1891. In: Jézus Szentséges Szívének Hirnöke, XXV. évf. 1–2–3. szám, 1891. január–február–március. 37.
- ²⁸ Pater Menyhárth levele Afrikából. In: Kalocsai Néplap, XV. évf. 25. szám, 1892. június 18. 210.
- ²⁹ Lásd például Kalocsai Néplap, XIV. évf. 18. szám. 1891. május 2. 139.
- ³⁰ A Pécsi Püspöki Levéltárában a körlevelek átnézésekor például azt tapasztaltam, hogy az 1890-es évtől kezdve évről évre nő az afrikai misszióknak szánt támogatások összege. Arra vonatkozóan, hogy ez Czimmermannék hatására történt-e, nem találtam utalást, bár az országos missziós lapok és pécsi jezsuita közösség jóvoltából valószínűleg tudhattak a magyar misszionáriusok afrikai jelenlétéről.
- ³¹ A DKM is közölte, gyakran a címlapon megjelentette Czimmermann nagyobb lélegzetű írásait, mint például Die Moraves am Sambesi Mitgetheilt von P. Stephan Czimmermann S. J., Missionär am Sambesi. In: Die Katholischen Missionen, 15. Jhg. 1887/3. 49–51.
- ³² A Katholikus Hitlejtes Lapjai, V. évf. 9. füzet, 1886. november. 165.
- ³³ Kalocsai Néplap, XII. évf. 36. szám., 1889. szeptember 7. 293.
- ³⁴ Hobsbawm, E. J.: The Age of Empire 1875–1914. „History of Civilization”. Pantheon Books, New York, 1987. 71.
- ³⁵ Helly, Dorothy O.: Livingstone’s Legacy. Horace Waller and Victorian Myth-Making. Ohio University Press, Athens–Ohio–London, 1987. 27.
- ³⁶ Velics László S. J.: Magyar jezsuiták a XIX-ik században. Kézirat gyanánt. Kalksburg, 1902. 77.
- ³⁷ Kool, Anne-Marie, Dr.: Az Úr csodálatosan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom 1750–1950. I. kötet. „Missziológiai Tanulmányok”. Harmat Protestáns Missziói Tanulmányintézet, Budapest, 1995. 6–7.
- ³⁸ Gergely Pál: Idegen földre vándorolt magyar utazók a XIX. századból. In: Havasné Bede Piroška–Somogyi Sándor (szerk.): Magyar utazók, földrajzi felfedezők. A Magyar Földrajzi Társaság megalakulásának századik évfordulójára 1872–1972. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. 235–236.
- ³⁹ Krizsán László: A nyugve írásbeliség megteremtője. In: Vigilia, 51. évf. 2. füzet, 1986. február. 113–121.
- ⁴⁰ Uo. 115.
- ⁴¹ Uo. 117.
- ⁴² Bödök Zsigmond: Világjáró magyarok. Dunaszerdahely, 2001.

VIDKUN QUISLING PÁLYÁJA ÚJ, MONOGRAFIKUS ÉLETRAJZA TÜKRÉBEN

„Vidkun Quislingnek egyedülálló szerepe van a modern történelemben. (...) Nevének jelentése azonossá vált az árulóval. Még ma is, amikor a világ már elfeledte a második világháborúban betöltött szerepét, a *quisling* névvel illetik azokat a személyeket, akik idegen hatalomnak árulják el saját országukat.” Ezekkel a sorokkal vezeti be könyvét Oddvar Høidal, a San Diego State University norvég származású történészprofesszora.

A „Quisling – tanulmány az árulóról” című biográfia nem csupán Quisling életútját kíséri végig.¹ Összetett személyiségének azokat a titkait is kutatja, amelyek a „Quisling-rejtély” megalapozói. A terjedelmében sem szerény alkotás az első igazán teljes Quisling-életrajz; az „áruló” magánéletről és politikai munkásságáról is szóló alapmű. Az 1980-as évek végén a norvég történetírásnak új fejezete nyílt, amely elosztatta a Quislinget és pártját, a Nasjonal Samlingot (NS, Nemzeti Tömörülés) övező homályt is Norvégia modern kori történetében. Több norvég történész, köztük Nils Ivar Agøy és Odd-Bjørn Fure, járult hozzá ahhoz, hogy a norvégok számára emészthetővé váltak e kényes korszak eseményei. Írásunk szokatlan terjedelmét indokolja, hogy a könyv olyan értékes részleteket tár fel Quisling életútjáról és a norvég belpolitika eseményeiről a német megszállás alatt, amelyek nem csak a magyar olvasó előtt ismeretlenek. A mű alapján készült el az NRK televíziós csatorna számára az a Quislinget bemutató dokumentumfilm-sorozat, amelyet a norvég nézők 2002 decemberében kísérhettek fgyelemmel.

A 724 oldalas, kronologikus felépítésű könyv 18 fejezete Quisling életének egy-egy meghatározó szakaszát tárgyalja. A könyv elején megismerhetjük a fiatal Quisling munkakapcsolatát a nemzetközileg elismert norvég sarkkutatóval, Fritjof Nansennel. A szerző tisztázza az ambiciózus katonatisztnak a norvég belpolitikában betöltött szerepét, és elemzi Quisling védelmi miniszteri működését. Fény derül a „főrernek” (vezér) és pártjának, a Nasjonal Samlingnak a németországi összekötéseire. Høidal fontos adalékokkal szolgál a Norvégia német megszállása utáni eseményekhez, és beszámol a náci Gauleiter Terboven és Quisling között kibontakozó hatalmi harcról. A biográfia végén értékes függelékrész található, amely a zárszót, a jegyzeteket, a felhasznált irodalom és forrásanyagok listáját, valamint a név- és tárgymutatót foglalja magába.

A bevezetőt követő első két fejezet Quisling gyermekkorával és tanulmányaival foglalkozik. Szigorú protestáns hagyományokat követő család negyedik gyermekeként születik 1887. július 18-án. Apja Jon Laurits protestáns lelkész. Vidkun Abraham Laurits Jonssøn Quisling a norvégiai Gjerpenben töltött gyermekévei után, 1905 szeptemberében a krisztániiai (ma Oslo) katonai iskolában kezdi meg tanulmányait. Az itt töltött évek alatt már különleges akaratról és szorgalomról tesz tanúbizonyságot: 1908-ban osztályelsőként fejezi be az iskolát. 1911-ben az addig valaha is elért legjobb eredménnyel zárja a katonai főiskolán végzett tanulmányait; ennek jutalmaként a király audiencián fogadja.

A norvég katonai főparancsnokságon kap állást, hamarosan kapitányi rangban. Itt is megállja a helyét: kitartó a fizikai megterhelésnél, beosztottjaival határozott fellépésű, de sohasem goromba. Mindenütt tiszteletnek örvendő; hallgatag, visszahúzódo természete katonai körökben legendás. Az emberi kapcsolatok

kialakításánál puritán életmódja nem válik előnyére. Széles körű tudása elismeréseként viszont – Quisling jártas a történelemben, a matematikában és a filozófiában – kollégái maguk között professzornak hívják. A főparancsnokság megbízásából 1918 májusában Oroszországba utazik. Itt ismerkedik meg az akkori oroszországi norvég kereskedelmi konzullal, Fredrik Prytzcel, aki Quisling későbbi politikai karrierjének alakulásában meghatározó szerepet játszik. Quisling Moszkvából hazatérve, meglepő módon, lelkesedéssel beszél kollégáinak a bolsevik forradalomról. A Tidenes Tegn című norvég folyóirat 1923. október 2-i száma közli cikkét, amelyben kifejti véleményazonosságát az Arbeiderpartiettel (Munkáspárt), és felszólítja Norvégiát, hogy ismerje el de jure a Szovjetuniót. Szovjetbarát cikke 1925. február 21-én a Kommunistbladetban (Kommunista Lap) is megjelenik. A szerző beszámol a Quisling és az Arbeiderpartiet nagy befolyású vezetője, Martin Tranmæl közötti 1924-es találkozásról, amely során Quisling bolsevik példára vörös gárda megszervezésére buzdít, és felajánlja szolgálatait ennek vezetésére. Az Arbeiderpartiet elutasítása után a Norges Kommunistiske Partinak (Norvég Kommunista Párt) felajánlja, hogy a főparancsnokság kötelékein belül „fontos adatokkal szolgálna a forradalmi munkásosztály számára”.

Két évig a finnországi norvég nagykövetségen dolgozik. Fritjof Nansen a Vöröskereszt megbízásából oroszországi humanitárius szolgálatot szervez, amelynek keretében Quisling először Oroszországba, majd onnan tovább, Ukrajnába utazik. Ezt a munkát is lelkiismeretesen végzi. Rövid otthoni tartózkodás után visszatér Ukrajnába. 1923-ban kilép a főparancsnokságból, saját kérésére 1928-ig tartalékos tiszti állományba kerül. Høidal a következőképpen értékeli Quisling döntésének súlyát: „Kilépése a főparancsnokságból saját maga számára személyes tragédiát, de az ország számára nemzeti tragédiát jelentett.”

A szigorú erkölcsi normák szerint nevelkedett Quislinget különös kapcsolat fűzi élete két szerelméhez. Első feleségével, a nála 18 évvel fiatalabb, akkor 17 éves Alekszandra Andrejevna Voronyinával 1922 augusztusában az ukrajnai Harkovban köt házasságot. Egy évvel később megismerkedik Maria Paszecsnyikovával, akinek Mrs. Mary Quisling névre Nansen-igazolványt állíttat ki, amellyel szeretője szabadon utazhat ki az országból. Quisling 1924 nyarán a két nő társaságában tér vissza Oslóba. Míg Alekszandra az oslói Erling Skjalgsson utca lakója, a férj Mariát valódi feleségként mutatja be a családnak. A furcsa helyzetre a feleség talál megoldást: franciaországi nagynénjéhez utazik, ahonnan többet nem tér vissza. 1931-es kínai útja során egy orosz ortodox püspök érvényteleníti Quislinggel kötött házasságát. A bigámiára csak Quisling halála után derül fény.

Quisling a Népszövetség megbízásából 1923-tól 1925-ig Nansennal együtt az örmény menekültek megsegítésén dolgozik a Balkánon és a Kaukázusban. Nansen hivatalos képviselőjeként 1927-ig Moszkvában működik. Politikai vonatkozásban és emberi tulajdonságok alapján is igyekezik magát azonosítani a humanista Nansennel. Ám kettejük között sohasem alakul ki igazi barátság, kapcsolatuk a hivatalos korlátokon belül marad. Høidal megjegyzi, hogy Nansen nagyra értékelte Quisling munkáját.

Quisling 1925-ben Moszkvában ismét találkozik Fredrik Prytzcel, aki ekkor ismerteti vele rasszista nézeteit. Prytz az „északi” származás, akár skandináv, akár orosz, felsőbbrendűségét hirdeti. Feketepiaci valutaüzérékseineél Quisling játssza az összekötő szerepét: a külföldi valutát – túlnyomórészt angol fontot – ő váltja át rubelre feketepiaci árfolyamon.

Mikor 1927. május 26-án Nagy-Britannia megszakítja diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval, Norvégia veszi át a közvetítő szerepét. Quisling új munkaköre a brit érdekek képviselője lesz a moszkvai norvég nagykövetségen; fizetését az angol kormánytól kapja. 1929 decemberében helyreáll a két ország közti diplomáciai kapcsolat, Quisling állása feleslegessé válik. Még ugyanebben a hónapban Maria kíséretében végleg hazautazik. A nem érvénytelenített házasság és a törvénytelen pénzügyletek Quisling morális ítélőképességének elvesztését okozzák. Høidal ezek vonatkozásában kiemeli Quislingnek azt a meggyőződését, hogy a szorult helyzetekben meghozott rossz döntései az egyedüli jó megoldásokhoz vezetnek.

Közben Norvégiát sem kerüli el az 1929-es gazdasági válság hatása. A rossz gazdasági helyzetben a három polgári tömörülés – a Bondepartiet (Parasztpárt), a Frisinnige Venstre (Szabadelvű Baloldal) és a Fedrelandslaget (Hazafias Csoport), amely utóbbinak Quisling 1925-től tagja – antiparlamentáris megoldásokat kínál a gondok orvoslására. Mussolini fasizmusát tartják követendő példának. Quislingnek hazatérése után szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy távolléte alatt a főparancsnokságnál dolgozó volt kollégái karrierjük csúcsára jutottak. Személyes ambíciói és karrieréhsége kielégítésére a radikális politikai irányvonalat követő antiparlamentáris-nacionalista csoportok felé sodródik. 1930 őszén megalapítja a Nasjonal Samling elődjét, az Økonomisk Verneplikket (Gazdasági Hadkötelezettség). A szervezet hivatalosan is „a forradalmi Arbeiderpartiet elleni frontként” jön létre, és ekkor már rasszista vonásoktól sem mentes. Az ØV Nordiske Folkereising i Norge (Északi Népfelkelés Norvégiában) nevű utódszervezete 30 taggal 1931. március 17-én tartja alakuló ülését Quisling vezetésével. Az elnök maga fogalmazza meg a szervezet rasszista alaptételét: „Ennek a népfelkelésnek arra a tényre kell épülnie, hogy a norvégek a többi skandináv néppel együtt annak a nagy népcsaládnak a magját alkotják, amely az emberiség legértékesebb faja: a nagy északi faj.” Høidal rámutat arra, hogy Quisling és Prytz a szervezetet az NSDAP mintájára a munkások pártjaként proklamálja. A politikai csoportot csak a fennálló politikai rendszerrel elégedetlen kiszámú radikális polgári kör támogatja. Quisling a taglétszám növelésére és a támogatók toborzása érdekében, Mussolini fasciójának mintájára valamennyi társadalmi rétegben úgynevezett sejtek felállítását javasolja, de nem határozza meg ezek feladatait, sem működésük módját.

A könyv harmadik fejezete Quisling védelmi miniszteri működését tárgyalja. 1931 májusában a Venstre (Baloldali Párt) vezette kormány bukása után a nem szocialista pártok a Bondepartietet kérik fel kormányalakításra. A 9 kormánytag közül csak négy Bondepartiet-tag, de a többi is szimpatizál a párt nézeteivel. Peder Kolstad miniszterelnök Vidkun Quislinget nevezi ki védelmi miniszternek. Quisling kinevezése után nem sokkal heves támadások célpontja lesz. Az Arbeiderbladetben (az Arbeiderpartiet hivatalos pártlapja) orosz feketepiaci üzérkedéseiről szóló cikk jelenik meg. További írások politikai szervezetét, a Nordiske Folkereisinget fasiszta vagy fasisztoid jelzővel illetik. Még élesebb bírálatokat vált ki vezető részvétele a menstadi munkásfelkelés leverésében. A munkások megfékezésére Oslóból vezényelnek ki katonai alakulatokat, a rendőrök pisztolyaik használatára is engedélyt kapnak. A mozgósítás hátterében Quisling áll.

Quisling ellen 1932. február 2-án merényletet követnek el az irodájában. Személyiségére jellemző, hogy a merénylet után, amelyet azóta csak „pepperoverfallet”, azaz „borsmerényletként” emlegetnek (a kiszemelt áldozat szemébe szórt borssal teszi harcképtelenné az elkövetőt), nem értesíti azonnal a

rendőrséget, hanem hazamegy, és rejtegetni próbálja a támadó okozta sérüléseket. Ez a mulasztása újabb támadási felületet szolgáltat. Az év végén bizottság előtt kell felelnie a vádra, amely szerint korábban kémkedés céljából felajánlotta szolgálatait a kommunistáknak és az Arbeiderpartietnek. Bizonyítékok hiányában ejtik a vádat.

1932 októberében kezdik el szervezni azokat a házi összejöveteleket, amelyekre jobboldali szervezetekhez (Samfundsvernet [Társadalmi Védegyelet], Samfundshjelpen [Társadalmi Segítségnyújtás], De Freie Arbeidere [A Szabad Munkások]) közelálló személyek és maga Quisling is hivatalos. Ezekben a találkozókban fogalmazódik meg benne először a Stortinget (a norvég parlament) elleni katonai puccs lehetősége. Hasonló gondolkodású munkatársaival kezdi meg annak a titkos jegyzőkönyvnek a készítését, amely a „belső” zavargások esetére a szükséges ellenintézkedéseket tartalmazza. Nils Ivar Agøy norvég történész szerint a két világháború közötti időszak norvég védelmi miniszterei közül Quisling foglalkozik aktívan a társadalom belső harcra való felkészítésével az esetleges baloldali forradalom ellen.

1933 februárjában kormányválság áll be, amikor a Venstrepartiet az Arbeiderpartiettel együtt nem szavaz bizalmat a Bondepartiet-kormányának ennek gazdasági megszorító intézkedései miatt. A Stortinget elfogadja a bizalmatlansági indítványt, a kormány megbukik. Nem túlzás azt állítani, hogy Quisling számára a védelmi miniszteri állás csak ugródeszka további politikai karrierjéhez. Intézkedéseit nem elhivatottságból hozza, hanem politikai befolyásának növelése érdekében. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy minisztersége alatt egyszer sem szólalt fel a Stortingetben, és parlamenti vitákban sem vett részt soha.

A negyedik fejezet a Nasjonal Samling megalakulásáról és az 1933-as parlamenti választásokról szól. Quisling 1933 májusában, még a választások előtt, létrehozza a Nasjonal Samlingot, ami a Nordiske Folkereising utódjának tekinthető. Quisling felhívása ellenére egyetlen polgári párt (Høyre [Jobboldali Párt], Bondepartiet [Parasztpárt], Frisinnige Folkepartiet [Szabadelvű Néppárt] és a Radikale Folkeparti [Radikális Néppárt]) sem hajlandó az új pártnak segítséget nyújtani. Attól félnek, hogy ez megosztja majd a választókat, és a vizet az Arbeiderpartiet malmára hajtja. Az NS országos szintű megszervezése és a választásokra való felkészülés igen nehéz feladatnak bizonyul a hozzá nem értés és a jó propaganda hiánya miatt. A párt szavazóbázisát a parasztok (a párt jelöltjeinek 25,1%) és a kisszámú munkás mellett ügyvédek, mérnökök, hivatásos katonatisztek adják. A tagság szimpatizál a totalitárius olasz és német rendszerekkel, de ez a tendencia jellemző általában az 1930-as évek szinte valamennyi norvég polgári pártjára, a Venstre² kivételével. Høidal feltárja az NS és az NSDAP közötti párhuzamokat: az „ein Reich, ein Volk” analógiájára megalkotják az „et rike et folk” jelszót, náci mintára bevezetik a „førerprinsippet” (vezérelv), Quislingnek a fører (vezér) megszólítás jár.

Az NS végül a kis szavazóbázissal rendelkező Frisinnige Folkepartiettel együtt indul a választásokon. Az Arbeiderpartiet parlamenti képviselőinek száma 47-ről 69-re nő, ami meghozza a párt számára az igazán nagy áttörést, és megalapozza 1935-ös kormányra jutását. A Høyre parlamenti frakciója 39-ről 30 tagra csökken, a Venstréé 33-ról 24-re, a Bondepartieté 25-ről 23-ra, a Frisinnige Folkepartieté 5-ről egyre. Quislingnek csalódást okoz, hogy az NS-re szavazók országos szinten a választóknak csak a 2,23%-át teszik ki (az 1 248 686 szavazatból 27 850-et kapott). A politikai elemzők jóslata szerint az NS-nek három parlamenti hely megszerzésére volt esélye, azonban egyet sem szerzett. Nem szabad viszont elfelejtenünk, hogy az NS a

norvég pártok között a negyedik helyre tornázza fel magát igen rövid idő alatt, megelőzve ezzel a Frisinnige Folkepartietet és a Norvég Kommunista Pártot. A szélesebb jobboldal a vereség okát az NS-ben látja. A párt így a választások után a bal- és a jobboldal összetüzebe kerül, és teljesen elszigetelődik.

Høidal kitűnően szemlélteti azt a folyamatot, amely a párt fasizálódásához vezet. Quisling 1934 márciusában maga is elismeri, hogy politikai szervezete rokonságban van az európai fasizmussal. Náci mintára felállítják a rendfenttartó Specialavdelingent (Különleges Részleg), amelynek nevét később Hirdenre változtatják. Bevezetik a náci köszönést és az egyenruha használatát. A barna ing viselete egyértelműen Hitler Sturmabteilungjával hozható kapcsolatba. A radikalizálódás a párton belüli ellentétek élesedését okozza. Az NS-en belül kiépítik a párthoz közelálló, fiatalokat és nőket tömörítő tagozatokat (Nasjonal Samlings Ungdomsfylking [A Nemzeti Tömörülés Ifjúsági Tagozata], Nasjonal Samlings Kvinneorganisasjon [A Nemzeti Tömörülés Nőszervezete]). A pártlap először a Nasjonal Samling, később a Fritt Folk (Szabad Nép) nevet viseli. Ez utóbbi 1936. március 26-án jelenik meg először. A „førnernek” 1936-ra sikerül működőképes pártot kovácsolnia az NS-ből. A pártnak 1935-ben 15 000 tagja van, ez a valóságban 8369 aktív tagot jelent. Igaz ugyan, hogy az 1936-os választások előtt adminisztratív gondokkal már nem küszködnek, a profilváltás miatt viszont sokan lemorzsolódnak.

A hatodik, hetedik és nyolcadik fejezet az 1936-os parlamenti választásokról és a párt nehézségeiről szól. Az NS kampánya teljes katasztrófával végződik: a három évvel korábbi eredményekhez képest is kevesebb szavazatot kap. A párton belüli kritikák erősödnek. A tagok egy része a rossz kampányt, mások Quisling irányváltását tartják felelősnek. Johan B. Hjort, a párt elnökhelyettese és Quisling tanácsadója strukturális átalakításokat javasol. Hjort személyét tisztelet övezi, mert jó szervező és kiváló szónok, ezenkívül megfontolt döntéshozó, határozott, néha arrogáns. A pártvezér ezzel szemben a felvetődő problémákra nem egyértelmű, homályos megoldásokat kínál, kompromisszumra képtelen, álláspontja védelmében dogmatikus. Az elnökhelyettes a közte és Quisling között hónapokig elhúzódó pártpolitikai vita után kilép az NS-ből. A művelt párttagok többsége tisztában van azzal, hogy Hjort döntése katasztrófális következményekkel jár. Høidal az 1937 utáni NS-t már nem mint pártot, hanem mint politikai szektát kezeli: a maradék tagok vakon megbíznak vezetőjükben, magasztalják erejét, megalkuvást nem ismerő természetét, igazi politikai prófétát látnak benne. A szerző úgy véli, Quislingből hiányzik Hitlernek az a képessége, hogy a vitázó feleket egymás ellen fordítsa, hogy azután ő maga döntőbíróként léphessen fel. Quisling növekvő antiszemitizmusa és nácibarát magatartása a háború kirobbanása előtti időszakban felerősödik. A romokban heverő párt külföldi segítségben bíz.

A kilencedik fejezet a Nasjonal Samling németországi kapcsolataira derít fényt. Quisling német kapcsolatai létrejöttéhez Max Pferdekämper náci politikus, Olaf Fermann norvég üzletember és Ellef Ringnes korábbi norvég diplomata nyújt segítséget. A kiváló német gazdasági és politikai kapcsolatokkal rendelkező Albert Viljam Hagelin lesz a norvég pártvezér németországi képviselője. Az NS elsősorban pénzügyi segítséget vár németországi támogatóitól. 1938-ban a berlini Dresdenbanknál bankszámlát nyitnak az NS számára. Hitler megbízásából 1940 januárjában és márciusában összesen 200 000 birodalmi márkát utalnak át a párt számlájára. Quisling 1939 decemberében Berlinbe utazik, ahol a Führernek felajánlja segítségét,

amennyiben a németek megpróbálnák átvenni Norvégia katonai irányítását. Ezt a szerző már nyilvánvaló árulásnak minősíti.

Quisling már 1940 januárjában kezdi számba venni a „megbízható” személyeket, akiknek a segítségére számíthat a hatalmon lévő németellenes baloldali kormány megbuktatásában. Hitler azonban 1940. április 9-én, még Quisling tervezett puccsa előtt megszállja Norvégiát. Quisling viszont a németek beleegyezése nélkül, azonnal kormányalakításba fog: megalakítja a „nasjonale regjeinget” (nemzeti kormány). Ezt a megszállók elhamarkodott döntésnek tartják, mert elúszik a remélt megegyezés lehetősége a Nygaardsvold vezette legitim kormánnyal, amely a királlyal együtt rövidesen elhagyja az országot. Német részről nyilvánvalóvá válik, hogy az egyetlen megoldás a fegyveres hatalomátvitel: Hitler 1940. április 17–18-án felállítja a Reichskommissariatot (Birodalmi Biztosság).

Norvégia Reichskommissarja, Josef Terboven április 21-én érkezik Oslóba. A szerző a 11. fejezetben nagy forrásanyag alapján mutatja be a Quisling és Terboven között kibontakozó hatalmi harcot. Terboven feladata a Harmadik Birodalom érdekeinek képviselése, civil ügyekben a legmagasabb kormányzati hatalommal rendelkezik. Munkájában segítségére van a norvég bábadminisztráció, az Administrasjonsrådet (Közigazgatási Tanács), amely június 22-től a Riksrádet (Birodalmi Tanács) alakul át. A Norvégiában állomásozó német katonai erők felügyelete továbbra is Falkenhorst tábornok kezében marad.

Terboven hamarosan felismeri, hogy Quisling alkalmatlan a vezetői feladat ellátására. Kijelenti, hogy nem őt kívánja kinevezni a Riksrádet élére; felszólítja, hogy lépjen vissza az NS elnöki posztjáról és utazzon Németországba. Quisling kénytelen aláírni lemondását és elfogadni a németországi meghívást. A Reichskommissar nem titkolt célja az NS irányításának átvétele. Berlin azonban támogatásáról biztosítja Quislinget, és nem engedi félreállítani. Hitler szeptember 4-ére magához rendeli a két riválist. Terbovennek ezután gondoskodnia kell arról, hogy a „fører” jelöltjei helyet kapjanak a Riksrádetben. A norvég politikus mégis csalódott: nem pártját bízzák meg a kormányalakítással. Az 1940. szeptember 25-én megalakuló Det kommissariatstiske statsrådban (Biztosság Állami Tanácsa) már az NS tagjai vannak többségben, Quisling viszont kiszorul belőle. Az új bábkormány a Reichskommissariattal szoros együttműködésben, annak ellenőrzése alatt dolgozik. A Stortinget nem oszlatják fel, de működése formális. Quisling az új adminisztráció felállítását átmenetinek tekinti. Høidal szerint Hitler tévesen ítélte meg a norvég politikus személyiségét, mivel informátorai pozitív képet festettek róla. Nem veszi tudomásul, hogy politikai vezetőnek teljesen alkalmatlan, és a norvégok nagy része ellenszenvvel viseltetik iránta.

A 12. fejezetben Høidal beszámol Quisling optimista tervéről, amelynek célja a hatalom egyedüli birtoklása: 1) a németek kiszorítása az ország irányításából; 2) független nemzeti kormány felállítása; 3) a Reichskommissariat megszüntetése, vagy legalább nagykövetséggé, külképviseletté alakítása; 4) a diplomáciai kapcsolatok újbóli felvétele azokkal az országokkal, amelyekkel ez lehetséges; 5) a katonai védelem megalapozása.

Quisling 1942. február 1-jén végre lehetőséget kap a kormányalakításra. A „norvég nemzeti kormánynak” azonban nincs valós hatásköre; alárendelt szerepet játszik a Reichskommissariattal szemben. Quisling célja ezután norvég–német békeszerződés kikényszerítése, amelyben a náci Németország elismerné Quisling kormányát.

Az NS-szel szembeni ellenállás 1940–41 őszen–telén kezd kibontakozni, főleg az egyház és a társadalom vallásos, pietista csoportjai körében. Høidal szerint a megszállás második évétől beszélhetünk igazán szervezett ellenállásról. 1941. május 15-én 43 civil szervezet küldi el együttes tiltakozását Terbovenhez a Nasjonal Samling 1940. szeptember 25. óta meghozott valamennyi intézkedése ellen. A Reichskommissar válaszként augusztus 2-án felruhazza magát a szükségállapot kihirdetésének jogával, és egyúttal utasítást ad a Gestapónak a szükséges lépések megtételére a „rend” fenntartása érdekében. Bevezetik a háborús törvények szerinti büntetések kiszabását; ezek lehetőséget adnak a halálbüntetésre is. Több szakszervezeti vezetőt bebörtönöznek, szabadon bocsátásuk érdekében általánossá válnak a gyári zavargások. Terboven nem habozik, szeptember 3-án kihirdeti a szükségállapotot. A háború alatt húszezren vesznek részt illegális lapok terjesztésében; közülük 3–4 ezer embert fognak el. A szervezett ellenállás legaktívabb csoportjai a Koordinasjonskomiteen (Koordinációs Bizottság), a Kretsen (Kör) és az Angliával állandó kapcsolatot tartó Hjemmefronten (Hazafias Front) lesznek.

1942 tavaszán a tanárok körében kibontakozó ellenállási hullám következtében 1300 tanárt küldenek munkaszolgálatra német felügyelet alatt álló táborokba. Az akciót Quisling készíti elő, és a norvég rendőrség hajtja végre. A tanárok elleni erőszak magán az NS-en belül is tiltakozást vált ki. A terror újabb célpontja a diákság: német katonák 1943. november 30-án Oslóban megkezdik az ellenálló diákok és egyetemi tanárok letartóztatását. Nemzetközi visszhangot vált ki, hogy az egyetemet a háború végéig bezárják. A „fører” a németek segítségére van a zsidóellenes intézkedéseknél is. 1942 őszen elkezdődik a norvég zsidók letartóztatása és deportálása.³ Ebben NS-csoportok is részt vesznek.

1944-ben Quisling legfontosabb feladata az SS kérésére az általános katonai behívás megszervezése. A mozgósítást munkaszolgálatra szóló rekrutálásnak álcázták. Quisling 8000 ember toborzására tesz ígéretet. A behívás nagy ellenállásba ütközik, amelynek a központjai a Kretsen és a Koordinasjonskomiteen. A szabotázsakciókat, köztük toborzóirodák felrobbantását, Angliából szervezik a Hjemmefronten segítségével. A rendőrség megtorló intézkedésekkel válaszol. A mozgósítás nem hozza meg a várt eredményt.

A Hjemmefronten és a Londonban székelő emigráns norvég kormány 1944 végétől már Norvégia háború utáni adminisztrációjának előkészítésén dolgozik. Terboven parancsára 1945 elején kidolgozzák Észak-Norvégia evakuációs tervét, az ottani határszakasz tarthatatlansága miatt ötvenezer embert telepítenek ki. A náci vezetés már számol a háborús vereség lehetőségével, de Quisling 1945. januári berlini látogatása idején még mindig a Németország és Norvégia között megkötendő békéről tárgyal, és tovább szövegveti álmát a független NS-kormányról.

Terboven a Wehrmacht norvégiai vezetőivel folytatott március 15-i megbeszélésén azt tanácsolja, hogy Hitler, Himmler, Goebbels és a többi náci vezető a „Festung Norwegen”-be (Norvégia-védvár) vonuljon vissza. Kijelenti, hogy Hitler parancsának értelmében az utolsó emberig harcolni kell. Quisling ebben egyetért Terbovennel, de más okból: egyszerűen nem akarja feladni saját pozícióját. Április végén mozgósítja a Hirdent. A Hjemmefronten attól tart – nem is alaptalanul –, hogy Quisling polgárháborúra készül.⁴ Hitler halála (1945. április 30.) és a német kapituláció kihirdetése után Terboven felajánlja a norvég politikai vezetőnek, hogy szökjön Spanyolországba. A Reichskommissar az öngyilkosságot választja, Quisling pedig visszahúzódik Oslo melletti villájába. A Hjemmefronten egységei május 7-én

átveszik az oslói rendőrség feletti irányítást. Høidal részletes leírást ad a norvég kapitulációt követő eseményekről: beszámol a városban folyó ünneplésről és a norvég NS-vezetők, köztük Quisling letartóztatásáról.

A Quisling elleni pert a norvég főváros egyik legpatinásabb épületében, a Gamle Logenben rendezik meg, tudhatjuk meg az utolsó fejezetből. Høidal a vádpontok egyenkénti bemutatása mellett Quisling per alatti pszichológiai profilját is ügyesen rajzolja meg. A vádlottra kiszabott halálbüntetés jogi megalapozottságát számos történész, jogkutató vitatja mostanában.⁵ Az ítéletet október 23-án az oslói Festningben (Erőd) hajtották végre.

Høidal az utószóban az emigráns kormány hazatéréséről szól. A norvég háborús bűnösök ellen hozott ítéleteket hasonlítja össze a többi európai országéival. Sajnos a halálbüntetés kiszabása körüli dilemmáról nem számol be, mint ahogy a háború után a „krigsbarnák” ellen elkövetett túlkapásokról sem. (A krigsbarnák a háború alatt norvég anyától és német apától született gyerekek.) A szerző az utolsó részben érdekes adatokat közöl az 1980–90-es évek norvég neonáci mozgalmairól (Folk og Land (Nép és Föld], Norges Nasjonalsosialistisk Bevegelse [Norvég Nemzetiszocialista Mozgalom]).

Jegyzetek

¹ *Høidal, Oddvar*: Quisling – en studie i landsvik. Orion Forlag AS. Oslo, 2002. 724 p.

² A Venstre a norvég pártok sorában nevével ellentétben nem baloldali, hanem polgári erőket tömörítő párt.

³ A 759 deportált norvég zsidó közül 25 éli túl a háborút. A norvég munkatáborokban maradt 100 közül 23 életét veszti; valamivel több mint 900 zsidó Svédországba menekül. *Mendelsohn, Oskar*: Jødenes historie i Norge gjennom 300 år. 2. köt. Universitetsforlaget. Oslo, 1986. 184–185., 210.

⁴ *Hauge, Jens Christian*: Fra krig til fred. Hjemmefronten til statsminister Nygaardsvold 3. april 1940. In: Norges krig 1940–1945. 3. köt. Sverre Steen (szerk.), Gyldendal Norsk Forlag, Oslo, 1950. 774–775.

⁵ Sokan érvelnek azzal, hogy a halálbüntetést nem a legitim norvég törvényhozás által hozott törvény alapján szabták ki, hiszen ennek a büntetésnek a bevezetésére még a Reichskommissar adott parancsot a szükségállapot elrendelésekor, a megszállás alatt.

SZEMLE

CIVILIZATION, SEXUALITY AND SOCIAL LIFE IN HISTORICAL CONTEXT: THE HIDDEN FACE OF LIFE

SZERK.: FORRAI JUDIT

(*Civilizáció, szexualitás és társadalmi élet történeti kontextusban: A városi élet rejtett arca*)

Budapest, Semmelweis Orvostudományi Egyetem, Új Aranyhíd Kiadó, 1996.

233 p.

A Városi élet rejtett arca című konferencia előadói nyolc európai országból érkeztek Budapestre, hogy bemutassák Kelet- és Közép-Európa szexológiai tárgyú kutatásainak eredményeit és összevegyék a nyugat-európai országok tapasztalataival. Írásaikban Európa eltérő szexuális szokásrendszereiben megnyilvánuló, bevett magatartásformákat és devianciákat, illetve a kapcsolódó betegségek társadalmi hatásait elemezték.

Az orvostudomány és a társadalomtörténet határmezsgyéjén nyugaton már jóval korábban megszületett szexológia a kelet-közép-európai régióban a társadalomtudományoknak egy viszonylag új, de mindenféleképpen figyelemreméltó dimenzióját jelenti. Olyan eddig elhanyagolt és alig kutatott terület, mely nagyban segítheti az egyes társadalmi jelenségek teljesebb megértését. Ezen belül is elsősorban a várostörténet profitálhatna belőle, hisz a szexuális kultúrákban végbemenő változások elsősorban a városokban stimulálódtak, és dokumentálásukra is itt volt leginkább lehetőség.

Az előadások anyagai igen széles kronológiai – a 17. századtól napjainkig terjedő – és tematikus skálán mozogtak, ami szinte lehetetlenné tette az áttekinthető szerkesztést. Bár az azonos témákban lehetőség szerint igyekezett a szerkesztő megmutatni az európai és a magyar párhuzamokat, esetleg sokszínűbb, európai kitekintést összeállítani. Kár, hogy a nyomdahiáb sokasága rendre kizökkenti az olvasót a gondolatmenetek követéséből.

A kötet első, programadó tanulmányában az amszterdami egyetemen tanító *Gert Hekma* történelmi áttekintést ad az európai szexuális viselkedés legfontosabb jellemzőiről, áramlatairól és változásáról az utóbbi három évszázadban. Négy alapvető régiót különít el Európában az uralkodó szexuális kultúrák jellegzetességei alapján. Északnyugaton a protestáns tradíció érvényesült, a felett individualizmus és a szigorú nukleáris családmodell. Délen, a katolikus országokban a szigorúbb erkölcsi kódex ellenére – a gyónásból következő bűnbocsánatnak is köszönhetően – lazább erkölcsi magatartás volt jellemző. Kelet-Európa ortodox országai a katolikus országokkal mutattak hasonlóságot, de sokféle házasságon kívüli kapcsolatot kultiváltak, és a nők viszonylag erős pozícióval rendelkeztek. Az iszlám hatás Délkelet-Európából kiindulva érvényesült, s legmarkánsabb jegye a férfiakra a házasságon kívüli kapcsolataikban megmutató szabadsága volt. A szerző bemutatja, hogy a középkori Európában általánosan érvényesülő morális, „becsület és szegény” tradíciót miként váltotta fel északnyugaton a protestantizmus a maga „büntudat”-koncepciójával.

Hekma elemzi a felvilágosodás és a francia forradalom kétarcú hatását, mely egyfelől számos nemi jelenség, így a homoszexualitás dekriminalizálásához vezetett, ugyanakkor a szexuális magatartások szélesebb csoportjának társadalmi kontrollját is eredményezte. Áttekinti az 1900-as évek fordulóján az onánia, a női szexualitás és a homoszexualitás definiálásának igényéből megszülető új tudományág, a szexológia világszerte érvényesülő hatásait, melyek egyfajta szexuális szabadság kibontakozáshoz vezettek szinte egész Európában, míg nem a náci Németország győzelmei elől a szexológusok java és a szexuális szabadság is az amerikai kontinensre „menekült”. Európában majd csak az 1960-as években kirobbanó „szexuális forradalom” eredményezett újra gyökeres szemléletváltást, amelyet többek között három reprezentatív katolikus ország – Spanyolország, Olaszország és Franciaország – politikai és társadalmi reformmozgalmain keresztül szemléltek.

Írásában kitér a szocialista blokk erkölcsi kódexére és Nyugat-Európától való lemaradásának területeire. Egyúttal olyan erkölcsi és szexuális jellegű társadalmi jelenségek koronkénti megítélését és intézményes szankcionálásának változását is bemutatja, mint a prostitúció vagy a pornográf irodalom. Mindezek eredményeként egy roppant színes szexuális horizont jelenlétét rajzolja meg a mai Európában.

Franz X. Eder a bécsi egyetemről a német ajkú országokban a késő 18. és a 19. században született orvosi értekezések alapján igyekezett feltárni a szexológia egyes alapvető fogalmi kategóriáinak keletkezési körülményeit, elterjedésüket és hatásukat a laikusokra. Három jelenség – először az orvostudományban jelentkező – definiálási folyamatát vizsgálja. Először Tissot 1760-as, irányadó orvosi munkájának a közgondolkodásra gyakorolt hatásán keresztül az onániát. Másodsorban a női szexualitásra vonatkozó elképzelések fejlődését, ahogy a kialakuló nőgyógyászat szinte „biológiai kényszerzubbonyba” zárta a nőket, paradox módon azt hangoztatva, hogy a szexuálisan erősen túlfűtöttnek beállított nők vágyai

kielégülést nyerhetnek pusztán az anyasággal és a férfi vágyainak kielégítésével. Harmadszor pedig a 19. század második felében kibontakozó – a férfi helyes szexuális orientációjának meghatározására felhasznált –, homoszexualitással kapcsolatos vitát követi végig.

Colin Creighton az angliai Hull Egyetemről a „Család, osztály és a város a 19. századi Angliában” című cikkében a 19. század közepi Angliában, az intenzív társadalmi és ideológiai küzdelmek évtizedeiben a család, az otthon megőrzésének problémáját kutatta. Írásában azt vizsgálja, mennyiben hárult e feladat a nőkre, s milyen segítségre számíthattak ebben a családfenntartóktól, illetve tágabb értelemben az államtól. Kiemeli azt a széles társadalmi alapokon nyugvó hallgatólagos megegyezést, amely az otthon problémakörét szinte teljes egészében a nőkre ruházta át, akiket ugyanakkor igyekeztek távol tartani a gyárak és a városok „demoralizáló” hatásaitól. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nők – akiket pedig olyan mélyrehatóan érintett e viták kimenetele – alig nyilváníthattak véleményt, mivel közéleti szereplésük igen korlátozott volt. Akiknek pedig mégis alkalma nyílt véleményt alkotni, általában független női álláspontot képviseltek, ami semmiképpen sem a többség akkori igényeit reprezentálta.

A századfordulós Magyarország középosztálybeli házastársi kapcsolatainak lehetséges formáit elemzi *Gyáni Gábor* rövid írásában, a házassági szerződések – elsősorban pénzügyi jellegű – kitételit használva fel forrásul. A családban, a házasságban elfoglalt pozíció, mely meghatározója volt a házastársak gazdasági, társadalmi, személyes és szexuális identitásának, a házassági szerződés megkötésével véglegessé vált. A szerző három esetet elemez, melyek közül az első a századfordulón bekövetkező mentális váltásra példa, hiszen a két értelmiségű kereső által kötött szerződés a házastársak közötti partnerségre épít, ami azelőtt elképzelhetetlen volt. A második példa a magyar törvényalkotás sajátos vonására hívja fel a figyelmet, amely a házasság után a nők számára megnehezíti az esetleges foglalkozás – s ezzel az anyagi függetlenség – megtartását. Végül a hagyományosan elfogadott házassági szerződésre hoz példát egy felső középosztálybeli kereskedőcsalád esetében.

A kibontakozó feminista mozgalom hazai gondolkodóinak írásait tárgyalja, s veti össze a nyugat-európai elgondolásokkal *Arcsády Judit*. Két irányzat jelenlétét különbözteti meg: a „társadalmi puritanizmus” és a „szexuális reform” híveit. Mindkét irányzat követői közös érdekként ismerték fel a női szexualitással kapcsolatos diszkriminációk elleni küzdelem fontosságát, mint a nők felszabadításának alapvetően fontos momentumát. De a puritán irányzat, közelebb állva a kor esszencialista elképzeléséhez, a társadalom egészének erkölcsi javításában látta a megoldást, míg a reformisták a szexuális ismeretek terjesztésében és a nevelésben vélték megtalálni a megfelelő eszközöket. Röviden összgezi az író e radikálisabb irányzat törekvéseit, amelynek hívei, felismerve a kulturális tényezőknek a velünk született szexuális beállítottsággal közel egyenértékű fontosságát, a késő 20. századi szociokonstruktivista irányzat előfutárai voltak.

Leslie A. Hall, a londoni Welcome Trust intézet munkatársa az imént említett európai kitekintéshez nyújt adalékokat a századfordulós Angliában érvényesülő feminista eszméiramlatok, illetve prominens képviselőik és a legfontosabb írásműveik bemutatásával. „A kiterés nem erény” című cikkében. Elemzi, hogy a nőkre nézve felettébb hátrányos szexuális szemlélet ellen milyen formában, milyen szervezeti keretekben vették fel a harcot, és miként próbáltak küzdeni az egész Európában – így Angliában is – elfogadott „kettős erkölcsi értékrend” ellen. A két tábor tagjai itt is a puritanizmus, illetve a reformok iránti elköteltettség tüntek zászlajukra, de míg az előbbi elgondolás követői a társadalmi morál javítása által kívánták a fenti értékrend megváltoztatását elérni, a reformok hívei mindenekelőtt a nyílt vitát, s – mint magyarországi társaik – az oktatáspolitikai megreformálását látták üdvözítőnek. Hall tanulmánya végén az eredmények mellett kitér a mozgalom – egyébként egész Európára jellemző – legnagyobb kudarcára, arra, hogy az eltérő társadalmi származású nők helyzetében programjuk semmi változat nem eredményezett.

Egy kis üdítő, antik kiterőt téve, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen dolgozó *Ballér Piroska* tanulmányában Plutharkhosz „Moralia” című munkájából szemezget izgalmas részleteket. Ezekből képet kaphatunk arról, egy világbirodalom okos és sokat tapasztalt polgára hogyan látta a kortárs házaselet jelenségeit, a nők szerepét, feladatait, lehetőségeit a római polgári otthonon belül és kívül. Teljes, a kor szintjén enciklopédikusnak mondható áttekintést ad az életről és a nőkről a férfiak számára. Attól kezdve, hogy „a női test jobban ég a máglyán a zsír miatt”, a rokoni kapcsolatok érzelmi mozgatórugóinak bölcs átlátásáig – „minden anyós utálja a menyét” – sok mindent megtalálhatunk művében. S hogy a „lélekorvos” és biográfus Plutharkhosz óta mennyire nem változott a férfi és a nő kapcsolata, az értékek és a kétségek skálája, az író Márquez Szász év magányának Ursuláját idézi: „Mintha körbejárna az idő...”

Ortrun Riha, a lübecki Institut für Medizin- und Wissenschaftsgeschichte munkatársa tanulmányában a 14. századtól fokozatosan újráléledő városok mind tehetősebbé váló polgárságának identitáskeresése és az orvostudomány közötti bonyolult összefüggésrendszerbe enged bepillantást. Bemutatja, hogy az irodalom szociotörténeti, az önértelmezéshez is segítséget nyújtó hatásának mintájára az orvosi kézikönyvek miként adhattak e feltörekvő társadalmi csoportnak bizonyítékot önnön társadalmi szerepének fontosságáról. Az itt közölt, „Tanulás útján szerzett középosztályi azonosság tudat: orvosi tudás és oktatás a késő középkori városokban” című írásában kifejti, hogy a 13–16. századi orvosi szövegeknek csupán egy része volt kifejezetten orvosi, legalább ugyanannyit tett ki az asztrológiával foglalkozó, illetve az

emberi karaktereket feltáró rész is. Gyakorlatilag – a kor szintjén – átfogó tudást adtak a városi polgár számára. Végkövetkeztetésében a szerző úgy vélekedik, hogy a 16. századra a nagyobb városokban a vagyon és hatalom tekintetében már a nemességgel vetekedő polgárok számottevő társadalomalkotó pozíciójukat a polgári erények új rendszere mellett az egyházi tudás – az írás, az olvasás, az Istenről és az emberről való fogalomalkotás lehetőségének – megszerzésével is erősíteni kívánták.

A lübecki egyetemen oktató *Bettina Wahrig-Schmid* „Férfi szülések Lübeckben 1800–1900” című tanulmánya a 18–19. századi Lübeck példáján keresztül mutat be egy sikeres városi egészségügyi hivatáspolitikát, elsősorban a szüléssel fejlődésre koncentrálva. Feltárja, milyen anyagi és kulturális akadályokat kellett – a város segítségével – legyőznie a férfi orvosoknak, hogy a nőgyógyászat és szülészet hagyományosan női foglalkozási ágában érvényesülni tudjanak. Végigtekinti a férfi szerepvállalás kiteljesedését a bábaképző tanároktól kezdve, az első bejegyzett szüléseken keresztül, a legrégebbi német orvosszervezet Lübeckben történt életre hívásáig. Majd bemutatja az 1825-ös okkupáció után a porosz egészségügyi rendszer bevezetésének hatását, a tárgy iránti egyetemi érdeklődés kibontakozását egészen a specialisták 1890-es évekbeli megjelenéséig és az első magán nőgyógyászati klinika megnyitásáig.

Anthea Symonds, a Swansea-i Wales Egyetem munkatársa arra tesz kísérletet, hogy áttekintse a legfontosabb politikai és ideológiai motívációit annak a folyamatnak, melynek következtében a szülések az otthon magán-szférájából átkerültek a kórházak közszférájába. „A várandós anyák kórház pártiak” című cikkében arra világít rá, hogy ez a változás nem egyezett a kor feminista programjával, mely csupán a férfi kontroll kiterjedését látta ebben, s nem fedezte fel ennek a változásnak a nők majdani „felszabadításában” játszott fontos szerepét. A nők ugyanis először anyaként részesültek a polgári státus nyújtotta kedvezményekben, az állam pedig e státus megvédéséért és megerősítéséért kívánta a szülések helyszínét a kórházakban koncentrálni. Itt ugyan a szülések levezetése férfidominánssá vált, de ez nem vont el semmit a szülés kizárólagosan női funkciójának fontosságából, sőt a nők élete egy jóval publikusabb megjelenési lehetőséget nyert, vagyis a gyermekszüléssel járó félelem és fájdalom csökkenésén keresztül – bár a folyamat irányítását a férfiak vették át – a nők életük más területén nyerhettek szabadságot.

Andrew Blaikie az angliai Aberdeen Egyetemről „A bűn térképe Skóciában: viktoriánus szóhasználat az okságra” című cikkében a Viktória korabeli Skócia vizsgálatán példázza azt a sajátos gondolkodásmódot, mely egyfajta orvosi modell terminusainak érvényesülését véli felfedezni a társadalmi betegségek esetében is. Bemutatja azt a kritikus felfedezést, hogy a nukleáris családmódel eszméjének ellentmondó, legsarkalatosabbnak tekintett szociális bűnök – a törvénytelen utódok világra hozása és a leányanyaság – nem az erkölcsi bűnök melegágyának feltételezett városokban, hanem a romlatlannak vélt vidéken volt szignifikáns jelenség. Az összefrások eredményeit vizsgálva bebizonyítja a családcentrikusnak tartott parasztság idealizálásának anakronizmusát.

Lyvinia Elleschild, az angliai Leeds Metropolitan Egyetemről „Rosszslányok és szabados nők” című írásában a promiszkuítás kérdéskörén belül a jelenség nőkkkel kapcsolatos vetületét vizsgálja számos tudományág idevonatkozó vitáinak tükrében. Bemutatja, hogyan azonosították az orvostikai elgondolásokban a különböző fertőző nemi betegségekben szenvedőket promiszkuus személyekkel; pszichológiai szempontból miképp értékelték a promiszkuítást pszichoszomatikus jelenségnek, mentális betegségnek; s figyelmeztettek szociálpolitikai szempontból a „ragadozó női szexualitástól” való félelemmel szembeni védekezés fontosságára. Bármilyen kontextusban is került elő, az általánosan elfogadott nukleáris, monogám családmódel rákfenéjeként jelent meg, mint deviáns, halálos, sőt néppusztító magatartás. E jelenség meglehetősen elutasító értékelése kétféle stratégiát eredményezett, s kettészakította a feminista mozgalmat. Egyik oldalról a „rosszslányokban” a szexualizációnak mint a hetero-patriarchális középosztályi kapcsolatideál bomlasztásának az eszközként vélték felfedezni, s ugyanakkor a „tiszteletré méltó” feministákkal szembeni elhatárolódás fegyvereként is alkalmazták. Másik oldalról viszont deszexualizációs mozgalmat eredményezett, minden szexuális vonatkozású tárgy vagy szimbólum, illetve a szóhasználat elutasításának, vagy akár a Szex Ellenés Nők szélsőséges csoportjának megalakítása végletéig.

Forrai Judit, a budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetem tanára a századfordulás magyarországi városi társadalom morális átalakulásának egyik leglátványosabb kísérőjelenségét vizsgálja a fővárosi prostitúció „intézményes” kereteinek és várospolitikai vonzatainak változásán keresztül. E folyamat első lépcsőjeként igyekeztek a prostitúciót a bordélyházakba koncentrálni a könnyebb rendőri és orvosi felügyelet érdekében. Majd a városnak az 1873-as egyesítés utáni, robbanásszerű fejlődésével párhuzamosan igen jövedelmezőnek bizonyuló „húsipar” kiteljesedésével hivatalos regisztrációt alkalmaztak – a bordélyok lehetőség szerinti megadóztatása érdekében –, s bevezették a rendszeres rendőrorvosi felügyeletet. Később, felismerve, hogy a terjedő nemi betegségek alapvető forrása nem a prostituáltak számának emelkedésében, hanem a változó társadalmi erkölcsökben keresendő, egy liberálisabb, a „diszkrét kurtizánok” számára a társadalomba való visszatérését lehetővé tevő rendezést léptettek életbe. A magánprostitúció által már amúgy is fojtogatott bordélyok ideje 1926-ra teljesen leáldozott, ám ez nem jelentette azt, hogy a városi adminisztráció hatásos megoldást talált volna a századfordulón jelentkező szabadabb szexuális magatartás e kísérőjelenségének megoldására.

Témát és korszakot váltva, *Roy Porter*, a londoni Wellcome Trust intézet munkatársa „Nemi betegségek a 18. századi Londonban” című cikkében a 18. századi, fogyasztói szemléletű angol társadalmi átalakulásnak egy érdekes és jellemző motívumára hívja fel a figyelmet. John Marten konkrét példáján mutatja be, hogy a média forradalmában rejlt lehetőségeket a „gyógyászati vállalkozók” miként aknázták ki abban az időszakban, amikor az orvoslás inkább kereskedelemre emlékeztetett, mintsem egy hivatás gyakorlására, és a különböző specialisták praxisukat nyomtatott könyvek formájában népszerűsítették. John Marten a „titkos betegségek”, a nemi fertőzések specialistájának vallotta magát, s „Értekezések” című kézikönyve több kiadást is megélt. A könyv szerkezeti felépítésének, jellegzetes eszköztárának, gondolatainak és a változt „tudományos” ismeretek bemutatásának köszönhetően betekintést nyerhetünk a kor szexuálpatológiai ismereteibe, a mind ügyesebb kuruzslók, sarlatánok elleni konkurenciaharcába, s arról is meggyőződhetünk, hogy igen felkészült írói vénát igényelt az érvényesülés a gyógyászati piacon.

Sipos András, a Fővárosi Levéltár munkatársa azt a folyamatot összegzi, melynek során Budapest közigazgatása az egészségügyi reformokból kiindulva a századfordulóra a fejlett nemzetközi szintnek megfelelő egészségügyi rendszert épített ki. A város rohamos növekedésével kiteljesedő egészségügyi felügyelet mind alaposabb járványvédelmi beruházásai, az egyre kiterjedtebb technikai és intézményi apparátus megteremtése maga után vont a városi adminisztráció kiépítését is. Sipos András összeveti az 1872/73-as és 1892/93-as kolerajárványokkal kapcsolatban foganatosított, egyéni védelmet és környezetorientált megelőzést szolgáló intézkedésekben megnyilvánuló várospolitikai stratégiákat. Előbbi esetben az egyéni védelemre koncentráltak, de anyagi vonzatainak jó részét a polgároknak hártották; míg hátró év elteltével már az aktív környezeti megelőzésre összpontosítottak. A városvezetés megváltozott politikája – tetemes kölcsönöket is vállalva – megteremtette a technikai alapokat a megelőzéshez; valamint új szervezeteket, hivatalokat hívott életre, melyek az 1890-re kiépült modern egészségügyi intézményhálózattal együtt már kielégíthették egy világváros közigazgatásával szemben támasztott igényeket.

Jó fél évszázados időbeli ugrással, a Közép-európai Egyetemen oktató *Pető Andrea* az 1950-es években élő magyar nők családi és társadalmi helyzetét tanulmányozta. Munkájában az 1945-ben alapított Nők Lapjában ábrázolt propagandisztikus „valóságot” veti össze az 1953-ban, Nagy Imre kormányfői kinevezése után életre hívott öttagú tényfeltáró bizottság munkakörülményeket elemző vizsgálati eredményeivel. A kitűnő munkaerő-jó anya-jó feleség álomasszonya a valóságban kétségbeesítő körülmények között, nehéz fizikai munkát végezve, komforthiányos munkáslakásokba szorulva, a nyugati államokban már megszokott háztartási gépek segítségével nélkül, túlterhelve kényszerült az otthoni második műszak elvégzésére, frusztrálva munkavállalói, anyai és élettársi minőségében is.

A 20. század eleji Japánba kalauzolja az olvasót a bécsi egyetemen tanító *Sabine Frühstück* „A vad húszas évek: szexuális nevelés és a szexológia népszerűsítése Japánban, 1908–1923” című tanulmánya. Azt a folyamatot vizsgálja, ahogy a japán tudományos érdeklődés nyitott az új nyugati tudományág, a szexológia felé, de sajátos módon önálló empirikus kutatások nélkül, pusztán a nyugati eredményeket átvéve, miközben saját szexuális megítélésükben a lehető legtovább kitarítottak a hagyományos értelmezések mellett. Japánban csak az utca közvéleményének nyomása vette rá a tudomány képviselőit az elzárkózás feladására, az új információk hatására összezavarodni látszó fogalmak tisztázására.

A kötet utolsó öt tanulmánya már a legutóbbi időszak statisztikai eredményeire épít: a kelet- és közép-európai országokban készített felmérések segítségével elemzi az 1960-as években bekövetkezett szexuális forradalom néhány jelenségének kibontakozását és alakulását. A kijevi Szexológiai Központ munkatársainak, *Tamara Govorunnak* és *Borisz Vomiknak* „A nemi identitás rendellenességeinek eltérő diagnosztikai kritériumai” című tanulmányából megtudhatjuk, hogy az autoriter szovjet rendszer bukása után – mely valós szexuális orientációjuk eltitkolására kényszerítette a homoszexuálisokat – milyen intézményes segítséget várhatnak az ukrán „kékek” a társadalomtól és az államtól az immár szabadabban vállalható szexuális identitás megtalálásában.

A Közép-európai Egyetemen tanító *Tóth László* az utóbbi ötven évre vonatkozóan vizsgálta a magyarországi homoszexuális szubkultúra történetét, a közösség, illetve az egyének körülményeiben, lehetőségeiben bekövetkezett változásokat. A szubkultúra öntudatoságára, a verbális és nem verbális kommunikációra, a homoszexuális mozgalom lehetséges irányzataira, megnyilvánulási formáira jellemző tényezőket a nyugati mintákkal összevetve, a hazai homoszexuálisok közösségi igényeinek tekintetében kedvezőtlen eredményekre jutott. Beállítottságuk sokkal individuálisabb, és a szexuális partner keresésére koncentrálnak, amit a szerző a fogyasztói szemlélet diadalmaskodásával magyaráz. Hazánkban állandó partnerkapcsolatot mindössze 25%-uk tart fenn, szemben a nyugati országokra jellemző 52%-os aránnyal.

„A csehek szexuális magatartása” című tanulmányban egy országos és egy a prágai fiatalok között készített reprezentatív metszet tükrében vizsgálta a kérdést a Károly Egyetem három munkatársa: *Peter Weiss*, *Hana Fijkova*, *Jana Zverin*. A szerzőtriász számos negatív vonásra bukkant. Ilyen a megbízhatatlan fogamzásgátló szerek használata vagy a védekezés teljes elhanyagolása, illetve az óvszer védekezés helyett fogamzásgátlóként való alkalmazása. Jellemző problémának tartják, hogy a csehek nem

látják személyes veszélynek az AIDS-fertőzés lehetőségét, és ezzel kapcsolatos alapos ismereteik ellenére csak igen kevesen készek szexuális attitűdjükön változtatni.

Sztanka Markova és *J. Marinova*, a bulgáriai Sztara Zagora-i Orvostudományi Egyetem munkatársai „Az orvostanhallgatók szexuális magatartása és módosulásának különböző aspektusai” című írásukban a bulgáriai orvostanhallgatók szexuális magatartását tanulmányozva arra a megállapításra jutottak, hogy a férfi hallgatók jóval nagyobb arányban hajlanak a promiszkuitás felé, mint a nők. Pozitívan viszonyulnak a házasság előtti nemi kapcsolathoz, amit az is alátámaszt, hogy a férfiak közel 80%-a 18 éves kora előtt már élt nemi életet. A szerzők ugyanakkor kiemelik azt a veszélyes problémát, hogy a hallgatók meglepően nagy része, majdnem 50%-a nem használ fogamzásgátló szereket. Mindezek után meglepő, hogy ugyanezen hallgatók a házasság intézményével kapcsolatban több mint 60%-ot meghaladó arányban pozitív attitűdöt mutattak.

Az itt bemutatott témák csupán társadalomtörténeti szempontból is kimeríthetetlen és roppant érdekes kutatási lehetőségekkel kecsegtetnek. Csak remélni lehet, hogy az ilyen tárgyú konferenciák rendezése ezentúl sűrűsödni fog.

Vértesi Lázár

ANTE CILIGA
THE RUSSIAN ENIGMA. COMPLETED EDITION
(Az orosz rejtély. Teljes kiadás)
New York, Routledge, 1989.

Hatvanöt éve, 1938-ban jelent meg Franciaországban egy könyv, amely látszólag nem volt több, mint a Szovjetunióval kapcsolatos „kiábrándulás-irodalom” egy újabb darabja. Erre utalt címe is: *Au Pays du Grand Mensonge* (A nagy hazugság országában) – később angol címe alapján mint a *The Russian Enigma* (Az orosz rejtély) lett ismertté. Megjelenésekor közel sem keltett akkora figyelmet és szenzációt a szovjetellenes körökben vagy a sajtóban, és olyan mértékű felzúdulást a baloldali, a Szovjetunióval többé-kevésbé rokonszenvezők között, mint mondjuk André Gide egy, illetve két évvel korábban megjelent „Visszatérés a Szovjetunióból” kötetei. Nem volt ebben semmi meglepő: Gide ismert és sikeres író volt, akinek inkább felszínes – és amúgy nem is igazán „szovjetellenes” – írásaira illet odafigyelni. Pusztán azzal a szenzációt keltett, hogy nem volt hajlandó a maximális csodálat és harcos rajongás húrjait pengetve himnuszt írni a sztálini utat járó „dolgozók nagy hazájáról”. E másik, jórészt közönybe fulladó könyvet azonban olyasvalaki írta, aki – ellentétben Gide-del vagy például a magyar Nagy Lajossal – nem csupán néhány napig utazgatott szovjet földön; nem megbecsült vendégként érkezett oda, de évekil dolgozott a Kominternben és a pártapparátusban, majd letartóztatása után megjárta a GULAG előszobájának számító börtönöket és elkülönítőtáborokat. Dr. Ante Ciliga nevét a nagyközönség nem ismerte, de ez lett volna a kisebbik probléma. Szenzációnak, antikommunista lobogónak azért nem volt alkalmas, mert – dacára szörnyű élményeinek – nem vesztette el marxista, kommunista hitét, sőt baloldali szemszögből támadta a „megvalósuló szocializmus” országát, amelyet maga kapitalizmusnak, pontosabban „államkapitalizmusnak” tekintett. Az ő „kiábrándulása” más volt, mint amit a nagyközönség elvárt volna.

Ciliga írása, jóllehet nem illeszkedett sem a jobb-, sem a baloldali elvárásaihoz, egyik legelső, és egyben egyik legtárgyilagosabb darabja a később oly jól prosperáló GULAG-irodalomnak – és sokkal több is ennél. A francia kiadó azonban annak idején megcsönkította a szöveget. Létezett ugyanis egy olyan viszonylag szűk olvasótábor, amely igényt tarthatott efféle radikálisan baloldali beszámolókra, ám Ciliga elemzése még számukra is túlment volna minden határon: könyve kilencedik fejezetében ugyanis immár Leninig, az eredeti bolshevik teóriáig ment vissza a forradalom általa feltételezett bukásának okait kutatva. Lenin pedig – mint látni fogjuk – szent volt annak a trockista, bordigista stb. miliőnek a számára is, amelytől a könyv kiadója némi bevételt remélhetett. A kilencedik fejezet – melynek címe: Még Lenin is... – tehát egy az egyben kimaradt a kiadványból. A *The Russian Enigma* végül csupán 1989-ben, angolul jelent meg teljes, csonkítatlan verzióban, kiegészítve a szerző két évvel későbbi *Sibérie, Terre de l'Exil et de l'Industrialisation* (Szibéria, a száműzetés és az iparosítás földje) című írásával. (A kilencedik fejezet már 1977-ben megjelent franciául is az 1968-as lázadások egyik ideológiai vezéralakja, a szituacionista filozófus, Guy Debord szerkesztésében.)

Ante Ciliga élete maga is kész regény – a huszadik századi Európa regénye. A szerző tulajdonképpen mindvégig saját életének reflexióit írta, de abban visszatükröződött a kor valóságának egy szelete: olyan szelet, amit ma jórészt már csak Ciliga emlékeiből ismerhetjük, és csak remélhetjük, hogy egyszer még feltárulnak a volt szovjet levéltáraknak azok a bugyrai, ahonnan pontosabb információkat kaphatunk. Ante Ciliga politikai tevékenysége tizenegynéhány évesen avval kezdődött, hogy isztriai szülővárosában az Osztrák–Magyar Monarchia fennhatósága ellen tüntetett, és élceket faragott Ferenc

József rovására. Életének utolsó éveiben pedig zágrábi otthonában keserű cikkeket írt mind Franjo Tudjman, mind Slobodan Milošević politikája ellen. A két időpont között nemcsak időrendi szempontból óriási a távolság: Ciliga átélt és átpolitizálta a huszadik századot.

Ciliga 1898-ban született a Pulától nem messze fekvő isztriai Šegotićben. Szülei horvát parasztemberek voltak, és apja is, nagyapja is keserűen gyűlölte mind a német ajkú Habsburg bürokratákat, mind pedig a közeli városok olasz származású polgárait, akik kezükben tartották a vidék kereskedelmét, és így a horvát parasztok megélhetését is. Az ifjú Ciliga öntudatos horvátként és öntudatos szlávként nevelkedett. A Balkán-háborúk élménye arról győzte meg, hogy a horvátok felszabadulása a teljes balkáni szlávok felszabadulásának függvénye kell, hogy legyen. Jugoszláv felfogású horvátá vált tehát, és ehhez az elképzeléshez tulajdonképpen élete végéig hű maradt, bár időközben nem egy – messzire vezető – ideológiai kitérőt tett. Horvát demokratáként a francia forradalomért lelkesedett, abban kereste az útmutatást saját nemzetének problémáira. Tizenöt éves korában – ekkor mosztári nagybátyjánál lakott – középiskolásként egy dolgozatot írt „Mosztár. Hercegovina kulturális központja” címen. „Igen – gúnyolódott az ifjú Ciliga –, Mosztár valóban a birodalom kulturális központja... hiszen négy laktanya veszi körül, jókora börtöne van, közepén imponáns bíróság ékeskedik, és számos iskolával dicsekedhet, amelyeknek tanárait sokkal jobban érdeklik annál a birodalmi osztrák–magyar kormány által osztogatott javadalmak és előjogok, hogysém hajlandóak lennének a tananyagban utat engedni a szabadgondolkodásnak és a nemzet érdekeit szem előtt tartó gondolatoknak.” Ekkor még egy boszniai képviselő közbenjárására elküldte ugyan a kicsapatást, de néhány hónappal később, már a szarajevói merénylet után mégis eltávolították az iskolából: Renan könyvét, a *Jézus életét* kölcsönözöte diáktársainak – komoly bűn volt ez egy katolikus közösségben.

A háború alatt Ciliga szülőfalujának lakóit Morvaországba telepítették át. Ciliga Brnóban fejezte be tanulmányait. Itteni élményei hozzásegítették, hogy túllépjen kizárólagos nemzeti érdeklődésén: láthatta, hogy – dacára a nemzeti azonosságnak – milyen ellentétek feszülnek a gazdag csch gazdák és a szegény csch napszámosok között, és látta az „osztrák Manchester” a munkások sanyarú helyzetét. „Rádöbbentem, hogy valószínűleg a munkáskérdés fogja a kapitalizmus vesztét okozni” – emlékezett később brnói tapasztalataira. Itt találkozott először szociáldemokratákkal, majd nemsokára őt is utolérte a háború. Az 1917 októberében kirobant forradalom híre egy katonai kórházban érte: mint sokan másokat, őt is elsősorban a háború végét követelő bolsevik nyilatkozatok fogták meg a legjobban. A breszt-litovszki béke híre azonban kétségekkel töltötte el: „Azt kérdeztem magamtól, vajon Lenin nem adta-e fel az imperialista háborúval szembeni álláspontját azzal, hogy békét kötött a német és az osztrák imperializmussal, és minket, ausztriai szlávokat az osztrákok és a magyarok fennhatósága alatt hagyott.”

Horvátországba visszatérve Ciliga megkezdte tanulmányait a zágrábi egyetemen, és csatlakozott a Horvát Szocialista Párthoz, amelynek 1919 elején tartott konferenciáján ő volt a legradikálisabban baloldali és internacionalista résztvevő. Áprilisban pedig tagja lett az új, magát immár Jugoszlávia Szocialista Munkáspártjának nevező szervezetnek, amelyet a horvát, a boszniai és a szerb szocialisták balszárnya alakított. A párt kérte felvételét a Kominternbe. A radikális szerveződés azonnal magára vonta a rendőrség figyelmét, és Ciliganak menekülnie kellett hazájából. Franciaországba készült, hogy ott fejezze be egyetemi tanulmányait, ám Magyarországon kötött ki, ahol éppen a tanácskormány volt uralmon. Itt csatlakozott a jugoszláv internacionalista önkéntesekhez, de gyorsan kiábrándult Kun Béla „kompromisszumokat kereső” politikájából. Úgy látta, hogy a tanács hatalom kiegyezett a nagybirtokosokkal, és „egy olyan forradalom, amely hat hónap alatt sem nyúl hozzá a nagybirtokosok tulajdonához, nem forradalom többé, és bukásra van ítélve”. A hibákat jórészt a szociáldemokraták befolyásának tulajdonította, és a kommunistákhoz közeledett (Kunt nem tartotta annak). 1919 májusában visszatért Jugoszláviába, és Szlovéniában kapott illegális feladatokat. Ciliga – aki az új határoknak megfelelően hirtelen olasz állampolgár lett – részt vett az 1920-as olaszországi gyárfoglaló mozgalomban, és az Olasz Kommunista Párt (PCI) egyik alapítójának, a radikális elveket valló Amadeo Bordigának a híve lett. (Bordigát 1925–1926 folyamán a PCI „bolsevizálásával” megbízott Gramsci és Togliatti túrták ki a pártból. Hívei közül a legtöbben Franciaországba menekültek – és 1938-ban jórészt közülük kerültek ki Ciliga könyvének olvasói és kritikusai.) Összel letartóztatták; a telet a triezsi börtönben töltötte – a cellában anarchistákkal barátkozott, és úgy látta, hogy Errico Malatesta lesz az olasz Lenin. Kiszabadulása után szülőfalujában fegyveres osztagot szervezett a fasiszta *squadristi* ellen, de az olasz hadsereg bevonulását menekülnie kellett. 1924-ig Bécsben, Prágában majd végül Zágrábban folytatta egyetemi tanulmányait. Prágában marxista kört szervezett – követői közé tartozott az 1952-ben kivégzett kommunista vezető, Rudolf Slánský is.

Jugoszláviába visszatérve egyre jelentősebb pozíciókat töltött be a kommunista párt vezetésében. 1923-ban a horvát, egy évvel később az összjugoszláv KP központi bizottságának a tagja lett. A zaklatott életű párton belül a fő törésvonalak a nemzetiségi kérdés mentén húzódtak: a „jobboldal” korlátozott autonómiát követelt az egyes nemzetiségeknek, míg a „baloldaliak” úgy vélték, hogy majd a nemsokára bekövetkező kommunista forradalom fogja megoldani a nemzeti kérdést. Ciliga maga a Komintern elképzeléseit osztotta. A „világpártot” vezető Grigorij Zinovjev Jugoszláviát olyan soknemzetiségű

országok látta, ahol a szerb burzsoázia elnyomása alatt sínylődnek az elnyomott népek. Javaslatát az volt, hogy Horvátország, Montenegró és Szlovénia a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságból kiválva független köztársaságot hozzon létre.

1925 áprilisában Ciligát – olasz állampolgárságára hivatkozva – kiutasították Jugoszláviából, és átadták az olasz hatóságoknak. Itt – 1921-es tevékenysége miatt – börtönbe került, ahonnan egy amnesztia szabadította ki. Egy bécsi kitérő után, végül 1926 őszén Moszkvába utazott, hogy a Komintern jugoszláv kérdéseket képző iskolájának oktatója legyen. Itt kezdődik életének az a meghatározó korszaka, amelyről könyvében beszámol: az évtized, amelyet a „nagy hazugság országában” töltött.

Ciliga könyvében beszámol róla, hogy a Szovjetunióba érkezve mekkora megdöbbenéssel vette tudomásul a nyomort és az elmaradottságot, amely a „szocializmus hazáját” sújtotta. 1926-ban a NEP az utolsókat rúgta, kétmillió fölött volt a munkanélküliek száma. Őt, a „vörös professzort” mindez anyagilag nem érintette: a Komintern külföldi funkcionáriusai „lordokként éltek” a szűkölködő országban. Ciliga – aki 1924-ben a zágrábi egyetemen történelemből doktorált – a Nyugati Nemzetiségek Kommunista Egyetemén (KUNMZ) kapott katedrát, amely a Komintern alá tartozott, de Ciliga nem sokra tartotta a „világpártot”. 1926 decemberében részt vett a Komintern kibővített Végrehajtó Bizottságának 6. ülésén. Ez volt talán az utolsó olyan központi esemény, ahol Sztálint még támadni lehetett. Ezt tette Bordiga, aki – a német Ruth Fischerral együtt – elutasította a KI új egységfront-politikáját, és leszögezte, hogy a baloldali frakciók „az opportunizmussal szembeni védelem eszközeiként” jöttek létre. Felszólalt Trockij, Kamenyev és Zinovjev is (az utóbbitől ekkorra már Buharin vette át a KI vezetését), akik a pártban jelentkező „jobboldali elhajlás” veszélyeire figyelmeztettek. Ciliga figyelemmel követte a vitákat, és igyekezett minél többet érintkezni a szovjet munkásokkal. A pártban belüli ellenzéki vélemények elnyomásából, a vitákból, vagy azoknak a munkásoknak a panaszaiból, akik kénytelenek voltak illegális röplapban tiltakozni a munkahelyükön tapasztalt visszasszágok miatt, Ciliga – aki addig saját bevallása szerint nem kételkedett a szovjet politika irányvonalában – igen pesszimista következtetésre jutott: „...megtorpant a szocialista fejlődés, a forradalom meghalt, és minden elveszett” – írta később, 1938-ban. A trockista ellenzékhez közeledett, és 1929-ben formálisan is csatlakozott a Baloldali Ellenzékhez. Követte ebben nem egy jugoszláv elvtársa, és együtt hozták létre a JKP baloldali frakcióját, amely immár elutasította az „elnyomott népek nacionalizmusát”. „A nemzeti kérdés tekintetében súlyos dilemmával kellett szembesülnünk: szocialista forradalomra, vagy pedig nemzeti forradalomra van szükség Jugoszláviában? A baloldali frakció korábban úgy vélekedett, hogy a nemzeti problémákat ki kell aknáznunk a forradalom érdekében. Ám ennek következtében a kommunista párt és a munkásmozgalom az elnyomott jugoszláv népek burzsoá nacionalizmusának szolgálatába szegődött.”

Ciliga és jugoszláv elvtársai egy kb. húszfős illegális trockista kört szerveztek – ennek tagja volt Pelegeja Gyenyiszov-Beluszov, Tito első felesége is, aki 1934-es letartóztatása után tűnt el valahol a GULAG-ban. A csoport ténykedése nem sokáig maradt titokban a hatóságok előtt. A vizsgálat után Ciligát kizárták a pártból, de – talán hogy megvásárolják az ismert kommunista – Kirov munkát ajánlott neki a leningrádi kommunista egyetemen. Ciliga azonban továbbra sem volt hajlandó szemét behunyva kiszolgáltatni a hatalmat. Elítélte az erőltetett kollektivizálást (amely, úgy látta, megismétli Kun 1919-ben elkövetett hibáit). „Azok, akik be akarnak lépni a kolhozba, álljanak balra! Akik inkább Szibériába mennének, jobbra álljanak!” – karikírozta a pasztorok „önkéntes” csatlakozásának aktusát.

A trockista kör szétverése után Ciliga meglehetősen elszigetelődött. Leningrádban nemigen talált társakra: egyetemi tanítványai a szovjetrendszer kivételezettjei voltak, akik a legkevésbé sem osztották nézeteit, és elborzadtak volna, ha professzoruk a bürokrácia szétverésének szükségességéről beszél nekik. Ráadásul egyre inkább kétségei támadtak a Baloldali Ellenzék és Trockij céljaival kapcsolatban is. 1930-ban már úgy látta, hogy Sztálin lényegében az ellenzék programját valósítja meg, legfeljebb brutálisabb eszközökkel. Ő maga egyre inkább a munkások közötti agitációt tartotta fontosabbnak a teoretikus vitákkal szemben. Hamarosan, 1930 májusában letartóztatták, mikor éppen egy illegális találkozára utazott.

A GPU leningrádi börtönében, a szörnyű körülmények között Ciliga meghökkenve fedezte fel, hogy „a börtön ma az egyetlen hely Szovjet-Oroszországban, ahol az emberek még többé-kevésbé nyíltan beszélhetnek egymással”. Novemberben pedig, mikor átszállították a verkhnye-uralszki elkülönítőtáborba, ez a meggyőződése csak tovább erősödött. A Szovjetunióból kiábrándult veterán kommunista itt találta meg az utolsó helyet, „ahol még nyíltan lehetett beszélni”. A táborban 250 fogoly volt, 180 kommunista és 70 anarchista. A különféle politikai frakciók kéziratok újságokat adtak ki, vitákat rendeztek egymással, és komoly frakcióharokot vívtak a tábor légüres terében. „A többség trockista volt, és rendszeresen hozzájutottak különféle Trockij-anyagokhoz és körlevelekhez. Voltak itt menseviek, baloldali eszerek, 16 decista és a Mjasznyikov-féle Munkáscsoport három partizánja – egy igazi illegális orosz parlament” – emlékezett később Ciliga. Mindennek azonban a Szovjetunió politikai életére – a világproletariátusról nem is beszélve – már vajmi kevés hatása volt...

A táborban jórészt különféle értelmiségiek éltek, a munkások aránya Ciliga számításai szerint mintegy 15%-os volt. A szlávok – ideértve természetesen az oroszokat is – csupán a kommunista foglyok 30%-

át adták, sok volt viszont a zsidó (43%) és a kaukázusi (főleg grúz és örmény) bebörtönzött. Ciliga úgy találta, hogy az oroszok – és egyben a munkások – aránya nagyobb az anarchisták és a radikális baloldali frakciók között. míg a trockisták soraiban főleg ukrainai és belorusszjai zsidó értelmiségiek tömörültek. Ki nem mondva ugyan, de Ciliga mintha azt éreztetné, hogy ez utóbbiak meglehetősen idegenek voltak a szláv munkásoktól – sajnos nem tagadható, hogy Ciliga érvelésében időnként feltűnik egyfajta enyhe antiszemitizmus, vagy legalábbis gyanakvás a zsidó származásúakkal szemben. Sok fogoly pedig – és egyébként köztük is jelentős volt az oroszok aránya – egyenesen a „kerítés túlsó oldaláról”, vagyis a GPU és belügyi apparátus soraiból került a tábor lakói közé.

Ciliga könyvének messze legérdekesebb részei az elkülönítőben folytatott vitákkal foglalkoznak, az ott körvonalazódó nézeteket jelenítik meg. Az összes olyan baloldali irányzat megtalálható volt itt, amely valaha is azzal az igénnyel lépett fel, hogy alternatívát – mégpedig kommunista alternatívát – jelenthessen Sztálin rendszerével szemben. Az eredeti, 1938-as kiadásból kimaradt kilencedik fejezet teljes egészében ezzel foglalkozik. Bemutatja azokat a körülményeket, amelyek közé a munkások és parasztok egyre növekvő, a hatalom által kriminalizált tömegei kerültek – de az ellenállás lehetséges (bár Ciliga által soha nem túlértékelt) formái is. Éppen ilyen fontos azonban annak az intellektuális változásnak a nyomon követése is, amelyen a szerző keresztülment a táborban folytatott hosszadalmas viták hatására. A Szovjetunióba még meggyőződéses bolsevikként érkezett; ám a valósággal szembesülve hamar rádöbbsent, hogy a dolgok igazán rosszul mennek. Ez vitte a trockista ellenzék soraiba, ám a táborba kerülve egyre jobban meggyőződött róla, hogy – mint azt már korábban is sejtette – „a trockisták nemigen különböztek a sztálinista bürokratáktól: egyszerűen csak udvariasabbak és emberibbek voltak – de ez minden.” Véleménye szerint a trockisták legfőbb törekvése csupán a sztálini vezetés leváltása volt, hogy azután ők „csinálhassák a sztálinizmust” – jobban, hatékonyabban, mint Sztálin és elvtársai.

A táborban vitatkozó frakciók közül Ciliga az egykori Munkásellenzék tagjaihoz húzott, és közülük is a legradikálisabb csoporthoz, amely Gavril Mjasznyikov Munkáscsoportjának híveiből állt. Ebben a körben pedig már erősen vitatták Lenin szerepét is, holott az ő személye nem csak a sztálinisták, de a trockisták szemében is sérthetetlennek számított. Persze Lenin valóságos tevékenységéhez sem a sztálinisták, sem a trockisták által kifarragott Lenin-idolnak nem sok köze volt; a trockisták „nem a tényekkel rombolták a sztálinista Lenin-mítoszt, hanem egy másik mítoszt állítottak vele szembe” – vélekedett Ciliga. Az egykori Demokratikus Centralisták (decisták) úgy értékelték, hogy kezdetben Lenin – az *Állam és forradalom*ban kijelölt – helyes úton haladt, ám 1917 októbere után egyre inkább eltért saját korábbi elveitől. Végül a már említett mjasznyikovisták úgy látták, hogy „a forradalom kispolgári struktúrája kezdettől fogva erősebbnek bizonyult, mint a proletár struktúra. A leninizmust nemcsak az államkapitalizmus, de a proletárdiktatúra szempontjából is revízió alá kell venni.” Vlagyimir Szmirmov, az egykori demokratikus centralista, aki a táborban csatlakozott a mjasznyikovistákhoz, így fogalmazott: „Sohasem volt sem proletárforradalom, sem proletárdiktatúra Oroszországban. Egyszerűen egy »népi forradalom« volt lentről, és egy diktatúra felülről. Lenin sohasem volt a proletariátus ideológusa. Az elejétől a végéig az értelmiség ideológusa volt.” Szmirmov – és nyomában Ciliga – arra a következtetésre jutott, hogy a Szovjetunióban egy új társadalmi forma, az államkapitalizmus alakult ki, amely rokonságot mutat – bár nem azonos – a kemáli Törökország, vagy éppen a fasiszta Olaszország, a náci Németország és a hooveri-roosevelti Egyesült Államok berendezkedésével. Ciliga nem a mindennapok szintjén vont párhuzamot ezek között az országok között, hanem azt igyekezett bizonyítani, hogy strukturálisan azonos utat követnek. Nem az állami terror fokozását vagy a népirtást tette meg a legfontosabb közös nevezőnek; számára sokkal fontosabb volt a tulajdon, a tőke és az állam viszonyának átalakulása, amelyben – véleménye szerint – az egyedi tőkést mindinkább az állam, vagy a kvázi-állami monopólium váltja fel. Nem a tőkésék vagy az állam irányítják a gazdaságot, hanem maga a tőkeviszony kényszeríti ki a gazdasági és a politikai hatalom újfajta, centralista szimbiozistát. Az államkapitalista rendszert a monopolkapitalizmus továbbfejlődéséből és az erőltetett modernizálás szükségességéből vezette le – és csupán reménykedett abban, hogy ez lesz a kapitalizmus utolsó fázisa. Hogy pusztító lesz, abban nem kételkedett.

Ciliga a táborban a mjasznyikovista-decista *Militáns Bolsevik* című, havonta, három kéziratos példányban megjelenő illegális lap „szerkesztője” lett. Könyvében páratlanul izgalmas vitákról, eszmei összecsapásokról számol be: mintha az elkülönítőtábor zárt világában minden nézet, minden ideológia sokkal dúsabban burjánzott volna, mint a „szabad világban” valaha is. Zaklatott, lézas vitákban teltek a napok, mintha csak a foglyok így kompenzálták volna szabadságuk elvesztését. Nem volt hiány a legfantasztikusabb világmegváltó elképzelésekben, és a forradalom történetének minden egyes eseményét, minden fontosabb résztvevőjét és irányzatát újra meg újra átértékelték. Persze az is igaz, hogy a verhonyalszki izolátor még nem maga az igazi, a rettegett GULAG volt – a körülmények inkább spártaiak, mint életveszélyesek voltak, az éghajlat rideg, de nem halálos, a munka pedig nehéz volt ugyan, de nem elviselhetetlen. Idő is, energia is jutott hát a vitákra. A foglyok pedig legfeljebb csak sejtették, hogy előbb-utóbb vége szakad ennek a kétes idillnek is, és a legtöbben örökre eltűnnek majd a Szolovki-szigetek vagy Kolima táboróriáisaiban.

Ciliga szerencsésnek bizonyult. 1933 májusában elhagyhatta a tábort, és három évre Szibériába deportálták. Ott azonban már nem tábori körülmények között élt, előbb közgazdászként dolgozott egy szövetkezetben, majd egy erdészeti vállalat könyvelését vezette. Végül 1935 decemberében olasz állampolgárságát kihasználva sikerült elhagynia a Szovjetuniót – bár az utolsó pillanatig nem lehetett biztos benne, hogy valóban kiengedik-e az országból.

Így ért véget Ciliga odisszeája a „nagy hazugság országában”. A szerző élete azonban továbbra is igencsak hányatott maradt. Lengyelországon át Párizsba érkezett, ahol előbb Trockij lapjában, a *Bulleteny oppozicii*-ban publikálta elményeit, amelyek majd könyve alapját adták, és Trockij létre is hozott vezetésével egy „Ciliga-bizottságot” a szovjet politikai foglyok védelmére. Ám hamar nézeteltérésekre került sor Ciliga és az „Öreg” – ahogy hívei Trockijt nevezték – között. Ciliga ugyanis nem csupán a bebörtönzött trockistákért, hanem az eszerekért, az anarchistákért, a mensevikékért stb. is szót emelt. Végül Trockij szabályosan kiátkozta Ciligát, mikor az egy cikket jelentett meg a mensevik *Szocializációsvesztyikben*. Ciliga „még az elkülönítőtáborban is az maradt, ami mindig is volt: egy idealista, egzaltált demokrata, aki előbb sztálinista, majd antisztálinista lett, de igazán marxistává soha sem tudott fejlődni” – summázta Trockij 1936-ban, jóllehet még saját fia és legfontosabb munkatársa, Lev Szedov sem értett egyet sarkított véleményével.

Ciligára még kacskaringós ideológiai pálya várt; egy ideig a francia anarcho-szindikalisták lapjának szerkesztője volt, majd 1939-ben egy vitakörhöz csatlakozott, amelyben Ruth Fischer és Arkagyij Maslow – Németország Kommunista Pártjának egykori, balosságuk miatt leváltott vezetői – és a baloldali mensevik Vera Alekszandrovna mellett ott találta Gavril Mjasznyikovot is, ezt a „vulkáni energiájú, zseniális autodidaktát”, aki ekkor éppen „szovjet nacionalistaként” a finn háborúért lelkesedett, és aki később, 1945-ben levélben fordult Sztálinhoz, hadd térhessen haza. Sztálin különreplőt küldött érte Párizsba – ez volt az utolsó hír Mjasznyikovról... Ciliga Keynest és Spenglert tanulmányozta, majd Európát beutazva hazatért Horvátországba. Itt azonban hamarosan az usztasák fogságába került – saját véleménye szerint a titóisták árulták be. Cellájában felkereste Ante Pavelić, az usztasák vezére. Hogy miről beszéltek, nem tudni, de mindenestre Ciligát másnap halálra ítélték, majd az ítélet végrehajtását elhalasztva 1942 júniusában a hírhedt jasenovaci koncentrációs táborba szállították. Innen fél év múlva szabadult – Ciliga ugyanis afféle „anglofil politikus” hírében állott, és Sztálingrád után az usztasa vezetés egyes körői – többek között maga Pavelić – már igyekeztek némileg lazítani az országot a német náciuk szekeréhez rögzítő csomókat.

Szabadulása után egy ideig usztasa lapoknak is dolgozott – bár igaz, csak mérsékeltbb, inkább a katolikus egyház befolyása alatt álló értelmiségi kiadványoknak. Cikkeiben többnyire orosz emlékeit – vagyis könyvének anyagát – veszte ki újra meg újra. Az usztasa időkben tanúsított, elvtelen, de mindent egybevetve nem különösebben kártékony viselkedése talán nem jelentett volna számára túl nagy problémát Tito hatalomra kerülésekor, viszont kommunista múltja életveszélyessé vált. Elmenekült hát az országból, Párizsban és Rómában élt, bár titokban többször hazlátogatott, és néhányszor alig kerülte el, hogy a jugoszláv rendőrség letartóztassa. Emigráns horvát nacionalista körökben mozgott, de mindvégig ragaszkodott egyfajta szociáldemokrata nézőponthoz. Több könyvet is publikált a jugoszláv kérdéstről, és hangvétele egyre inkább szerbellenessé vált. De mindez már egy másik, szomorú történet.

A hatvanas évek végének baloldali reneszánszában újra felfedezték könyvét, és Ciliga neve végül is nem ellentmondásos horvát nacionalistaként vált többé-kevésbé ismertté, hanem a *The Russian Enigma* írójaként, aki életének egy korszakában képes volt felülemelkedni nemzeti kötődésein, előítéletein, és a munkásmozgalom történetének egy olyan szeletéről írt izgalmas és hitelesnek tekinthető beszámolót, amiről nélküle szinte semmit sem tudnánk. Barátja, Ivo Vučićević így búcsúzott tőle nekrológiájában: „Ciliga hitt abban, hogy ha nem írhatná meg az igazságot, akkor egyáltalán nem lenne képes az írásra.” Életútja pedig azt példázza, milyen sokrétű is lehet ez az „igazság”...

Konok Péter

Számunk szerzői

Ágoston Magdolna, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely

Baján Szilvia, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Horváth Gyula, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Kaposvári Egyetem

Kicsindi Edina, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Konok Péter, tudományos segédmunkatárs, Politikatörténeti Intézet, Budapest

H. Szabó Sára, a történettudomány kandidátusa, főiskolai tanár, Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

Szász Erzsébet, PhD, középiskolai tanár, Kempelen Farkas Gimnázium, Budapest

Tapolcai László, egyetemi tanársegéd, ELTE

Vértesi Lázár, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

